

Νίκος Κωνσταντινίδης

ΑΠΑΝΤΑ

Κείμενα για τη λογοτεχνία και την ιστορία

Τόμος Β΄

Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas

Νίκος Κωνσταντινίδης

ΑΠΑΝΤΑ

Κείμενα για τη λογοτεχνία και την ιστορία

Τόμος Β΄

Επιμέλεια: Μόσχος Μορφακίδης-Φυλακτός

Νίκος Κωνσταντινίδης

ΑΠΑΝΤΑ

Κείμενα για τη λογοτεχνία και την ιστορία

Τόμος Β'

Επιμέλεια: Μόσχος Μορφακίδης-Φυλακτός

Granada 2025

Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas

Serie de Autores Griegos Contemporáneos

Directora

Olga Omatos Sánchez

Comité Científico

Maila García Amorós, Idoia Mamolar Sánchez,
Panagiota Papadopoulou, Raquel Pérez Mena

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΒΙΒΛΙΟΥ

Νίκος Κωνσταντινίδης: ΑΠΑΝΤΑ Τόμος Β΄

Κείμενα για την ιστορία και τη λογοτεχνία

Επιμέλεια: Μόσχος Μορφακίδης-Φυλακτός

369 σελ.

1. Ιστορία 2. Ιστορία της Δράμας 3. Κριτική λογοτεχνίας

© Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas
www.centrodeestudiosbnch.com

© Χριστίνα Παπαντωνοπούλου - Αναστάσιος Μπόρας

Πρώτη έκδοση: 2025

ISBN Απάντων: 978-84-18948-41-1

ISBN τόμου Β΄: 978-84-18948-47-3

Νομική κατάθεση: GR 350-2025

Σελιδοποίηση: Jorge Lemus Pérez

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε με την ευγενική χορηγία
της εταιρείας RAYCAP

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική ή διασκευή του περιεχομένου του παρόντος έργου χωρίς την προηγούμενη γραπτή άδεια του Κέντρου Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών.

Índice

Κείμενα για τη λογοτεχνία

Ο ποιητής Περικλής Τσελίκης και η Δράμα	15
Ένας νοσταλγός ποιητής	33
Κλ. Τριανταφύλλου 1885-1944 (Αττίκ)	39
Σταύρος Γραμματικόπουλος, ο ποιητής του πάγκου και της ζωής	53
Μετά το άνοιγμα της αυλαίας. Η εξέλιξη της ποίησης στη Δράμα	87
Η ερωτική ποίηση	117
Γνωριμία με την ποίηση	125
Ο ποιητής Κ.Π. Καβάφης (ογδόντα χρόνια από τον θάνατό του) ...	149

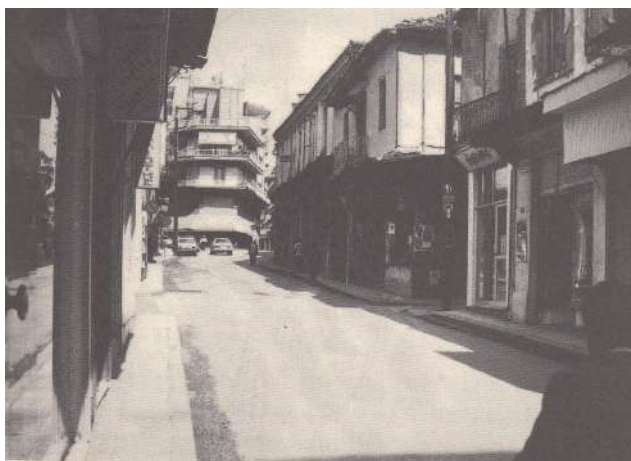
Κείμενα για την ιστορία

Η ξυλόστεγη βασιλική των Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας	169
Ρόπτρα και κρικέλες στη Δράμα	185
Ένα οδοιπορικό του 1890 για τη Δράμα	203
Ιστορικά και αρχαιολογικά δημοσιεύματα για την πόλη της Δράμας ..	221
Η Δράμα και η Δράβησκος	265
Συνοπτικό σχέδιασμα δημογραφικής κινητικότητας στην πόλη της Δράμας από την αρχαιότητα ως το 1920	275
Ο Μητροπολίτης Δράμας Αθανάσιος (1593-1608)	291
Ο Μητροπολίτης Δράμας Ιωσήφ Δαλιβέρης (1787-1810)	303
Τα δραμινά του E. M. Cousinéry	323
Τα δραμινά του G. Perrot	331
Τα δραμινά του Paul Lucas	339
Τα δραμινά του Εβλιά Τσελεμπή (1611-1680)	349
G. Ostrogorsky: Η περιοχή των Σερρών μετά τον θάνατο του Δουσάν, Βελιγράδι 1965	359

Κείμενα για τη λογοτεχνία

**Ο ποιητής Περικλής Τσαλίκης και η Δράμα.
*Βήματα στους δρόμους της πόλης***

Οδός Βενιζέλου

Αυτοέκδοση του 1998. Τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη, στο Τυπογραφείο του Θανάση Αλτιντζή, σε τριακόσια αντίτυπα.

Η ποίηση αποκτά υπόσταση, όταν κοινολογείται, όταν δημοσιεύεται, ο λόγος είναι για την έντεχνη ποίηση, πιο απλά για τα ποιήματα ποιητή που τα υπογράφει.

Ο Τσελίκης υπέγραφε τα ποιήματά του, δεν τα δημοσίευε όμως, τα έδινε σε φίλους του ή συμμαθητές του από το σχολείο που ήξερε το ενδιαφέρον τους για την ποίηση. Ακόμα θέλω να προσθέσω ότι δεν πρόβαλε ποτέ του αξιώσεις να φανεί ως ποιητής και να πιάσει μια θέση στον χώρο του ποιητικού λεωφορείου. Είναι όμως ποιητής, αφού γράφει είναι. Ο ποιητικός οίστρος δεν τον αφήνει ήσυχο, όπως παλιά οχληρά ιπτάμενα ζώδια τάραξαν την ηρεμία γνωστών υπομονετικών τετράποδων.

Το δικό μας ενδιαφέρον για την ποίηση του Τσελίκη δεν προήλθε από την ενασχόληση του ίδιου με την ποίηση και την ανάγκη να εκφράσει τον μύχιο κόσμο του μ' αυτήν, προήλθε από το γεγονός ότι ο Τσελίκης είναι από τη Δράμα. Έζησε τα δύσκολα χρόνια της στερημένης εφηβείας στην πόλη αυτή σπουδάζοντας στο Γυμνάσιό της και γεύτηκε το ιδιόμορφο κοινωνικό κλίμα της εποχής που κινιόταν ως εκκρεμές μεταξύ ανίας και οδύνης και φυσικά οι δύο έννοιες ανία και οδύνη έχουν ένα ευρύ σημασιολογικό πλάτος. Ίσως κάποιος, που με συμπάθεια θα σκύψει στους στίχους του ποιητή, επισημάνει πτυχές της σημασίας τους.

Μνήμες, λοιπόν, από τη Δράμα των χρόνων 1950-1955 καταγράφει ο ποιητής διακριτικά, χαμηλόφωνα, με πνεύμα συγκατάβασης ενός καλού ανθρώπου, που θέλει πάντα να εξιδανικεύει τις όποιες στιγμές της ζωής, αφού πιστεύει ότι έτσι γίνεται στον κόσμο, τα σημεία του τροχού πότε πηγαίνουν πάνω και πότε κάτω. Και δεν είναι λίγο να στερείσαι έφηβος και να πιστεύεις ότι γύρω σου κινείται ιδανικός κόσμος και να συμβιώνεις με τον κόσμο αυτόν χαμογελαστά και να τον πιστεύεις, αφού δεν είδες κάτι άλλο, για να κάνεις σύγκριση.

Η νοσταλγία εκείνων των μεικτής αίσθησης χρόνων της εφηβείας στη Δράμα τον ώθησε στην ανάγκη να εκφραστεί με το μέσο της ποίησης κι είναι απόλυτα εύστοχος ο τίτλος των στίχων του «Στο δίχτυ της μνήμης».

Και τώρα πιο ειδικά γιατί καταπιάστηκα με τη θεώρηση της ποίησης του Π. Τσελίκη:

- α) γιατί ήταν συμμαθητής μου στο Γυμνάσιο με έκδηλη από τότε την ευαισθησία του για ό,τι ωραίο, απόδειξη ότι σπούδασε Φιλολογία.
- β) γιατί ένα μέρος της ποίησής του αναφέρεται και στη Δράμα κι αυτό μ' ενδιαφέρει περισσότερο.
- γ) γιατί επιθυμία μου είναι να μην ταφεί με την πλάκα της σιωπής οποιοδή-ποτε γραφτό αναφέρεται στη Δράμα και καταγράφει όποιες στιγμές της ζωής της.

Το ποίημα «Μαθητικά χρόνια» χρονολογικά μας πηγαίνει στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '50. Απ' όσα ποιήματα παραθέτω εδώ έχω τη γνώμη ότι αυτό είναι το πιο «δραμινό». Μνημονεύονται σ' αυτό ονόματα προσώπων και καταστάματα, που άλλοτε ήταν τόποι συνάντησης (ζαχαροπλαστεία) πολύ γνωστά σ' όλους τους κατοίκους της πόλης και ιδιαίτερα στους νέους. Η προσωινυμία «Τρία αδέρφια» έχει την ιστορία της. Οι Βούλγαροι σκότωσαν τους αδελφούς Ζήση, Αντώνη και Λευθήρη Παπαζήση σε κείνο το τόσο πρόωρο και τόσο περριττό «κίνημα» στη Δράμα τον Σεπτέμβριο του 1941. Οι τρεις αυτοί άτυχοι νέοι διατηρούσαν ζαχαροπλαστείο, που μετά την φυγή των Βουλγάρων από τη Δράμα το 1944 πήρε την επωνυμία «Τα τρία αδέρφια» σε ανάμνηση του τραγικού γεγονότος. Σήμερα το ζαχαροπλαστείο αυτό δεν υπάρχει, όπως δεν υπάρχει και το άλλο, του Λευκαδίτη, που μνημονεύει ο ποιητής. Τα ζαχαροπλαστεία αυτά ήταν χώροι καθορισμού συνάντησης φίλων και γνωστών. Μαζί με το κλείσιμο των ζαχαροπλαστείων αυτών χάθηκε και το κοινό που περνούσε ώρες σχόλης και ηρεμίας σ' αυτά παίρνοντας ένα γλυκό.

Δεν παραλείπει ο ποιητής ν' αναφερθεί και στα «πάρτι», που τότε ήταν πολύ της μόδας. Παλιότερα τα έλεγαν βεγγέρες από την ιταλική λέξη *vegghera* κι ήταν πολύ θεαματικά, αφού χόρευαν το τσάρλεστον, το φοξ και σχημάτιζαν τις λεγόμενες καντρίλιες. Τα «πάρτι» γινόντουσαν συνήθως με συνεισφορά των προσκεκλημένων, δηλαδή «ρεφενέ». Σύνηθες ποτό ήταν το βερμούτ. Τώρα το ποτό αυτό νομίζω έμεινε χωρίς φίλους, τότε όμως γνώρισε πολλούς. Στα «πάρτι» αυτά που γινόντουσαν σέ σπίτια —ήταν μονοκατοικίες και βολεύανε— αναπτύσσονταν γνωριμίες και στερεωνόντουσαν σχέσεις με προεκτάσεις, είχαν δηλαδή μια σημασία ευρύτερα κοινωνική. Σήμερα σπάνια γίνονται «πάρτι» του είδους εκείνου ή δεν γίνονται καθόλου· άλλαξαν άρδην οι καιροί.

Ο ποιητής αναφέρεται και στον κινηματογράφο «κι αυτός με χίλιες προφυλάξεις». Ήταν τότε μαθητής στο Γυμνάσιο. Η είσοδος των μαθητών και των μαθητριών με ρητή διάταξη του μαθητικού κανονισμού απαγορευόταν ή επιτρεπόταν με όρους αυστηρούς. Τολμηροί όμως μαθητές, με κίνδυνο να τιμωρηθούν με αποβολή, παραβίαζαν τον κανονισμό πηγαίνοντας κρυφά στον κινηματογράφο. Έχω υπόψη μου σχετικό κανονισμό υποχρεώσεων μαθητριών του Γυμνασίου Θηλέων Δράμας του έτους 1955. Το άρθρο 9 του κανονισμού αυτού έλεγε τα εξής: «Κατά Σάββατον και τας Κυριακάς και τας άλλας εορτάς καθ' ας αργεί το Σχολείον, δύναται να παρακολουθεί (η μαθήτρια) κατάλληλα θεατρικά ή κινηματογραφικά έργα συνοδεία πάντοτε των οικείων της και κατόπιν αδείας του Σχολείου». Τον Κανονισμό υπογράφει ο τότε Γυμνασιάρχης Θηλέων Γεώργιος Κούρμπας.

Ίσως σε κανένα άλλο ποίημα ο ποιητής να μην είναι τόσο αληθινά εξομολογητικός όσο στο μικρό αυτό διαμάντι. Όταν ο ποιητής έχει να πει κάτι μεγάλο, δεν είναι ανάγκη να πλατύνει τον λόγο. Άλλωστε η ίδια η ποίηση είναι

από τη φύση της πυκνωμένος λόγος, είναι όπως η σημαντική φωτογραφία. Η ευγλωττία δεν πολυλογίζει κι ακόμα σήμερα στην αντιποιητική εποχή μας μόνο ειδικοί καταπιάνονται να διαβάσουν μεγάλα (συνθετικά) ποιήματα, για να εκφράσουν τις δικές τους παρατηρητικές ικανότητες μέσα από την νοηματική των ποιημάτων, που πολλές φορές μάλιστα ο ποιητής, όταν έγραφε, δεν είχε φανταστεί την εκδοχή τέτοιων νοημάτων που σοφίζονται για λογαριασμό του άλλοι:

*Συνήθως τη βγάζαμε με πασατέμπο
βολτάροντας στη Βενιζέλου ή στη Ρούσβελτ.
Τα σαββατόβραδα κανέννας κινηματογράφος
κι αυτός με χίλιες προφυλάξεις.
Κάπου κάπου κανένα γλυκό
στα «Τρία αδέρφια» ή στον Λευκαδίτη·
Σε σπάνιες περιπτώσεις διοργανώναμε
κανένα πάρτι ρεφενέ με το απαραίτητο βερμούτ.
Για ντύσιμο κανέννας λόγος ας μη γίνει.
Πράγματα μίζερα,
δίσεχτα χρόνια·
είχαμε το πικρό προνόμιο
παιδιά ακόμη ν' ανδρωθούμε.*

Όταν τον Ιούνιο έκλεινε το σχολείο, ο ποιητής έφηβος τότε, άφηνε τη Δράμα και πήγαινε στο χωριό του, στο σπίτι του. Ήταν γόνος αγροτικής οικογένειας και βοηθούσε τους γονείς του το καλοκαίρι στις αγροτικές εργασίες. Τότε στα χωριά του Παγγαίου φύτευαν καπνά κι ήταν ο μόχθος της καπνοκαλλιέργειας μεγάλος. Χρειαζόταν πολλά χέρια κι όταν τα φύτευαν κι όταν τα μάζευαν, «το σπάσιμο» που έλεγαν, για να δηλώσουν τη συλλογή των καπνόφυλλων. Ο ποιητής φαίνεται ότι φρόντιζε και τα ζώα του σπιτιού, όπως βγαίνει από το ποίημα που ακολουθεί. Είναι άξιο παρατήρησης ότι το αγρότοπαιδο αυτό στις ώρες που ζούσε στην ύπαιθρο γη, παρακολουθούσε με συμπάθεια τη ζωή των διάφορων ζώων κι εντυπωσιαζόταν από τις κινήσεις τους. Ήταν όλα αυτά, θα λέγαμε, ο προπομπός μιας άλλης αίσθησης και συγκίνησης που θ' ακολουθούσε και θ' αφορούσε τη φυσική ροπή προς τις ανθρώπινες σχέσεις. Το ερωτικό στοιχείο δονούσε τον εσώτερο κόσμο του. Το ιδανικό σχήμα του άλλου φύλου ξέβγαине μπροστά του περίτρανο, για να τον συνεπαίρνει, όπως ο ανεμοστρόβιλος ξεσπά και συνεπαίρνει τις σπασμένες καλαμιές των θερισμένων χωραφιών. Το ποίημα είναι ενδεικτικό αυτού του σύγκορμου και σύψυχου πόθου που του προκαλούν τα στολισμένα κορίτσια του περίπατου στη Δράμα:

*Τα καλοκαίρια τα περνούσα μοναχικός αιπόλος
στα λαγκάδια.
Ώρες και ώρες μελετούσα τη συλλογή της σαύρας
στο λιοπύρι,
των μυρμηγκιών οι δρόμοι πού τραβάνε.
Το ερωτικό αγκομαχητό της χελώνας μες στα θάμνα.
Κι όταν το σούρουπο της Δράμας αντίκρυ τα φώτα
ανάβανε
σ' ανείπωτη μελαγχολία βυθιζόμουν·
ήταν η ώρα που τα κορίτσια στολισμένα βγαίνανε.*

Το ΑΤΤΙΚΟΝ ήταν ο «επίσημος» κινηματογράφος στη Δράμα για αρκετά χρόνια. Ήταν σημείο αναφοράς για την πόλη. Τώρα δεν υπάρχει. Τον συνεπήρε η φορά των πραγμάτων. Εκεί κείνα τα χρόνια, 1950-1955 διασκεδάζαν οι κάτοικοι της πόλης. Ήταν ένας από τους τρόπους κοσμικής εκδήλωσης χωρίς μεγάλη δαπάνη. Ο ποιητής επισκεπτόταν το ΑΤΤΙΚΟΝ και κατέγραφε την ψυχολογία των διαλειμμάτων. Σημειώνει με ιδιαίτερη συγκίνηση το πλησίασμα των ανθρώπων, το κλίμα της άλλης σχέσης, που δεν είναι η απομόνωση και ο τονισμός του εγώ μέσα από το πλέγμα του υλικού πλούτου. Η τηλεόραση δεν είχε κάνει την εμφάνισή της ακόμα και ο κινηματογράφος διατηρούσε τα πρωτεία στον χώρο των δημοσίων θεαμάτων. Ο ποιητής συγκρίνει τα δύο, τον κινηματογράφο, που συγκέντρωνε πλήθος θεατών, και την τηλεόραση που μονώνει κοινωνικά· νοσταλγεί τον ιδανισμό και την ανθρωπιά του κινηματογράφου, που δεν υπάρχει πια:

*Στο Αττικόν Δράμας
που δεν υπάρχει πια*

*Όταν ανάβανε τα φώτα στα διαλείμματα
κι άρχιζε η ζωή να σφύζει στην πλατεία,
όλη η μαγεία απ' την οθόνη των θεατών
τις θέσεις επερνούσε.
Μόλις ανάβανε τα φώτα κι άρχιζε
η μουσική να παίζει, των θεατών οι συζητήσεις,
τα φλερτ των αγοριών και κοριτσιών,
πώς αναγάλλιαζε η καρδιά μου.
Μου άρεσε, στη θέση μου χωμένος, ν' ακούω
το βουητό που γέμιζε την αίθουσα,
των θεατών την κάθε κίνηση να βλέπω.
Πόσο οικεία μου φαίνονταν όλα,
πόσο κοντά τους άλλους αισθανόμουν.
Μα τώρα που οι κινηματογράφοι αδειάσανε*

κι εισέβαλε στα σπίτια η μοναξιά της τηλεόρασης,
χάθηκε κείνη η ξεστασιά η ανθρώπινη,
χάθηκε και κείνη η ονειρομαγεία,
που τα εφηβικά μας χρόνια έθρεψε.

Με το πέρας των γυμνασιακών του σπουδών ο ποιητής έφυγε οριστικά από τη Δράμα κι εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. Φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της πόλης και μετά πήγε στρατιώτης και με τον διορισμό του βρέθηκε κάπου στη Μεσσηνία. Σε κάποια στιγμή επιστρέφει. Τον κινεί η γλυκιά νοσταλγία να φτάσει «στην πόλη των νεανικών χρόνων». Θέλει να δει αγαπημένα του μέρη. Διαπιστώνει πως ήταν «μάταιος κόπος το ταξίδι», πως ήταν πλάνες οι μεγάλες προσδοκίες. Το ποίημα επιγράφεται:

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ

Με μια γλυκιά αναστάτωση και προσδοκίες πολλές
ξεκίνησα για το ταξίδι της επιστροφής
στην πόλη των νεανικών μας χρόνων,
πλην μάταιος κόπος το ταξίδι,
πλάνες οι προσδοκίες.
Φευ!
Τα χρόνια κείνα τα εξαίσια
της νεανικής μας ευφορίας
είναι για πάντα πια χαμένα.
Μόνο σε ώρες έκστασης και ρέμβης
τα ξαναζεί η ψυχή μας φευγαλέα·
το ηδονικό τους γεύεται άρωμα
κι ευφραίνεται και δυναμώνει.
Στα πρόσωπα των φίλων και γνωστών
αντίκρισα τον κάματο,
στα σώματά τους την αναπηρία.
Και τώρα συλλογιέμαι
πώς τόσο επηρεάστηκα.
Πώς έτσι παρασύρθηκα απ' τη ρομαντική μου φύση
και πήγα να χαλάσω
ένα λειμώνα αναψυχής,
μια όαση καταφυγής.

Μπορεί άραγε ένα στερημένο εφηβικό παρελθόν να γίνεται «λειμώνας αναψυχής» ή «μια όαση καταφυγής»;». Δεν γεννάται αμφιβολία ότι ο ποιητής εξιδανικεύει καταστάσεις. Το πυκνό φίλτρο της αγάπης του για τη Δράμα του χθες

τον συνέχει. Άλλωστε είναι κοινός τόπος η φυσική τάση επιστροφής όλων των ανθρώπων στη γη που γεννήθηκαν.

Ότι έγινε στις άλλες πόλεις έγινε και στη Δράμα. Γκρεμίστηκε το παλιό και στήθηκε το καινούριο. Πώς στήθηκε το καινούριο αυτό δεν είναι λόγος να το πούμε. Ο ποιητής λυπάται για το παλιό που έφυγε και για το νέο που έγινε, όπως έγινε. Θυμάται τις αυλές, τα λουλούδια, την ήρεμη ζωή, τα γραφικά στενά, τα μοναχικά σπίτια που άναβαν νωρίς τα φθινοπωρινά τους φώτα. Βλέπεις ότι το πολεοδομικό στοίβαγμα αφήρεσε τη θεία γαλήνη του χθες. Το εκφράζει ο ποιητής με τη φράση «ανύπαρκτα πεζοδρόμια», επίσης με τη φράση «κόβουν τα δέντρα». Η Δράμα τότε ήταν η πόλη των δέντρων και των νερών. Δεν ήταν αντίθετος προς το νέο ο ποιητής, μου το είπε σε κατ' ιδίαν συζήτηση, ήταν αντίθετος με τους τρόπους πραγμάτωσής του. Τον κατάλαβα απόλυτα. Είναι οδυνηρό να βλέπει κάποιος να χάνονται από τα μάτια του οριστικά ιδανικές εικόνες ζωής που εντυπώθηκαν μέσα του και ταυτίστηκαν τόσο στέρεα με το είναι του. Νιώθει την ανάγκη να εκφράσει τη θλίψη του, γιατί, όταν η θλίψη ομολογείται, απαλύνεται. Ο ποιητής ήταν παιδί της άλλης Δράμας, της γραφικής, της ρομαντικής, εκείνη θυμάται και νοσταλγεί. Με τη νεόδμητη δεν μπορεί να συμβιβαστεί. Βλέπει τις σύγχρονες γραμμές της με πολύ σκεπτικισμό:

Η ΠΟΛΗ ΜΑΣ

*Η πόλη ένα δάσος είναι, από μπετόν που υψώνεται μπροστά μας,
η πόλη που ήταν κάποτε δική μας
με τα παλιά της σπίτια που στέγαζαν τα νεανικά μας όνειρα,
με τις αυλές, με τα λουλούδια,
με τα πλακόστρωτα στενά που οδηγούσαν τους εφηβικούς
μας πόθους.
Τώρα η πόλη μας δεν έχει να ζηλέψει τίποτε
με τις νεότευκτες οικοδομές, τους συνεχείς θορύβους,
την κυκλοφορική συμφόρηση,
το πλήθος βιαστικό που συνωστίζεται
στ' ανύπαρκτα πεζοδρόμια.
Όλο και κάτι γίνεται στην πόλη μας,
όλο κι εκσυγχρονίζεται.
Τη μια κατεδαφίζουμε «τ' αντισοικονομικά» της σπίτια
που απομείναν.
Την άλλη κόβουνε τα δέντρα
για ν' ανοίξουν δρόμους γι' αυτοκίνητα
που πλήθυναν.
Όλο κι εξωραΐζεται η πόλη μας...*

Στο ποίημα που ακολουθεί δεσπόζει η τεχνική μιας άλλης γραφής· αποθέτει κάθε περιττό στοιχείο: λέξη, φράση, στίχο. Απογυμνώνει το ποίημα από κοινότοπες εικόνες, από γνωστά σκιρτήματα του έσω «είναι» και στέκει σ' ό,τι πιο ουσιώδες και βαθύτερο. Γοργό 'ναι το περπάτημα του στίχου κι ακόμα πιο γοργή είναι η εναλλαγή σκηνών, που απρόσμενα σάμπως να θέλει να προφτάσει κάτι ο ποιητής που πάει να διαφύγει, θέλει να πει κι αυτό, θέλει να πει και κείνο. Ρομαντική διάθεση, αιθέριο θρόισμα διαπνέει απ' άκρη σ' άκρη το στιχούργημα: το κουδούνισμα των φύλλων της λεύκας, το τρίξιμο μιας γρίλιας, η βροχή (εκείνη η αργή τότε κι επίμονη της Δράμας), το κρυφό φεγγαρόφωτο κι άλλα, και τέλος πάνω από τη Σκρα, δρόμος π' ανηφόριζε κι έφερνε σ' άλλους καιρούς στους οίκους ανοχής, που ήταν τότε αρκετοί στη Δράμα και στη σειρά βαλμένοι. Εδώ το κλίμα αλλάζει αιφνίδια, το χρωματίζει ωμός ρεαλισμός με ορισμένη δόση σαρκασμού (και η χοντρή η μαντάμ να παροτρύνει...).

Πρόκειται για ένα γράμμα· το γράμμα απευθύνεται σε συμμαθητή μας στο Γυμνάσιο. Συγκατοικούσαν στο διάστημα των σπουδών τους στο Γυμνάσιο Δράμας και μοιράστηκαν μαζί το εφηβικό τους όνειρο κείνα τα δύσκολα χρόνια. Το άσχημο είναι ότι μετά το πέρας των σπουδών τους στο Γυμνάσιο χάθηκαν. Ο ένας πέτυχε στην Πάντειο κι έφυγε προς την «πολύκοσμη ερημιά». Ο ποιητής έφυγε κι αυτός στη Θεσσαλονίκη, για να κάνει σπουδές στο Πανεπιστήμιο κι έτσι χάθηκαν οριστικά. Πώς ήταν δυνατόν να γίνει αυτό; Γιατί έγινε; Έγινε, και πέρασαν σαράντα ολόκληρα χρόνια. Ο ποιητής όμως, όπως φαίνεται από το ποίημα, τον θυμάται, και τον θυμάται με νοσταλγία αναπολώντας κείνες τις μαθητικές ώρες στη Δράμα, που τις έζησαν μαζί.

Τι ακριβώς συνέβη και χάθηκαν, ο ποιητής ή δεν το έψαξε ή δεν μπόρεσε να το μάθει· γίνονται και τέτοια στη ζωή. Τον οδηγεί στα μέρη εκείνα που περπάτησαν μαζί και που τώρα δεν υπάρχουν, ούτε τα σπίτια, ούτε οι κήποι, ούτε τα δέντρα, ορθώθηκαν μέγαρο κολλητά το 'να στ' άλλο. Εικόνες γραμμένες στο χαρτί της μνήμης ανεξίτηλα, που τώρα γίνονται ποίηση και μαρτυρία, καταγραφή στιγμών που πέρασαν βέβαια, αλλά, όπως γίνεται φανερό από το ποίημα, επηρεάζουν βαθιά την ψυχολογία κι ας πέρασαν σαράντα ολόκληρα χρόνια κι ας είχε στο διάστημα τούτο χίλιες μεταλλαγές η ζωή. Τον οδηγεί λοιπόν τον χαμένο φίλο του ο ποιητής στα μέρη όπου χαράχτηκαν τα παιδιάτικα τους χνάρια, ακόμα και στους οίκους ανοχής με τον θεσμό της μαντάμας που εισέπραττε. Ήταν πάνω από την οδό Σκρα σε μια σειρά πανομοιότυπα μονώροφα σπίτια, που τώρα δεν υπάρχουν πια, τα συνεπήραν κι αυτά οι καιροί.

Είναι στιγμές που πράγματι δεν μπορούν να ξεχαστούν. Όταν σχολούσε το Γυμνάσιο Θηλέων, τότε τα δύο Γυμνάσια ήταν χωριστά (το Θηλέων λειτουργούσε μόνο απόγευμα στο ίδιο κτίριο) η Βενιζέλου γέμιζε παρέες κοριτσιών που κατηφόριζαν θριαμβικά με τις μπλε ποδιές και τα λευκά γιακαδάκια. Οι νέοι στεκόντουσαν στα στενά πεζοδρόμια κάτω από τις σαθρές λαμαρίνες των

καταστημάτων, για να δουν το πέρασμα των κοριτσιών και ν' ανταλλάξουν ματιές και κρυφές υποσχέσεις. Ας είναι όμως, ήταν η ευχάριστη νότα, η χαρούμενη παρένθεση στην πίκρα της μέρας που τέλειωνε. Οι νέοι τότε ήταν απλοί και διασκέδαζαν μ' ό,τι απλό, μ' έναν περίπατο ή μ' ένα φλερτ. Ο ποιητής αναφωνεί: «Τι τρεμούλιασμα καρδιάς ήταν εκείνο, όταν σχολούσε το Θηλέων». Ας δούμε όμως ολόκληρο το ποίημα· μιλάει καλύτερα από κάθε σχόλιο ή ανάλυση ή απόπειρα για προσέγγιση:

Στο Γιώργο το φίλο από τη Δράμα
θά 'θελα χαιρετισμό να στείλω.
Τα ίχνη μας έχουν χαθεί.
Σκορπίστηκε η παρέα κείνη
σμάρι πουλιών που η τουφεκιά τρομάζει.
Παλιέ μου φίλε, το πεπρωμένο σου ακολουθώντας
το δρόμο πήρες προς τον νότο,
προς τη μεγάλη πολιτεία,
όπου και χάθηκες μες στην πολύκοσμη ερημιά.
Ώ και να ήταν μπορετό να διάβαζες το γράμμα τούτο,
και νά 'βλεπα τους μορφασμούς, του ωραίου προσώπου
σου.

Αλήθεια, πώς να 'ναι τώρα η μορφή σου;
Εγώ βαθιά μες στο μυαλό μου διατηρώ
το νεανικό σου πρόσωπο.
Βλέπω μετέωρα τα δυο σου χέρια
να κρατούν το γράμμα μου.
Ήταν τα χρόνια τότε δύσκολα,
η εποχή της στέρησης.
Το φοβερό κύο της πόλης μας,
το παγωμένο σπίτι, το λιγοστό φαΐ.
Όμως εμείς είχαμε το δικό μας ήλιο...
Ήταν και των ερώτων η εποχή
κι η άνοιξη ερχότανε για μας πολλές φορές το χρόνο.
Χαμογελούσε η ζωή.

Η Βενιζέλου έπαιρνε ψυχή,
προέκταση γινόταν του εαυτού μας.
Τι ρίγος, τι τρεμούλιασμα καρδιάς ήταν εκείνο,
όταν σχολούσε το Θηλέων.
Χαμόγελα που υπόσχονταν πολλά,
λέξεις αμήχανες που δε μπορούσανε
να φτάσουνε στα χείλη.

*Για διάβασμα δεν ήταν τέτοια βράδια·
οι λεύκες κουδουνίζανε τα φύλλα τους
και το φεγγάρι ολόγιομο χρύσωνε το Παγγαίο.*

*Τους δρόμους παίρναμε.
Η πόλη ερήμωνε, παράθυρα κλειστά,
θρόισμα κουρτίνας, άνοιγμα γρίλιας,
ψίθυροι κρυφοί...*

*Άλλοτε πάλι νύχτες με βροχή
προσμέναμε ένα αλλιώτικο ξημέρωμα.*

*Και τα κορίτσια πάνω από τη Σκρα
με τα σχιστά φορέματα
και η χοντρή μαντάμ να παροτρύνει·
φωτιά ήταν ο πόθος μας...*

Δάσος πυκνό είναι οι μνήμες μας.

Ο ποιητής στρέφει τη σκέψη του στους ανθρώπους κείνης της εποχής που τώρα χάθηκαν. Και είναι γνωστό ότι τα πρόσωπα που έχει κατά νουν ήταν ασήμαντα με δίχως τίτλους, άνθρωποι απλοί που τους χαρακτήριζε μόνο η καλοσύνη, η πραότητα και η ξάστερη προσήνεια. Ο γεροντάκος ο τσαγκάρης στριμωγμένος στο υποτακτικό του καρεκλάκι, με κρεμαστή τη λάμπα χαμηλά πάνω από τον πάγκο του με τα εργαλεία φύρδην μίγδην. Ο βαρελάς με τα βαρέλια για κρασί και γι' άλλες χρήσεις, με τα κρυφά της τέχνης του όπως του τ' άφησε ο πατέρας του κι αυτός τα διατηρεί. Αλλά και ο λόγος στη μικρή πλατεία, που δεν είναι πλατεία, άλλα ένας χώρος που ξεβγαίνουν πάνω τουδρομίσκοι λίγων μέτρων και που δεν είναι δρόμοι, είναι επίσης ένας ύμνος στην απλότητα. Πρόδηλη είναι η ευαισθησία του ποιητή και η προτίμησή του σ' ό,τι απέριττο τον άγγιξε και τον συγκίνησε στα δύσκολα της εφηβείας χρόνια· ήτανε τότε η δεκαετία του '50.

Η μικρή πλατεία είναι ένας χώρος ασήμαντος· απόδειξη ότι δεν έχει όνομα· είναι χωρίς συγκεκριμένο σχήμα και φαίνεται να γίνηκε από μόνη της χωρίς την ειδική φροντίδα πολεοδόμων. Κάποια μαγαζιά: ραφτάδικα, τενκετζίδικα, μπακιρτζίδικα την πλαισιώναν παλαιότερα, μετά προστέθηκαν κι άλλα επαγγέλματα. Παραδόξως στο κέντρο της η πλατειούλα αυτή είχε συντριβάνι (πίδακα) και μια βρύση με εξαιρετικά κρύο νερό. Το καλοκαίρι δρόσιζε τους περίοικους αλλά και τους περαστικούς. Την πλατειούλα αυτή είναι περίεργο πώς την επήρε ο ποιητής ως θέμα, για να γράψει στίχους, να εκφράσει στοχασμούς. Βέβαια είναι χωρίς αμφιβολία μια ζεστή νότα στην αγορά της Δράμας, παλιότερα περισσότερο έντονη, δεν έχει όμως τίποτε το εντυπωσιακό, ώστε να κεντρίζει την καλαισθησία κάποιου ή να τον εμπνέει για να κάνει ποίηση.

Δεν λείπει από το ποίημα και η αναφορά στο «Τσάι», έτσι ονόμαζαν ήδη από τους χρόνους της Τουρκοκρατίας τον χείμαρρο που άρχιζε από τα ριζά του Φαλακρού, διέσχισε την αγορά της Δράμας και χανόταν στην άπλα του κάμπου. Θρυλικό είχε καταντήσει το «Τσάι». Οι παρόχθιοι μαγαζάτορες τρόμαζαν, όταν ξεσπούσε καταιγίδα· φούσκωνε στη στιγμή κι έβαζε τα θολά νερά του στα μαγαζιά τους καταστρέφοντας τιςπραμάτειες τους. Τελικά οι αρμόδιοι ύστερα από ένα αιώνα και κάτι αποφάσισαν να τιθασεύσουν την αλόγιστη ορμή του· κατασκεύασαν μεγάλη σήραγγα στο τμήμα που διασχίζει την πόλη· έμειναν όμως οι θρύλοι γύρω από το ατίθασο «τσάι». Ο ποιητής το μνημονεύει και πιστεύω ότι το κάνει όχι τυχαία, αλλά για να διαιωνίζονται οι θρύλοι που δέθηκαν τόσο σφιχτά με τη ζωή της πόλης και ειδικά με την αγορά της:

*Ανάμεσα στη Βενιζέλου και στο «Τσάι»
βρίσκεται η μικρή πλατεία
μικρή σαν αγκαλιά ζεστή.
Στο κέντρο της απέριπτο στέκει το σιντριβάνι.
Ο χώρος αντιστάθηκε στο κύμα του συρμού...
Στέκω ρεμβός, ο κύκλος των καιρών γυρίζει πίσω.
Α ναι, εδώ σόλιαξα τα παπούτσια μου
κι έβαξα πεταλάκια σιδερένια στα τακούνια και στις μύτες,
όπως το ζηταγε η συνήθεια τότε.
Τι να'γινε το αγαθό εκείνο γεροντάκι ο τσαγκάρης;
Πιο κει το αραχνιασμένο βαρελάδικο,
καμάρωνα με θαυμασμό τον μάστορα
που σκάρωνε τα ξύλινα βαρέλια.
Βαθιά γαλήνη· η σελήνη με σκιές
φωτίζει τη μικρή πλατεία· όνειρο απίστευτο!
Χειμώνας, να πέφτει ακατάπανστα το χιόνι
και η πλατεία να φαντάζει καρτποστόλ.
Περνώ από προθήκη σε προθήκη σιωπηλός
και τάχα αδιάφορος κοιτώ τα εκθέματά τους,
ενώ το βλέμμα αναζητεί τα πρόσωπα γνωρίμων.
Μάταιος κόπος· θλίψη σαν δίχτυ με τυλίγει.*

Στη Βενιζέλου, σήμα κατατεθέν για τους βέρους Δραμινούς, εκεί στον στενόμακρο ελίσσόμενο δρόμο με τα κυβολίθια άλλοτε, με το συχνό ανεβοκατέβασμα των λαντό, με την φιλοσοφημένη αργή βραδινή βόλτα, εκεί γινόταν πρώτα η βόλτα και στον «κήπο», τώρα δεν γίνεται πουθενά, γιατί οι καθιστικές καφετερίες και πιτσαρίες νίκησαν την κινητική βόλτα και την απάλειψαν από προσώπου της γης. Τώρα το φλερτ εξαπολύεται πίσω από τους καπνούς του

τσιγάρου ή πίσω από την άχνα του καφέ ή πίσω από τη ζάλη του φτηνού ουίσκι, που πουλιέται ακριβά στα περιτέχνως διαμορφωμένα ημίφωτα.

Η Βενιζέλου ήταν ο κεντρικός δρόμος της πόλης άλλοτε, η επισημότητα της. Εκεί συναντήθηκε ο ποιητής με ένα αγαπημένο του φίλο. Κάνει αναφορά και στη μητρόπολη, τον ιστορικό ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου, όπου ο αείμνηστος εθνομάρτυς Χρυσόστομος εκήρυξε τον θείο λόγο στους ορθοδόξους της Δράμας και είπε, όταν έφευγε οριστικά διωγμένος από τις τουρκικές αρχές: «η φωνή μου θα μείνει εντετοιχισμένη εις το ιερόν τούτο τέμενος...». Ο ποιητής ονομάζει την εκκλησία «περικαλλή»· ήταν τότε ακόμα ολόκληρη και λειτουργούσε ως παραδοσιακός ιστορικός χώρος με τα βυζαντινά ανάγλυφα, το πέτρινο καμπαναριό και τα μπαρόκ ξυλόγλυπτα. Το παλιό είναι απλά γραφικό. Ο λαϊκός τεχνίτης, κι όταν επιτηδεύεται ακόμα, είναι πιο κοντά στο αληθινά ωραίο. Δεν έχει άδικο ο ποιητής που ονομάζει το κτίσμα «περικαλλές».

Η συνάντηση με τον παλιό φίλο ήταν συγκινητική. Άλλοτε χιλιοπερπάτησαν μαζί στη Βενιζέλου, τώρα γιατί κοιτάχτηκαν σαν ξένοι, γιατί δε στάθηκαν για μια στιγμή να δούνε πίσω; Ο ποιητής το λέει στην τελευταία στροφή. «Ο χρόνος φθείρει τους ανθρώπους». Αν θέλαμε να κάνουμε ανάλυση της ψυχολογίας ανθρώπων που έζησαν μ' άλλους παλιά κι ύστερα για λόγους διαφορετικούς ξεχάστηκαν και συναντήθηκαν πάλι κι έμειναν ξένοι, θα χρειαζόταν ολόκληρη πραγματεία ειδικού ψυχολόγου. Παραθέτω ολόκληρο το ποίημα. Ο αναγνώστης ας το συλλογιστεί:

*Έγινε, λοιπόν, κι αυτό, αγαπημένε φίλε,
ύστερα από τόσα χρόνια να συναντηθούμε σαν δύο ξένοι.
Στη Βενιζέλου που χιλιοπερπατήσαμε μαζί,
έξω από τη Μητρόπολη, την άλλοτε περικαλλή εκκλησία,
τα βλέμματά μας συναντήθηκαν
κι άστραψε μέσα μου με μιας το παρελθόν που ζήσαμε
κι ορμητικές με κατακλύσανε αναμνήσεις.
Βέβαια και συ δεν έμεινες ψυχρός
όπως το ξαφνιασμένο βλέμμα σου έδειξε.
Κι όμως σαν ξένος με προσπέρασες, σαν ξένος σε προσπέρασα
τραβώντας το δρόμο του ο καθένας.
Ποια δύναμη παράξενη εμπόδισε να δούμε πίσω;
Ο χρόνος φθείρει τους ανθρώπους,
φθείρει το σώμα τους, φθείρει την ψυχή τους,
υψώνει γύρω τους κυκλώπεια τείχη.*

Όλη εκείνη η γεμάτη ζεστασιά ζωή, το πρόσχαρο εκείνο πλησίασμα του ανθρώπου που γοήτευε και ενθάρρυνε τις διαπροσωπικές σχέσεις ο ποιητής την αποκαλεί «πολυτέλεια». Ο χαρακτηρισμός αυτός αποτελεί αναμφισβήτητη μια

πραγματικότητα. Κείνα τα χρόνια για τους πολλούς δεν υπήρχε άλλη πολυτέλεια. Αργά έβαινε η ζωή στη Δράμα τότε κι ο ψυχισμός απαλλαγμένος από τον ψευτισμό της υλικής κατανάλωσης έβρισκε έδαφος να εκφραστεί. Δεν έμπαινε μπροστά το τείχος του «έχειν» για να κρύψει, αλλά το καθαρό γυαλί του «είναι», για να φανερώσει τον έσω πλούτο, που αποτελεί το αληθινό στόλισμα ή κατά τον ποιητή την «πολυτέλεια». Ο ποιητής με τον στίχο «ενός ευγενικού χαιρετισμού» θυμίζει τον Ζ. Παπαντωνίου: «ζευγάδες καλησπέρισα πού γύριζαν το βράδυ». Θεωρεί προνόμιο τη ζεστασιά του διπλανού μας, που σήμερα το προνόμιο αυτό χάθηκε, όπως θέλουν να πιστεύουν όλοι, αφού είναι κι αυτό ηθική αξία. Θεωρεί ακόμα την εποχή εκείνη, 1950-1955 «εποχή στα μέτρα της καρδιάς φτιαγμένη» και ζει τώρα πού ήδη πέρασε μισός αιώνας με τις μνήμες κείνες που ομολογεί ότι τον στηρίζουν. Κοινή είναι η γνώμη ότι σήμερα στις ανθρώπινες σχέσεις κυριαρχεί το καταλυτικό συναίσθημα της δυσπιστίας· δεν υπάρχει εμπιστοσύνη στον συνάνθρωπο. Δεν ξέρεις σε δεδομένη στιγμή κρίσης πως αυτός θα αντιδράσει. Τα γεγονότα κάνουν τους ανθρώπους σοφούς και συχνά η γνώση αποκτιέται με τίμημα. Ο ποιητής θυμάται τη δεκαετία του '50 στον μικρό κοινωνικό χώρο της Δράμας. Αναπολεί την αίσθηση κείνη της εμπιστοσύνης του ανθρώπου προς τον άνθρωπο. Ήταν άραγε έτσι τότε ή ο ποιητής εξιδανικεύει τα πράγματα με το μέτρο της χρονικής απόστασης; Κάνει όμως μια συγκινητική εξομολόγηση, που δεν αφήνει αμφιβολία ότι έτσι ήταν τότε τα πράγματα: «χωρίς τις αναμνήσεις της (κείνης της εποχής) δεν θα μπορούσαμε τη μοναξιά ν' αντέξουμε των ημερών μας»:

ΟΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΡΗΜΟ

Κάποτε είχαμε την πολυτέλεια
ενός ευγενικού χαιρετισμού,
ενός θερμού χαμόγελου,
μιας τρυφερής χειρονομίας.
Είχαμε τη χαρά μιας ανταπόκρισης,
μιας συμπαράστασης θερμής
σε δύσκολες στιγμές.
Ήταν μια εποχή πού 'χαμε το προνόμιο
να νιώθουμε τη ζεστασιά του διπλανού μας,
μ' εμπιστοσύνη να βλέπομαστε στα μάτια,
κουράγιο στη ζωή να παίρνομε.
Πράγματα, ίσως θα μου πείτε, αυτονόητα,
που όμως τόσο τραγικά στις μέρες μας στερούμαστε.
Κάποτε ήταν μια εποχή στα μέτρα της καρδιάς φτιαγμένη.
Χωρίς αυτήν, χωρίς τις αναμνήσεις της
δε θα μπορούσαμε τη μοναξιά ν' αντέξουμε
των ημερών μας.

Αν γνώριζε κάποιος από κοντά τον ποιητή θα διαπίστωνε ότι έχει να κάνει μ' έναν άνθρωπο απόλυτα πράο, φαινομενικά ήρεμο και βέβαια λογικό. Στο ποίημα «Σαββατοκύριακο» ξαφνιάζει. Εμφανίζει έναν τύπο που παραδέρνει σε ψυχολογική δοκιμασία και τυραννιέται από παραίσθηση. Έναν άνθρωπο που φοβάται ακόμα και τον ίσκιο του, που τον πνίγει το άγχος και το ανεξήγητο στρες. Έχω να τον δω από τα χρόνια των σπουδών μας στο Πανεπιστήμιο και δεν ξέρω, αν οι μετέπειτα συνθήκες ζωής του, η αναστροφή του με τους ανθρώπους σ' άλλο επίπεδο σχέσης του δημιούργησαν πλέγματα επιφύλαξης ή εσωστρέφειας. Έτσι τουλάχιστον δείχνει στο ποίημα «Σαββατοκύριακο». Ανεξάρτητα όμως από την εντύπωση που δημιουργεί, το ποίημα έχει τελειότητα μορφής και περιεχομένου. Είναι νομίζω ένα από τα πιο καλά του ποιήματα. Φυσικά η Δράμα δεν λείπει από το μικρό δράμα της πλήξης και της ανίας κι είναι ή διέξοδος και η καταφυγή. Το φτάσιμο σ' αυτήν φέρει εσωτερική ισορρόπηση, γαληνεύει. Παραθέτω το ποίημα:

*Είχα κλειστεί και πάλι στο δωμάτιό μου
προφυλαγμένος από την κακία των άλλων.
Ο νους μου κάλπαζε απ' το 'να στ' άλλο
και μια μ' ανέβαζε στα ουράνια
και μια με γκρέμιζε στη γη.
Πάνω από το κεφάλι μου φτερούγιζαν δαιμόνια
χόρευε η ψυχή μου πλεούμενο στο πέλαγος.
Περίεργοι ήχοι ακούγονταν παντού.
Αρχισα να λοξοκοιτώ τον ίσκιο μου,
να ψηλαφώ μέλη του σώματός μου.
Πηχτός αέρας μ' έπνιγε,
βρόχος που μ' έσφιγγε, όλο και μ' έσφιγγε.
Ξάφνου, του τηλεφώνου ο χτύπος με συνέφερε·
ζεστή ακούστηκε φωνή:
—Είσαι μια βόλτα για τη Δράμα;
—Και βέβαια είμαι, αποκρίθηκα.
Ηρέμησε η ψυχή μου.*

Αλλά η νοσταλγία για την πατρία γη είναι αγιάτρευτη. Το χωριό με τους απλούς τρόπους ζωής, η μητέρα, η άγια μορφή της, το επίκεντρο του νοσταλγικού φάσματος, η καταφυγή σ' αυτήν, όταν σφίγγει πνιχτικά ο βρόχος της απόγνωσης, αυτά όλα δένονται μαζί και δημιουργούν το κλίμα της πικρής μόνωσης που εξουθενώνει. Το ποίημα νομίζω είναι ταιριαστό, τα λέει καλά κι έχει πλήρη ταύτιση μ' όλα τα παραπάνω. Ο τίτλος του είναι:

ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΗ ΜΗΤΕΡΑ

Μητέρα από δω κάτω
όπου μ' έταξαν να υπηρετήσω την παιδεία
σου γράφω αυτό το γράμμα
για να σου πω τις δυσκολίες της ζωής μου:
Το άβολο βρόμικο δωμάτιό μου,
την άσχετη νοικοκυρά που δεν νογά
ένα κουμπί να ράψει.
Είναι η εποχή, μητέρα,
που εσείς έχετε το παστάλι
κι εδώ έχουν μαζέψει τις ελιές
κι άρχισε να κατεβαίνει το κατάβραδο
από τους αμπελώνες πέρα δαιμονισμένη υγρασία,
που νοτίζει τα κρεμασμένα ρούχα στο καρφί.
Ήθελα να σου γράψω ακόμα
πόσο βαρέθηκα τα ίδια φαγητά
καθώς θυμούμαι τις πιτούλες που έκαμνες
στον φούρνο της αυλής μας.
Αυτά κι άλλα δυσάρεστα ήθελα να σου γράψω,
αλλά θυμάμαι ακόμα πώς έτρεμαν τα χείλη σου,
όταν με ξεπροβόδιζες στο τρένο
το γεμάτο πρόσωπα θλιμμένα.

Κάποια χρόνια δουλειάς και οικογενειακών υποχρεώσεων θα κυλήσουν: σπίτι, γυναίκα, παιδιά. Τα συνηθισμένα σ' όλους. Η άγια ώρα θα φτάσει. Ο ποιητής θα επιστρέψει στο χωριό, στο πατρικό σπίτι, στους ηλικιωμένους γονείς του. Ο μέσα κόσμος του είναι ανάστατος. Ένας μικρός Οδυσσέας επι-στρέφει στη γη του υστέρα από παραδαρμούς στο δύσκολο κείνο πέλαγο της εποχής. Το ποίημα είναι σύντομο, μεστό όμως από έννοιες.

Ο ποιητής βρίσκεται σε χρυσή στιγμή, ακριβώς επειδή είναι δική του, επειδή μιλάει η ίδια η στιγμή, επειδή είναι αληθινή και τον αναστατώνει. Είναι δύσκολο ο άνθρωπος, ο όποιος άνθρωπος, να κατευθύνει εκεί που θέλει αυτές τις στιγμές της συγκίνησης: τον κατευθύνουν εκείνες και φυσικά υπάρχει ανάγκη κατανόησης σ' αυτές από τους άλλους:

ΓΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΠΑΤΡΙΚΟ

Ύστερ' από τόσα χρόνια
γυρίζω πάλι στο πατρικό μου σπίτι.
Οι γέροντες γονείς μου τι να γίνονται;
Οι σκέψεις μου κουβάρι στο μυαλό μου.

Το αυτοκίνητο σα βέλος διαπερνά την ασφαλτο
κι οι χτύποι της καρδιάς πυκνώνουν.
Να τα πρώτα γνώριμα μέρη·
τα 'χω χαμένα...
Κλείνω το ράδιο.
Τα παιδιά και η γυναίκα φωνάζουν.
Πού να ξέρουν τι γίνεται μέσα μου...

Το τελευταίο ποίημα της σειράς «Όταν πεθάνουμε» δεν αναφέρεται στη Δράμα, έχει γενικότερη σημασία· ο ποιητής φιλοσοφεί. Διατυπώνει τα καθέκαστα της υπαλληλικής ζωής, που ο ίδιος γνώριζε καλά. Υπηρέτησε πολλά χρόνια στο γραφείο της Β/βάθμιας Εκπαίδευσης και ήξερε καλά τους τύπους των εγγράφων ή των λεγόμενων υπηρεσιακών μεταβολών. Μας θυμίζει τον Κώστα Καρυωτάκη σε κείνο το περίφημο για τον πικρό σαρκασμό του ποίημα «Δημόσιοι υπάλληλοι». Θεώρησα σκόπιμο να περιλάβω και το ποίημα αυτό, ανεξάρτητα από το αν δεν είναι δραμινό. Έχει τον χαρακτήρα επιλόγου. Είναι επικούρεια απόληξη της σκέψης. Λεπτή ειρωνεία: «Κι αυτή η μετάθεση (ο θάνατος) θα είναι η τελευταία υπηρεσιακή μεταβολή...» η οριστική φυγή και η χωρίς γυρισμό τοποθέτησή μας στον ασφοδελό λειμώνα.

Γράφω πιο πάνω ότι το ποίημα έχει γενικότερη σημασία. Θέλω να πω ότι αγγίζει όλους τους ανθρώπους και κείνους που δεν είναι δημόσιοι υπάλληλοι, κάθε άνθρωπο, όλους. Ο θάνατος, η έννοια της φρίκης, η μεταπήδηση από το είμαι στο δεν είμαι, αυτή η αποτρόπαια πραγματικότητα είναι τυράννια για τον άνθρωπο. Κείνος ο στίχος του ποιητή: «κανείς πια σε λίγο δε θα μας θυμάται», είναι η φοβερότερη μαρτυρία μιας αναπότρεπτης αλήθειας, της μοναδικής ίσως. Άλλωστε κείνος ο αφορισμός των απλών ανθρώπων: «Είμαστε περαστικοί από τον κόσμο τούτον», πώς αλλιώς θα μπορούσε να ερμηνευτεί; Ας αφήσουμε όμως το ποίημα να μιλήσει μόνο του:

Όταν μια μέρα θα πεθάνουμε,
κανείς πια δεν θα μας θυμάται.
Σχολαστικοί γραφειοκράτες
θ' ασχοληθούν με μας από καθήκον.
Θα βρουν γραμμένο τ' όνομά μας σ' ένα τόμο
ΦΕΚ, διοριστήρια, μεταθετήρια
ή σ' άλλα έγγραφα υπηρεσιακών μεταβολών.
Κι αυτό για λίγο, ώσπου να βάλουν
στη μερίδα μας σφραγίδα «απεβίωσεν»
και τον ατομικό μας φάκελο
από τη θέση των «εν ενεργεία»
στη θέση των «αποβιωσάντων» να μετακινήσουν.

*Αυτή η μετάθεση θα 'ναι η τελευταία
υπηρεσιακή μεταβολή μας.
Ύστερα θα χαθούμε στο κενό
και θα 'ναι όπως πριν να γεννηθούμε.*

Για τους ξένους, για κείνους δηλαδή που δεν είναι κάτοικοι Δράμας και μάλιστα με κάποια προχωρημένη ηλικία που να 'χουν μνήμες, η ποίηση του Τσελίκη μιλάει μόνο σαν ποίηση, σαν Τέχνη· ιδέες ωραία βαλμένες που αρέσουν, για τους Δραμινούς όμως είναι το κάτι άλλο. Στην ποίηση αυτή θα βρουν κομμάτια ζωής, που τα έζησαν, θα γυρίσουν πίσω με τα φτερά του νου αναπολώντας. Θα θυμηθούν μορφές που δεν υπάρχουν πια, αλλά και σχήματα και χρώματα και φούλια ολάνθιστα, που στάζανε τη νύχτα μύρο χτυπημένα από την ανοιξιάτικη βροχή. Θα θυμηθούν την άλλη Δράμα, που έφυγε ανεπιστρεπτί με τα γεμάτα τρένα, που κινούσαν γι' άλλα μέρη, με τα γεμάτα καπηλειά, με τις αντινομίες της και την αγάπη της να γυρίζει τα στενά της νύχτα χτυπώντας την κιθάρα της.

Είναι η ποίηση του Τσελίκη πιο πολύ για Δραμινούς· αυτοί θα βρουν μέσα στους στίχους τον εαυτό τους κι αυτοί θ' αφήσουν ένα δάκρυ ν' ανέβει στα μάτια τους. Ο άνθρωπος δεν είναι μόνο το παρόν, είναι: «από πέρα, πέρασμα για πέρα», κι όποιος δεν το λογιάζει έτσι, τότε σημαίνει πως τον παραπήραν οι πεζοί καιροί του σήμερα. Αυτές κι άλλες παρόμοιες σκέψεις με ώθησαν να κάτσω και να γράψω τούτα δω, όταν στα χέρια μου πρώτη φορά έφτασε σχέδιο ποίησης του Τσελίκη. Κι ο τίτλος του «Στο δίχτυ της μνήμης» μ' είχε πολύ αρέσει τότε, ταίριαζε πολύ στα ποιήματα. Αν είναι ποιητής τόνου ελάσσονος ο Τσελίκης αυτό δεν έχει σημασία. Αυτά που είπε τα είπε εκ βαθέων είναι όλα αληθινά και συγκινούν. Αιώνες πέρασαν —πόσοι;— και να που ήρθε η στιγμή να βρει η Δράμα τον υμνωδό ποιητή της. Άραγε έτσι, αναπάντεχα τον βρήκε;

Ένας νοσταλγός ποιητής

*Αυτοέκδοση του 2001. Τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη, στο Τυπογραφείο Θανάση Αλτιντζή,
σε τριακόσια αντίτυπα.*

Ο τόμος έφτασε από την Αθήνα. Τίτλος: *Το δίχτυ πλέκοντας της μοναξιάς*. Πρόκειται για ποίηση. Ποιητής ο Περικλής Τσελίκης από την Κορμίστα του Παγγαίου, καθηγητής φιλόλογος σε σχολεία και τέλος Προϊστάμενος της Διεύθυνσης Δευτεربάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Καβάλας (1990-1994). Το 1995 συνταξιοδοτήθηκε κι από τότε κατοικεί μόνιμα στην Αθήνα.

Ξεφυλλίζοντας τις σελίδες του τόμου κάποιος παρατηρεί τη σοβαρότητα των θεμάτων που θίγει ο ποιητής, τη φιλοσοφική του διάθεση και τον ακοίμητο στοχασμό του. Βηματίζει ο ψυχισμός του στους δρόμους του σύγχρονου κόσμου και, καθώς συμβαίνει μ' όποιον παίρνει στο χέρι του το ραβδί του πεζολάτη, σταματά σε σταθμούς υποδοχής, όπου συναντά άλλους ανθρώπους, ακούει τον λόγο τους και συλλαμβάνει την προβληματική τους. Είναι —πιστεύω— η περιδιάβαση και η γνωριμία με ανθρώπους, που και κείνοι πεζοπορούν, η πιο πρόσφορη ευκαιρία να διακρίνει κάποιος τον κρυφό μηχανισμό που εργάζεται νυχθημερόν και δημιουργεί αυτό που λέμε κοινωνικότητα μ' όλα τα επακόλουθα που φέρνει τούτη η συνάφεια και προσέγγιση και που αιώνες τώρα αποτελούν θέμα μελέτης τόσο των φιλοσόφων όσο και των κοινωνιολόγων.

Εγώ δεν θα σταθώ στην ποικιλώνυμη θεματογραφία της ποίησης του Π. Τσελίκη, και που δεν είναι άσχετη με τη σοφία που συναπεκόμισε ο ίδιος από τη θητεία του στην Εκπαίδευση και στη ζωή τριάντα πέντε ολόκληρα χρόνια· θα σταθώ μόνο στα ποιήματα εκείνα της επιστροφής του στη γενέθλια γη, στη Δράμα, τη γη των νεανικών του χρόνων και των πρώτων σπουδών του στο Γυμνάσιο της πόλης τη δεκαετία του '50. Άλλωστε και ο τίτλος της συλλογής των ποιημάτων του —θέλω να πιστεύω— ότι κατά ενα μεγάλο μέρος προήλθε από την αποδημία του στην πολυάνθρωπη Αθήνα, που η αίσθηση της μοναξιάς και της νοσταλγικής διάθεσης μέσα σε κείνο το ανώνυμο και σπαστικά κινούμενο πλήθος εκτείνονται και του δημιουργούν συναισθήματα πικρίας, που, αν μη τι άλλο, τον ωθούν προς τα πεδία του ποιητικού λόγου:

*Πού με φέρνει, πού αυτό το μυρωμένο δειλινό του Μάη;
Πράσινες κατεβαίνουν του Παγγαίου οι πλαγιές,
κόκκινες θαμποφαίνονται οι στέγες των σπιτιών
μέσα στα δέντρα.*

Πού, πού με πάει αυτό το απαλό αεράκι;

*Πράσινο κυματίζει στον κάμπο το σιτάρι,
κόκκινες οι παπαρούνες στην άκρη των αγρών.*

*Πού, α, πού μ' οδηγούν αυτά τ' αρώματα της Άνοιξης;
Ανθισμένες γέρνουν τώρα μες στις αυλές οι πασχαλιές,*

άσπρο το γιασεμί απλώνεται στο φράχτη.
Πώς, α, πώς η Άνοιξη τα σπλάγχχνα μου τραντάζει;
Πώς, αχ, πώς θ' αντέξω κι αυτόν το Μάη
σ' αυτήν εδώ την έρημο παγιδευμένος;
Μπορεί τα πάντα γύρω μου ν' αλλάζουν
κι όλοι εύκολα να βολεύονται,
πρόθυμα να προσαρμόζονται.
Μα γω ο ίδιος παραμένω
με μια ψυχή που δύσκολα βoleύεται,
με τίποτα δεν αλλάζει
και με κάτι αισθήματα αληθινά αγκάθια στην καρδιά.

Εννοεί την Αθήνα, την ανώνυμη κοσμοσυρροή της, την ονομάζει «έρημο», θεωρεί τον εαυτό του «παγιδευμένο» σε κάποια αδήριτη ανάγκη. Είναι καταναγκασμός η παραμονή του στην Αθήνα. Νοσταλγεί το γραφικό του χωριό, την Κορμίστα του Παγγαίου, την Άνοιξη, που έφτανε πάντοτε θριαμβικά και κατέκλυζε με τα χρώματα και τους ανασασμούς της τον κάμπο της Δράμας, τον γεμάτο βλάστηση και κρυστάλλινα νερά. Θεωρεί τη στέρηση του παραδείσιου αυτού χώρου βασανιστική. Φαίνεται όμως πως είναι μοίρα εκατομμυρίων άλλων ανθρώπων σ' ολόκληρο τον κόσμο, που για λόγους ποικίλους εγκαταλείπουν την γη της γεννήσεώς των, για να γευθούν τον κατάπικρο καρπό της αποδημίας.

Παραθέτω ακόμα ένα ποίημα, που τούτο αναφέρεται στην ίδια την πόλη της Δράμας, σε γνώριμους χώρους της, όπου τότε συνήθως συχνάζαμε κυρίως τις μέρες με τα γρήγορα βραδιάσματα και που τώρα το αδυσώπητο πέρασμα του χρόνου και οι νεότερικοί τρόποι ζωής εξαφάνισαν. Το επιγράφει: «Να θυμάστε» και εικονίζει ήθη και συνήθειες συγκεκριμένης εποχής «ζωγραφίζει έτσι ελλειπτικά το χλωμό της κλίμα:

ΝΑ ΘΥΜΑΣΤΕ

Αργά τ' απόγευμα τη Βενιζέλου να κατηφορίζω
θα με δείτε
και στα γνωστά μας στέκια μετά να γυροφέρνω.
Προς το βραδάκι στο ΑΤΤΙΚΟΝ ή στα ΟΛΥΜΠΙΑ
ίσως και πάλι θα με βρείτε,
κάποια ταινία για να δω αγαπημένη
με την Υβόν Σανσόν, τον Αμεντέο Νατσάρι
και τη Μαγκάνο
ή τον Γκάρυ Κούπερ, τον Τζων Γουαίην
και άλλους σταρ της εποχής.

Αν έκτοτε δεν με βλέπετε πλέον,
αγαπητοί μου, εσείς που ακόμα κρατάτε το νήμα
της τότε μας ζωής,
θα πρέπει να θυμάστε πως τους ίδιους κι εγώ
πλακόστρωτους δρόμους περπάτησα,
στις ίδιες γειτονιές περιπλανήθηκα,
τα ίδια πράγματα μαζί σας άγγιξα.
Και προπαντός τις ίδιες φεγγαρόλουστες βραδιές
ξενύχτησα,
οι ίδιοι πόθοι και καημοί τα βήματά μου οδήγησαν,
τα ίδια καρδιοχτύπια με αναστάτωσαν.
Κι ακόμα να ξέρετε πώς, όσα μας συντροφέψανε
στα μαγικά νεανικά μας χρόνια,
όλα επιμελώς στη μνήμη μου τα φωτογράφισα.
Και τώρα τις κιτρινισμένες τους φωτογραφίες
περιεργάζομαι
σε μια γλυκιά μελαγχολία βυθισμένος.

Είναι δύσκολο σήμερα ένας νέος να συλλάβει το πνεύμα και κυρίως το ήθος κείνης της εποχής. Η απόσταση που χωρίζει το σήμερα από το χθες δεν είναι μεγάλη, είναι όμως μεγάλη η αλλαγή του τρόπου σκέψης κι αίσθησης, που συντελέστηκε στο μεταξύ και αυτό είναι που δυσκολεύει τη γνώση για το χθες κι εδώ επιμένοντας κάποιος θα μπορούσε να πει πολλά, το θέμα μας όμως δεν είναι αυτό: Ο ποιητής έζησε κείνη την ιδιόμορφη δεκαετία του '50 στη Δράμα όπως τη ζήσαμε όλοι οι νέοι κείνης της εποχής. Η ζωή στην πόλη έβαινε αργή, η οικονομική της κίνηση ισχνή, η διάθεση όμως των ανθρώπων της για ποιότητα ζωής μεγάλη. Οι νέοι ιδιαίτερα είχαν έντονα εκφράσει τη διάθεση τούτη, που την εκδήλωναν με δικό τους τρόπο στους περιπάτους κυρίως, στις καλοπροαίρετες και γεμάτες αίσθημα και φιλία γνωριμίες και σ' άλλες παρόμοιες εκδηλώσεις, που ο κλειστός κοινωνικός περίγυρος της εποχής υπαγόρευε. Ο Π. Τσελίκης έζησε τούτο το κλίμα το χωρίς εντυπωσιακές εξάρσεις και σε τούτο επιστρέφει επίμονα και το καταγράφει και δίνει και σε μας την ευκαιρία να ξαναγυρίσουμε κει, σε κείνα τα χρόνια ενός πέρα για πέρα ιδιόμορφου ρομαντισμού, χρόνια, που το καράβι της φαντασίας ταξίδευε να φτάσει σε μαγικά νησιά.

Όλοι γνωρίζουμε την οδό Βενιζέλου στη Δράμα. Ήταν κάποτε χώρος που έσφυζε από ζωή, ήταν τόπος βραδινού περιπάτου και μίνι μάρκετ των ελπίδων. Σήμερα, καθώς το κέντρο σύχνασης των κατοίκων της πόλης μετατέθηκε προς τις νεότερες καφετέριες της νεοσύστατης πόλης, η Βενιζέλου έπαψε πια ν' αποτελεί πόλο έλξης, παρήκμασε οριστικά παρά το φημιζόμενο και σήμερα μικροαστικό ιστορικό παρελθόν της.

Η αναφορά στους παραδοσιακούς κινηματογράφους, στο ΑΤΤΙΚΟΝ και στα ΟΛΥΜΠΙΑ αποτελεί μια ιδιαίτερη και σημαντική μνεία. Ο πρώτος δομημένος με τέλεια αμφιθεατρική σχεδίαση και άνετη χωρητικότητα κατεδαφίστηκε από τους ιδιοκτήτες του και στη θέση του ορθώθηκε πολυώροφη οικοδομή. Ο δεύτερος κρίθηκε μνημείο διατηρητέο και ήδη άρχισαν κάποιες εργασίες ανακαίνισης και εξωραϊσμού. Στους δύο αυτούς κινηματογράφους η εφηβική μας ανησυχία γεύτηκε την ονειρεμένη ζωή των ταλαντούχων ηθοποιών του ιταλικού και του αμερικανικού κινηματογράφου, που —απ' ό,τι ξέρω— τα ονόματά τους καταγράφηκαν στο κινηματογραφικό καρνέ. Ποιος από μας τους παλιότερους δε θυμάται τον Γκάρντ Κούπερ στο έξοχο κείνο φιλμ: «Το τρένο θα σφυρίξει τρεις φορές» (1952) με την ιδανική καλλονή την Γκρένς Κέλλυ, την μετέπειτα πριγκίπισσα του Μονακό (1956).

Και οι γειτονιές της πόλης: ο Στενήμαχος, τα Κρατικά, τα Ορτακινά, η Περίθαλψη υπονοούνται. Ο ποιητής θυμάται τις μονώροφες κατοικίες με τους ολάνθιστους κήπους και τα μυριστικά στα πεζούλια. Πόθοι ερωτικοί, διακριτικά εκφρασμένοι, ρομαντική διάθεση τον ωθούσαν να παίρνει τις μικρές σιωπηλές ανηφόρες αναζητώντας χίμαιρες, όπως όλοι μας τότε: «Οι ίδιοι πόθοι και καημοί τα βήματά μου οδήγησαν / τα ίδια καρδιοχτύπια με αναστάτωσαν», θα πει ο ποιητής σε μία κατευθείαν αποκαλυπτική εξομολόγηση. Αναπολεί, θυμάται, επιστρέφει νοερά, απομακρύνεται από την εκεί πραγματικότητα της τύρβης. Επιστρέφει στη Δράμα των εφηβικών ρεμβασμών, κι όπως λέει «μέτοικος» πλέον βιώνει μια πλασματική πραγματικότητα: «σε μια γλυκιά μελαγχολία βυθισμένος».

Κλέων Τριανταφύλλου 1885-1944 (Αττίκ)
Ο ποιητής των γιασεμιών

Στη μνήμη του αδερφού μου Κώστα Κωνσταντινίδη,
—καλλιτέχνη της κιθάρας και του τραγουδιού—
που με μύησε στη γοητεία της Τέχνης του Αττίκ,
αφιερώνω τούτο το πόνημα.

Αυτοέκδοση του 2002. Τυπώθηκε στη Δράμα, από την OFFSET GRAPHIC HELLAS, σε τετρακόσια αντίτυπα.

Λεζάντα: Ο Αττίκ στη «Μάντρα» σημειώνει πίσω από τη φωτογραφία η κα Πέλεια Τριανταφύλλου-Τζαρτίλη. Χαρακτηριστική στιγμή του συνθέτη-ποιητή μπρος στο πιάνο.

Σήμερα κανείς δεν τον ξέρει, κανείς δεν γεύεται τη μαγεία των μελωδιών του. Οι νέοι δοσμένοι στο μουσικό κομπούζιο των άρυθμων θορύβων δεν μπορούν ν' ακούσουν Αττίκ. Κι όσοι ανδρώθηκαν, κι αυτοί γαλουχήθηκαν στο πνεύμα των «μοντέρνων καιρών». Οι εποχές έχουν αλλάξει προ πολλού. Η ποίηση και η έκφραση ευγενών και λεπτών αισθημάτων παραμένει στ' αζήτητα κι ο λόγος για το τραγούδι, για τους τραγουδιστές, για τους συνθέτες πάει κι έρχεται. Η αισθητική, η καλλιέργεια του αισθητικού κάλλους κι αυτή δεν διακρίνεται πουθενά, έχει χαθεί εντελώς από τον ορίζοντα. Πώς και πού θα καλλιεργηθεί το θείο τούτο δώρο που λέγεται αισθητική;

Δεν υπάρχει περίπτωση να γνωρίσει κάποιος τον Αττίκ σήμερα. Ο λόγος για το «λαϊκό» τραγούδι κυριαρχεί. Όλοι κάνουν λόγο για το «λαϊκό» τραγούδι, χωρίς να γνωρίζουν ακριβώς τι σημαίνει ο όρος «λαϊκό». Απλώς είναι όρος που καθιερώθηκε κι ό,τι καθιερώνεται μένει.

Αλλά και κάτι ακόμα περισσότερο δύσκολο για να γνωρίσει κάποιος τον Αττίκ είναι αυτό του τίτλου του σημειώματος: Ο ποιητής των γιασεμιών. Ποιος γνωρίζει σήμερα τα γιασεμιά και ποιος μπορεί να φανταστεί τη συμβολιστική τους επισημότητα. Περασμένα σε πευκοβέλονα τα «μη μου άπτου» τούτα λουλούδια γίνονταν ένα ματσάκι και κόστιζε μία δραχμή. Ένα παιδάκι μας πλησίαζε —ερωτευμένο ζευγαράκι— «στων ραντεβού την ερημιά» με το καλαθάκι γεμάτο γιασεμιά και μας πρότεινε απλώνοντας το χέρι ήρεμα, ευγενικά, ικετευτικά ν' αγοράσουμε το λευκό μοσχομύριστο ματσάκι των γιασεμιών, σύμβολο του αγνού έρωτα και των αγαθών αισθημάτων.

Ο Αττίκ, λεπταίσθητα παρατηρητικός, δεν άφησε να του ξεφύγει τούτη η όμορφη στιγμή των προβαλλόμενων γιασεμιών και την κατέγραψε:

*Στων ραντεβού την ερημιά,
στα μακρινά καφεενεδάκια,
της μιας δραχμής τα γιασεμιά,
που μας πουλάνε τα παιδάκια,
μαθαίνουν τόσα μυστικά,
που όταν χωρίζει κάθε ταίρι,
μπαίνουν στον κόρφο βιαστικά,
μη παραπέσουν ξαφνικά
σ' ενός αδιάκριτου το χέρι.*

*Της μιας δραχμής τα γιασεμιά
λένε στ' αξέχαστα ζευγάρια,
που απ' τις αγάπες τους καμιά
ποτέ δε ζει πολλά φεγγάρια.*

*Κι έχει μια μόνη ασκησιά
ο έρωσ π' όλους περιπαίζει,
πως για μια νέα γνωρισιά
τα τελευταία γιασεμιά
ξεχνιούνται πάνω στο τραπέζι.*

*Και τα δικά μας γιασεμιά
στο τελευταίο καβγαδάκι
χωρίς συγκίνηση καμιά
άφηκες στο καφενεδάκι.*

*Κρυφά από σένα τρυφερά
εγώ τα μάζεψα, κυρία,
κι απ' ένα φάκελό ξερά
μου λένε τώρα θλιβερά
την σύντομή μας ιστορία...*

Πρόκειται για μια ιστορία αγάπης, για ένα ειδύλλιο, που δεν είχε συνέχεια. Μέσα σε τούτη τη δυσάρεστη ιστορία μπλέκονται τα πάντα γιασεμιά. Δίνουν τον δικό τους γαλήνιο και στοχαστικό τόνο στη σύντομη ιστορία του ζευγαριού. Το να δημιουργείται μια σχέση είναι εύκολο, το να διατηρείται είναι δύσκολο. Χρειάζεται πολλή αγάπη· η αγάπη γεννά την ανοχή. Όπου υπάρχει πλεόνασμα αγάπης, εκεί τ' αδύνατα σημεία των σχέσεων (σφάλματα) είναι μικρά. Όπου δεν υπάρχει, οι σχέσεις περνούν δοκιμασία. Η προς τα πρόσω πορεία του ζευγαριού δυσχεραίνεται και μετά... ας αφήσουμε τον συμβολιστικό λόγο του Αττίκ ν' ακουστεί.

*κι απ' ένα φάκελο ξερά (τα γιασεμιά)
μου λένε τώρα θλιβερά
τη σύντομή μας ιστορία...*

Οι σχέσεις αυτές του έρωτα και οι προσεγγίσεις όσο κι αν είναι σύντομες, σχεδιαζόμενες, όταν τελικά οδηγηθούν σε ναυάγιο, αφήνουν πάντα στη συνείδηση πικρία (άφηναν τότε;) και μνήμες, που σε στιγμές περισυλλογής αναζούν.

Η συμπάθεια του Αττίκ στα γιασεμιά δεν είναι βέβαια τυχαίο γεγονός. Ο υπερευαίσθητος εκείνος καλλιτέχνης ένωθε κατάβαθα τον μυστικό συμβολισμό των ανάλαφρων λουλουδιών. Τ' άκουγε να τον φωνάζουν τις μαγευτικές ώρες του αττικού σουρουπου σκαλωμένα σ' έναν τοίχο ή σε μια αυλόπορτα κλειστή και να ταυτίζεται μαζί τους και να του θυμίζουν ότι την ομορφιά την ανακαλύπτει κάποιος στα πιο απλά και στα πιο μικρά πράγματα, αρκεί να 'ναι έτοιμος να τη δεχτεί να 'ναι από τη φύση του δέκτης του ονείρου της...

Το 1944 (χρόνος δίσεκτος) ο σκηνοθέτης Γ. Τζαβέλλας θα κινηματογραφήσει τη ζωή του ποιητή. Είναι η γνωστή ταινία «Χειροκροτήματα»· εκεί θ' ακουστεί και η τελευταία σύνθεση του Αττίκ· είναι το περίφημο: «Χωρίς εσένα το μυαλό μου αργεί». Πρόκειται για ένα από τα κλασικά τραγούδια του Αττίκ και πιο γενικά του ελληνικού τραγουδιού, και σε τούτο το τραγούδι θα συναντηθούν δύο λέξεις, που το ομοιοκατάληκτό τους, αλλά και το ταυτόσημό τους με τη ζωή του Αττίκ κυριαρχούν. Σκιαγραφούν την ψυχρόσυνθεση του ποιητή, όπως ήταν στην πραγματική της όψη κι όχι όπως φαινόταν φτιασιδωμένη με τα επίπλαστα τεχνάσματα του πάλλκου. Το τραγούδι τ' αφιερώνει στην ψυχή της μητέρας του, η οποία είχε πεθάνει, αλλά ο Αττίκ όπως φαίνεται, δεν είχε συνειδητοποιήσει το γεγονός του χαμού της:

*Χωρίς εσένα το μυαλό μου αργεί.
Άλλους κόσμους η ψυχή μου τραγικά νοσταλγεί.
Σαν υπνοβάτης, μόλις βγούνε τ' αστέρια,
όλο απλώνω τα χέρια προς άλλη γη.
Χωρίς εσένα με βαραίνει η ζωή
όσο και να την υμνούνε τα πουλιά το πρωί.*

*Κι όταν βραδιάζει,
το φριχτό μου μαράζι
χρωματίζει μ' ασχημιά
ως κι αυτά τα γιασεμιά
στην ερημιά.*

*Συ 'σαι όλα στη ζωή μου
και σφυγμός κι αναπνοή μου
και στον κόσμο τον πεζό
η μόνη αιτία για να ζώ.
Κάθε γέλιο σου, χαρά μου,
κάθε δάκρυ συμφορά μου.
Κάθε έλπιδα σου χρυσή
κι εγώ τη νιώθω όπως και σύ.*

*Έχουμε ένα νου, μια σκέψη
κι ο Θεός ας με πιστέψει·
δεν μπορώ ούτε να σκεφθώ
μια ώρα να σε χωρισθώ.*

*Χωρίς εσένα το μυαλό μου αργεί.
Άλλους κόσμους η ψυχή μου τραγικά νοσταλγεί.
Σαν υπνοβάτης μόλις βγούνε τ' αστέρια
όλο απλώνω τα χέρια προς άλλη γη.*

Σχηματίζουμε ενωμένοι
μια σκιά ονειρεμένη
ζευγαράκι θρυλικό
για κάθε βλέμμα φιλικό.

Τα λουλούδια μέσ' στα πάρκα,
ο αφρός γύρω στη βάρκα
τη δεμένη στο γιαλό
μέσα στο δέιλι τ' απαλό.

Στο γλυκό το πέρασμά μας
ψιθυρίζουνε σιμά μας:
Αν δεν ζήσουνε μαζί,
ο ένας μόνος ας μη ζει.

Χωρίς εσένα το μυαλό μου αργεί
άλλους κόσμους η ψυχή μου τραγικά νοσταλγεί.
Σαν υπνοβάτης, μόλις βγούνε τ'αστέρια,
όλο απλώνω τα χέρια προς άλλη γη.

Χωρίς εσένα με βαραίνει η ζωή
όσο και να την υμνούνε τα πουλιά το πρωί.

Ο ποιητής κάνει λόγο για «φρικτό μαράζι», για ασχημιά που χρωματίζει με το δύσμορφο σχήμα της ακόμα και τα γιασεμιά. Από τη μια η έννοια της ερημιάς έχει στενή προσωπική σημασία, την υπαγορεύουν φυγές, όπως εκείνη της μητέρας του. Από την άλλη έχει ευρύτερη, το δράμα της κατοχής, και τα όσα τραγικά κι αποτρόπαια συνέβαιναν στα δημόσια πράγματα τότε. Σημειώνεται το τέλος της χρυσής εποχής της δημιουργίας του. Το καταλαβαίνει. Το ξέρει. Αισθανόταν το αδιέξοδο των κρίσιμων στιγμών που έφταναν και τούτο αποδεκάτιζε τη δύναμη αντίστασης του· όμως σ' όλα τούτα κανείς δε μπόρεσε να δώσει σαφή και οριστική απάντηση.

Ιδιαίτερα πρέπει να προσεχθούν οι στίχοι «σαν υπνοβάτης μόλις βγούνε τ' αστέρια, όλο απλώνω τα χέρια προς άλλη γη».

Οι στίχοι αυτοί δεν γράφτηκαν τυχαία. Ήταν καλά υπολογισμένοι. Ο ποιητής προετοιμαζόταν για το μεγάλο ταξίδι της αιωνιότητας. Είχε πείσει τον εαυτό του, αλλά περίμενε τη στιγμή. Κάποια γεγονότα θλιβερά για τον καλλιτέχνη (ξυλοδαρμός του από Γερμανό στρατιώτη) ήταν απλώς αφορμές· η αιτία, η μεγάλη αιτία, το μεγάλο μυστικό, ο συνδυασμός των μοριών, που έφτιαξαν την αιτία, δεν είναι μπορετό να λεχθεί με απόλυτη ακρίβεια.

Δεν είναι λίγοι οι άνθρωποι που στην προχωρημένη τους ηλικία βιώνουν την πικρία της ερημιάς. Πόσοι απ' αυτούς αντέχουν το βάρος της; Διαθέτουν όλο κείνο το ψυχικό σθένος της άτρωτης εγκαρτέρησης, ώστε να φέρουν αγόγγυστα το

βάρος της ερημιάς; Η ερημιά σαρώνει την κοινωνικότητα, που είναι η φυσική ροπή του ανθρώπου. Τι άλλο μπορεί να υπάρχει και να μένει μετά τούτο; Νομίζω ότι οι νύξεις αυτές του Αττίκ ακόμα και ο τίτλος του τραγουδιού «Χωρίς εσένα» προδίδουν ένα τέλος, προδίδουν την καταφυγή του ποιητή στο απονενομημένο διάβημα της αυτοχειρίας. Το τραγούδι «Χωρίς εσένα» γράφτηκε το 1944. Τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου ο Αττίκ εγκατέλειψε τα εγκόσμια, που με τόση αγάπη τ'αντίκρισε, που με τόσο πάθος τα ύμνησε και που τόσο διαφορετικά τα οραματίστηκε. Οι δισεκατομμύρια καιροί της Κατοχής, οι αθλιότητες και οι βαναυσότητες του πολέμου όρθωσαν μπρος του αζεπέραστα τείχη. Ο Αττίκ —όλα το κάνουν φανερό— δεν ήταν για κείνον τον κόσμο, τον άφησε κι έφυγε «προς άλλη γη». Λύση άλλη δεν υπήρχε. Αλλά ξεχάσαμε ν' αναφερθούμε σε κάτι, στην ηλικία, είναι νομίζω στοιχείο σημαντικό· ο Αττίκ το 1944 ήταν 59 χρόνων.

Ο Αττίκ και τα ήθη της εποχής του δεν απείχαν. Ήταν εποχή όπου οι προικισμένοι με το αληθινό ταλέντο καλλιτέχνες προεξείχαν, είχαν λόγο, δεν είχαν ακόμα γίνει αντικείμενο συναλλαγής οι αξίες. Τα μέσα ενημέρωσης βρισκότουσαν σ' ένα στάδιο, από το οποίο η κουφότητα απουσίαζε. Το αίσθημα της ευθύνης ήταν εξουσιαστικό στις σχέσεις των μέσων αυτών και των συναλλασσομένων μ' αυτά σ' επίπεδο που ενέπνεε εμπιστοσύνη. Η τήρηση των προσχημάτων ήταν κανόνας. Ακόμα και κείνο που ερχόταν απ' έξω στον καλλιτεχνικό χώρο ήταν ενδεδουλευμένης ποιότητας.

Και για να μη μακραίνω, ο Αττίκ είχε την αισθαντικότητα ενός προοδευτικού Έλληνα αστού επενδυμένη με τη ρομαντική φινέτσα της παρισινής καλλιέργειας. Ήταν μουσικός και ποιητής με συστολές, με πλήρη καλλιτεχνική συνειδητότητα. Κι όπως ομολογεί η Καλή Καλό, που τον έζησε από πολύ κοντά: «Ο Αττίκ ήταν μεγάλος καλλιτέχνης»¹.

¹ Καλή Καλό, *Όσα δεν πήρε ο άνεμος*, Αθήνα 1998, σελ. 36.

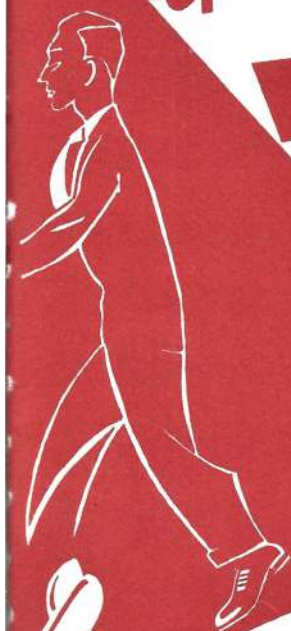
Απλά Τραγούδια

Τὰ Τελευταία ΓΙΑΣΕΜΙΑ

τραγουδάει
ΣΤΙΧΟ-ΜΟΥΣΙΚΗ:
ΚΙ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ
(ΑΤΤΙΣ)

ΠΡΩΤΟ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ
Ν. ΒΕΡΓΙΑΔΗ
10, ΠΛ. ΚΕΛΑ 31-32
ΑΘΗΝΑ

EDITIONS ΑΤΤΙΣ ATHENES
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΤΤΙΚΑ ΑΘΗΝΑΙ

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΓΙΑΣΕΜΙΑ

ΤΡΑΓΟΥΔΑΚΙ

Στίχοι καὶ Μουσική
ΚΛΕΟΝΟΣ ΤΡΙΠΑΝΔΥΛΛΟΥ (ΑΤΤΙΚ)

Andantino
deciso *rinzf.*

(μὲ προμία καὶ ἀπλοῖα)

1. Στὸν παν. τε. βοῦ τὴν ἐ. ρη. μιά,
2. Καὶ τὰ δι. κά μας για. σε. μιά,

lento *a tempo*

Στὰ μα. χρυὰ κα. φε. νε. δά - χια, τῆς μιάς ὁρα. χι. τὰ για. σε. μιά Που μὰς που. λὰ - νε τὰ ποι -
Ἔ' το τε. λευ. τὰ ο. καυ. γα. δά - χι, Χω. ρίς ου. γ. κι. νῆσι καμ. μιά Ἄ - φη. χες ὅ. το κα. φε. νε.

ὁά - χια, Μα. θαι. νουν τὸ. σα μι. σι. κά, Π' ὅ. ταν χω. ρί. Ζει. κά. θε. τὰ - ρι,
ὁά - χι, Κυ. ρα' π' ὁ. σά. να. τρι. φε. ρά, Ἐ. γώ. τὰ. μὰ. λε. ψα. κυ. ρί - α,

cresc. poco a poco *col canto*

Copyright 1911 by Attica, Athens-Greece.
Exclusive Paris Edition: GR. CONSTANTINIDIS, 110a Arisikou 4, Athènes.

A. 51 C.

PRINTED IN GREECE.

precipito *a tempo e rall.* **REFRAIN**
(όλο δυνατόρα)

Μπαίνουν σ' όν κόρφο θιασσι. κα, μήν πα ρα πέσουν ζαχνι. κα Σ' έ. νός ά. δια χρι. του τή χέ - ρι. } Τής ριας φραχής τή σασε.
Κι ά π' έ. να φα χελ λα, ξε. ρά, μοι λέ. νε τώ ρα θλι. βε. ρά Τη σύν το μή μας ί. στο - ρι - α.

seguì *a tempo e rall.* *rinfrate un poco*

μια Λέ. νε σ' τή ζήνια σ' τα λευ. γά - ρια Πά π' τίς ά. γά πες τους χαμ ήμια Πο. τε δέν
ζή πολ. λα φεγ. γά ρια! Κι έ χει μια μό. νην ά. σχη. μια Ό' έ. ρας π' ό. λους πε. ρι.

rall. e stent. *molto rit.*
παί - λει Πώς για μια νέ. α γνω. ρι. μια, τή τε. λευ. τή. α για σε. μια Σ' χνιό νται π' άνω σ' το τρα. πέ -

rall. e marc. col canto *rit. col canto*

1/2 molto rit. *a tempo*
ζή! μια, Σ' χνιό νται π' άνω σ' το τρα. πέ - - ζή!

affrettando *seguì* *a tempo* *morendo* *lentissimo*
(a fuori)

C. S. A.

ΑΤΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

3^Η
ΕΚΔΟΣΙΣ

Χωρίς Έσένα

ΤΟ ΜΥΣΤΕΡΙΟ ΜΟΥ ΑΡΧΕΙ

ΜΕΛΩΔΙΑ - ΦΩΣ ΑΡΓΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΙΝΙΑ

"ΧΕΙΡΟΚΡΟΤΗΜΑΤΑ"

ΣΕΝΑΡΙΟ - ΣΚΗΝΟΘΕΣΙΑ

Γ. ΤΖΑΒΕΛΛΑ

Παραγωγή

ΝΟΒΑΚ-ΦΙΛΜΣ

ΚΑΙ

Α.Ε. ΟΡΙΩΝ

ΣΤΙΧΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΗ

κλ. Τριανταφύλλου

(ΑΤΤΙΚ)

Μουσικό μου στην ψυχή τῆς μητέρας μου.

Ἐπὶ τὸν κτ' Μίση Περούπουλος μέληται.

ΧΩΡΙΣ ΕΣΕΝΑ

ΤΟ ΜΥΑΛΟ ΜΟΥ ΑΡΓΕΙ...

ΜΕΛΩΔΙΑ - ΦΩΣ ΑΡΓΟ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΙΝΙΑ "ΧΕΙΡΟΚΡΟΤΗΜΑΤΑ"

Γράει καὶ Μουσική
ΚΛΕΩΘΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ (ΑΤΤΙΚ)

Andante Maestoso.

se deciso

a tempo

tentamente

quasi legato

T^o di Fox (sostenuto)

rit.

rit. mf

a tempo

a tempo

*) Σημ. Απαγγέλλεται κάθε σολοφό, επάνω σὶ μιά νότα.
Copyright MCMXLIV by "Attic, Athens.
EXCLUSIVITÉ pour la Grèce: GR. CONSTANTINIDIS, Athènes.

C. 54 A.

γεί· τ'αν ύ.πνο. βά. της μόλις βγούμε τ'ά στε. ρια 'Ολοσπλώνω τ'ά χε. ρια

cresc. poco a poco

προς αλ. λη γή χω. ρις ε. σέ - να με βα. ραιν'ή ζω. ή,

cresc. poco a poco

cresc. molto

'Ο. σς και ν'ά τήν ύ. μου. νε τ'ά που. λιά τ'ό π'ρω. ή, κι'ά. ταν βρα. δύ. α. ζω.

cresc. molto

rall. *molto* *rit.*

Τό φη. χτό μου μα. ρά. ζι Χρω. μα. τί. λει. μέ. α. σ. χη. μιά 'α. σ. κιά. τ'ά τ'ά για. σ. ε. μιά. Ι. τήν ε. ρη.

rall. col canto *molto*

a tempo *Poco più (più mosso)*

μιά!! 1. Σ'ό. σαι ό. λα στη ζω. ή μου και ο. σ. γι. α. ν'ά. πνο. ή μεν
2. Σ'η. μα. τί. λα. μέ. ε. νω. με. νοι Μιά. σ. κιά. ό. νει. ρε. μ. με. νη.

a tempo *Poco più animato*

54 A.

Καὶ τὸν κόσμον ἔκτισεν. Ὁ μὲν νηαί, τι, α γὰρ νὰ ζῶ καθε γέλιοσ σου χα, ρα σου
 Ζεῦ νὰ ρα χι σου λι, κό Για κά θε βλέμ, μα φι, λι, κό Τὰ λουλουδιὰ μέτ' α παρ, κα

κά θε δά χρου σου φα, ρα μου Καθ' ἐλπίδα σου χρου σή κι' ἐγὼ τῇ νοιαθῶ πως ε. οὐ!
 Ὁ ἀφρός γύρω στή βάρ, κα Τῇ δε, μέ νη σὸ γιὰ λό Μέ, σα σὸ δεῖ, λι τὰ πα, λό,

ἔ, χοῦ ἔ, νὰ νοῦ μιὰ οὐκ, ψι κι' ὁ θε ὅς ἀς μέ πι, στε, ψη δὲν μπορῶντε νὰ σκεθῶ Μιὰ ψ, ρα
 Στὸ γλυκὸ τὸ πέ, ρα, οὔ μ' ας ψι, θυ, ρι, λου νεοι, μα μ' ας "ἂν οὐ ἐλθῶ σου νε μα, ζῶ Ὁ ε. νας

νὰ σέ χω, ρι, σθῶ! χω, ρις ε.
 μόνος, ὅς μὴ ζῇ. 1^a e 2^a V^{to} dal %
 1^a e 2^a V^{to} dal %
 rit.
 a fuori
 sed.

Per finire 1^a 1^a
 μιὰ!!
 (sempre accel.) . . .
 1^a e 2^a
 allaccat^a

(distan.)
 accel. molto
 a tempo
 Vibrat.
 a piacere
 sed.

ON
 477242

C. 54 A.

Σταύρος Γραμματικόπουλος

Ο ποιητής του πάγκου και της ζωής

*Αυτοέκδοση του 2004. Τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη, στο Τυπογραφείο του Θανάση Αλ-
τιντζή, σε τριακόσια αντίτυπα.*

I

Τον Σταύρο Γραμματικόπουλο τον γνώρισα το 1953 στη Δράμα. Έγραψε ένα ποίημα για μια γειτονοπούλα όμορφη, που συνήθιζε να βγαίνει στο μπαλκόνι του σπιτιού της και να ρεμβάζει. Το ποίημα αυτό — τύχη αγαθή — μου το χάρισε τότε με τιμητική αφιέρωση:

Σαν σε βλέπω να προβάλεις στο μπαλκόνι,
η ψυχή μου πλημμυρίζει από χαρά
κι ένας πόθος μέσ στα στήθη μου φουντώνει
και στο νου μου πλάθω όνειρα τρελά.

Και γι' αυτό πάντα σφυρίζω για να βγεις,
να σε ιδώ και να γεμίσω από ευτυχία.
Δυο λογάκια να σου πω και να μου πεις,
για ν' αρχίσει μιας αγάπης ιστορία.

Την τόσο ευγενική προσφορά του ποιητή τη δέχτηκα με μεγάλη χαρά και του απάντησα και γω ποιητικά:

Το φθινόπωρο ζυγώνει
τα χρυσάνθεμα θ' ανθίσουν,
τα πουλιά θα μας αφήσουν
κι η ψυχή θα μένει μόνη.

Λίγους στίχους — χελιδόνι —
στη βουβή τη μοναξιά σου
θα σου στείλω απ' το μπαλκόνι
που το χάιδενε η ματιά σου!

4.9.53

Στην αφιέρωση σημείωνα: *Στον συνεχιστή της ποιητικής καταβολής του Ι. Πολέμη, Σταύρο Γραμματικόπουλο. χαρίζω το ποιηματάκι τούτο σαν απάντηση στο δικό του.* Η αφιέρωσή μου σύντομη και λακωνική αποδείχτηκε προφητική. Υπάρχει όμως μια διαφορά ως προς τη σχέση των δύο, του Πολέμη και του Γραμματικόπουλου· ο Γραμματικόπουλος ξεπέρασε τον Πολέμη και ως προς την τεχνική του στίχου και ως προς τη λυρική έξαρση και ως προς τα θέματα που ο ποιητικός του οίστρος εκτείνεται και ως προς τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες, η συγγένεια όμως των δύο δεν παύει να υπάρχει και τούτο αποτελεί σταθερό σημείο σύγκρισης. Έτσι λοιπόν γνωρίστηκα με τον ποιητή τον μετέπειτα καλλιτέχνη κομφερανσιέ και επιθεωρησιογράφο. Η αφιέρωσή μου ήταν το πρώτο κριτικό άγγιγμα της ποιητικής παρουσίας του· χρόνος ανύποπτος.

Από κείνη τη στιγμή πέρασαν πενήντα ολόκληρα χρόνια. Ο Γραμματικόπουλος προχώρησε σταθερά στα πεδία της τέχνης και της ποίησης. Έφτασε και που ο ποιητικός του οίστρος τον ωθούσε πιεστικά. Θα βρεθεί στο παλκοσένικο μπροστά στο μικρόφωνο. Θα σχολιάζει από το ραδιόφωνο και τις εφημερίδες την καθημερινότητα. Κατά τη στράτευσή του θα συνεχίσει την καλλιτεχνική του περιδιάβαση. Στόχος του ήταν η ψυχαγωγία των συναδέλφων του. Παράλληλα θα γράφει ποίηση, ποίηση αξιώσεων, λεπτή λυρική πνοή διαχέει τους στίχους του. Ποιήματα μικρά, σύντομα, συνθέσεις έξυπνες, γλυκιές φωνές που ξαφνιάζουν. Κάτι από Χάινε, κάτι από Δροσίνη, κάτι από Νίκο Χαντζάρα και Αλέκο Φωτιάδη φαίνεται να 'χει πάρει ο ποιητής.

Ο Γ. Σουρής δεν του ήταν ξένος. Ακολούθησε τ' αχνάρια του μεγάλου στιχουργού. Υπάρχει μια σελίδα στο αρχείο του. Τίτλος πάνω «Ο μοντερνος Ρωμιός», υπότιτλος φυσικά μεταγενέστερος: «εκδοτική απόπειρα πού 'μεινε μόνο στα χαρτιά». Ακολουθεί σκίτσο με τον Γ. Σουρή πάνω σ' άλογο που καλπάζει με τη λεζάντα: *Γίγας της σάτιρας ο Γεώργιος Σουρής*, κι ένα ωραιότατο ποίημα φιλοσοφικής απόχρωσης:

Εφημερίς πού 'χει σκοπό τον κόσμο να χαλάσει,
εάν και όταν φυσικά τα φράγκα της θα πιάσει.
«Κι αν δεν τα πιάσει» μου 'πανε, «για πες μας τι θα κάνει»
Και γω τους είπα απαθής: «Ε, τότε θα πεθάνει».

Απόρησαν οι άνθρωποι με την απάντησή μου.
«Και δε φοβάσαι», μου 'πανε, «τον θάνατο αλήθεια;»
Και γω, αφού εγέλασα βαθιά από τα στήθια,
«έλα και πες τους κάτι τι», είπα στον Φασουλή μου.

Κι ο Φασουλής τους μίλησε: «Καλοί μου συμπολίται,
γιατί, τάχα, τόσο πολύ για μένα ανησυχείτε;
Ο θάνατος κανένα σας δεν πρέπει να τρομάζει.
Εφ' όσον εγεννήθηκα κάποτε θα πεθάνω.
Κι αν είν' γραφτό να γίνει αυτό στη γέννα μου επάνω,
ούτε και πολυνοιάζομαι, σαν τι μπορώ να κάνω;».

Αλλά η ανεπιτυχής αυτή απόπειρα να εκδώσει ο ποιητής εφημερίδα δεν ήταν η μόνη· το 1949, όταν ήταν μαθητής στην τελευταία τάξη του Γυμνασίου Δράμας, εκεί έκανε την πρώτη του απόπειρα με συμμαθητή του. Τη σχετική είδηση βρήκα στα χαρτιά του. Σημειώνει ο ίδιος: «Η πρώτη μου εκδοτική απόπειρα. *Ο μαθητής* — εφημερίς χειρόγραφη της Η' Κλασικού Γυμνασίου Δράμας. Εκδόται: Λουκάς Παπαριστοτέλους και γω. 1949 Δράμα».

Την επόμενη απόπειρα έκδοσης εφημερίδας θα την κάνει στον στρατό. Ρομαντικός κι ανέμελος καθώς ήταν, δεν είχε ακριβώς συλλάβει το πνεύμα της

εποχής και ιδιαίτερα στον ευαίσθητο χώρο του στρατού. Ομολογεί ο ίδιος πως συνάντησε κατακόρυφες αντιδράσεις από την εκεί ειδική υπηρεσία παρακολούθησης, χωρίς βέβαια να επηρεάσουν οι αντιδράσεις και οι συστάσεις που του έγιναν τη μετέπειτα στρατιωτική του ζωή, η οποία με ανακατατάξεις κάλυψε μια ολόκληρη πενταετία.

Τέλος, τον Ιούλιο του 1964 θα πετύχει να εκδώσει εφημερίδα στη Θεσσαλονίκη με τίτλο *Ο Βουλευτής*. Στο αρχείο του βρήκα μόνο ένα φύλλο της εφημερίδας εκείνης γραμμένο έμμετρα εξ ολοκλήρου από τον ίδιο. Εδώ βρίσκουμε ολοφάνερη την επίδραση του Σουρή. Σημειώνω πρωτοσέλιδη αναφορά· ποίημα του μεγάλου στιχουργού και δικό του:

ΕΠΙ ΤΗ ΕΚΔΟΣΕΙ

Οφείλει κάθε βουλευτής
των νεοτέρων χρόνων
να έχει πόδια τέσσερα
και όχι δύο μόνον,
γιατί ποτέ δεν ημπορεί
και ούτε θα μπορέσει
στων ψηφοφόρων τις δουλειές
με δυο να επαρκέσει.

Γ. Σουρή
Ιούλιος 1886

ΕΠΙ ΤΗ ΕΚΔΟΣΕΙ

Οφείλει κάθε βουλευτής
των νεοτέρων χρόνων
να έχει αυτοκίνητο
και όχι πόδια μόνον,
διότι δίχως ΙΧ
ποιος θα του δώσει προσοχή.

Οφείλει κάθε βουλευτής
των νεοτέρων χρόνων
τον εαυτόν του νά 'χει
υπόψη του και μόνον
και μπρος στους ψηφοφόρους του
ποτέ να μη τρομάζει,
μα να μπορεί να υπόσχεται,
να ημπορεί να τάζει.

Οφείλει κάθε βουλευτής
των νεότερων χρόνων
να έχει για πιστεύω του
τα ψέματα και μόνο,
διότι πάντα ο Ρωμιός
—αυτό είναι αλήθεια—
πιστεύει και επίστευε
μόνο στα παραμύθια.

Οφείλει κάθε βουλευτής
των νεότερων χρόνων
στο ύφος του να δίνει
μυστηριώδη τόνον
και προπαντός μέσ' στη βουλή
—χίλια ζητώ συγγνώμη—
οφείλει να μην έχει
ποτέ δική του γνώμη.

Ιούλιος 1964

Αυτή ήταν και η τελευταία απόπειρα του Γραμματικόπουλου να εκδώσει εφημερίδα σατιρική ή άλλη. Άλλωστε η εποχή ήταν αρκετά προχωρημένη. Ο ποιητής ανήκε σε καλλιτεχνικό-πνευματικό χώρο, που έβαινε προς το τέλος του, εννοώ το ελαφρό ελληνικό τραγούδι, τους κομφερανσιέ, το είδος των επιθεωρήσεων κ.λπ. Οι δραστηριότητες του ποιητή, όπως και των άλλων συναδέλφων του, θα συρρικνωθούν. Διέξοδος για να διοχετεύσει τις δημιουργικές του ανησυχίες και την άοκνη κινητικότητα του δεν υπήρχε και, καθώς ήταν πηγαίος, δεν υπήρχε και περίπτωση προσαρμογής· ήταν αδύνατον να ψευτίσει· προτίμησε τον δρόμο της φυγής.

Λίγο καιρό πριν φύγει από την Ελλάδα τον συνάντησα ένα φθινοπωρινό μεσημέρι στην Τσιμισκή, τον πολυσύχναστο κεντρικό δρόμο της Θεσσαλονίκης. Εγώ πήγαινα προς την αγορά κι αυτός ανέβαινε προς τη Διαγώνιο. Με σταμάτησε:

— γίνεσαι παλιόφιλε; Πω πω πόσο καιρό είχα να σε δω! Έλα, πάμε, εδώ πιο κάτω είναι το γραφείο μου να σου δώσω ένα βιβλιαράκι που τύπωσα με οχτάστιχα από τα χρόνια της δουλειάς μου στο πάλκο και μετά φεύγεις.

Κάπου εκεί εργαζόταν σε μια εκδοτική εταιρεία, που δεν μπορώ τώρα να θυμηθώ ακριβώς· πέρασαν χρόνια από κείνη τη μέρα. Ανεβήκαμε μερικές σκάλες· άνοιξε το γραφείο του· κάθισε στο κάθισμα πήρε ένα από τα τεύχη των οχταστίχων που τύπωσε —το μοναδικό του βιβλίο— κι έγραψε: *Στον Νίκο έτσι για τα περασμένα, Σταύρος*. Μια γραφή εξαιρετικά καλαίσθητη και μια υπογραφή

που τη γραφική της φορά θα τη ζήλευαν πολλοί. Μου το έδωσε, τον ευχαρίστησα αμήχανα πολύ συγκινημένος και για την υπαινικτική αφιέρωση, αλλά κυρίως, γιατί αντίκρισα στο πρόσωπό του, πίσω από το επίπλαστο χαμόγελο μια πικρία και μια απογοήτευση, το αδιόρατο σχήμα ενός παράπονου, που είναι πιο ομιλητικό από κάθε λόγο.

Σηκώθηκα, τον χαιρέτησα κι έφυγα με την τόσο τυπική, την τόσο συνηθισμένη στους ανθρώπους όλου του πλανήτη φράση: Θα ξαναϊδωθούμε. Δεν ξαναϊδωθήκαμε. Άφησε τη λατρεμένη του γη, την Ελλάδα, που τόσο μελωδικά τραγούδησε και πήγε στη μακρινή Αμερική, για να μη γυρίσει από κει ποτέ. Έχω ακόμα στη βιβλιοθήκη μου το τεύχος των οχταστίχων. Πότε πότε το κοιτώ και σκέπτομαι τις κρυφές δυνάμεις που παρεμβαίνουν και ορίζουν τη ζωή των ανθρώπων και την ωθούν προς κάποια πεπρωμένα.

Όταν πήρα τη θλιβερή είδηση του θανάτου του στην Αμερική, σκέφτηκα ότι ο καταπληκτικός για την επιμέλεια των γραπτών του άνθρωπος και λεπταίσθητος ποιητής πρέπει ν' άφησε αρχείο και προς την κατεύθυνση τούτη κινήθηκα φροντίζοντας να βρω συγγενικά του πρόσωπα, για να πλησιάσω το υποτιθέμενο αρχείο και να συνδράμω όσο γίνεται, για να δει το φως της δημοσιότητας και να γίνει κοινό κτήμα όλων όσων αγαπούν την ποίηση και την τέχνη γενικότερα. Κι όπως υποδειχτηκε δεν είχα άδικο. Υπήρχε αρχείο υποδειγματικά ταξινομημένο. Ξεφυλλίζοντάς το συνάντησα σελίδα εξωφύλλου σε δύο τρία σημεία με την ένδειξη «έκδοση», γεγονός που δείχνει ότι ο ποιητής, όσο ζούσε, σχεδίαζε να δημοσιεύσει μέρος ή το σύνολο του έργου του. Υπάρχει και ο τίτλος: «Αναμνήσεις ενός κομφερανσιέ» κι ένα πολύ πετυχημένο σκίτσο του ίδιου που συνόδευε τον τίτλο.

II

Κάθε λόγος του Γραμματικόπουλου ήταν ποίηση. Ανάβλυζε η ποίηση από μέσα του, όπως αναβλύζει το νερό από μια πηγή. Ο Γραμματικόπουλος δεν ήταν ο ποιητής του γραφείου των ψυχρών γεωμετρικών παραμέτρων, ήταν ο ποιητής του απτού, του καθημερινού. Γύριζε και κατέγραφε με τον ποιητικό του φακό ό,τι έβλεπε, ό,τι τον εντυπώσιαζε, ακόμα και τα πιο μικρά στιγμιότυπα. Ποτέ δεν διανοήθηκε να εισδύσει σε ποιητικά διαφιλονικούμενα. Δεν γνώριζε τους ποιητές της Θεσσαλονίκης, τις σχολές, τους ποιητικούς ακροβατισμούς, που έφταναν από την Εσπερία και έβρισκαν στην Ελλάδα αμέσως μιμητές.

Παρέμεινε μέχρι τέλους πιστός στους παραδομένους ποιητικούς τρόπους, στον γνήσιο λυρισμό, που τραγουδάει ανέμελα και δεν αποζητά τη δύσκολη γραφή, για να κινήσει την προσοχή του ειδικού μελετητή. Περπάτησε το ποιητικό στρατί σφυρίζοντας ξένοιαστα, χωρίς να τον απασχολεί τ' άγνωστο και το ανεξιχνίαστο. Το εξεζητημένα δύσκολο δεν τον βρήκε σύμφωνο κι ούτε που

νοιάστηκε γι' αυτό, γιατί δεν έγραφε ποίηση, για να πάρει σειρά αναγνώρισης, έγραφε από εσωτερική υπαγόρευση· ήταν ποιητής γεννημένος κι ο ποιητικός του οίστρος τον κέντριζε, τον ωθούσε προς το τραγούδι· αυτή ήταν η μοναδική του αναγκαιότητα.

Το πέρασμά του από το ποιητικό στερέωμα της Θεσσαλονίκης παρέμεινε σχεδόν απαρατήρητο· θέλω να πω δεν εκτιμήθηκε, δεν βρήκε ανταπόκριση στους κύκλους των λογίων της πόλης· δεν καταγράφηκε. Τούτο δεν είναι παράδοξο, ο Γραμματικόπουλος δεν προκάλεσε. Μελωδικός, απλός, γραφικός, ειδυλλιακός καθώς ήταν, δεν συνταιριάστηκε με την εποχή του. Στη δεκαετία του 1950 ο στίχος σκλήρυνε, έχασε την ευκαμψία του, έγινε ξύλο ξερό. Αυτός ο στίχος προβλήθηκε ως ζητούμενο των καιρών και προτάθηκε ως πρότυπο ποιητικής γραφής. Αυτοί που διαμορφώνουν εκάστοτε την κοινή γνώμη τον καθιέρωσαν και συνεχίζουν να τον δέχονται ως κατάσταση μέχρι σήμερα. Ο Γραμματικόπουλος ήταν ο Πολέμης, ο Δροσίνης της δεκαετίας του 1950. Την ποίηση των δύο ως τώρα δεν διανοήθηκε κανείς να παρακάμψει, έστω κι αν η αναφορά σ' αυτούς δεν έχει τον χαρακτήρα προβολής προτύπου· καταγράφηκε στα γράμματά μας.

Χιουμοριστικό πνεύμα χαρακτήριζε τον ποιητή-κομφερανσιέ κατά τις εμφανίσεις του μπροστά στο κοινό, που συχνά τον βομβάρδιζε με λέξεις ομοιοκατάληκτες τόσο ανόμοιες μεταξύ τους, που έπρεπε ο ποιητής να γράψει το καθιερωμένο τότε για τους κομφερανσιέ οχτάστιχο. Εδώ χρειάζεται να πούμε ότι στο είδος *οκτάστιχο*, που έπρεπε να γραφεί ακαριαία και να διαβαστεί στο «φιλοπαίγμον» κοινό, ο Γραμματικόπουλος έδειξε σπάνια ικανότητα. Ο Τριανταφύλλου (Αττίκ), ο Λάσκος, ο Τραϊφόρος, ο Ζούνης, ο Αρίας κι άλλοι πιστοί εκείνης της εξαίσιας κι ανεπανάληπτης εποχής το είχαν καθιερώσει στα προγράμματά τους, για να φτάσει μέχρι τον Γραμματικόπουλο και να χαθεί οριστικά μαζί του, όπως χάθηκε κι η ποίηση, το χρώμα, ο πηγαίος λόγος από παρόμοιες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις γύρω στο τέλος της δεκαετίας του '50 και λίγο μετά. Δίνω ένα δείγμα αυτής της τόσο παράξενης τεχνικής του οχταστίχου. Το θέμα είναι «Ο εαυτός μου». Το κοινό έδωσε τις πιο παράξενες λέξεις κι ο Γραμματικόπουλος κινούμενος αμέσως στ' ορισμένο πλαίσιο έγραψε:

*Ευχαριστώ αν με βλέπετε σαν καλλιτέχνη τέλειο·
αλήθεια, φίλοι, προσπαθώ να μην είμαι παλούκι.
Για μένα η αγάπη σας είναι γερό θεμέλιο,
για να μπορώ να φαίνομαι στο πάλκο σαν μπουμπούκι.*

*Όπως εσείς, έτσι και γω είμ' ένα μπατιράκι,
όμως στις σχέσεις μου άπογος πάντοτε και λαμπρός.
Ποτέ μου δεν επόθησα να έχω μοτοράκι
κι ούτε την προίκα κοίταξα σαν έγινα γαμπρός.*

Από το σατιρικό σουρωτήρι του Γραμματικόπουλου πέρασαν ακόμα και τα πιο μικρά και τα πιο ασήμαντα γεγονότα. Η παρατηρητικότητα του ποιητή άγρυπνη, ανήσυχη και διορατική έπιανε ακόμα και τους ψιθύρους των γεγονότων που συνέβαιναν γύρω του. Στεκόταν, έβλεπε, γελούσε χαρμόσυνα όπως ένα παιδάκι, που βλέπει πασίχαρο την αεροσυνοδό να του βάζει με τη μεταλλική τσιμπίδα ένα παγάκι στο ποτήρι με το αναψυκτικό του. Ρίχνει αθώες τις ματιές του, χαίρεται εκ των έσω, σάμπως να ξετυλίγεται εμπρός του ένα πρωτόφαντο γεγονός, και μετά εντυπωσιασμένος έκδηλα το καταγράφει στο ποιητικό του καρνέ· το παγιδεύει για να το ανακοινώσει και σε μας τους ανύποπτους, που δοσμένοι στις σκέψεις και στη στοχαστική σοβαρότητά μας περνάμε αδιάφοροι μπρος από τα συμβαίνοντα.

Το χιούμορ έχει τις κυμάνσεις του· αρχίζει από την πιο απλή μορφή και φτάνει στην πιο σύνθετη. Ακόμα το χιούμορ έχει ποιοτικές βαθμίδες. Χαρακτηρίζεται κι από τον τρόπο έκφρασής του. Υπάρχει χιούμορ που ξαφνιάζει· προβάλλει απρόσμενα. Αγγίζει με την οξύμενη του πένα το οικείο σημείο της αίσθησης και την αναστατώνει.

Το χιούμορ δεν είναι έξω απ' τη ζωή· δεν είναι ξέχωρο σώμα· δεν είναι υπερβατικό φαινόμενο· αγγίζει τη ζωή, την καθημερινή ζωή, την καθημερινή ανθρώπινη σχέση. Διανθίζει με χρωματικές λάμψεις-αντιφεγγίσματα κάποιες στιγμές και τις αποσπά τούτες τις στιγμές από την έννοια των υπολογισμένων κρίκων μιας αλύσου. Αυτή την αίσθηση για το χιούμορ είχε ο Γραμματικόπουλος και την είχε εκ των ένδον· ήταν υπαρκτή εκ των προτέρων. Αυτό το χιούμορ αναπηδά στα ποικίλα γραπτά του, που σωρεύτηκε πιεστικό και ξάφνου σπάει η γη και προβάλλει κρυστάλλινο στο φως και μαγεύει. Τούτη είναι η εικόνα του χιούμορ που αντανακλούν τα γραπτά του Γραμματικόπουλου· είναι η θεώρηση του καθημερινού βίου, το εύθυμο κοίταγμα των στιγμών του.

Η σημασία του χιούμορ τούτου γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, αν αναλογιστούμε ότι δεν παρέμεινε στατικό στα γραπτά ενός στοχαζόμενου ποιητή, αλλά εκφράστηκε κινητικό, γεμάτο παλμούς και σφρίγος στο πάλκο κι εκφωνήθηκε ως παράσταση από το μικρόφωνο προς θαμώνες, που προσήλθαν στο κέντρο διασκέδασης γνωρίζοντας εκ των προτέρων ότι εκεί λειτουργεί ο κομφερανσιέ Γραμματικόπουλος και πήγαιναν γι' αυτό κυρίως εκεί, για ν' απολαύσουν όχι απλά την ανάσα της βραδινής εξόδου από το σπίτι, αλλά τη χαρά που προσφέρει η πνευματώδης παρουσία του κομφερανσιέ με τις εκπλήξεις κάθε φορά του ανανεωμένου προγράμματός του.

Ήταν ένα κοινό που οσφραινόταν, που έπιανε από μακριά και το πιο αδιόρατο χιούμορ· τούτο βοηθούσε σημαντικά τον καλλιτέχνη της εποχής. Είχε ποιότητα η έκφρασή του, είχε ήθος. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα καλλιτεχνικής ευαισθησίας έζησε ο Γραμματικόπουλος. Το πρόλαβε, θέλω να πω, το κλίμα εκείνο που είχε αρχίσει από πολύ παλιά, απ' τις αρχές του αιώνα, για να κορυφωθεί

γύρω στο 1940 και να συνεχιστεί στην Κατοχή και στα μετέπειτα χρόνια κι ως το 1958, οπότε άρχισε να σπάει εκείνη η φόρμα του ήθους και της ποιότητας. Ένας ένας οι συγγραφείς-καλλιτέχνες σιωπούν. Τα μουσικά μοτίβα χάνουν το ύφος τους και το κοινό, το άλλοτε απαιτητικό εκείνο κοινό για ποιότητα κι έκφραση, θ' αρχίσει να συμβιβάζεται. Κάτι άλλο άρχιζε, κάτι τέλειωνε. Πολλοί από τους καλλιτέχνες θα βρεθούν μετέωροι· οι κομφερανσιέ, οι ποιητές του πάλκου αποτελούν πια παρελθόν. Η έμπνευση και η ποιότητα της καλλιτεχνικής έκφρασης θα δώσουν τη θέση τους στην μηχανιστική παραγωγικότητα. Τα χωράφια της Τέχνης θα τα πατήσουν πολλοί. Όπου πολλοί εκεί και πολλά κι όπου πολλά χρειάζεται ν' ανιχνευθεί η ποιότητα.

Ο Γραμματικόπουλος θα φύγει στην Αμερική. Γιατί έφυγε στην πέρα του Ατλαντικού χώρα ο ποιητής που λάτρευε τη γη του, που τόσο θερμά τραγούδησε την άνοιξή της, τις μυγδαλιές της, τους ανθρώπους της, αυτό δεν θα το μάθουμε ποτέ. Εκεί στη μακρινή χώρα άφησε την τελευταία του πνοή.

Πόσο βασανιστική, αλήθεια, γίνεται για τον πνευματικό άνθρωπο και τον καλλιτέχνη η ζωή, όταν βιοτικές ανάγκες τον αναγκάζουν να διπλωθεί στον εαυτό του, να σιωπήσει, να πάρει τα μάτια του και να φύγει μακριά από τη γη του πίνοντας σ' άλλη γη το πικρό ποτήρι της μοναξιάς και της νοσταλγίας, την κατάπικρη γνώση του περιθωρίου. Είναι φοβερό ένας καλλιτέχνης ποιητής, ένας άνθρωπος με ιδιαίτερη ευαισθησία, που γνώρισε τη θέρμη δυνατών χειροκροτημάτων, να μη βρίσκει στον τόπο του αναγνώριση, να μην του παρέχεται η ευκαιρία για οικείες δραστηριότητες.

Οι καλλιτέχνες ασκούν ελεύθερο επάγγελμα, δεν τους κατοχυρώνει η μονιμότητα. Ο κίνδυνος της εγκατάλειψης караδοκεί γι' αυτούς. Ο μεγάλος Εδουάρδο Μπιάνκο, αυτός ο Έλληνας πέθανε κάπου κάποτε στην Αργεντινή λησμονημένος. Θυμίζω απλά στον αναγνώστη ότι ο Εδουάρδο Μπιάνκο μαζί με τον Αλέκο Σακελλάριο είναι οι δημιουργοί του κλασικού πια στα ελληνικά μουσικά χρονικά τραγουδιού «Παλιά γειτονιά», το κατάμεστο από ζωγραφικές εικονίσεις, από ειδυλλιακή Ελλάδα. Κι όμως, αν δεν κάνω λάθος, μέχρι σήμερα καμιά τιμητική εκδήλωση αποτίμησης του μουσικού του έργου στην Ελλάδα δεν του έγινε. Ο Μπιάνκο παραμένει ο μεγάλος άγνωστος.

Ο κομφερανσιέ, αυτό το κινούμενο πνεύμα του πάλκου τα χρόνια κείνα της ακμής του θεσμού, περνούσε έξυπνα και χιουμοριστικά τα καθημερινά συμβαίνοντα της ζωής ντύνοντάς τα με το καλλιτεχνικό ντύμα, όπως μ' άλλο τρόπο έκαμνε κι ο συντάκτης λογοτέχνης-δημοσιογράφος του χρονογραφήματος (Π. Παλαιολόγος, Σπύρος Μελάς, Δημήτρης Ψαθάς). Ταυτίζεται το πνεύμα του χρονογράφου με κείνο του κομφερανσιέ στο πάλκο, με τον παλλόμενο και περιστρεφόμενο λόγο του μπροστά στο κοινό.

III

Ο Γραμματικόπουλος θ' ανδρωθεί και θα γράψει ποίηση στις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Για όσους παρακολουθούν τη λογοτεχνική κίνηση του τόπου μας οι δυο αυτές δεκαετίες είναι καιροί αναζητήσεων, ανιχνεύσεων και δοκιμών. Ο κάθε λογοτέχνης θέλει να εμφανίζεται ως «νεωτερίζων», ότι πρωτοτυπεί, για να το πούμε πιο απλά. Θα δημιουργηθεί ένας σάλος και η απροσδιοριστία θα συνεχιστεί και θα φτάσει ως τις μέρες μας. Τούτο είναι αληθές. Δεν χρειάζεται κάποιος να πάει μακριά για να ψάξει. Ας ανοίξει ένα περιοδικό από τα τόσα και τόσα που κυκλοφορούν με ποιήματα, πεζά, μελέτες, κριτικές κι ανακοινώσεις και κει θα δει αμέσως την προσπάθεια στιχουργών να μοχθούν, όχι για να εκφράσουν ελεύθερα αυτό που έχουν μέσα τους, αλλά για να βρουν τον τρόπο και να το πουν έτσι πως, που να μη βρεθεί κάποιος και τους πει ότι περπάτησαν την πεπατημένη. Κάνουν λάθος. Αφήνω που δεν τους διαβάσει κανείς· το κυριότερο είναι ότι ψευτίζουν. Ο Γραμματικόπουλος από τα πρώτα του βήματα στον ποιητικό δρόμο δεν ξεστράτισε. Έβλεπε και στιχουργούσε ελληνικά. Τους ξενόφερτους τρόπους δεν τους ήξερε, τη φλύαρη πεζολογία επίσης· ήξερε τον απλό, τον κλασικό νεοελληνικό λόγο, όπως τον έμαθε μαθητής στο Γυμνάσιο της Δράμας.

Παρατηρεί την καθημερινή ζωή σ' όλες της τις εκδηλώσεις, και τις πιο απλές. Στέκεται εκστατικός, σαν να ξετυλίγονται τα πράγματα μπροστά του για πρώτη φορά. Γελάει καλοκάγαθα· χαίρεται τις στιγμές κι ύστερα τις καταγράφει με χιουμοριστική διάθεση που συχνά ξαφνιάζει. Διαβάζει κάποιος τους στίχους του και γελάει παρορμητικά· τον καταλαμβάνει εύθυμη διάθεση. Ο Γραμματικόπουλος —ο τόσο πρόωρα χαμένος— ποτέ δεν έγραψε ελεγείες.

Καμιά φορά τούτη η σατιρική διάθεση του ποιητή εγγίζει και κάποια όρια, που από κει και πέρα αρχίζει ο κόσμος του ιδανικά απεργάδιαστου. Διακριτικός στις εκφράσεις του εμφανίζεται σεμνός, επιδεικνύει ποιότητα ύφους, ο λόγος ακροβατεί, η σοβαρότητά του προετοιμάζει την είσοδό μας σ' απόληξη φιλοσοφικής εντολής, μας ξεγελά, παίζει μαζί μας, δεν ξεπέφτει στο επαναλαμβανόμενο παιχνίδι της φτηνής σάτιρας, ακολουθεί δική του οδό, όπου η προσωπική του παρουσία γίνεται έντονα αισθητή. Το πιο κύριο είναι ότι ο ποιητής δεν περιδιαβάζει στους κόσμους της φαντασίας και του πλαστού επεισοδίου, παρατηρεί με την αθώα ματιά ενός παιδιού την επικαιρική ζωή κι αυτήν καταγράφει με τον διάφανο σαν το κρουστάλλι ελληνικό λόγο. Για να γίνουν πιο νοητά τα παραπάνω, παραθέτω ένα ποίημα, που νομίζω ότι αποτελεί μια από τις πιο ευτυχημένες στιγμές του ποιητή και τον εκφράζει απόλυτα. Λόγος αισθητικά άψογος, ευγένεια ύφους, στιχουργική εντέλεια και υπονοούμενα, που δεν περιπλέκονται, λένε όμως πολλά κι ακόμα οι δυο τελευταίοι στίχοι δηλώνουν την άσβεστη δίψα για ζωή του κάθε ανθρώπου

είτε αυτός είναι γυναίκα είτε είναι άνδρας ανεξάρτητα από την ηλικία και την κοινωνική του θέση:

Δυο φιλενάδες μαμά και κόρη
εχτές τις γνώρισα σ' ένα χορό.
Μου είπαν πως έξυπνο είμαι αγόρι
και γω τις μίλησα για τον καιρό.

Δυο φιλενάδες, κόρη, μαμά,
η μια τα είκοσι μόλις περνά.
Η άλλη φτάνει κάπου σαράντα,
μα δεν τα βάζει διόλου στην μπάντα.

Ω μαντάμ, ω μαντάμ,
—ταμ ταράμ ταράμ ταμ—
τέτοια τσαχπινιά και γλύκα
δεν την έχει πιτσιρίκα!

Ω μαντάμ, ω μαντάμ,
δεν σας κάνω κοπλιμάν.
Αν μου λέγαν να διαλέξω,
ασφαλώς σε σας θα τρέξω.

Ω μαντάμ, ω μαντάμ,
τα χρονάκια κι αν περνάν,
κάνουν γκριζα τα μαλλιά μας,
μα οι καρδιές μας δε γερνάν.

Προσηλωμένος στην καθημερινή ζωή, αυτήν θέλησε να εκφράσει, αυτήν θέλησε να διαλαλήσει σ' όλες της τις πτυχές ανεβαίνοντας πάνω στο πάλκο και σκορπώντας με τη χαρμόσυνη φωνή του τα μηνύματά της. Δεν έγραφε στίχους απλά και μόνο για να εκφράσει τον ψυχισμό μιας στιγμής, ήταν στίχοι άρτιοι, που δεν πρόδιναν το αληθινό νόημα της τέχνης· καλοδουλεμένοι άγγιζαν το ποιητικά τέλειο και γοήτευαν όλους εκείνους που πήγαιναν στα κέντρα διασκέδασης της εποχής για μια πιο εκλεκτή, πιο πνευματική διασκέδαση αναζητώντας την ποιότητα. Ποιος, αλήθεια, θαμώνας κέντρου διασκέδασης ακούοντας τον Γραμματικόπουλο ν' απαγγέλλει το ποίημα «Μαμά και κόρη» δε θά 'νιωσε την ανάγκη να είναι πιο σοβαρός και πιο προσεκτικός στις αντιδράσεις του προς τον χιουμορίστα κομφερανσιέ, που δεν ανέβαινε στο πάλκο, για να πει ανοησίες αγγίζοντας ταπεινά ένστικτα ή ικανοποιώντας κακόγουστες επιθυμίες, αλλά επεδίωκε με την αίσθηση του αληθινού χιούμορ να θίξει τα καθημερινά φαινόμενα της συμπεριφοράς των ανθρώπων, που δεν ήταν διαφορετικά απ' ό,τι κείνος παρίστανε.

Ο ποιητής (δεξιά) με τον αλησμόνητο καλλιτέχνη του τραγουδιού Σώτο Παναγόπουλο.

IV

Η Θεσσαλονίκη της δεκαετίας του 1950 περνάει ανάγλυφη μέσα από την ποίηση του Γραμματικόπουλου. Στιγμιότυπα της καθημερινής ζωής, απλοί τρόποι των ανθρώπων, εορταστικές εκδηλώσεις, έκτακτα γεγονότα με σημαντική απήχηση, καλλιτεχνικά νέα, ο καιρός που παίζει κι επηρεάζει τις κινήσεις των ανθρώπων, όλα με μια τάξη και καταγραφή γεμάτη χάρη και γοητεία κοιταγμένα με καλοκάγαθη διάθεση περνούν σαν σελίδες ημερολογίου ή χρονικού μέσα από το έργο του. Δεν υπάρχει πτυχή της ρέουσας ζωής στη Θεσσαλονίκη στη δεκαετία του 1950, που να μην άγγιξε την ευαισθησία του ποιητή και να μην έγινε τραγούδι· κι είναι ευτύχημα που όλα τούτα μας τά 'δωσε σε χρονολογική σειρά, ακόμα και με το μήνα και με τη μέρα. Από την άποψη αυτή το ποιητικό τούτο χρονικό για τη Θεσσαλονίκη του 1950 και πιο πέρα ακόμη αποκτά εξαιρετική σημασία για τα κοινωνικά καθέκαστα της πόλης την εποχή εκείνη.

Ο Γραμματικόπουλος ανήκει κύρια στον πνευματικό και καλλιτεχνικό χώρο της Θεσσαλονίκης. Ένα μεγάλο μέρος του ποιητικού του έργου γράφτηκε στη Θεσσαλονίκη κι εκφωνήθηκε από το ραδιόφωνο, δημοσιεύτηκε στον τύπο ή πλαισίωσε καλλιτεχνικά προγράμματα επώνυμων κέντρων διασκέδασης. Κομφερανσιέ και συντονιστής καλλιτεχνικών προγραμμάτων και παρουσιαστής καλλιτεχνών εκτιμήθηκε ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη. Η παρουσία του στην πόλη αυτή ήταν μακρόχρονη. Η συμπαθέστατη φωνή των χαρούμενων στιγμών, που τις γευόντουσαν καθημερινά εκατοντάδες άνθρωποι με σοβαρό κριτήριο κι ανεβασμένο αισθητήριο για την τέχνη, ανήκει στη Θεσσαλονίκη. Τα γράμματα της Θεσσαλονίκης, παρά τις οποιεσδήποτε τάσεις και ροπές και τους κλειστούς χώρους, ανεξάρτητα απ' όλα αυτά, έχουν χρέος να τον συμπεριλάβουν στα κατάστιχά τους και να τον τιμήσουν αναγνωρίζοντας την προσφορά του, που δεν εκφράστηκε ως αίτημα για υστεροφημία, αλλά ως πηγαία επιθυμία να τραγουδήσει το θαύμα που συντελούνταν γύρω του με τις μεταβολές της φύσης στις διάφορες εποχές και τις απλές καθημερινές ανθρωπινες σχέσεις στο επίπεδο των μικρών επεισοδίων και συναλλαγών. Τα μεγάλα δράματα και οι κραυγαλέες φωνές τον άφησαν αδιάφορο, ήταν έξω από το ψυχικό του κλίμα και τις προτιμήσεις του. Ο ποιητικός του οίστρος κέντρισε σημεία της ψυχοσύνθεσής του, από τα οποία αναπήδησαν μόνο μελωδικές νότες με μια ευγένεια ήθους, που γίνεται φανερή με την πρώτη ματιά και συγκινεί βαθύτατα. Το πρωινό του ξύπνημα ήταν πάντοτε χαρούμενο, ξένοιαστο με ένα χαμόγελο παιδιάτικης έκστασης. Ο ποιητικός του τόνος —σήμαντρο μακρινού εξωκλησιού— καλούσε τους ανθρώπους να σπεύσουν με χαρά στον χώρο της εργασίας:

Πρωί πρωί με την αυγή σηκώθηκα
και στην αυλή πότισα τα λουλούδια.
Σε λίγο ο ήλιος να! Θα βγει
στις γειτονιές οι πετεινοί αρχίσανε τραγουδία.
Κιρικικί κιρικικί ξυπνήστε άνθρωποι καλοί
κι αρχίστε τη δουλειά!
Και να τος στο βουνό ψηλά επρόβαλε
ο ήλιος και μου χαμογελά.

Ο Γραμματικόπουλος —όπως κι αλλού σημειώνεται— αποφοίτησε από το Γυμνάσιο Δράμας. Αμέσως μετά την αποφοίτησή του άκουσε τη φωνή της ποίησης. Το μαρτυρούν χρονολογημένοι στίχοι του. Συνήθιζε να χρονολογεί τους στίχους του κι ό,τι άλλο έγραφε. Πίστευε πως ο χρόνος είναι στοιχείο απλής μαρτυρίας. Από τους χρονολογημένους στίχους του βγαίνει ότι άρχισε νωρίς να προσανατολίζεται σταθερά προς τα ποιητικά πεδία κι αντιλαμβανόταν τον προσανατολισμό τούτον ως μελλοντική επαγγελματική του ενασχόληση φυσικά με τις ανάλογες παραμέτρους· άλλωστε αυτό κι έκανε. Ο κομφερανσιέ δεν ήταν τίποτε άλλο, παρά ένας ποιητής του πάλκου. Η ποιητική του ανάβρα του 'δινε αυτή την πίστη, ότι στο είδος του θα διαπρέψει και δεν ατύχησε στις προβλέψεις του. Έγινε ένας από τους λίγους που μετριούνται στα δάχτυλα των δύο χεριών: Αττίκ, Λάσκος, Ζούνης, Τραϊφόρος, Αρίας, Πύρπασος, Οικονομίδης, Ίκαρος, Στέας, Γραμματικόπουλος, κάπως έτσι πηγαίνει η σειρά των ευφυέστατων αυτών καλλιτεχνών, που τ' όνομά τους καταγράφτηκε μ' ανεξίτηλα γράμματα στο καλλιτεχνικό στέρεωμα μιας εποχής πανέμορφης που χάθηκε.

Θα μείνει πιστός στο είδος και στην αποστολή του ως το τέλος ο Γραμματικόπουλος, ως τις μέρες που ο θεσμός (θεσμός στο ελαφρό θέατρο ήταν) θα γνωρίσει κάμψη, μια κάμψη που μπορεί να ταυτιστεί με κείνη την ανάλογη του ελαφρού ελληνικού τραγουδιού, ακόμα και του ελληνικού κινηματογράφου. Εδώ όμως θα χρειαζόταν ολόκληρη μελέτη και κοίταγμα βαθύτερο, για να ερμηνευτεί και κατανοηθεί το φαινόμενο. Η γενικότερη αυτή κάμψη τοποθετείται γύρω στο 1958. Ο ποιητικός λόγος στο θέατρο και στο τραγούδι υποχωρεί, υπάρχει, όχι πως δεν υπάρχει, μπορεί όμως ν' ανιχνευθεί μόνο μέσα στο πνεύμα των γενικότερων αλλαγών, που συνέβαιναν και τον επηρέαζαν. Η εποχή που θ' ακολουθήσει θα είναι αντιποιοτική. Οι άνθρωποι θα γίνουν λιγότερο αισθηματικοί, θα επικρατήσει κλίμα που δεν ήταν σύμφωνο με την ψυχολογία και τις αισθητικές αντιλήψεις του Γραμματικόπουλου, αλλά και των άλλων καλλιτεχνών της εποχής και αναφέρω χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ο Χρήστος Χαιρόπουλος δεν θα γράψει ξανά ένα άλλο «Έλα γι' απόψε». Σύμφωνα με τις αντιλήψεις κάποιων «Χάλασαν όλα».

Ο Γραμματικόπουλος τελικά θα φύγει στην Αμερική. Και η Ρίτα Δημητρίου και η Στέλλα Γκρέκα και η Δανάη Στρατηγοπούλου (για ένα διάστημα) και η

Σόνια Κουρτίδου και η Αγγέλα Λυκιαρδοπούλου, έξοχες προσωπικότητες του καλλιτεχνικού κόσμου έφυγαν στην Αμερική. Γιατί; Στένευαν τα περιθώρια παραμονής τους στην Ελλάδα; Μα ήταν προσωπικότητες εγνωσμένης αξίας. Πόσο είναι δύσκολο ν' απαντήσει σ' όλα τούτα τα ερωτήματα κάποιος. Έφυγαν από τον τόπο τους. Πώς όμως να ζήσουν σ' άλλο τόπο χωρίς την ελληνική ζεστασιά, χωρίς το ελληνικό χειροκρότημα; Πιθανόν να υπάρχουν κι απαντήσεις κι εξηγήσεις. Ο Γραμματικόπουλος δεν θα επιστρέψει ποτέ από την Αμερική. Η τέλεια αυτή ελληνική φωνή, η τέλεια ελληνική ψυχή κοιμάται εκεί τον αξύπνητο ύπνο.

V

Δεν θα ήταν υπερβολή αν ονόμαζα τον Γραμματικόπουλο ποιητή της αγάπης, μιας αγάπης κοιταγμένης μέσα από το πρίσμα του καλοκάγαθου γέλιου. Ο ποιητής στους στίχους του συχνά αναφέρει την αγάπη· την πλέκει με τα καθέκαστα της ζωής. Είτε η αγάπη αυτή προβάλλει με ερωτικό προφίλ, είτε ως πανανθρώπινη αξία, περνάει θριαμβικά μέσα από τους στίχους του και τους γεμίζει με τ' άπλετο φως της.

Αν θελήσει κάποιος να ιεραρχήσει τις ηθικές αρχές και αξίες, αναμφίβολα θα βάλει στην κορφή του δέντρου την αγάπη, όχι γιατί ο Ναζωραίος την έκανε ακρογωνιαίο λίθο της διδασκαλίας του, αλλά γιατί αυτή η αγάπη προβάλλει ως υπέρτατη αξία ήθους, νοητή από τους ανθρώπους σ' όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη κι εκφράζεται ως πράξη ευποιίας, δικαιοσύνης, αδελφοσύνης και προσφοράς κυρίως προς τον πάσχοντα συνάνθρωπο, ως πράξη θυσίας και συμπαράστασης. Διαβάζουμε στην Γραφή: Της δε ευποιίας και κοινωνίας μη επιλανθάνεσθε, τοιαύταις γάρ θυσίαις ευαρεστείται ο Θεός.

Πρωτοχρονιά του 1953, ποιος ξέρει ποια σκέψη δέσποζε στον νου του ποιητή και τον ώθησε τούτη να χαράξει μόνο ένα τετράστιχο, μα τούτο το τετράστιχο στον τελευταίο του στίχο εκφράζει απλά μα τόσο παραστατικά την πίστη στην αξία της αγάπης· την παραβάλλει με τον ήλιο, την εξισώνει με το φως του:

*Πρωτοχρονιά· χρόνια πολλά, καλοί μου φίλοι,
πενήντα τρία, νέος χρόνος όλο νιάτα.
Είθε μαζί του στης Ελλάδας κάθε στράτα
λαμπρός ο ήλιος της αγάπης ν' ανατείλει.*

VI

Ο δεσμός του Γραμματικόπουλου με την οικογένεια, τους γονείς και τ' αδέρφια του, ήταν πολύ δυνατός. Τους αναφέρει συχνά έναν ένα κινούμενος από διάφορες αφορμές. Φωτογραφίες τους υπάρχουν στο αρχείο του τοποθετημένες με άκρα επιμέλεια και με σχετικές υπομνήσεις. Μεγάλωσε μέσα στη ζεστασιά κείνης της οικογένειας (ο πατέρας του ήταν τραπεζίκος υπάλληλος) και δέθηκε μαζί της. Όταν οι συνθήκες ζωής τον απομάκρυναν από τον χώρο της, κάτι που συχνά συμβαίνει με την ενηλικίωση των παιδιών, έγινε ένας αθεράπευτος νοσταλγός της. Σε κάποια στιγμή θα στρατευθεί· θα επιλεγεί για τη Σ.Ε.Α.Π. (Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών Πεζικού), ο νους του θα είναι στραμμένος σταθερά στην οικογένεια. Παραθέτω ποίημα γραμμένο στις 7 Ιανουαρίου 1954 στο Ηράκλειο, όπου και η Σ.Ε.Α.Π. για την ονομαστική γιορτή του πατέρα του:

*Επτά έχει ο Γενάρης·
τρέξε Μαριώ, στην αγορά,
τρέξε γλυκά να πάρεις,
απόψε έχουμε χαρά!*

*Πάρε λουλούδια, στόλισε
το σπίτι πέρα ως πέρα.
Κάθε γωνίτσα στόλισε.
Βάλε και συ τα γιορτινά
κι αντάμα με τους δυο σου γιους
χαρείτε τον πατέρα.*

*Και πείτε του ΧΡΟΝΙΑ ΠΟΛΛΑ.
Να 'ναι γερός, πάντα γερός,
όπως τούτη τη μέρα,
και στα μαλλιά τα γκρίζα του
αφήστε αμέτρητα φιλιά.*

*Επτά έχει ο Γενάρης·
τρέξε, Μαριώ, στην αγορά,
τρέξε γλυκά να πάρεις.
Απόψε έχουμε χαρά!*

Η οικογένεια τον δίδαξε νά 'ναι έντιμος και με τους ανθρώπους καλός. Να τους ανέχεται και να τους μελετά, να τους συναναστρέφεται και να πλουτίζει κοντά τους τη σοφία του.

Η οικογένεια, λοιπόν, η φιλόστοργη μητέρα του και ο συνετός πατέρας του άνοιξαν τους φωτεινούς δρόμους στον ποιητή, που τους πορεύτηκε ως το τέλος της ζωής του με συνέπεια και πίστη, που τους αντίκριζε μόνο με βλέμμα αισιοδοξίας και καλοκαγαθίας. Θα ήταν περιττό να επιμείνω περισσότερο. Ο αναγνώστης δεν θα ιδεί βασανιστικούς συλλογισμούς, πάθη και προβληματισμούς περιέργους, που όλοι τους ανάγονται τελικά σε προσωπικές ανεπάρκειες και αδυναμίες. Μια μυγδαλιά ολάνθιστη σμίγει τους ανθούς της με τις νιφάδες του χιονιού· συγκινημένος από το γοητευτικό φαινόμενο ο ποιητής θα τραγουδήσει:

*Κοίτα! Στον κήπο
άνθη και χιόνια
μαζί στα κλωνιά
της μυγδαλιάς.*

*Τ' άνθη της άνοιξης
είναι σημάδια
και του χειμώνα
είναι τα χιόνια.*

*Κοίτα! Αντάμα
χειμώνας κι άνοιξη
παίζουν στα κλώνια.*

Θα συλλάβει και θα εκφράσει την έννοια του απλού αισθήματος, την αγαθή ανθρώπινη σχέση, έναν κόσμο να παίζει και να γελά, ν' αναζητεί τις απλές χαρές π' αγγίζουν την ψυχή και την κάνουν ν' ανοίγει σαν λουλούδι. Η οικογένεια, λοιπόν, αυτή στάθηκε ο πλάστης του αισθήματος και ο μεγάλος δάσκαλος του ποιητή.

Σκόπιμο το θεώρησα να παραθέσω ακόμα ένα τετράστιχο. Όταν στο λίγο βρίσκει κάποιος το πολύ σταματά· ασκείται πάνω του κρυφή γοητεία, μένει εκεί. Αισθάνεται πρώτα το παράλληλο που υπάρχει μέσα του, το ανακαλύπτει στο τραγούδι του ποιητή κι ύστερα επιχειρεί να εισδύσει στις πτυχές του αισθήματος, που με την τέχνη του εκφράζει εκείνος. Μέσα στους πάγους του χειμώνα, πίσω από τις ομίχλες βλέπει να είναι η άνοιξη έτοιμη να 'ρθει. Βλέπει τους προπομπούς της, τα μυστικά της μηνύματα να φτάνουν το ένα πίσω από το άλλο. Ο Άη Θανάσης (18 Ιανουαρίου) με πουκάμισο βγήκε στο βουνό, έλεγαν οι παλιοί, δηλαδή η άνοιξη εγγίζει. Η ανθισμένη μυγδαλιά ήταν το ξεκάθαρο προμήνυμα, η πλήρης διαβεβαίωση. Όλος αυτός ο κόσμος των καθαρών αισθημάτων και των εννοιών σημειώνεται στο τετράστιχο:

*Ωρα την ώρα περιμένω, περιμένω
να δω στον κήπο μας, να δω στη μυγδαλιά
κάποιο χαμόγελο γλυκό, αγαπημένο
προτού το φέρουν απ' τα ξένα τα πουλιά.*

Δεν νομίζω ότι άλλος νεοέλληνας ποιητής μετά τον Γ. Δροσίνη τραγούδησε τόσο τη μυγδαλιά όσο ο Γραμματικόπουλος. Τη μετέβαλε σε σύμβολο του αιώνιου χαμόγελου, της αιώνιας επαναφοράς του γαλάζιου, ζωογόνου φωτός, που ανασταίνει τα πάντα στο πέρασμά του ακόμα και τη «μαύρη πέτρα». Τα πάντα τ' αγγίζει με το μαγικό του ραβδί και τα δίνει ζωή· είναι δύναμη γενεσιουργός. Χάριτες οφείλουμε στον Γ. Δροσίνη, στον Σ. Γραμματικόπουλο και στους άλλους ποιητές, που αποθανάτισαν οριστικά μια θεία στιγμή της ελληνικής υπαίθρου, της ελληνικής φύσης, που τώρα πια δεν υπάρχει. Η επιστήμη του μεγάλου και σίγουρου κέρδους κατάργησε τις ασύμφορες, τις ντόπιες μυγδαλιές που άνθιζαν νωρίς τον Φλεβάρη και συχνά γινόντουσαν θύματα μιας αιφνίδιας βαρυχειμωνιάς, που πάγωνε τ' άνθη τους. Τα δέντρα αυτά εγκαταλείφθηκαν ως μνημεία μιας άλλης εποχής στις άκριες των αμπελιών, στις φτωχικές αυλές των σπιτιών, ανάμεσα στους ελαιώνες και στους χθαμαλούς λόφους. Οι καιροί πέρασαν άλλα ξηλώθηκαν για να γίνουν καυσόξυλα, άλλα προσβλημένα από ασθένειες ξεράθηκαν και σήμερα πολύ λίγα απόμειναν δω και κει, για να θυμίζουν τη μυγδαλιά σύμβολο. Οι νέες ποικιλίες μυγδαλιάς στη χώρα μας ανθίζουν αργά, τον Μάρτιο (οψίμου ανθήσεως) κι έτσι εξασφαλίζεται και η καρποφορία τους απόλυτα και τα κέρδη του παραγωγού. Η γραφική πλευρά του δέντρου δεν ενδιαφέρει πια κανέναν, κι αν τολμήσει νεότερος ποιητής να τραγουδήσει την ανθισμένη αμυγδαλιά, θα είναι έξω από την πραγματικότητα, πέρα από το γεγονός ότι δεν πρόκειται να συγκινήσει κανέναν, όπως δε συγκινεί κανέναν η επιστροφή των χελιδονιών τον Μάρτη.

VII

Ας μη ζητήσει κάποιος στο έργο του ποιητή να βρει βαθιές φιλοσοφικές θεωρήσεις. Δεν ήταν φιλόσοφος, ανιχνευτής του «αγνώστου», ήταν ποιητής της καθημερινότητας, του παλμού της καθημερινότητας. Ο απλοϊκός του λόγος ξαφνιάζει, αφοπλίζει εκείνον που είναι έτοιμος να τον παρέλθει· του προκαλεί χαμόγελο συμπάθειας, τον σταματά σαν να του λέει: διάβασέ με πάλι. Στις 14 Σεπτεμβρίου ήταν η γιορτή του, του έστελναν κάρτες ευχετήριες και τηλεγραφήματα (τα έχει περασμένα μ' επιμέλεια στο αρχείο του)· απ' αυτά εμπνέεται:

Σήμερα πού 'ναι η γιορτή μου,
θά 'θελα νά 'μουνα μικρός·
να μου τραβήξετε τ' αυτί μου
όλοι αγαπημένα.
Να μου το ξεριζώνετε
και νά 'μενα με ένα.

Σήμερα π' έχω τη γιορτή μου
θά 'θελα νά 'μωνα μικρός,
να μου τραβήξετε τ' αυτί μου.
Νά 'φτιαχνε η μάνα μου γλυκό
—Έτσι για το καλό μου—
και γω νά 'χωνα μέσα
μεμιάς το δάχτυλό μου.

Το αφελές ύφος, μα και κείνος ο απρόσμενος υπαινιγμός: «νά 'μενα μ' ένα», να έμενε μ' ένα αυτί, για να μην ακούει, τι να μην ακούει άραγε; Κι ύστερα κείνο το τέλος· να βάλει το δάχτυλό του στο γλυκό πόσα και πόσα δεν μας θυμίζει, πόσο πίσω δεν μας γυρίζει, όταν παιδιά λαχταρούσαμε για ένα κουταλάκι γλυκό και δεν το είχαμε· κείνη η στέρηση, κείνη η λαχτάρα για λίγο γλυκό, πού 'ναι των παιδιών η πιο μεγάλη λαχτάρα, των στερημένων παιδιών κάποιων άλλων χρόνων.

Ας μη ζητήσει, λοιπόν, ο αναγνώστης στο έργο του ποιητή ενορατικές συλλήψεις, φιλοσοφικές ουτοπίες· ας ανιχνεύσει να ιδεί την καθημερινή πραγματικότητα, όπως αυτή κυλάει απλή, με τα μικρά καθέκαστά της, χωρίς μεταμφιέσεις ή πλασματικές κινήσεις. Ο ποιητής παίζει όπως παίζει ένα παιδί· καταγράφει τη ζωή στις ποικίλες εκφάνσεις της.

Αλλά υπάρχει και η άλλη πλευρά της ποιητικής του Γραμματικόπουλου· τη χαρακτηρίζει η σοβαρότητα του ύφους. Το παιχνιδίσμα του λόγου αγγίζει την άκρα χάρη. Μας πηγαίνει πολύ πίσω, στον Νίκο Καμπά, στον Γ. Δροσίνη. Δεν απομακρύνεται από το καθαρό κλίμα της ποίησης, από το τραγούδι όπου τα μικρά, απλά μα τόσο ουσιαστικά στιγμιότυπα της ζωής παίρνουν τη θέση τους στο ποιητικό πεδίο· δίνονται με άκρα εκφραστική λιτότητα:

Πέφτουν κίτρινα τα φύλλα.

Μίλα!

Ούτε λέξη δε μου λες.

Κλαις...

Την Πρωτοχρονιά του 1958 ο ποιητής θα πάρει μια συμπαθητική καρτούλα από φιλική οικογένεια. «Σου ευχόμαστε χρόνια πολλά και κάθε ποθητή ευτυχία, Φόνη, Λέων, Μαρία». Εικονίζεται ένα παιδάκι να σέρνει έλκηθρο με φορτίο ξύλα κι ένα άλλο παιδάκι να φωτίζει τον δρόμο τους προτείνοντας φανάρι. Ο ποιητής αντευχρήθηκε στις 6 Ιανουαρίου 1958, όπως ήταν φυσικό για τον ίδιο, με συμπαθέστατο ποιηματάκι, που δεν απόφυγα τον πειρασμό να το πάρω από τη μεγάλη σειρά των τραγουδιών και να το δώσω εδώ μια ιδιαίτερη θέση. Αρχίζει με δυο προπαροξύτονα (ομοιοκαταληξία ζευγαρωτή). Ακολουθούν εναλλακτικά δυο παροξύτονα και δυο οξύτονα· είδος ρυθμού που δί-

νει στο στίχο μιαν έξοχη μουσικότητα. Συνταιριασμένη η μουσικότητα αυτή με το πηγαίο και καθαρό χιούμορ, αιχμαλωτίζει και ευαισθητοποιεί την αισθητική του αναγνώστη:

*Κυρία μου, να χαίρεσθε την κόρη σας,
να χαίρεσθε επίσης και τ' αγόρι σας.
Είν' η γιορτή ευχάριστη μια νότα,
και συνηθίζεται —μια κι είναι λογικό—
εμείς να ευχόμαστε με τη σειρά μας πρώτα
και σεις μετά να βγάζετε γλυκό.*

VIII

Ο Γραμματικόπουλος έγραψε σωρό από στίχους για τραγούδι. Ήταν η εποχή χρυσή, εποχή αισθημάτων· το τραγούδι ακολουθούσε· οι στιχουργοί εμπνέονταν. Ο Γραμματικόπουλος, μετά την αποφοίτησή του από το Γυμνάσιο Δράμας το 1949, θα βρεθεί στην Αλεξανδρούπολη. Η πόλη μικρή, πόλη περιφέρειας μ' επιδόσεις στον αθλητισμό και στην καλλιτεχνία. Οι άνθρωποι της ήταν καλλιεργημένοι κι ευαίσθητοι. Εκεί, στο θερμό τούτο περιβάλλον θ' ακουστεί δυνατή η φωνή του νέου δημότη. Στίχοι που φτερώνουν τ' όνειρο και κεντρίζουν τον στοχασμό· στίχοι για τραγούδι.

Δεν ζει στην Αθήνα· είναι μακριά από το καλλιτεχνικό κέντρο· οι στίχοι του μένουν άγνωστοι, όπως μένουν άγνωστοι και κείνοι που γράφτηκαν αργότερα στη Θεσσαλονίκη κι άλλοι που γράφτηκαν αλλού. Το σύνολο των στίχων τούτων βρέθηκε στο αρχείο του καλογραμμένο, μ' επιμέλεια φιλοτεχνημένο όπως το καταλάβαινε τότε ο ποιητής· συμπληρώνοντας τα κείμενά του με κάποια σκίτσα παράλληλης έκφρασης· κάτι που μαρτυρεί την αγάπη του για τα γραπτά του και την πίστη του ότι μια μέρα τα γραπτά αυτά θα πάρουν τη θέση τους σε τόμο και θα βγουν στο φως. Παραθέτω στίχους χαρακτηριστικούς, το σημειώνει ο ίδιος, «Στίχοι για τραγούδι»:

*Γιατί;
Δε ξέρω και γω γιατί
σιμά σου ζητώ —γιατί—
να βρεθώ.*

*Γιατί
γλυκά να σου πω —γιατί—
αυτό που ποθώ, γιατί
δε μπορώ;*

Γιατί η καρδιά μου
μονάχα για σένα
—δεν είναι ψέμα—
χτυπά;

Γιατί κάθε ώρα
η σκέψη μου —αλήθεια
δεν είν' παραμύθια—
σιμά σου πετά
κι εσένα ζητά;

Γιατί;
Δε ξέρω και γω γιατί
ποθώ να βρεθώ —γιατί—
στην αγκαλιά σου.
Γιατί;
Δε ξέρω γιατί.

Ο Γραμματικόπουλος στιχούργησε κυρίως στη Θεσσαλονίκη, όπου δεν αναδείχτηκαν συνθέτες του μεγέθους ενός Μίμη Κατριβάνου, ενός Κώστα Γιαννίδη, ενός Γιώργου Μυρογιάννη, ενός Πάννη Βέλλα. Έτσι οι στιχουργικές δοκιμές του παραμένουν στο αρχείο του, μερικές μάλιστα φέρουν τη χαρακτηριστική ένδειξη του μουσικού τους ρυθμού: βαλς, ρούμπα, ταγκό κ.λπ. Κάνουμε αναφορά και σε τούτους τους στίχους, γιατί αντέχουν ως ποιητικά κατασκευάσματα σε κάθε κρίση, αρκεί εκείνος που θα τους διαβάσει ν' αγαπά την ποίηση και νά 'χει τη σχετική ευαισθησία, για να μπορέσει να τους απολαύσει.

Συμβαίνει ποιητές να μη κοινολογούνται από τα πλατιά κι εκτενή ποιήματά τους (μεγάλα συνθέματα), αλλά από τα μικρά εκείνα κομμάτια, που αγαπήθηκαν από τους απλούς ανθρώπους, που τραγουδήθηκαν κι είχαν την αντανάκλασή τους στον εσωτέρο χώρο της συνείδησης. Θυμίζω χαρακτηριστικές περιπτώσεις: «Η Ξανθούλα» του Σολωμού, «Η Ανθισμένη Αμυγδαλιά» του Δροσίνη, «Η Παπαρούνα» του Κλέωνα Τριανταφύλλου (Αττίκ). Αντήχησαν τούτα τα τραγούδια ως ήχοι μιας δυνατής καμπάνας μέσα στις συνειδήσεις των απλών ανθρώπων (των πολλών) κι έδωσαν το δικό τους μέτρο αναγνώρισης στους ποιητές ανεξάρτητα από τις βαθυστόχαστες κριτικές μελέτες ειδικών. Μέσα σε τούτο το πνεύμα (των πολλών) κινήθηκε ο Γραμματικόπουλος. Η επαφή του και η συνάφεια με το κοινό ήταν άμεση.

IX

Τα εθνικά θέματα δεν θα μείνουν έξω από το ενδιαφέρον του ποιητή. Αμέσως μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου το 1945 εκδηλώθηκε έντονα η απαίτηση για εθνικές διεκδικήσεις. Σύμφωνα με τις προσφορές και τις θυσίες των Ελλήνων στον πόλεμο εκείνο οι Έλληνες διεκδικούσαν από τους Μεγάλους Συμμάχους δικαίωση, τέλος πάντων μια συμπεριφορά που να δείχνει αναγνώριση των θυσιών, σεβασμό προς τους χιλιάδες των νεκρών Ελλήνων μαχητών και αμάχων. Ο ποιητής έξι χρόνια μετά τη λήξη του πολέμου δεν φαίνεται να λησμόνησε το θέμα και δεν ήταν ο μόνος. Ανέμενε τη δικαίωση, την αμοιβή για τις μεγάλες εκείνες θυσίες των Ελλήνων στο πλευρό των Μεγάλων Συμμάχων.

*Άγιος Βασίλης έρχεται από την Καισαρεία
και γω επ' ευκαιρία
το τυπικό σας εύχομαι, φίλοι, χρόνια πολλά
με υγεία και χαρά.*

*Άγιος Βασίλης έρχεται και όπως κάθε χρόνο
έφτασε και στη χώρα μας μ' ένα σακί στον ώμο,
μα ήταν άδειο το σακί και τούτη τη φορά,
για τη γλυκιά πατρίδα μας δεν είχε μπουναμά.*

*Για μας δεν είχε τίποτε, είχε ευχές μονάχα,
και όταν τον ρωτήσαμε πώς εξηγείται τάχα,
ο Άγιος απάντησε σκύβοντας το κεφάλι:
Το δώρο το δικό σας
σε άλλη χώρα τό 'δωσαν οι φίλοι οι Μεγάλοι.*

*Έτσι δικαιολογήθηκε ο Άγιος Βασίλης
και τούτη τη χρονιά
κι αφ' όλους μας ευχήθηκε Καλή Πρωτοχρονιά,
αμέσως αναχώρησε πίσω στην Καισαρεία
μ' αεροπλάνο της ΤΑΕ κι όχι πεζοπορία.*

Βέβαια ο ποιητής στο θέμα των εθνικών δικαίων αναφέρεται γενικά χωρίς να κατονομάζει την Βόρειο Ήπειρο ή την Κύπρο. Αν ζούσε σήμερα και βίωνε τα τεκταινόμενα ένθεν και ένθεν, τις ατελεύτητες διαβουλεύσεις για το «Κυπριακό» και τις γριφώδεις αναμειγνύσεις τρίτων σ' αυτό, δεν είναι εύκολο να εικάσουμε τι θα 'γραφε. Θα διαπίστωνε όμως ότι οι θυσίες των Ελλήνων στο πλευρό των μεγάλων συμμάχων κατά τον Δεύτερο Μεγάλο Πόλεμο υποσκελίστηκαν από τον ρεαλισμό σκοπιμοτήτων και δεν θα έδινε συνέχεια στο θέμα, όπως άλλωστε δεν δίνουν τόσοι και τόσοι.

Ακόμη, χωρίς να το επιδιώκει, δίνει την ακριβέστερη εκδοχή για τον Άη Βασίλη. Ο άγιος αυτός δεν έρχεται από την χιονοσκεπαστη Δύση φωτεινός και ροδομάγουλος με το πλατύ του χαμόγελο, με τον σάκο του τον γεμάτο δώρα και υποσχέσεις και προσμονές, έρχεται από την Ανατολή, από την πόλη της επισκοπής του, από την Καισάρεια φορώντας πέδιλα, μελαψός ανατολίτης κρατώντας το ραβδί του με την ασκητική του σεμνότητα και σοβαρότητα.

Ο ποιητής φαντάζεται τον Άγιο να φεύγει μ' αεροπλάνο της ΤΑΕ, όπως ήταν τ' αρχικά της παλιάς αεροπορικής εταιρείας, πίσω στην Καισάρεια απογοητευμένος από την αχαριστία των Μεγάλων προς τον Ελληνισμό και τις μεγάλες θυσίες του στον πόλεμο. Είμαστε στο έτος 1951, η τραγωδία της Κύπρου δεν είχε ακόμη παιχθεί. Δεν είχαν ασκηθεί οι μετέπειτα συνεχείς πιέσεις κι εσκεμμένες απειλές εναντίον της χώρας μας. Προφήτης λοιπόν ο ποιητής; Απλώς, έκφραση πικρών αισθημάτων; Ανάλαφρη πνοή σάτιρας διαχέει το ποίημα και δίνει σ' αυτό στέρεη υπόσταση.

Παρακολουθεί με άγρυπνη ματιά τα συμβαίνοντα γύρω του. Τα παρακολουθεί με κείνη την σκωπτική διάθεση που απορέει απ' την διαπίστωση ότι όσα γίνονται δε γίνονται από ηθική επιταγή και φιλόανθρωπη διάθεση, αλλά γίνονται από μια σκοπιμότητα που δεν είναι εύκολο να την προσδιορίσει ο κοινός νους. Αδύναμος πέρα για πέρα να επηρεάσει καταστάσεις και πράγματα, καταφεύγει στον νόστιμο σκωπτικό σχολιασμό. Δεν μένει απαθής κλεισμένος στο καλλιτεχνικό του καβούκι, τον ενδιαφέρει η ζωή στο σύνολό της, αυτό βγαίνει από το κοίταγμα των γραπτών του· σχολιάζει με σύνεση και μετριοπάθεια, δεν επιτίθεται και δεν κάνει κηρύγματα. Κατά βάθος το ξέρει πως ματαιοπονεί, άλλοι έχουν στα χέρια τους τα χτένια. Δίνω ένα δείγμα αυτού του πιο γενικού κοιτάγματος του ποιητή προς τα πιο μακρινά και τα πιο κοντινά. Μπορεί ο αναγνώστης να χαρεί τη φαινομενικά χαρμόσυνη ενατένιση των πραγμάτων, όπως ο ποιητής τα παρατηρεί με τη δική του διεισδυτική ματιά:

*Χριστός γεννάται σήμερον πέρα στην Παλαιστίνη
μ' ένα σκοπό μοναδικό, την «επί γης ειρήνη».
Κι ενώ από τη φάτνη του κηρύσσει την αγάπη,
ο άνθρωπος λαμβάνοντας το ύφος του σατράπη
για την ειρήνη μάχεται, όμως με άλλους όρους
με πύραυλους, μ' ατομικές και με τους δορυφόρους.*

*Χριστός γεννάται, φίλοι μου, μία φορά το χρόνο,
για να αλλάξει της ζωής το πλάνο και τον τόνο,
και απορώ, τ' ομολογώ, μ' αυτήν την ιστορία
πώς δεν ενδιαφέρθηκε ως τώρα η Εφορεία.
Πώς για μια γέννα δηλαδή, που κάνει τόσο ντόρο
να μη χρεώνεται κανείς αναλογούντα φόρο.*

X

Ιδιαίτερη αναφορά κάνει ο Γραμματικόπουλος για την Έκθεση Θεσσαλονίκης, τη γνωστή εμπορευματική Έκθεση, που εδώ και πολλά χρόνια πλουτίζει με τις ποικίλες εκδηλώσεις της και την φαντασμαγορία της την εμπορική, καλλιτεχνική, κοσμική, διασκεδαστική ζωή της Θεσσαλονίκης. Παλιότερα η Έκθεση διαρκούσε πολλές μέρες και τότε τότε έπαιρνε και παράταση. Χιλιάδες άνθρωποι απ' όλη την Ελλάδα την επισκέπτονταν κι απολάμβαναν το πανηγυρικό της κλίμα κι επέστρεφαν στους τόπους τους με μια αίσθηση υπεροχής έναντι εκείνων που δεν την επισκέφτηκαν και πάντα είχαν κάτι το εντυπωσιακό ν' αφηγηθούν.

Τελευταία, δεν μπορώ να προσδιορίσω πότε σμικρύνθηκε ο χρόνος διάρκειας της Έκθεσης για λόγους που δεν γνωρίζω, με παράλληλη έλλειψη ενδιαφέροντος πολλών ανθρώπων να την επισκεφτούν. Άλλωστε οι εκδηλώσεις της Έκθεσης τεμαχίστηκαν· όλο το χρόνο γίνονται επιμέρους εκθέσεις με καθαρά εμπορευματικό, αναπτυξιακό χαρακτήρα. Λείπει η πανηγυρική ατμόσφαιρα, που άλλοτε έπαιρνε τον χαρακτήρα λαϊκού ξεφαντώματος. Στο ποίημα «Αντίο Έκθεση», παρ'όλα τα αποκαλεί ο ποιητής, αφήνεται να νοηθεί μια τέτοια αίσθηση. Αναφέρονται ονόματα καλλιτεχνών, που τότε στη δεκαετία του '50 και στις αρχές του '60 ήταν περιώνυμα έχοντας αμέριστη τη συμπάθεια και την εκτίμηση του κοινού. Ο Τζίμης Μακούλης με την βαρύτονη ιδιάζουσα φωνή του, ο Τζωρζ Γκεταρύ, ο Τώνης Μαρούδας, ο τέλειος κιθαρίστας και τεχνίτης του τραγουδιού με τις τόσες και τόσες επιτυχίες στο ενεργητικό του, η Ζωζώ Σαπουντζάκη, η πολύκροτη καλλιτέχνηδα, που για μεγάλο χρονικό διάστημα έκανε έντονη την παρουσία της στο πάλκο του ελαφρού θεάτρου και της πίστας. Το ποίημα είναι ενδεικτικό:

ΑΝΤΙΟ ΕΚΘΕΣΗ

*Τρεις εβδομάδες πέρασαν κι ήταν ευλογημένες
καυτές χαρές τις νιώσαμε, πολλές και μαγεμένες.
Λούνα Παρκ και θεάματα, φέστιβαλ και εκπλήξεις,
αναχωρήσεις απ' τη μια κι από την άλλη αφίξεις.
Έρθ' ο Μακούλης κι έφερε μαζί και το σκυλί του,
πολύ χειροκροτήθηκε για την ωραία φωνή του!
Τον υποδέχθηκε λαμπρά όλη η Θεσσαλονίκη
ναι, ο Μακούλης κέρδισε πραγματική μια νίκη.
Ο Γκεταρύ ήρθε κι αυτός απλός και δεν κορδώθηκε
όταν τελείωσε κι έφυγε ούτε δραχμή πληρώθηκε!
Τα τέτοια συνηθίζονται στα κοσμικά μας κέντρα,
δε θά 'θελα ν' αναλυθώ, να πω κι άλλη κουβέντα.*

*Η ορχήστρα Sandro άρεσε κι ακούστηκε πολύ,
όπου και νά 'ναι αναχωρεί, η ώρα η καλή.
Τέτοιαν ορχήστρα είχαμε να δούμε πολλά χρόνια
μεγάλη ας είναι η φήμη της κι ας ζει στο πάλκο αιώνια.*

*Έρθ' ο Μαρούδας έξοχος και τροβαδούρος πρώτος
αμέσως μόλις πρόβαλε γίνηκε μέγας κρότος.
Κάθε χρονιά μας έρχεται πάντα ανανεωμένος
κι είναι για τους Σαλονικείς αρτίστας χαϊδεμένος.*

*Η Σαπουντζάκη πύραυλος επρόβαλε εν όψει,
ένας τέτοιος κορίτσαρος μα πώς να μη προκόψει.
Ήταν δροσιάς ανάσασμα το ρεσιτάλ που έδωσε
κι η Σαλονίκη με τιμές μεγάλες το ανταπέδωσε.*

Σεπτέμβριος 1961

XI

Τέλη της δεκαετίας του 1950, αρχές της δεκαετίας του 1960. Αναφαίνονται κάποια σημεία οικονομικής ανάκαμψης κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη). Τ' αυτοκίνητα πληθαίνουν, προέκυψε η ανάγκη ρύθμισης της κυκλοφορίας τους. Οι τροχονόμοι που επόπτευαν δεν επαρκούσαν, η νέα κατάσταση ξεπέρασε τα μέτρα του θεσμού.

Πιστεύω πως δεν υπάρχει κανείς από τους κάποιες προχωρημένης ηλικίας άνθρωπος, που να μη θυμάται τους γραφικούς τροχονόμους με τη λευκή περιβολή πάνω στην ειδική στρογγυλή εξέδρα να ρυθμίζουν με κατάλληλες κινήσεις των χεριών τους την κυκλοφορία των οχημάτων. Κι ακόμα πιστεύω ότι δεν υπάρχει κανείς από της ίδιας ηλικίας άνθρωπος, που να μη θυμάται τα σωρευμένα πακέτα και κιβώτια γύρω από την εξέδρα των τροχονόμων την παραμονή της Πρωτοχρονιάς, ευγενική προσφορά των ανωνύμων οδηγών προς τον θεσμό, δείγμα αναγνώρισης του κοινωνικού έργου, που πρόσφεραν οι τροχονόμοι κείνα τα χρόνια. Πολλά αλλάζουν, βέβαια, στο πέρασμα του χρόνου, πολλά απλοποιούνται κι άλλα γίνονται συνθετότερα. Να το αποδώσουμε σε απαιτήσεις προσαρμογής σε νέες συνθήκες ή πιο απλά σε βαίνουσες νοοτροπίες;

Ο Σταμάτης και ο Γρηγόρης, λοιπόν, το νέο σύστημα της τροχαίας κίνησης στους μεγάλους αστικούς δρόμους. Ο Γραμματικόπουλος κατέγραψε την αλλαγή με χιούμορ και στοχαστική διάθεση. Φεύγει ο παραδοσιακός τροχονόμος κι έρχονται τα φανάρια, το κόκκινο και το πράσινο. Παραθέτω το ποίημα (τα ποιήματα, είναι δύο), όχι μόνο για το θέμα που αναφερόμαστε, μα και για την τεχνική του δομή, για τον άρτιο τρόπο σύνθεσής του, για τη φιλοσοφία του:

Ο ΣΤΑΜΑΤΗΣ

Καλημέρα, βρε Ρωμιοί.
Γιατί τρέχετε; Πού πάτε;
Πού και πού να σταματάτε.
Η ζωή μας η πεζή
θέλει ανάπαυση και γλέντι,
η πολλή δουλειά, που λένε,
τρώει συνήθως τον αφέντη.
Η ζωή αγώνας δρόμου
είναι, βρε Ρωμιοί, μονάχα,
ρίξτε μια ματιά τριγύρω:
σπίτια, δρόμοι, πάρκα, φώτα
και ο άνθρωπος μονάχος,
πιο μονάχος από πρώτα.
Καλημέρα, βρε Ρωμιοί,
γιατί τόση βιασύνη;
Γιατί τόση αγωνία;
Πού 'ναι η πρώτη μας γαλήνη;
Τί 'ναι αυτό που σας τρομάζει;
Της ζωής μας το ρυθμό
τίποτε δεν τον αλλάζει.
Για σταθείτε μια στιγμή,
όποιος βιάζεται σκοντάφτει.
Κάντε ένα τσιγαράκι.
Ακουμπήστε σ' ένα φράχτη.
Κόψτε ένα λουλουδάκι·
καρφισώστε το στο πέτο,
πείτε κι ένα τραγουδάκι.

Ο ΓΡΗΓΟΡΗΣ

Καλημέρα, βρε Ρωμιοί,
κουνηθείτε και κομμάτι,
φτάνει πια το τεμπελίκι,
το χουζούρι, το ραχάτι.
Το οκτάωρο δε φτάνει
Δείτε πέρα άλλους λαούς
θαύματα που έχουν κάνει.

*Καλημέρα, βρε Ρωμιοί,
σταματείστε πια το χάζι,
μην ακούτε τον Σταμάτη
που δαιμόνια σας βάζει.*

*Καλημέρα, βρε Ρωμιοί,
σταματείστε πια τις χάντρες
τακ τακ τακ στο κομπολόι,
τα χαρτιά στο καφενείο
και θα παν όλα ρολόι.*

*Καλημέρα, βρε Ρωμιοί,
με τη ζωντανή τη μούρη
πείτε κάτω η αργία,
κάτω η ξάπλα, το χουζούρι,
Πιάστε τον κασμά στο χέρι,
κάθε τι παλιό γκρεμίστε
κι ύστερα με το μυστρί
χτίστε, χτίστε, χτίστε, χτίστε.*

XII

Το 1953 στη Δράμα, γενέτειρα του ποιητή, τα σπίτια δεν είχαν πάρει νερό. Εκείνοι που πήραν ήταν ελάχιστοι· δεν υπήρχε άρτιο δίκτυο διανομής. Υπήρχαν βρύσες στους δρόμους αραιά, κατά διαστήματα, κοινόχρηστες. Είχαμε μια προέκταση των χρόνων της Τουρκοκρατίας, όπου οι δημόσιες βρύσες αποτελούσαν τερπνό φαινόμενο, καθώς ήταν μερικές περίτεχνα δομημένες. Από το στιχούργημα που ακολουθεί βγαίνει ότι έγιναν διαμαρτυρίες ή παραστάσεις κατοίκων προς τον Δήμο. Ζητήθηκε να τοποθετηθούν και σ' άλλα σημεία βρύσες, σε κάθε δρόμο, για να λείψει το φαινόμενο του συνωστισμού, αλλά και της ταλαιπωρίας από τη μεταφορά με ποικίλα δοχεία του νερού στα σπίτια. Υποσχέσεις θα δόθηκαν από τον Δήμο για το θέμα, φαίνεται όμως ότι η υλοποίησή τους καθυστερούσε κι ο ποιητής με σκωπτική διάθεση σχολίασε το συμβάν:

*Είπε ο Δήμος:
«Κάθε δρόμος
θα 'χει και δική του βρύση
και η κάθε μια γυναίκα
θα μπορεί να κουβαλήσει
όσο θέλει κι όσο πάει».*

Και της Δράμας ο κοσμάκης
το φυσάει
και δεν κρυνώνει
κι όλο λέγει ο καημένος:
«Ψήφισα για το νερό μου
αλλά βγήκα... διψασμένος».

Κάτι ανάλογο συνέβη και με τα λουτρά. Την εποχή της Τουρκοκρατίας τα λουτρά ήταν κοινόχρηστοι χώροι. Ο κόσμος πήγαινε στα λουτρά να αποκαθαρθεί. Στα σπίτια δεν υπήρχαν λουτρά, υπήρχε η σκάφη, μια μεταλλική σκάφη όπου κάθε Σάββατο βράδυ οι μητέρες ζέσταιναν νερό κι έλουζαν τα παιδιά τους στη σκάφη με σαπούνι πράσινο ή άσπρο. Στο ένα χέρι τ' αριστερό βαστούσαν τον μαστραπά με το νερό και στ' άλλο το σαπούνι κι ο καθένας τώρα καταλαβαίνει τι καθαριότητα γινόταν ρίχνοντας νερό με τον μαστραπά στο λουόμενο σώμα.

Στη Δράμα, στη δεκαετία του 1950, κατασκευάστηκαν δημοτικά λουτρά, έτσι βγαίνει από ποίημα· ο ποιητής με λεπτή σατιρική διάθεση αναμοχλεύει το θέμα· το δημοσιοποιεί ποιητικά, το ανακινεί. Οι κοινές υποθέσεις δεν τον άφηναν αδιάφορο παρά το νεαρό της ηλικίας του. Το ποίημα είναι μια μαρτυρία:

Τι γίνεται, κυρ-Δήμαρχε
και σύμβουλοι συνάμα
με τα λουτρά στη Δράμα;
Η πόλη πότε θα μπορεί
για τα λουτρά της να χαρεί
κι ο κόσμος μάνι μάνι
πότε κι αυτός θε να μπορεί
το μπάνιο του να κάνει;

Τι γίνεται κυρ-Δήμαρχε;
Το θέμα ενδιαφέρει.
Κυρ-σύμβουλοι, καθένας σας
πολύ καλά το ξέρει
πως τα λουτρά στον Δήμο μας
σωρό θα φέρουν χρήμα.
Λοιπόν δεν είναι κρίμα
δίχως λουτρά να μένουμε
κι ο κόσμος να υποφέρει;

Τι γίνεται, κυρ-Δήμαρχε,
και σύμβουλοί συνάμα,
με τα λουτρά στη Δράμα;

*Οι ζέστες ήδη αρχίσανε
και θα ξεροψηθούμε.
Αλήθεια, πώς θα ζήσουμε;
Κάντε, λοιπόν το θαύμα σας
λίγο να δροσιστούμε
κι εμείς θα σας ψηφίσουμε.*

XIII

Παλαιότερα υπήρχαν στις πόλεις, στα πάρκα τους, στις πλατείες τους οι πλανόδιοι φωτογράφοι με τον γνωστό τρίποδα, όπου κει πάνω ήταν συναγμένα όλα τα σύνεργα της λήψης και εκτύπωσης των φωτογραφιών. Συνήθως οι φαντάροι που ήθελαν να στείλουν στους δικούς τους μια αναμνηστική φωτογραφία κατέφευγαν σ' αυτούς. Είχαν χαρτί έτοιμο τυπωμένο με τις λέξεις «Ενθύμιον», δυο πουλάκια αντωπά και στη μέση μια καρδούλα. Ωραίοι χρόνοι, λαϊκή σκέψη, διάχυτος ψυχισμός στην αφελή απλότητά του.

Όταν ήταν να φωτογραφίσουν παιδιά ή και μεγάλους ακόμη, τους ταίριαζαν, για να βγει η πόζα σωστή σύμφωνα με την πείρα που είχαν και τα ποικίλα δείγματα στο τετράγωνο κουτί της φωτογραφικής τους μηχανής. Ο φωτογραφούμενος έπρεπε να βλέπει στον φακό. «Εδώ, εδώ!» φώναζε ο φωτογράφος, «σε λίγο θα βγει το πουλάκι». Οι μικροί κοίταζαν τον φακό, που τον άνοιγε και τον έκλεινε ο φωτογράφος με το στρογγυλό κάλυπτρο, για να μπει στη μηχανή το σχετικό φως. Ο Γραμματικόπουλος δεν άφησε να του ξεφύγει αυτό το τόσο νόστιμο επάγγελμα με τα δικά του μυστικά και τις συνήθειες. Το κατέγραψε, το απαθανάτισε κι είναι τούτο ευτύχημα, γιατί τώρα δεν υπάρχουν πια οι φωτογράφοι αυτοί· χάθηκε το τόσο συμπαθές επάγγελμά τους, η γραφική τους παρουσία στους εθνικούς κήπους με το υπομονετικό τους καρεκλάκι και την ακαθορίστου χρώματος ποδιά, που περίμεναν χωρίς να βαρυγκομούν τη γιαγιά με τον εγγονό ή τον φαντάρo να τους πλησιάσουν, για να βγάλουν τις αναμνηστικές φωτογραφίες τους:

*Χαμογελάστε παρακαλώ.
Μη κατσουφιάζετε. Γελάστε πάλι
Κοιτάξτε εμένα· χαμογελά.
Ψηλά τη μύτη και το κεφάλι.

Πάρετε ύφος πιο φυσικό.
Α... έτσι μπράβο· στρίψτε λιγάκι.
Τώρα κοιτάξτε μέσ' στο φακό·
σε λίγο θά 'βγει και το πουλάκι.*

XIV

Αξιοπρόσεκτη είναι η καταγραφή σειράς εθίμων, των τότε εθίμων, που κάνει ο ποιητής της αστικοποιημένης εποχής του, που δεν είχε ακόμα ξεπεράσει ολότελα τα λαϊκά μέτρα και δεν είχε υπερβεί τα πατροπαράδοτα λαογραφικά δεδομένα. Παραθέτει σειρά από εκδηλώσεις της λαϊκής λατρείας, που αποτελούν πρόκληση για έναν ειδικό μελετητή να τις μελετήσει και να συγγράψει πραγματεία, για να φανεί πόσο γρήγορα ο ανεξέλεγκτος κοσμοπολιτισμός των ημερών μας σάρωσε τα παλιά ήθη, τα έθιμα, τις παραδόσεις κι οδήγησε σ' αποψίλωση και τις εσωτερικές συγκινήσεις, που προκαλούσαν οι εθιμικές εκείνες εκδηλώσεις και σε άμβλυνση του πνεύματος της συλλογικής ζωής και της κοινωνικότητας.

Ο Γραμματικόπουλος γνώριζε εμπειρικά την ελληνική λαογραφία. Δεν έκανε σπουδές. Η μητέρα του καταγόμενη από τον Πόντο μετέδωσε στον γιο της ένα πλήθος από στοιχεία του λαϊκού μας πολιτισμού κι ο γιος της τα τύπωσε στον νου του και, καθώς από χαρακτήρα έκλινε προς την αφελή και συναισθηματική ποίηση, ζούσε συνειδητά το έντονα γραφικό κλίμα τους. Σημαντικές είναι οι αναφορές:

*Του μηνός Φεβρουάριου έχουμε εικοσιέξι,
έφυγε το καρναβάλι σήμερα προτού να φέξει
κι ήρθε η Καθαρά Δευτέρα με τα σαρακοστιανά της
ήτοι με φακές, χαλβάδες, με ελιές και τα ξινά της.
Τέλειωσε το καρναβάλι, Καθαρά, λοιπόν, Δευτέρα,
χίλιες προετοιμασίες, χίλιες έγνοιες κάθε μέρα
για νηστείες, γι' αμαρτίες ο καθένας ψιθυρίζει,
μ' άλλα λόγια, αγαπητοί μου, η Σαρακοστή αρχίζει.*

Δίνει πολλαπλή εικόνα της Πρωτομαγιάς, της λαϊκής αυτής κατ' εξοχήν γιορτής. Ακατάσχετο ξεχείλισμα πραγμάτων βαλμένων σε τάξη ανάλογα, ώστε το βάδισμα του στίχου να είναι άψογο, να μη χωλαίνει, να 'ναι ακέραιη η φραστική της ποίησης και πιο πολύ να συναρπάζει τον αναγνώστη, να τον οδηγεί στο πρωτομαγιάτικο οργιαστικό κλίμα και να τον μεθά. Μας πηγαίνει σ' εποχές λαϊκού ξεσπάσματος, τότε που ο θεός Διόνυσος και οι περί αυτόν είχαν το πάνω χέρι στις οργιαστικές λαϊκές λατρείες. Διόνυσος είναι ο άνθρωπος, ο Διόνυσος είναι επινόημα του ανθρώπου. Ο Διόνυσος είναι η συνοπτική διατύπωση της πολυσύνθετης ανθρώπινης φύσης. Ήταν παλιά και είναι και σήμερα, μόνο που σήμερα δεν υπάρχει ο αντίστοιχος οργιαστικός θεός της χριστιανοσύνης, που να εκφράζει τον άνθρωπο ως σύνολο:

Ερήμωσε η πόλη.
Άνδρες, γυναίκες, όλοι,
προτού οι πετεινοί ακόμα να λαλήσουν,
ξεκίνησαν τον Μάη να τον προϋπαντήσουν.
Κι εκεί έξω στην εξοχή στο πράσινο χορτάρι
να πιούνε, να χορέψουνε για τη δική του χάρη.
Ο Μάιος μας έφθασε· ήρθε· σήμερα πρώτη:
γκαρίσματα, γέλια, φωνές, χοροί, τραγούδια, κρότοι,
πικάπ, τρανζίστορ, μουσικές, ταμπόρλα και ραδιόφωνα
βιολιά, κλαρίνα, λύρες, σαντούρια και γραμμόφωνα,
τσατσά, καλύψο, μάμπο, μπούκι, φοξτρότ, ταγκό,
χασάπικο, ρεμπέτικο, κλέφτικο, κρητικό,
μπρίκια, καφέδες, πιατικά, ποτήρια και τσανάκια,
κονσέρβες, μαρουλάκια, αυγά και κεφτεδάκια.
Κάρα, παϊτόνια, γιωταχί, άλογα, χαλινάρια,
βέσπες, ταξί, ποδήλατα, γαιδούρια και σαμάρια,
οι παπαρούνες μάγεμα, μ' άνθη γεμάτα κλώνια,
σπουργίτες και κορυδαλλοί, σπαθάτα χελιδόνια,
όλα μαζί βρεθήκανε
και στη χαρά μπλεχτήκανε
με χίλιες διαχύσεις
κι άντε την άκρη να τη βρεις και να την ξεχωρίσεις.

Μάιος 1961

XV

Ο Γραμματικόπουλος έγραψε και επιθεωρήσεις· γίνεται αναφορά σε τρεις. Για τις επιθεωρήσεις αυτές, που δε βρέθηκαν στο αρχείο του τα χειρόγρατά τους, υπάρχουν μόνο μαρτυρίες από αγγελίες παραστάσεων και αναλυτικά κείμενα παρουσίασής τους στον Τύπο. Ο Γραμματικόπουλος ζούσε στη Θεσσαλονίκη. Η Αθήνα ήταν το κέντρο αναφοράς και της Επιθεώρησης τότε με μεγάλη παράδοση. Οι δυνατότητες πρόσβασης στον χώρο από ένα ξένο ήταν περιορισμένες. Δοκιμασμένοι συγγραφείς είχαν μονοπωλήσει σχεδόν το θεατρικό αυτό είδος. Ακόμα η Αθήνα παρείχε δυνατότητες να παιχθούν οι Επιθεωρήσεις και ν' αποδώσουν οικονομικά, αλλά και κατάλληλα να προβληθούν από τα τότε μέσα ενημέρωσης, τον τύπο και το ραδιόφωνο. Οι καιροί πέρασαν. Το 1964 η Εταιρεία Ελλήνων Θεατρικών Συγγραφέων έκανε τον Γραμματικόπουλο μέλος της. Το σχετικό έγγραφο υπογράφουν ο Γ. Ασημακόπουλος, τότε Πρόεδρος της Εταιρείας και ο Δ. Γιαννουκάκης ως Γενικός Γραμματέας.

XVI

Λίγος Πολέμης, λίγος Σουρής, λίγος Δροσίνης, λίγος Χαντζάρας, λίγος Λάσκος και πολύς ο εαυτός του είναι ο Σταύρος Γραμματικόπουλος, ο επιδεξιότατος τεχνίτης του στίχου και της ρίμας. Γύρω του οργίαζε μια ποίηση νεοφανής, ποε-τάστροι, που γύρευαν να πλάσουν το νέο παρακάμπτοντας κάθε δοσμένο, είχαν τα μάτια τους στραμμένα στο Παρίσι· περίμεναν το άγιο φως απ' το Παρίσι. Δεν ξέρω, βέβαια, τι γίναν τελικά αυτοί με τις παραξενιές τις τόσες. Αν τελικά επέβαλαν τους τρόπους τους και τις περίεργες τάσεις.

Ο Γραμματικόπουλος άφησε ένα πλούσιο έργο όχι ανασκαλεύοντας ψυχρές ψυχολογίες κι αισθήματα υπογείων, αλλά τη σύγχρονη ζωή, στιγμές των ημερών που ο ίδιος βίωνε. Κατέγραψε κοιτάζοντας με καλοκάγαθο μάτι αθώου παιδιού τα τεκταινόμενα χαμογελώντας πάντα· κι εδώ θα βρούμε το μέτρο της αξίας του. Είχε να ειπεί κάτι συγκεκριμένο και το είπε σφυρίζοντας ανέμελα. Ποίηση έκανε και η ποίηση δεν είναι ψυχρός τόνος, είναι ρυθμός και μελωδία και σύμμετρος λόγος.

Μέσα από το καθημερινό του τραγούδι περνάει η Θεσσαλονίκη, αυτή κυρίως, πτυχές από την καλλιτεχνική, διασκεδαστική, την κοσμική ζωή της, είναι ένα κομμάτι της όλης ζωής της σε μια ορισμένη χρονική στιγμή, που δεν είναι λιγότερο κινητική από άλλες προηγούμενες ή επόμενες στιγμές. Οι νοσταλγοί της θα βρουν στους στίχους του Γραμματικόπουλου αποτυπωμένο το κλίμα που συχνά αναπολούν· τα νεανικά τους χρόνια, όταν δεν τους είχε συμπαρασύρει ακόμη η αμείλικτη λογιστική της ζωής κι είχαν περιθώρια να οραματίζονται, να δημιουργούν αξίες και να ζουν προσεγγίζοντας τον συνάνθρωπο με αγαθή πρόθεση δημιουργώντας κλίμα εμπιστοσύνης στις μεταξύ τους σχέσεις και διάχυτης κοινωνικότητας.

Ο Β. Ουγκώ θα πει στους Αθλίους του: «Η συνείδηση είναι ο κάμπος της μάχης των παθών, το καμίνι των ονείρων» θέλοντας να δείξει ο μεγάλος αυτός στοχαστής πόσο άξιο και πολυεδρικό είναι το ανθρώπινο ον. Θέλησε να του δώσει την αξία του στην πραγματική του διάσταση. Αυτό που είπε ο Β. Ουγκώ για τον άνθρωπο γενικά κατά μείζονα λόγο ισχύει για τους σκεπτόμενους ανθρώπους και τους αισθαντικούς, τέτοιοι είναι οι ποιητές, αδιάφορο αν είναι ιδιαίτερα προικισμένοι, ιδιοφυείς όπως ήταν εκείνος ή όχι.

Ο Γραμματικόπουλος ως διάνοια κινήθηκε μεταξύ του αισθητικά ωραίου και του απλά συμβαίνοντος. Η παρατηρητικότητά του εντόπιζε τα καθημερινά στιγμιότυπα της ζωής που έβαινε δίπλα του ως έκφραση του αληθινού, του πραγματικού κι αυτό δεν τον άφηνε αδιάφορο, διαπερνούσε το εσώτερο είναι του, τη συνείδησή του ως συγκίνηση κι αποτύπωνε τούτη τη συγκίνηση μ' ανάλαφρες πινελιές από την παλέτα του ποιητικού λόγου. Ο Γραμματικόπουλος δε ζήτησε

να του γίνει αναγνώριση, δεν είχε σχέσεις με φιλολογικούς κύκλους, με λογίους, με συγγραφείς και κριτικούς, διάβαινε τον δικό του δρόμο, τραγούδησε όπως τραγουδάει ένας πασίχαρος σπουργίτης στην άκρια των κεραμιδιών ενός παλιού μικροαστικού σπιτιού γοητευμένος από το φως, από το θάμα που τον περιβάλλει και που είναι η ζωή στην αέναη γοητευτική κίνησή της.

Αυτόν τον Γραμματικόπουλο διατρέξαμε, τον τόσο αισθαντικό και τόσο ριζωμένο στον τόπο του, στην Ελλάδα, μια Ελλάδα ιδανική όπως την είδε εκείνος και την τραγούδησε τόσο μελωδικά στα ποιήματά του, στις αμίμητες παρλάτες του πάνω στο πάλκο, σ' ένα χώρο που για να σταθεί ο καλλιτέχνης, πρέπει νά'χει προσόντα, πολλά προσόντα κι ιδίως να διαθέτει τον άγνωστο παράγοντα Χ που τον δένει με το κοινό, τον συντονίζει με τις διαθέσεις του και προκαλεί το χειροκρότημά του και τις επιδοκimasίες του· κι είναι τούτο τόσο δύσκολο, όταν το κοινό είναι απαιτητικό και θέλει ποιότητα όχι παρασυρμένο από κακόγουστες επινοήσεις, απ' αυτό που του δίνουν και το παρουσιάζουν ως Τέχνη, αλλά από καλλιέργεια αισθητική και σωστή καλλιτεχνική αντίληψη.

Ο Γραμματικόπουλος και οι υπόλοιποι συνάδελφοί του κομφερανσιέ σε κάποια στιγμή θα βρεθούν μπρος σ' ένα αμείλικτο αδιέξοδο· ένα τείχος θα κλείσει το δρόμο τους, τη θριαμβική τους πορεία. Ο θεσμός ατονεί· θα βρεθούν μετέωροι. Ο Γραμματικόπουλος θά 'χει κι αυτός την ίδια τύχη, θα βρεθεί μετέωρος. Ο τόπος που με τόσο πάθος, με τόση τρυφερότητα και θέρμη αγάπησε δεν τον θέλει πια· πρέπει να φύγει, πρέπει τέλος πάντων κάτι να κάνει, πρέπει να ξεφύγει από την καταλυτική απραξία, αυτός ο τόσο κινητικός, ο πολυγραφότατος, ο φίλεργος και δραστήριος άνθρωπος. Έφυγε στην Αμερική μακριά, πολύ μακριά, στην άλλη άκρη του κόσμου. Άραγε ανθίζουν και κει οι μυγδαλιές τον Φλεβάρη όπως στον τόπο μας; Γυρίζουν και κει τα χελιδόνια στις παλιές τους φωλιές όπως εδώ στον δικό μας τόπο; Αγαπούν οι άνθρωποι εκεί αγνά και μ' ανιδιοτέλεια όπως εδώ; Είναι απλοί και καλοκάγαθοι όπως εδώ; Τραγουδούν; Γράφουν στίχους; Ερωτεύονται; Αγαπούν τα λουλούδια; Δεν ξέρω και δεν θα είχε σημασία, αν τό 'ξερα. Ο ποιητής έφυγε. Πήγε εκεί, σε λίγο καιρό αρρώστησε και πέθανε. Είναι ακόμη εκεί· κοιμάται τον αξύπνητο ύπνο εκεί στη μακρινή υπερατλαντική γη. Ένας από τους παλιούς μεγάλους της ποίησης, άκρως φιλόπατρης, που περιπλανήθηκε πολλά χρόνια στα ξένα και πέθανε και τάφηκε στα ξένα, πλημμυρισμένος από νοσταλγία για την πανέμορφη πάτριά γη, την γην της γεννήσεώς του όπως θα έλεγε ο Ιωάννης Παπάφης, έγραψε:

*Ας μη μου δώση η μοίρα μου
εις ξένην γην τον τάφον·
είναι γλυκός ο θάνατος
μόνον όταν κοιμώμεθα
εις την πατρίδα.*

**Μετά το άνοιγμα της αυλαίας.
Η εξέλιξη της ποίησης στη Δράμα**

Αυτοέκδοση του 2008. Τυπώθηκε στη Δράμα, στο Τυπογραφείο ART STUDIO, σε διακόσια αντίτυπα. Τα κείμενα πρωτοδημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα Πρωινός Τύπος Δράμας.

Προλογικό σημείωμα

Δεν είμαστε ποιητές
σημαίνει φεύγουμε.
Σημαίνει εγκαταλείπουμε τον αγώνα.
Παρατάμε τη χαρά στους ανίδεους,
τις γυναίκες στα φιλιά του ανέμου.
Γιώργος Σαραντάρης

Σε προηγούμενο τόμο κάναμε λόγο για «Το άνοιγμα της ποιητικής αυλαίας στη Δράμα». Στον παρόντα τόμο σημειώνεται η πορεία της ποίησης, αν και ο όρος πορεία εδώ έχει έννοια μάλλον συμβατική. Χρονικά η πορεία αυτή αρχίζει μετά την κίνηση του περιοδικού *Νέοι Ρυθμοί* (τέλος της δεκαετίας του 1920).

Μνημονεύονται τρεις ποιητές: ο Σταύρος Καρατεπελής, ο Βασίλης Κούλης και ο Σταύρος Γραμματικόπουλος. Από τους ποιητές αυτούς ο Β. Κούλης δεν ήταν δημότης Δράμας. Ήρθε στην πόλη διορισμένος καθηγητής της Αγγλικής Φιλολογίας στο Γυμνάσιο Αρρένων. Πέρα από τα διδακτικά του καθήκοντα επέδειξε εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία και τα γράμματα. Εξέδωσε ποιήματα σε τόμους και δημοσίευσε άλλα σε εφημερίδες, περιοδικά και σε ημερολόγια. Το 2000 επεχείρησα να έρθω σε επαφή μαζί του. Αποτάθηκα ακόμα και σε δημόσιες υπηρεσίες στην Αθήνα. Δυστυχώς η προσπάθειά μου δεν έφερε αποτέλεσμα. Ο ποιητής έχει χαθεί.

Ο ποιητής Σταύρος Καρατεπελής (1918-2005)

Ο Σταύρος Καρατεπελής ξεκίνησε με την ποίηση, ήταν ποιητής, έγραφε στίχους και συνέχισε να γράφει, και όταν τον κέρδισε οριστικά η δημοσιογραφία. Εκείνη την ποιητική του φλόγα που τον έκαιγε θα τη διοχέτευε αργότερα στο χρονογράφημα, στα λεπτά εκείνα πικάντικα αφηγήματα στιγμιοτύπων από την καθημερινή ζωή.

Η δημοσιογραφία ήταν για τον Καρατεπελή ο προσανατολισμός του προς το επάγγελμα. Το χρονογράφημα ήταν η ποίηση που βρήκε εκεί διέξοδο, όπως η διογκούμενη πηγή του νερού, που σπάει την κρούστα του εδάφους και χύνεται προς τον γύρω ελεύθερο χώρο.

Το παρόν σημείωμα είναι απότιση φόρου τιμής στον θανόντα. Παραθέτουμε ποιήματά του, που γράφτηκαν κατά καιρούς, και άλλα απ' αυτά είδαν το φως της δημοσιότητας στον καθημερινό τύπο και άλλα παρέμειναν ανέκδοτα. Σε συνάντηση μαζί του είδα τον φάκελο με τα ποιήματα και τον ζήτησα· μου τον έδωσε ψελλίζοντας δειλά: «Δεν είναι καλά, εσύ θα τα ιδείς όμως και θα κρίνεις».

Πόση μετριοφροσύνη και πόση συστολή, αλήθεια, από έναν άνθρωπο που ανάλωσε ολόκληρη τη ζωή του στο γράψιμο! Κράτησα τα ποιήματα από διάθεση αρχιεακή και, τώρα που ο δημιουργός τους απεδέμησε, θεώρησα σκόπιμο να τα φέρω στο φως. Δεν κάνουμε τίποτε περισσότερο με την πράξη μας αυτή από εκείνο που έκανε ο ίδιος, να ενδιαφέρεται για τα λογοτεχνικά και τα πνευματικά της Δράμας και να τα καταγράφει και με προθυμία να προβάλλει οποιαδήποτε πνευματική εκδήλωση της πόλης και να ενθαρρύνει με σημειώματα καλοπροαίρετης παρουσίας, τους νέους κυρίως ποιητές, που έκαναν τα πρώτα τους βήματα στον λογοτεχνικό τους δρόμο και ήθελαν την σχετική στήριξη.

Από την εφημερίδα *Πρωΐα* της Δράμας (που προ διετίας πουλήθηκαν σε συλλέκτη της Καβάλας τόμοι της εφημερίδας) της 17.11.1938 αποσπούμε το παρακάτω στιχούργημα, το γεμάτο λεπτότητα, χάρη, ευγένεια και άδολο λυρισμό.

ΒΟΤΣΑΛΟ

Βότσαλο ήθελα μικρό
να 'μουνα σ' ακρογιάλι
και συ η θάλασσα η πλατιά
να μ' έλιωνες αγάλι.

Γλυκά φιλιά τα κύματα
αιώνια να μου δίνουν,
άσπρους αφρούς στο πέραςμα
επάνω μου ν' αφήναν.
Κι ο φλοίσβος τους σαν μουσική
γλυκά να νανουρίζει
το βοτσαλάκι, το μικρό
να το αποκοιμίζει.

Πιστεύουμε ότι, εάν ο ποιητής συνέχιζε να γράφει ποίηση και δεν την εγκατέλειπε για χάρη της δημοσιογραφίας, θα έδινε αξιόλογο ποιητικό έργο και θα κέρδιζε μια τιμητική θέση στα τοπικά λογοτεχνικά μας πράγματα και γενικότερα.

Το ποίημα που ακολουθεί είναι μακρό. Έχω τη γνώμη ότι απ' όσα ποιήματα κρατώ στον φάκελο είναι το καλύτερο. Συνθεμένο με περίσκεψη σε στιγμή αληθινής έμπνευσης. Ο λυρισμός εκτυλίσσεται χωρίς προσκόμματα και το στοιχείο της συγκίνησης κορυφώνεται στο τέλος.

Ήταν κάποτε ο έρωτας επιστέγασμα ζωής· λατρεία προσώπου προς πρόσωπο· ήταν έκφραση λεπτού ψυχισμού. Ας μην αναζητούμε τον έρωτα εκείνον σήμερα. Παραθέτουμε το ποίημα και αφήνουμε τον αναγνώστη να κάνει τη δική του κρίση:

ΘΥΜΑΣΑΙ;

Θαρρώ πως χρόνια λαχταρούσα
Νά 'ρθεις στο διάβα της ζωής,
με την ψυχή σ' αναζητούσα
μες στο σκοτάδι να φανείς.
Κι ήρθες μαζί με τα λουλούδια,
τότε που ψάλλουν τα πουλιά,
για αγάπη που μιλούν τα βράδια
όλα, στης γης την αγκαλιά.
Ήταν λαμπρός ο ερχομός σου,
τα μάτια σου σκορπούσαν φως,
τα χείλη σου ήτανε δυο ρόδα
της νιότης ζείδωρος χυμός.
Τα χέρια απλώνω θαμπωμένος
και κάτι τόλμησα να πω,
κάτι που χρόνια λαχταρούσα,
τη θεία λέξη Σ' ΑΓΑΠΩ.

Σου 'πα πως σ' έχω στην καρδιά μου
λατρείας εικόνα, φυλαχτό,
καντήλι άσβηστο στη σκέψη,
άστρο στις νύχτες λαμπερό.

Με κοίταξες σαν ξαφνιασμένη
και γέλασες τόσο πολύ...
Τα μάτια μου τότε μιλήσαν,
μα... έχουν τα δάκρυα φωνή;

Και τον πειρασμό να τελειώσουμε το δημοσίευμα, αφιερωμένο στον δημοσιογράφο ποιητή, δεν τον αποφύγαμε. Παραθέτουμε ένα ακόμα ποίημά του που έχει τίτλο ΑΝΟΙΞΗ. Ποια είναι τα μηνύματα της ανεμώνας και ποια των τριαντάφυλλων; Και αυτό το αφήνουμε στην κρίση του αναγνώστη και στη δική του συλλογιστική διάθεση.

ΑΝΟΙΞΗ

Της μυγδαλιάς τα λούλουδα
στο γαλανό τ' ατλάζι
ζωγραφιστά στου πρωινού
τ' ολόφωτο περβάζι.

Η ανεμώνη ατίθαση
τα πέταλα ξανοίγει,
δροσόλουστη χαμογελά
μηνύματα σκορπίζει.

Της νιότης τα τριαντάφυλλα
χυμούς γεμάτα σκάνε,
στον χρόνο που γοργά κυλά
τι τάχα προμηνάνε;

Ο ποιητής, ο χρονογράφος, ο δημοσιογράφος έκλεισε έναν κύκλο ζωής και παρουσίας στη Δράμα κι ύστερα έφυγε αφήνοντας τα εγκόσμια σε τόπους που το προμήνυμα των δροσερών τριαντάφυλλων προσδιόριζε και η άτεγκτη ανθρώπινη μοίρα.

ΜΝΗΜΗ ΣΤΑΥΡΟΥ ΚΑΡΑΤΕΠΕΛΗ

Όταν πεθάνω,
Μές στα ψηλά τα κυπαρίσσια
κάποτε θα με πάνε·
στην κρύα γη θε να μ' αφήσουνε.
Χώμα υγρό θα με τυλίξει
στην παγερή του αγκαλιά.
Κι όταν ο τάφος μου παλιώσει
κι απάνω του φυτρώσουνε
λούλουδα μαζί κι αγκάθια,
η λήθη το τραγούδι της κρυφά
θα λέει στον άνεμο...

Σταύρος Καρατεπελής

Τον Σταύρο Καρατεπελή τον γνώρισα το 1952. Πήγα στο γραφείο του στον *Πρωινό Τύπο* όπου εργαζόταν να δώσω ένα στιχούργημα για δημοσίευση. Τον συνάντησα εκεί για πρώτη φορά. Ήταν σκυμμένος, αφοσιωμένος, έγραφε χρονογράφημα. Έπρεπε να τελειώσει γρήγορα, για να φύγει ο φάκελος στην Καβάλα. Εκεί τυπωνόταν τότε ο *Πρωινός Τύπος*. Το χρονογράφημά του δημοσιευόταν ταυτόχρονα στον *Πρωινό Τύπο* και στον *Ταχυδρόμο* της Καβάλας. Χαιρέτισα· σήκωσε το κεφάλι· ρώτησε τι θέλω· παρέλαβε το στιχούργημα και την επομένη το είδα δημοσιευμένο. Αυτή ήταν η αρχή της γνωριμίας μας. Από κείνη τη στιγμή για τον ίδιο λόγο τον συνάντησα πολλές φορές στο γραφείο της εφημερίδας, που ήταν τότε δίπλα στο γνωστό κατάστημα Τρακοσοπούλου στο στενό. Δυστυχώς τα χρόνια κυλούν γρήγορα. Φτάσαμε χωρίς να το καταλάβουμε στη δεκαετία του 1990. Τον συνάντησα στον δρόμο τυχαία· πήγαινε στο σπίτι του μεσημέρι κρατώντας στο χέρι δέσμη αθηναϊκών εφημερίδων. Του ζήτησα, αν του ήταν εύκολο κι αν ήθελε βέβαια να μου δώσει το βιογραφικό του σημείωμα. «Τι θα το κάνεις;», ρώτησε. «Έτσι για το μέλλον», του είπα. Δεν μου το αρνήθηκε. Σε λίγες μέρες μου το έδωσε. Σκέπτομαι τώρα που άφησε τα εγκόσμια πόσο προνοητικός ήμουν· πόσο σωστά κινήθηκα. Αυτούσιο όπως μου το έδωσε, με τη δική του γραφή, αυτόγραφο, το δημοσίευσα στον *Πρωινό Τύπο*.

Ο Σταύρος Καρατεπελής και το χρονογράφημα

Πρόσφατα έφυγε από τη ζωή ο δημοσιογράφος και πνευματικός άνθρωπος Σταύρος Καρατεπελής. Τιμής και μνήμης χάριν του αφιερώνουμε και το σημείωμα τούτο με αναφορά στο ειδικό δημοσιογραφικό είδος του χρονογραφήματος, που καθώς καλλιεργήθηκε από λογοτέχνες και λογίους άξιους, πήρε μια

ιδιαίτερη τιμητική θέση (πρωτοσέλιδα) στις αθηναϊκές (κυρίως) εφημερίδες με αναγνώστες φανατικούς, που περίμεναν καθημερινά την εφημερίδα τους μόνο γι' αυτό.

Το χρονογράφημα, καθώς είναι ένα φλογάτο κείμενο με ιδιαίτερη σύσταση, απαιτεί και ένα αναγνωστικό κοινό με ανεπτυγμένη την αισθητική του παιδεία. Κείνα τα χρόνια στη Δράμα (δεκαετία του 1950) προϋποθέσεις για να γράψει κάποιος χρονογράφημα και να τύχει αυτό μιας αναμενόμενης προτίμησης δεν υπήρχαν. Κι όμως ο Σταύρος Καρατεπελής προχώρησε στο τόλμημα να γράφει καθημερινά το χρονογράφημά του στον *Πρωινό Τύπο*. Ήταν τόλμημα, που τώρα με την απόσταση του χρόνου, εγώ που το διάβαζα και κρατούσα στ' αρχείο μου ό,τι μου ήταν αρεστό, το σκέπτομαι και απορώ και θαυμάζω τον Σ. Καρατεπελή που το επεχείρησε. Ποιος άλλος δημοσιογράφος επαρχιακής εφημερίδας τα χρόνια εκείνα έγραφε καθημερινά χρονογράφημα στην εφημερίδα που εργαζόταν; Και για να μην είμαι απόλυτος, αν υπήρχαν κάποιοι, πόσοι ήταν αυτοί; Πιστεύω ότι είναι μετρημένοι στα δάχτυλα του ενός χεριού.

Η περίπτωση του Σ. Καρατεπελή είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση για τη Δράμα και από τις λίγες σ' όλη την επαρχιακή Ελλάδα. Είναι ανάγκη, νομίζω, να προσεχθεί η περίπτωσή του, να τιμηθεί η προσφορά του, η ελάχιστη, αυτή όποια είναι, και να πάρει τη θέση της στα δραμινά γράμματα. Ο ποιητής Τσελίκης Περικλής μας έδωσε, σε μια έξοχη σειρά ποιημάτων, το κοινωνικό κλίμα της Δράμας της δεκαετίας του 1950. Ο Σ. Καρατεπελής μας έδωσε σε μια έξοχη σειρά χρονογραφημάτων το ίδιο κλίμα στην ίδια δεκαετία. Δύο λογοτεχνικά παράλληλα, δύο πνευματικά επιτεύγματα, που τιμούν την Δράμα και δικαιώνουν την φήμη της ως πόλης με ανθρώπους κατά καιρούς αξιόλογους, που με την κινητικότητα και το ενδιαφέρον τους για τα πιο γενικά πράγματα λάμπρυναν τη ζωή στην πόλη πολιτιστικά.

Την ποιητική του φορά ο Σ. Καρατεπελής την διοχέτευσε στη δημοσιογραφία μέσα από το χρονογράφημα. Και το χρονογράφημα είναι ποίημα, και μάλιστα με πολλές δυνατότητες ευελιξίας στη σκέψη. Ο δάσκαλος του είδους Σπύρος Μελάς σημειώνει κάπου: «αποτελεί μια... ελληνική δημιουργία, μια ιδιοτυπία λογοτεχνική αποκλειστικά δική μας... είναι καθαρώς αθηναϊκό δημιούργημα... Ροΐδης, Κονδυλάκης, Παπαντωνίου, Νιρβάνας, Ξενόπουλος... άφησαν στις πρώτες σελίδες των αθηναϊκών εφημερίδων κείμενα, που, αν ανθολογηθούν σωστά θα παρουσιάσουν δύο ή τρεις τόμους πεζού λόγου λυρικού, περιγραφικού, χιουμοριστικού από τους πιο διαλεχτούς».

Ο Σ. Καρατεπελής καλλιέργησε το είδος από φλόγα ποιητική, που υπήρχε μέσα του. Τα χρονογραφήματά του είναι πολλά. Τρόποι ζωής κι ανθρώπινες συμπεριφορές μιας εποχής καταγράφονται με ταχύ, έξυπνο κι απλό τρόπο, αν θέλετε, και η ποίηση και η φιλοσοφία της εποχής. Το σύνολο σχεδόν των

χρονογραφημάτων του βρίσκεται στους τόμους της εφημερίδας *Πρωϊνός Τύπος*. «Αν ανθολογηθούν σωστά, θα παρουσιάσουν τόμο πεζού λόγου, λυρικού, περιγραφικού, χιουμοριστικού από τους πιο διαλεχτούς». Ας το προσέξουν αυτό οι πνευματικοί άνθρωποι της Δράμας. Σε κάποια στιγμή ας αναφερθούν δημόσια στο έργο αυτό και ας τιμήσουν τον δημιουργό του. Πρόκειται για την εξόφληση μιας οφειλής, που αδικαιολόγητα τόσα χρόνια καθυστερεί. Κάποιοι πρέπει να το αποφασίσουν και να το πράξουν. Αντιγράφω ένα από τα χρονογραφήματά του δημοσιευμένο στον *Πρωϊνό Τύπο* στις 7.8.1952 ως δείγμα καταγραφής στιγμιοτύπου:

Στης ζωής το πέρασμα. Λουστράκια

Ένα τοσοδούλικο ανθρωπάκι με δύο μάτια σαν φωτιές, που σπιθοβολούν γεμάτα όρεξη για την κατάκτηση της ζωής και γεμάτα απόφαση να παλέψουν σώμα με σώμα μαζί της για να την κερδίσουν. Το ανθρωπάκι φορά μια ξεθωριασμένη ριγωτή φανέλα τύπου ζαπονέ, —γιατί της λείπουν τα μανίκια— η οποία είναι ανοιγμένη μπροστά κι αφήνει όλο το στέρνο εκτεθειμένο στον ήλιο και τα λιπόσαρκα παιδάκια συμπληρώνουν τους οριζοντίους κύκλους της ριγωτής φανέλας στα φαγωμένα της κομμάτια. Ένα κοντό τριμμένο παντελονάκι με ανεβασμένο το ένα του μπατζάκι στο μέρος που το κρατά η μοναδική τιράντα από τον ώμο. Στον ώμο κρέμεται το κασελάκι με το λουρί και στο χέρι κρατά ένα μικρό σκαμνάκι, ένα είδος πολυθρόνας, ας πούμε, του καταστήματος. Παπούτσια βάφει και παπούτσια δε φορά. Τα πόδια σωστά καλαμάκια ή οστά σκελετού με ιστορία 8-9 χρόνων, βρόμικα γεμάτα σκόνες, πατούνε με ευχαρίστηση στις λάσπες και στα νερά και κλοτσούν με απόλαυση τις καρπουζόφλουδες, τα σάπια αχλάδια, τα κάθε είδους άδεια κουτιά και όλα τα σκουπίδια που θα βρεθούν στο δρόμο τους. Στο πρόσωπό του πλανιέται η παιδική αφέλεια και όρεξη για τα παιχνίδια συγκερασμένα με πονηριά, που τη δημιούργησε ο αγώνας για την κατάκτηση του ψωμιού.

Τα μάτια, από επαγγελματική συνήθεια, πέφτουν πρώτα στα παπούτσια, στα κάθε παπούτσια όλων των ανθρώπων, ύστερα σηκώνονται κοιτούν κατάματα τον πελάτη και ρωτούν, περισσότερο εκείνα παρά το στόμα.

—Να τα βάψουμε κύριε;

Δεν χρειάζονται πολλά πράγματα για το επάγγελμα. Ένα κασελάκι, δυο τρεις βούρτσες, μερικές μπογιές και οι απαραίτητες προϋποθέσεις.

Οι απαραίτητες προϋποθέσεις είναι η ορφάνια, η φτώχεια, ο άνεργος ή άρρωστος πατέρας, η μιζέρια, η εξαθλίωση, η ανάγκη με δυο λόγια για τον ίδιο τον εαυτό του μα σε πολλές περιπτώσεις και για άλλους. Η εκπλήρωση των οικογενειακών υποχρεώσεων, που βαρύνουν μαζί με το κασελάκι τους δεκάχρονους ώμους του πιτσιρικού.

Καθαρά πράγματα λοιπόν. Δεν χρειάζονται ούτε ειδικές γνώσεις, ούτε ιδιαίτερη φοίτηση σε σχολή, ούτε δάνεια, ούτε σχέδια Μάρσαλ, ούτε παγωμένες πιστώσεις, για να ριχτεί ο μικρός με τα μούτρα στις κοινωνικές «μπίζνες». Μαθαίνει τη δουλειά στο άψε σβήσε και έχει δοσοληψίες με όλο τον κόσμο.

Σε μια τέτοια δοσοληψία βρέθηκα προχθές. Στο διπλανό μου τραπέζι καθόταν ο κύριος – ένας κύριος. Ο κύριος ήταν φαλακρός με προγούλια σαν καλοταϊσμένη πεθερά, είχε κοιλίτσα σφιγμένη με ζώνη λαστέξ, βέρα χοντρή, σωστός χαλκάς που τον συνέδεσε διά βίου, και μασέλες που του επέτρεπαν να πίνει το παγωμένο νερό μονορούφι. Έτρωγε και παγωτό. Ήρθε και ο πιτσιρίκος, το λουστράκι.

—Να τα βάψουμε κύριε;

—Πόσο τα βάφεις;

Τα ματάκια πήραν χαρούμενο ύφος, το κασελάκι ακούμπησε κοντά στα πόδια του κυρίου και το στόμα θέλησε να πει γλυκά και απαλά με παράκληση και πειστικότητα μαζί.

—Χίλιες δραχμές, και περίμενε.

Ο κύριος άκουσε μα είχε παγωτό στο στόμα και δεν μιλούσε. Το έλιωσε πρώτα με τη γλώσσα, το φχαριστήθηκε, το κατάπιε και είπε:

—Πολλά είναι. Άμα θέλεις ένα πεντακοσάριο... Ο πιτσιρίκος ξεροκατάπιε διπλά. Μια για το παγωτό και μια για την πικρία που ένιωθε από το σπάσιμο της τιμής.

—Θα τα γυαλίσω καλά κύριε, έκαμε με μια τελευταία προσπάθεια της πειστικής ειδικότητάς του «μπίζνεσμαν» που είχε αποκτήσει.

—Όχι, είπα. Ένα πεντακοσάριο...

Σκέφτηκε λίγο, έρριξε μια ματιά στον ουρανό σε κάποιο σύννεφο, ύστερα είδε το παγωτό, τα παπούτσια, τη φαλάκρα, την κοιλιά, έβγαλε τις βούρτσες κι άρχισε τη δουλειά. Τη μπογιά την έπαιρνε από το κουτάκι με το μαχαιράκι, το ίδιο κι απαράλλαχτα όπως ο κύριος το παγωτό.

Ο ποιητής Βασίλης Κούλης (1928-1995)

Είναι εμφανής στις μέρες μας, η διάθεση προβολής πεζογράφων και ποιητών, με πολλούς και διάφορους τρόπους, που δεν έχουν επιδοθεί στο αληθές νόημα της συγγραφής. Επίσης οι μικροσυνασπισμοί γύρω από ένα περιοδικό ή μια κίνηση είναι ένα άλλο στοιχείο προβολής, που κινεί τον σκεπτικισμό πολλών για το απαραίτητο της ύπαρξής τους. Υπάρχουν πεζογράφοι και ποιητές που προτιμούν το «λάθε βιώσας» από το κουτί της τηλεόρασης, βέβαιοι ότι η αληθινή αξία αυτοπροβάλλεται και δεν έχει ανάγκη από βοηθητικούς λόγους στήριξης. Γράφουν, γιατί το επιθυμούν, και χαίρονται σφόδρα, αν κάποιος καλοπροαίρετα προσέξει το έργο τους και πει ή γράψει λίγα λόγια γι' αυτό. Ο ποιητής που μνημονεύω σήμερα, ο Βασίλης Κούλης, ανήκει σε τούτη την κατηγορία. Κινήθηκε αθόρυβα, σεμνά, χωρίς τυμπάνων ήχους στο ποιητικό προσκήνιο. Είναι από τους λησμονημένους ποιητές, μα τούτο δεν έχει σημασία. Γνώριζε ο ίδιος τις δυνατότητές του. Είχε πλήρη επίγνωση της ποιότητας του έργου του και, το κυριότερο, δεν είχε έπαρση. Δεν είχε τη φιλοδοξία να λάβει δάφνη ποιητική. Έγραφε για να εκφραστεί. Τα χρόνια πέρασαν. Τα γραπτά του κάπου, σε κάποιες βιβλιοθήκες (Δημόσια Βιβλιοθήκη Δράμας) ή σ' άλλες γνώριμων και φίλων, υπάρχουν.

Εκείνο που κυρίως με παρακίνησε στο σημερινό δημοσίευμα είναι η πιο κάτω επιστολή συμμαθητού και συναδέλφου από την Αθήνα. Μου γράφει μάλιστα κάνοντας κάποιους υπαινιγμούς για την προσωπική ζωή του ποιητή, που εν μέρει είχα υπόψη. Η αξία όμως της επιστολής —βιογραφική αναφορά— είναι σημαντική, αφού το είχα από καιρό στη σκέψη να μνημονεύσω τον ποιητή κι έψαχνα για πληροφορίες. Η επιστολή συνοδευόταν και από ένα ποίημα παρμένο από ποιητικό, ημερολόγιο του 1997, όπου δίνεται και η χρονολογία θανάτου του ποιητή (1995). Παραθέτω και την επιστολή και το ποίημα αυτούσια, γιατί και τα δυο αποκαλύπτουν πτυχές και του τρόπου ζωής του ποιητή και της ανησυχίας του για κάποια γενικότερα ανθρώπινα δρώμενα:

Αθήνα, 6/2/02

Αγαπητέ Νίκο,

Δεν ξέρω αν ακόμη ενδιαφέρεσαι για τον καθηγητή μας Βασίλη Κούλη. Σήμερα έπεσε στα χέρια μου ένα ποιητικό ημερολόγιο του 1997 και είδα στη σελίδα 55, που σου τη στέλνω σε φωτοτυπία, ένα ποίημα του Βασίλη Κούλη. Όμως, όπως βλέπεις και συ, ο καθηγητής μας ήδη από το 1995 μας άφησε χρόνους και δυστυχώς μόλις 67 χρονών. Ίσως τον κατέβαλε πρόωρα το πάθος του, μπορεί η μάστιγα της εποχής μας, που διαδίδεται σε ανθρώπους υψηλού, όπως λένε κινδύνου. Όμως, ας μη γινόμαστε ανευλαβείς. Ο ποιητής Β. Κούλης υπήρξε σίγουρα άνθρωπος με ευγενική ψυχή και με λεπτά αισθήματα, όπως συμπεραίνω από τα ελάχιστα

*στα ποιήματά του που έχω υπόψη μου, και από τα χρόνια εκείνα που υπηρέτησε
στο Γυμνάσιό μας.*

*Σε χαιρετώ
Με αγάπη
Περικλής*

ΜΙΚΡΗ ΑΠΩΛΕΙΑ

Η απώλεια είκοσι
ή πενήντα εκατομμυρίων ψυχών
θα είναι εντελώς φυσιολογική
για τους αδίσταχτους,
που, ασφαλισμένοι βαθιά
στ' αντιπυρηνικά τους καταφύγια,
θα παρακολουθούν στις οθόνες τους
το άπλωμα των μαύρων μανιταριών
και θα χειρίζονται
με λίγα κουμπιά
το μέλλον του κόσμου.

Βασίλης Κούλης (1928-1995)

Ο ποιητής Β. Κούλης στη Δράμα τη δεκαετία του '50

Τον Βασίλη Κούλη τον γνωρίσαμε στη Δράμα ως καθηγητή της αγγλικής φιλολογίας στο Γυμνάσιο Αρρένων. Τον γνωρίσαμε επίσης ως διευθύνοντα στη Δημόσια Βιβλιοθήκη της πόλης, όταν η βιβλιοθήκη έκαμνε τα πρώτα βήματα της λειτουργίας της. Απλός, προσηνής, ευγενικός, απόλυτα συγκαταβατικός, έως ότου του ήρθε η μετάθεση (1959) κι έφυγε από τη Δράμα, για να εγκατασταθεί οριστικά στην Αθήνα.

Η Δράμα, το κλίμα της το κοινωνικό της εποχής, το είδος μιας ιδιόμορφης μόνωσης που βίωνε ο ποιητής πέρασαν στον ποιητικό του ορίζοντα ως μεταβαλλόμενα σχήματα, που αυτά τα σχήματα κέντρισαν την παρατηρητικότητα του και τη συγκινησιακή του διάθεση. Με υπονοούμενα, με ελλειπτικές αναφορές, με δονούμενο τον ποιητικό του οίστρο οδηγήθηκε σε γραπτές επισημάνσεις. Ας δούμε τις επισημάνσεις αυτές:

*Πώς να σας περιγράψω
αυτή την παράξενη κατάσταση
—το τοπίο της αδιαφορίας—
χωρίς τίποτα δικό μου, χωρίς φόβο ζημίας, ή ελπίδα κέρδους.
Δεν λέω, όλα μου είναι κάπως προσφιλή:*

οι ανησυχίες των ώριμων κοριτσιών την άνοιξη,
οι δημοτικοί σύμβουλοι που ερίζουν,
η νοικοκυρά μου, εικοσι δυο χρονώ,
εγκαταλειμμένη από τον
αλκοολικό της σύζυγο,
οι κάργες και η επίμονη βροχή,
που στάζει...
Εγώ, ο εκπρόσωπος του κράτους,
στην έσχατη πόλη του βορρά
αισθάνομαι βέβαια λίγο ξεριζωμένος·
η μουσική μου θυμίζει ακόμα πολλά·
ο ανεπίσημος περίπατος —έστω κι ο επίσημος— κάτω απ' τις
λεύκες του Δημοτικού Κήπου το βράδυ μου θυμίζει πολλά.
Γιατί ενώ η ζωή εύκολα σβήνει
οι αναμνήσεις δεν σβήνουν εύκολα στη ζωή κι εκείνα που ήταν
για πάντα χαμένα
απίστευτα ζωντανά έρχονται πάλι,
από τα βάθη του ορίζοντα μαζί με την πανσέληνο ορμούν απ' τό
παράθυρό μου
σ' αυτή την κάμαρα, που ούτε την είχαν καν υποπτευθεί, η
πεθαμένη μάνα, η λησμονημένη αγάπη, τα τοπία της εφηβείας
ένα ένα απρόσκλητα μπαίνουν
και δεν μπορείς να τ' αναχαιτίσεις.
Πώς να σας περιγράψω αυτή την παράξενη κατάσταση;
Πρέπει εν τούτοις να εκτιμήσετε τη φρόνηση μου.
...
Κρατάω πάντα το πόστο μου,
για ν'αναφέρουν την ευδόκιμο θητεία μου στην έσχατη πόλη του
Βορρά
και κυρίως γιατί δεν υπάρχει τρόπος να επιστρέψω στα εφηβικά
τοπία και είναι καλύτερα εδώ στο τοπίο της αδιαφορίας, στην
επίσημη άποψη μιας επαρχιακής πρωτεύουσας
χωρίς τίποτα δικό μου...

(Από τη συλλογή *Νέα Υόρκη και άλλα ποιήματα*, Αθήνα 1964)

Διακριτικός καθώς ήταν ο Βασίλης Κούλης απέφυγε να ονοματίσει την πόλη. Κάνει αόριστη αναφορά για «επαρχιακή πρωτεύουσα», αλλού για «έσχατη πόλη του Βορρά». Μνημονεύει τις κάργες. Υπήρχαν τότε ακόμα οι κάργες, ένα πλήθος φώλιαζαν στις κεραμοσκεπάστες στέγες των παραδοσιακών κτισμάτων. Κάνει λόγο και για την «επίμονη βροχή», που

ήταν ένα από τα κοινά χαρακτηριστικά της πόλης. Άρχιζε η βροχή σ' ένα μοτίβο μεσότητας και με τον ίδιο ρυθμό συνέχιζε να πέφτει σαρανταοκτάωρα ολόκληρα. Ανέβαιναν ορμητικά από τις πηγές τα νερά πεντακάθαρα κι έδιναν τον χαρακτηρισμό τον πασίγνωστο: «Δράμα, η πόλη των νερών».

Αναφέρεται και στον Δημοτικό Κήπο, που ήταν συνήθως τόπος περιπάτου και το καλοκαίρι καταφυγή αναψυχής, όταν τα αιωνόβια πλατάνια και οι ορθόψηλες λεύκες αφθονούσαν στον χώρο, υπολείμματα μιας μεγάλης δασικής έκτασης, που κάλυπτε σε παλιότερα χρόνια όλη τη νότια πλευρά του πεδινού χώρου.

Στη Δράμα διορισμένος καθηγητής ο Βασίλης Κούλης «παράξενη κατάσταση» χαρακτηρίζει το κλίμα που βιώνει. Κάνει υπομονή, επιχειρεί όσο μπορεί να εμφανίζεται μ' ευπρέπεια και υπαλληλική τυπικότητα. Θα πει: «κρατάω το πόστο μου». Έχει στο νου του πάντοτε ότι είναι κρατικός υπάλληλος, ότι ελέγχεται. Αυτό δεν το ξεχνά, προπάντων αυτό, και δείχνεται μ' ένα χωρίς βούληση και γνώμη πρόσωπο, για να καταγράψουν κάποιοι την ευδόκιμη θητεία του στην «έσχατη πόλη του Βορρά» όπως ο ίδιος σημειώνει.

Από την ποίηση του Βασίλη Κούλη

Ο ποιητής Βασίλης Κούλης έζησε στη Δράμα. Ήπιε το νερό της. Ανέπνευσε τον αέρα της. Αν δεν κάνω λάθος, αυτό είναι το τέταρτο δημοσίευμα που του αφιερώνουμε. Κάνουμε μια περιδιάβαση στην ποίησή του, που είναι καταχωρησμένη στο περιοδικό της Καβάλας *Έρευνα* που έβγαζε ο δημοσιογράφος Δημ. Εμμ. Γλυφός, μεγάλο επίτευγμα για την εποχή (δεκαετία του '50).

Είναι γνωστό ότι η λήθη σκεπάζει το έργο όχι μόνο του Β. Κούλη, αλλά και πολλών άλλων ποιητών χαμηλού τόνου χωρίς την απαίτηση προβολής, κυρίως χωρίς οίηση. Οι «μεγάλοι» έχουν το προνόμιο της διαρκούς αναφοράς και, σ' ό,τι αφορά τους μικρούς, αν κάποιος λίγος κι ασήμαντος τους θυμηθεί και γράψει λίγες γραμμές γι' αυτούς, πάει καλά, διαφορετικά παραμένουν θαμμένοι στην σιωπή. Αυτά όμως είναι πασίγνωστα. Ας δούμε ποιήματα του Κούλη:

Ο άνεμος είναι δυνατός στα μέρη μας
πρέπει να επαγρυπνούμε... πρέπει ν' ανανεώνουμε
τη ράτσα μας,
για να μη μείνουν μόνα τους τα δέντρα
κι οι εποχές του Θεού. Μερικοί καλλιεργούν και ιδεολογίες,
αλλά είμαστε κυρίως καλλιεργητές καπνού, λίγοι
καπνομεσίτες κι ακόμα λιγότεροι καπνέμποροι κατά
τα άλλα, δε διαφέρουμε, νομίζω
απ' τούς υπόλοιπους ανθρώπους,

με τοπικές εφημερίδες, οίκους ανοχής, αξιοθέατα κι
επιδημίες, τα φάρμακά μας επίσης ίδια ...
εσπερινές περιδιαβάσεις...
προμελετημένες συγκινήσεις σε σκοτεινές αίθουσες,
δημόσια πάρκα, καφενεία, χοντρές βρισιές,
τραγούδια, θεία κηρύγματα.
Όσοι μπορούν μορφώνονται.
Κλειδώνουν τις ψυχές τους, υποδέχονται τους επισή-
μους,
χαμογελάνε λίγοι, ευτυχώς λίγοι υποφέρουν βαριά
από παρακρούσεις.
Ο άνεμος είναι δυνατός στα μέρη μας.
Αγαπάμε τα τριαντάφυλλα.
[...]
Ωστόσο αξιομνημόνευτα είναι και τα σπασμένα
μάρμαρα
με μια ροδόχρυση αίγλη την ώρα της αμφιλύκης.
Έρευνα, τεύχος 34 (Δεκ. 1954)

ΤΑ ΟΝΕΙΡΑ

Έπιασα τη χαίτη του Πηγάσου
για να βγώ στην πάνω ακρογιαλιά.
Ήρεμα αναδύεται τ' όραμα σου
Μέσ' απ' των νερών την αγκαλιά.
Παίζουνε τα χρώματα της δύσης.
Στο περίγραμμα σου, στα μαλλιά.
Στάσου ακόμα λίγο, πριν να σβήσεις,
τα όνειρα δε δίνουνε φιλιά.
Τα όνειρα χρυσώνουνε τα μάτια,
χελιδόνια και πετούν σιμά.
Για τις πέρα ράχες φεύγουν άτια.
Κι άστρα γίνονται ύστερα χλωμά.

Έρευνα, τεύχος 12 (αχρονολόγητο)

ΞΕΝΟΣ

Εδώ είδες έχει καλύτερη μερίδα.
Έχει και στην τιμή μια διαφορά.
Φέτος δεν είχαμε βαρύ χειμώνα.
Την ώρα της αναμονής σκέφτεσαι:
Πότε θα πουληθούνε τα καπνά;

Εδώ έχει χωνευτικό νερό.
Πιο πάνω καλλιεργούν τριαντάφυλλα.
Σοφούς κι αργοκίνητους μας σέρνουν οι μέρες.
Την Κυριακή γεμίζουν όλες οι κερκίδες.

Έρχονται απ' την Ανατολή χορεύτριες
και θίασοι απ' την πρωτεύουσα.
Την ώρα της οδοντογλυφίδας
τι σκέφτεσαι;
Τις νυχτερινές αμαξοστοιχίες στον κάμπο;

Οι άνεμοι, οι κηδείες.
Ωριμάζομε πάντα.
Ξέρομε πια πως ούτε αυτή δε θά 'ναι
η τελευταία μετάστασή μας.
Τυχαίνει περιμένοντας κάποτε να σκέφτομαι
τις αμαξοστοιχίες που φεύγουν για τον Νότο
κι αν τάχα υπάρξαμε αλλιώςτικοι ποτέ.

Κι ακόμα πως η ψυχή μας δύσκολα χορταίνει.
Πότε θα πουληθούνε τα καπνά;

Έρευνα, τεύχος 8 (αχρονολόγητο)

Έκανα λόγο στην αρχή για ποιητές μικρούς και για τη σιωπή που σκεπάζει το έργο τους. Διάβασα κάποτε κάπου το εξής. Το παραθέτω αυτούσιο:

Υπάρχουν στον κόσμο συγγραφείς μεγάλοι, υπάρχουν και μέτριοι, υπάρχουν και μικροί. Το πόσο αξίζει καθένας δεν καθορίζεται ούτε απ' την κυκλοφορία των βιβλίων του, ούτε από το πόσο ασχολούνται μαζί του οι κριτικές εφημερίδων, ούτε από το αν είναι γνωστός σε πλατύ ή σε περιορισμένο κοινό. Δεκάδες είναι οι παράγοντες, οι παράμετροι, που επιδρώντας στη ζωή του συγγραφέα διαμορφώνουν τον χαρακτήρα, τις συνήθειες, τη δραστηριότητα και τελικά την ικανότητα τού να μεταφέρει στο χαρτί την πείρα, τα βιώματά του. Άσχετο αν σ' όλη του τη ζωή γράψει δύο ή πενήντα βιβλία.

Ο Βασίλης Κούλης ως μεταφραστής (επιλογική αναφορά)

Γνώριζα ότι ο Β. Κούλης όσο ήταν διορισμένος καθηγητής των αγγλικών στο Γυμνάσιο Αρρένων της Δράμας έκαμνε μεταφράσεις ποιημάτων από τα αγγλικά. Μου το είχε ομολογήσει ο ίδιος σε κατ' ιδίαν συζήτηση, δεν είχα ιδεί όμως μεταφράσεις του. Από ένα ποίημα, δημοσιευμένο στο περιοδικό *Έρευνα* της Καβάλας, του βραβευμένου Αμερικανού ποιητή Robert Frost σε μετάφραση του Β. Κούλη, διαπιστώνει αμέσως ο παρατηρητικός αναγνώστης όχι μόνο την αρτιότητα της μετάφρασης (επιλεγμένες προσεκτικά λέξεις (αισθητική της γλώσσας), αλλά και την προσεγμένη εκλογή του θέματος, όπου η προτίμηση του ποιητή σ' ό,τι πιο στοχαστικό —ήπια δοσμένο— με το λυρικό στοιχείο να θωπεύει την αισθαντικότητα του αναγνώστη είναι φανερή. Το ποιητικό ταλέντο του Κούλη εκφρασμένο πάντοτε σε τόνο ελάσσονα παρέμεινε τέτοιο ως το τέλος της ζωής του.

Δυστυχώς, δεν κατάφερα να έρθω σε επαφή με συγγενικά του πρόσωπα, για να μπορέσω να έχω τυχόν κατάλοιπα γραπτών του και κυρίως μεταφράσεις ποιημάτων, αλλά από τα λίγα ποιήματα που έχω στη διάθεση μου διαπιστώνω την αληθινή, αβίαστη παρορμητική σχέση του Βασίλη Κούλη με την ποίηση. Τέτοιος ήταν ο Β. Κούλης και στις καθημερινές του σχέσεις, αληθινός, απλός, συγκαταβατικός, σεμνός. Απέφευγε συστηματικά τη δημοσιότητα και την προβολή (την τηλεθέαση θα λέγαμε σήμερα). Ποτέ δεν τον είδαμε να οργίζεται ή να συνοφρυώνεται. Ένα χαμόγελο μόλις διακρινόμενο στην άκρη των χειλιών του έπειθε ότι μπορούσε κάποιος χωρίς συστολές να έρθει σε συνάφεια μαζί του, να κάνει διάλογο, να ζητήσει εκδούλευση. Όσο καιρό έμεινε στη Δράμα, αυτή ήταν η τοποθέτησή του ως κοινωνικού ανθρώπου και ποιητή. Έφυγε από τη Δράμα με μετάθεση στην Αθήνα. Παραθέτω τη μετάφραση του ποιήματος του Robert Frost:

ΣΤΟ ΔΑΣΟΣ ΕΝΑ ΧΙΟΝΙΣΜΕΝΟ ΒΡΑΔΥ

Τα δάση αυτά ποιος να τα ορίζει;
Το σπίτι του θα τόχει στο χωριό.
Δεν θα με δει να στέκω εδώ,
τα δέντρα να κοιτάζω, ενώ χιονίζει.
Τ' άλογο μου θα το βρίσκει τρέλα
σ' αυτή να σταματάω την ερημιά.
Παγωμένη λίμνη, γύρω έλατα και κατάμαυρη νυχτιά.

Τα κουδούνια του ανήσυχά τινάζει,
ρωτάει αν έχασα τον δρόμο, λες.
Κι ακούγεται ύστερα μόνο τ' αγιάζι
και του χιονιού οι νυφούλες απαλές.
Το δάσος είν' ωραίο, μαύρο, βαθύ,
μα εγώ πολλά έχω ακόμα υποσχεθεί

κι έχω μίλια πολλά να κάνω
πριν πεθάνω — έχω μίλια πολλά να κάνω.

Επέμεινα με σειρά δημοσιευμάτων στη μνημόνευση του Β. Κούλη. Εκπαιδευτικός και ποιητής από το ευρύ πεδίο της Αθήνας βρέθηκε στο στενό εκείνο της Δράμας (δεκαετία του '50),

Η ανάγκη να προσαρμοστεί στα δεδομένα του καιρού ήταν αδήριτη. Τα πλαίσια μέσα στα οποία μπορούσε να κινηθεί ήταν ορισμένα (δημόσιος υπάλληλος). Οι συμβατικότητες τον έπνιγαν. Ωστόσο διακριτικότατος στις σχέσεις του με τους άλλους, αλλά και στον ποιητικό λόγο, άφησε ζωηρά τα ίχνη αντίστοιχου περάσματος από την πνευματική Δράμα της εποχής. Χρέος μας το θεωρήσαμε ν' αναζητήσουμε και να επισημάνουμε τα ίχνη αυτά, να τα κοινολογήσουμε, ν' αξιολογήσουμε τη σημασία τους και με τον τρόπο αυτό να τιμήσουμε τον ποιητή, που αρκετά νωρίς η άτεγκτη μοίρα τον απέσπασε από τα εγκόσμια. Και να συλλογιστεί κάποιος ότι τα εγκόσμια τα λάτρευε ο Β. Κούλης, τα τραγούδησε με τη μελωδική του λύρα μ' ένα αίσθημα αισιοδοξίας και πίστης. Όσο κι αν ψάξαμε, πουθενά, σε κανέναν στίχο δεν βρήκαμε κραυγή απελπισίας ή φωναχτή διαμαρτυρία. Όλα κάνουν φανερό ότι ο Β. Κούλης τοποθετήθηκε απέναντι στη ζωή με φιλοσοφημένη εγκαρτέρηση αρετής, που, όταν την συναντάμε, γεννά μέσα μας τη συγκατάνευση και τον σεβασμό.

Θα ήταν μεγάλη παράλειψη, αν δεν πρόσθετα στα αναφερόμενα για τον Βασίλη Κούλη το ποίημα που ακολουθεί. Είναι από τη *Δεύτερη συλλογή* (1958), που δεν μπόρεσα να τη βρω. Για τη συλλογή εκείνη έγραψα σχετικό σημείωμα παρουσίας στον *Πρωινό Τυπο της Δράμας*. Δυστυχώς πέρασαν, πολλά χρόνια και στο αρχείο μου βρήκα μόνο το ποίημα, που το κράτησα μάλλον για το τέλειο ύφος και το έντονα συγκινησιακό του περιεχόμενο. Πιστεύω ότι σήμερα πολύ δύσκολα γράφονται ποιήματα όπως αυτό, απλά στη διατύπωσή τους, παλλόμενα από πάθος πηγαίο και αληθινό:

Τις κρύες τις νύχτες,
όταν ο καιρός αγριεύει
κι η μπόρα τυραννάει τις σκέψεις μας
και τις κορφές των δέντρων.
Όταν η δυνατή βροχή
θέλει να χαλάσει τον θερινό κήπο,
τον κήπο που δε λέει να σε ξεχάσει,
συλλογίζεσαι τάχα
πόσο μονάχος είμαι στον μεγάλο κόσμο,
πόσο αδύνατος χωρίς εσένα,
πόσο άστεγος έξω στην μπόρα,
καταδικασμένος σαν το μικρό
γυμνό κλαδί;

Γνωριμία με τον ποιητή Σ. Γραμματικόπουλο (αναφορές στο έργο του)

Τον Σταύρο Γραμματικόπουλο τον γνώρισα το 1953 στη Δράμα. Έγραψε ένα ποίημα για μια γειτονοπούλα όμορφη, που συνήθιζε να βγαίνει στο μπαλκόνι του σπιτιού της (οδός Ιερολοχιτών) και να ρεμβάζει. Το ποίημα αυτό —τύχη αγαθή— μου το χάρισε τότε με τιμητική αφιέρωση:

Σαν σε βλέπω να προβάλεις στο μπαλκόνι,
η ψυχή μου πλημμυρίζει από χαρά
κι ένας πόθος μες στα στήθη μου φουντώνει
και στο νου μου πλάθω όνειρα τρελά.

Και γι' αυτό πάντα σφυρίζω για να βγεις,
να σε ιδώ και να γεμίσω από ευτυχία,
δυο λογάκια να σου πω και να μου πεις,
για ν' αρχίσει μιας αγάπης ιστορία.

Ο από Δράμας ποιητής, καλλιτέχνης και κομφερανσιέ Σταύρος Γραμματικόπουλος

Την τόσο ευγενική προσφορά του ποιητή τη δέχτηκα με μεγάλη χαρά και του απάντησα και γω ποιητικά:

Το φθινόπωρο ζυγώνει,
τα χρυσάνθεμα θ' ανθίσουν,
τα πουλιά θα μας αφήσουν
κι η ψυχή θα μείνει μόνη.
Λίγους στίχους —χελιδόνι—
στη βουβή τη μοναξιά σου
θα σου στείλω απ' το μπαλκόνι,
που το χάιδεψε η ματιά σου.

4.9.53

Στην αφιέρωση σημειώνω: «Στον συνεχιστή της ποιητικής καταβολής του Ι. Πολέμη, Σ. Γραμματικόπουλο, χαρίζω το ποιηματάκι τούτο σαν απάντηση στο δικό του». Η αφιέρωσή μου σύντομη και λακωνική, αποδείχτηκε προφητική. Υπάρχει όμως μια διαφορά ως προς τη σχέση των δύο, του Ι. Πολέμη και του Σ. Γραμματικόπουλου. Ο Γραμματικόπουλος ξεπέρασε τον Πολέμη και ως προς την τεχνική του στίχου και ως προς την λυρική έξαρση και ως προς τα θέματα που ο ποιητικός του οίστρος εκτείνεται, και ως προς τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες, η συγγένεια όμως των δυο δεν παύει να υπάρχει και τούτο αποτελεί σταθερό σημείο σύγκρισης. Έτσι, λοιπόν, γνωρίστηκα με καλλιτέχνη-κομφερανσιέ και επιθεωρησιογράφο. Η αφιέρωσή μου ήταν το πρώτο κριτικό άγγιγμα της ποιητικής παρουσίας του, χρόνος ανύποπτος.

Από κείνη τη στιγμή πέρασαν σαράντα επτά ολόκληρα χρόνια. Ο Γραμματικόπουλος προχώρησε σταθερά στα πεδία της τέχνης και της ποίησης. Έφτασε εκεί που ο ποιητικός του οίστρος τον ωθούσε πιεστικά. Θα βρεθεί στο παλκοσένικο μπροστά στο μικρόφωνο. Θα σχολιάζει από το ραδιόφωνο και τις εφημερίδες την καθημερινότητα. Κατά τη στράτευσή του δεν θα διακόψει την καλλιτεχνική του περιδιάβαση, αλλά θα την εντείνει. Στόχος του ήταν η ψυχαγωγία των συναδέλφων του. Παράλληλα θα γράφει ποίηση, ποίηση αξιώσεων. Λεπτή λυρική πνοή διαχέει τους στίχους του. Ποιήματα μικρά, σύντομα, συνθέσεις έξυπνες, γλυκιές φωνές που ξαφνιάζουν. Κάτι από τον Χάινε, κάτι από τον Δροσίνη, κάτι από τον Νίκο Χαντζάρα και τον Αλέκο Φωτιάδη φαίνεται να 'χει πάρει ο ποιητής:

Πρώι πρώι με την αυγή
σηκώθηκα και στην αυλή
πότισα τα λουλούδια.

Σε λίγο ο ήλιος θε να βγει,
στις γειτονιές οι πετενοί
αρχίσανε τραγούδια:

Κιρικικί, κιρικικί,
ξυπνήστε, άνθρωποι καλοί,
κι αρχίστε τη δουλειά!

Και να τος, στο βουνό ψηλά
επρόβαλε ο ήλιος
και μου χαμογελά.

Πάλλεται από χαρά και πίστη στη ζωή ο ποιητής. Το ποίημα γράφτηκε στη Δράμα το 1953. Είναι στα πρώτα του βήματα. Σε λίγο θ' αφήσει τη γενέθλια γη για την μεγάλη περιπλάνηση στις πολιτείες της τέχνης. Έγραψε ποίηση, μ' απέφυγε τους υψηλούς πλασματικούς τόνους και τα φιλοσοφικά αμφιλεγόμενα. Ρεαλιστής στην επιλογή των θεμάτων, ρομαντικός στην εξέτασή τους. Δεν ακολούθησε συρμούς, τραγούδησε. Η ποίηση είναι τραγούδι των πολλών, ο ερμητισμός δεν της ταιριάζει.

Ανθισμένες αμυγδαλιές

«Η μονοκόρη του Φλεβάρη, η ανθισμένη αμυγδαλιά». Ο στίχος είναι του ειδυλλιακού ποιητή Γ. Δροσίνη. Είναι πασίγνωστο και το δημιούργημα του ποιητή «Η ανθισμένη αμυγδαλιά», που παραμένει ημιδημώδες, ημικλασικό άσμα και αναφαίνεται ως απαραίτητη πτυχή του ρεπερτορίου μιας παραδοσιακής μαντολινάτας ή μιας χορωδίας. Ποιος άραγε να ήταν ο συνθέτης που γοητεύτηκε από κείνους τους απλοϊκούς στίχους του ποιητή και σύνθεσε την εξάισια μελωδία;

*Εκούνησε την ανθισμένη αμυγδαλιά
με τα χεράκια της
και γέμισε από άνθη η πλάτη, η αγκαλιά
και τα μαλλάκια της.*

Ο ποιητής είδε την όμορφη κόρη φορτωμένη με τα πανάλαφρα λούλουδα του δέντρου που κούνησε κι άρχισε να γράφει το τραγούδι της «Μυγδαλιάς», που τον έκανε πασίγνωστο στο πανελλήνιο. Τύχη αγαθή συνόδευε τη ζωή του· το ρηχό στιχούργημα έγινε η δόξα του· ο σάπφειρος του ποιητικού του περάσματος. Και μια και ο λόγος για τον Γ. Δροσίνη, θα ήταν σοβαρή παράλειψη, αν δεν αναφερόμασταν στον πανέμορφο στίχο του: «στους κλώνους της αμυγδαλιάς σμίγουν ανθοί και χιόνια».

Το είδος αυτό της λατρείας των ποιητών προς τη φύση ο Φρίντριχ Σίλλερ (1759-1805) το επεσήμανε σ' ένα από τα πιο έγκυρα μελετήματα του το: «Περί αφελούς και συναισθηματικής ποιήσεως». Τη μετάφραση έκανε ο Παναγιώτης Κονδύλης (1943-1998) —ο τόσο πρόωρα χαμένος— η σημαντικότερη διάνοια του φιλοσοφικού και κοινωνιολογικού χώρου στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Παρατηρώντας κάποιος προσεκτικά το απόσπασμα που ακολουθεί θα βοηθηθεί, για να κατανοήσει πλήρως τόσο τη θερμή φυσιολατρία του Γ. Δροσίνη, όσο και άλλων, με την ίδια αισθαντικότητα και τον ίδιο συγκινησιακό χαρακτήρα, ποιητών: *Υπάρχουν στιγμές στη ζωή μας, όπου χαρίζουμε στη φύση— όπως αυτή μας φανερώνεται στα φυτά, τα ορυκτά, τα ζώα και τα τοπία.... ένα είδος αγάπης και συγκινητικού σεβασμού, όχι επειδή ευχαριστεί τις αισθήσεις μας ούτε και γιατί ικανοποιεί τη διάνοια ή το γούστο μας ... παρά απλώς επειδή είναι φύση. Κάθε λεπτότερος άνθρωπος, που δεν του λείπει ολότελα το αίσθημα, το νιώθει αυτό, όταν πλανιέται στην ύπαιθρο, όταν ζει στην εξοχή ή όταν εγκύπτει στα μνημεία παλιών καιρών, κοντολογίς, όταν το θέαμα της αθώας και απλοϊκής φύσης έρχεται να τον ξαφνιάσει, μέσα στις τεχνητές σχέσεις και καταστάσεις όπου βρίσκεται.*

Αλλά σκοπός μου δεν ήταν να μνημονεύσω τον ποιητή της «Ανθισμένης Μυγδαλιάς», ήταν άλλος, ο ποιητής Σταύρος Γραμματικόπουλος, ο καλλιτέχνης, ο τελευταίος της λαμπρής εκείνης σειράς των κομφερανσιέ: Αττίκ, Λάσκος, Τραϊφόρος, Πύρπασος, Οικονομίδης, Ίκαρος, Στέας, Γραμματικόπουλος. Ο Γραμματικόπουλος γεννήθηκε στη Δράμα το 1931. Τέλειωσε το Γυμνάσιο της πόλης. Ο ποιητικός του οίστρος τον ώθησε βίαια προς τα καλλιτεχνικά. Όταν άλλαξε ο ρους των καλλιτεχνικών ρυθμών και ο θεσμός των κομφερανσιέ ατόνησε, ο Γραμματικόπουλος έφυγε στην Αμερική, όπως κι άλλοι καλλιτέχνες παλιότερα: Ρίτα Δημητρίτου, Αγγέλα Λυκιαρδοπούλου, Στέλλα Γκρέκα. Εκεί αρρώστησε και πέθανε.

Βλέποντας πριν από λίγες μέρες τις διάσπαρτες αμυγδαλιές στη λίμνη Βόλβη ολάνθιστες να στέλνουν το χαρμόσυνο μήνυμά τους θυμήθηκα τον αλησμόνητο φίλο και συμπατριώτη ποιητή. Άρχισα να ψιθυρίζω στίχους του χωρίς να το αντιληφθούν οι παρακαθήμενοι ταξιδιώτες του λεωφορείου:

Κοίτα, στον κήπο
άνθη και χιόνια
μαζί στα κλώνια
της μυγδαλιάς.

Τ' άνθη της άνοιξης
είναι σημάδια
και του χειμώνα
είναι τα χιόνια.
Κοίτα! Αντάμα
χειμώνας και άνοιξη
παίζουν στα κλώνια.

Το ποίημα είναι δημιούργημα εξαίσιας λυρικής πνοής. Το αρχείο του ποιητή είναι γεμάτο από παρόμοια λαμπερά ποιητικά πετράδια. Πρόθεσή του ήταν να εκδώσει τα ποιήματα του. Υπάρχουν τα χειρόγρατά του ταξινομημένα, έτοιμα στην εντέλεια με τη δική του λεπτή καλλιτεχνική γραφή. Δεν πρόλαβε. Πέθανε στην Αμερική τον Ιανουάριο του 1989. Άραγε εκεί, στην υπερατλαντική χώρα, υπάρχουν μυγδαλιές που ν' ανθίζουν πρώιμα όπως στη δική μας πανέμορφη χώρα; Αν ναι, τότε ο ζέφυρος ας πάρει μερικά βελούδινα πέταλα των ανθών τους κι ας τα σκορπίσει ευλαβικά στο μνημείο του άτυχου ποιητή θυμίζοντάς του κάτι από την γαλανή μακρινή του πατρίδα, την Άνοιξη. Η ποίηση του Γραμματικόπουλου αναδίνει πνοές Άνοιξης.

Σταύρος Γραμματικόπουλος – Ορέστης Λάσκος: δυο ποιητές του πάλκου και της ζωής

Καθώς προχωρώ στο κοίταγμα των ποιημάτων του Σταύρου Γραμματικόπουλου ωθούμαι προς μια ταύτισή του με τον Ορέστη Λάσκο, και μάλιστα ο παραλληλισμός αυτός μ' οδηγεί στον συλλογισμό: Ο Λάσκος στην Αθήνα, ο Γραμματικόπουλος στη Θεσσαλονίκη, δυο παράλληλα. Και ο ένας και ο άλλος πέρασαν από το πάλκο. Και ο ένας και ο άλλος στιχούργησαν στο πάλκο. Ποιος από τους παλαιούς δεν θυμάται κείνα τα στιγμιαία οκτάστιχα, που ο κομφερανσιέ με λέξεις που του έδινε το κοινό — τις πιο αλλοπρόσαλλες — σκάρωνε σε λίγα λεπτά ένα οκτάστιχο με ειρμό και συνοχή, για να το απαγγείλει μετά και να δεχτεί τις επιδοκimasίες και το χειροκρότημα του κοινού; Και ο ένας και ο άλλος άφησαν πίσω τους καθαρή ποίηση. Κι ο ένας και ο άλλος ωθούνταν από πηγαίο καλλιτεχνικό δαιμόνιο. Και οι δυο τους έγραψαν ποίηση με κέντρο τον άνθρωπο της καθημερινότητας, αυτόν που βαδίζει δίπλα μας στον δρόμο, τον κοινό άνθρωπο, τον άνθρωπο που γεμάτος πίστη στην αξία της ζωής αναζητά μια θέση κάτω από τον ήλιο.

Ο Γραμματικόπουλος κι ο Λάσκος θα μείνουν έξω από το λογοτεχνικό παιχνίδι. Ανυπόταχτοι κι οι δυο τους, ασυμβίβαστοι στην ιδέα μιας οποιασδήποτε στρατεύσης. Ανήσυχοι, μεγαλόκαρδοι, οδοιπόροι κι δυο τους στον δρόμο για το «Παρίσι», που δεν έμελλε να φτάσουν ποτέ. Ριζωμένοι στη γη τους την τραγούδησαν, έκαναν κι οι δυο τους ποίηση ελληνική. Το ύφος τους προσωπικό, όσο κι αν κάποιοι αναλυτές θα επισημάνουν δάνεια και ομοιότητες ή θα προσπεράσουν αδιάφοροι.

Τα χρόνια προχώρησαν κι η ζωή προχώρησε. Πολλά άλλαξαν στην Ελλάδα της δεκαετίας του '60. Κραδασμοί πολιτικοί και κοινωνικοί θα φέρουν τα πάνω κάτω. Άλλοι καιροί, άλλα ήθη θα επικρατήσουν. Η καλλιτεχνική ζωή δεν θα μείνει ανέπαφη. Το ελαφρό ελληνικό τραγούδι και οι επιθεωρήσεις που το εξέθρεψαν, θα γνωρίσουν κάμψη, κρίση από την οποία δεν συνήλθαν. Οι κομφερανσιέ, που ήταν αναπόσπαστο κομμάτι τους, θα περάσουν κι αυτοί στο περιθώριο. Η καλλιτεχνική έκφραση, όπως τη γνωρίσαμε πριν το '60, χάνεται. Δεν είναι ώρα να γίνει λόγος γι' αυτά. Ο Γραμματικόπουλος, όπως κι όλοι οι συνάδελφοί του του πάλκου, τραγουδιστές, συνθέτες, στιχουργοί, δοκιμάστηκαν από την κρίση. Ο Γραμματικόπουλος έφυγε στην Αμερική. Πασίγνωστος συνάδελφος του ποιητής προσδιορίζει επιγραμματικά το νόημα μιας τέτοιας φυγής:

Καινούριους τόπους δε θα βρεις,
δε θα βρεις άλλες θάλασσες,
η πόλις θα σε ακολουθεί.
Στους δρόμους θα γυρνάς τους ίδιους.

Δεν νομίζω ότι κάτι άλλο θα δήλωνε πιο έντονα, πιο παραστατικά το θέμα της φυγής του ποιητή από τον τόπο του, τον τόπο που τόσο αγάπησε και τον τραγούδησε μ' όλο το πάθος. Είναι σαν να σ' αφήνει λατρευτή ερωμένη και συ να φεύγεις μακριά, για να ξεχάσεις την ερωμένη αυτή και να διαπιστώνεις το μάταιο της φυγής και να φουντώνει μέσα σου η νοσταλγία και να γίνεται αβάσταχτος καημός και να σου λείπει η ερωμένη αυτή περισσότερο.

Ο Λάσκος γεννήθηκε στην Ελευσίνα το 1908. Τελικά, κι ύστερα από αναζητήσεις και περιστροφές, κατάληξε στο πάλκο, στην καλλιτεχνία, εκεί που η ανήσυχη φύση τον προόριζε. Εκεί θα διαπρέψει. Εκεί θα σταδιοδρομήσει με ποικίλα σχήματα. Ένα απ' αυτά είναι του κομφερανσιέ. Μαθήτευσε στη «Μάντρα» του Αττίκ κι ήταν επόμενο να διαπρέψει. Εκείνο όμως που ιδιαίτερα τον καθιέρωσε ως πνευματικό άνθρωπο ήταν η ποίηση. Το 1934 εξέδωσε την ποιητική συλλογή *Το φιλμ της ζωής* και το 1936 τη συλλογή *Αγριόχηνες*. Οι δυο αυτές συλλογές έτυχαν ευμενούς υποδοχής από την κριτική του καιρού, που του 'δωσε μια τιμητική θέση στα γράμματα μας. Αυτός ο πολυφωνικός είχε τη σοφία να μην γράψει πολλά, να μη ξεφύγει από το μέτρο. Το μέτρο αυτό όμως το διακρίνει ποιότητα και ύφος καθαρά προσωπικό.

Η συσχέτιση των δυο ποιητών-καλλιτεχνών δεν έχει βαθύτερη έννοια. Μια τέτοια απόπειρα θα οδηγούσε πολύ μακριά και σε αμφιλεγόμενες προτάσεις. Συμβαίνει και οι δυο τους να είναι ποιητές κατά πρώτο λόγο και μετά καλλιτέχνες του πάλκου με κείνη την ιδιαίτερη πνευματική ευστροφία, την ετοιμότητα, το έξυπνο χιούμορ και τη γνώση της ψυχολογίας του κοινού, που έσπενσε στο διασκεδαστικό κέντρο (*variete*) όχι χωρίς προηγούμενη πληροφόρηση. Κι οι δυο τους είχαν βρει το σημείο επαφής με το κοινό κι ήταν τούτο που 'δινε την ουσία της διασκεδαστικής νότας με τ' αλληπάλληλα καλλιτεχνικά απρόοπτα και τα προγραμματισμένα *effet*. Ο προικισμένος καλλιτέχνης συχνά ξαφνιάζει με τους αυτοσχεδιασμούς του. Και ο Γραμματικόπουλος και ο Λάσκος διέθεταν αυτή την σπάνια αρετή, αυτό το σπάνιο χάρισμα.

Τι γίνεται κυρ-Δήμαρχε;

Τον Σταύρο Γραμματικόπουλο τον ενδιέφεραν οι κοινές υποθέσεις. Με το παρακάτω ποίημα απευθύνεται προς τον Δήμαρχο Δράμας (προς τον Νικηφορίδη;) διαμαρτυρόμενος (ποιητική αδεία) για την άθλια κατάσταση των δρόμων της πόλης.

Η χώρα μόλις είχε βγει από την αιματηρή σύγκρουση των ετών 1946-1949. Λόγος για άμεσες κατασκευές ανοικοδόμησης δεν μπορούσε να γίνει. Οι δρόμοι στη Δράμα παρέμεναν όπως ήταν την δεκαετία του 1930. Μια βροχή ήταν αρκετή, για να τους μεταβάλει σε λασπότοπο. Θα αργούσαν πολύ τα έργα οδοποιίας, που θα της έδιναν την όψη ανανεούμενης πόλης.

Τι γίνεται, κυρ-Δήμαρχε; Μπήκαμε στον χειμώνα·
ο ουρανός συννέφιασε, τα σύννεφα δακρύζουν
κι οι λασπωμένοι δρόμοι μας δεν φτιάχτηκαν ακόμα
και όλο πλημμυρίζουν.

Τι γίνεται, κυρ-Δήμαρχε; Το θέμα ενδιαφέρει
και ο καθένας θα 'θελε λίγο πολύ να ξέρει
με τις βροχές αν θα μπορεί να βγει να περπατήσει,
δίχως το φόβο ο δύστυχος στις λάσπες να κολλήσει.

Τι γίνεται, κυρ-Δήμαρχε; Τα θήλεα τσιρίζουν,
όταν πατώντας τα νερά τις κάλτσες πιτσιλίζουν
και απειλούν να κατεβούν εν πλήρει απαρτία,
ήτοι με σκούπες και μασιές κάτω στη Δημαρχία.

Τι γίνεται, κυρ-Δήμαρχε, με τούτο μας το χάλι;
Οι λάσπες απ' τη μία μεριά και τα νερά απ' την άλλη
κάθε δημότη ήσυχο τον πρήξανε αλήθεια
και του 'φεραν παράπονα χιλιάδες μες στα στήθια.

Τι γίνεται, κυρ-Δήμαρχε; Θέλησα να ρωτήσω,
προτού κι εγώ ο δύστυχος στις λάσπες να κολλήσω.
Οι δρόμοι θα διορθωθούν; Το θέμα ενδιαφέρει
ή θα 'ναι ίδιο το βιολί χειμώνα καλοκαίρι;

Γενάρης 9, 1953 - Δράμα

Από τη γεμάτη παλμό, κινητικότητα, ευγένεια ύφους και λυρική έξαρση ποίηση του Σταύρου Γραμματικόπουλου παραθέτω μικρό δείγμα. Πρόκειται για ποίηση που έχει το χάρισμα να κινεί την προσοχή του αναγνώστη, να λειτουργεί επικοινωνιακά μαζί του, να τον ξαφνιάζει και να του προσφέρει αληθινή αισθητική συγκίνηση. Τα ποιήματα σύμφωνα με τη χρονολογική ένδειξη γράφτηκαν στη Δράμα, προτού ακόμα ο ποιητής κλείσει τα είκοσί του χρόνια. Το γεγονός ήταν προμήνυμα του μελλοντικού του άλματος στο καλλιτεχνικό πάλκο, όπου τελικά αφοσιώθηκε και διέπρεψε.

ΚΑΠΟΙΟ ΜΥΣΤΙΚΟ

Θέλω κάτι να σου πω,
—πίστεψε με είν' αλήθεια—
θέλω κάτι να σου πω.
Είναι κάποιο μυστικό
βαθιά που 'χω μέσ στα στήθια.
Θέλω κάτι να σου πω
και σιμά σου τριγυρίζω.

είναι κάποιο μυστικό
μοναχά για μας τους δυο.
Μα σου το 'πα
και το ξέρεις πια, νομίζω...

Μάρτης 28, 1950 - Δράμα

ΚΡΥΦΤΟ

Όπου και να πάω,
σε κρυφοκοιτάω.
Σου χαμογελάω,
όπου και να πάω.

Όπου σ' αντικρύζω,
στριφογυρίζω,
κρυφοψιθυρίζω,
όπου σ' αντικρύζω.

Όπου σ' ανταμώνω,
από ζήλεια λιώνω.

Όπου και να πας,
με κρυφοκοιτάς,
μου χαμογελάς,
όπου και να πας,

όπου μ' αντικρύξεις
στριφογυρίζεις,
κρυφοψιθυρίζεις,
όπου μ' αντικρύξεις,

όπου μ' ανταμώνεις,
από ζήλεια λιώνεις

Ιούνης 7, 1950 - Δράμα

ΜΑΡΓΑΡΙΤΕΣ

Μαργαρίτες μες στό βάζο
σας φωνάζω:

Είστε ψεύτρες - είστε ψεύτρες
και μαργιόλες!

Κι αυτές γέλασαν και μού 'παν:
'Ετσι είν' οι γυναίκες όλες.

ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ

Πρώτη φορά αγάπησες. Πρώτη φορά
στου έρωτα μπερδεύτηκες τα δίχτυα.
Κι ήσουν γεμάτη από χαρά
και ζούσες μ' όνειρα, μονάχα μ' όνειρα, αλήθεια.
Κι όμως, τι κρίμα, όλα σβήσανε μεμιάς
γοργά γοργά σάν κύλησε ο χρόνος
κι η πρώτη μέθη της καρδιάς
έγινε... πόνος.

Μάης 50, Δράμα

Η ΓΙΟΡΤΗ ΜΟΥ

Σήμερα που 'ναι η γιορτή μου
θα 'θελα να 'μουνα μικρός,
να μου τραβήξετε τ' αυτί μου
όλοι αγαπημένα,
να μου το ξεριζώνετε
και νά 'μενα με ένα.

Σήμερα πού 'χω τη γιορτή μου
θα 'θελα νά 'μουνα μικρός,
να μου τραβήξετε τ' αφτί μου,
να φτιάξ 'η μάνα μου γλυκό,
έτσι για το καλό μου
κι εγώ να χώσω μέσα
μεμιάς το δάχτυλό μου.

Σεπτέμβριος 14

ΛΥΡΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

Ξάφνου ξύπνησα
και ξαγρύπνησα.
Σε θυμήθηκα.
Δεν κοιμήθηκα.
Σε σκεφτόμουνα
και χαιρόμουνα.
Είν' αγάπη;
Είν' αγάπη,
είναι όνειρο,

είναι ψέμα,
παραμύθι.
Η καρδιά μου
πάει τρελάθηκε
πάει να σπάσει
μες στα στήθη!

Παραθέτω, τέλος, δύο ποιήματα του Σταύρου Γραμματικόπουλου. Ο γραφικός του χαρακτήρας ήταν τέλειος κι αταλάντευτη η σειρά διάταξης των στίχων. Με τη γνωριμία μας το 1953 στη Δράμα μου τα προσέφερε διαπιστώνοντας το θερμό ενδιαφέρον μου για την ποίηση.

Σημείωση

Μετά την εμφάνιση των ποιητών αυτών και τη σύντομη διαδρομή τους στην πνευματική ζωή της Δράμας, η ποίηση θ' ακολουθήσει τον δρόμο της με ρυθμό αυξανόμενο. Η παρουσία της γίνεται έντονα αισθητή. Πότε με ανάλογο χαρακτήρα και πότε με ποιητικά ξαφνιάσματα, που δεν εκτιμήθηκαν από το ενδιαφερόμενο κοινό για την ποίηση στον βαθμό που έπρεπε, παρ' όλο που στη Δράμα υπάρχει η τάση να εξαίρεται η πνευματική προσφορά και να ορίζεται το μέγεθος της αξίας της. Μια τέτοια διακεκριμένη περίπτωση ποιητικής παρουσίας είναι αυτή του Τάκη Μανθόπουλου, μεστή από ξαφνιάσματα και γι' αυτό ποίηση ευρηματική. Για το σύνολο όμως της ποίησης του Τάκη Μανθόπουλου πρέπει να το αποφασίσει και να μιλήσει ένας αρμόδιος της λογοτεχνικής κριτικής με αναγνωρισμένη θητεία στη συγγραφή δοκιμίων.

ΕΤΩΝ ΜΑΤΙΩΝ ΣΟΥ ΤΗ ΓΛΥΚΑ

Ετών ματιῶν σου τὸ καὶ
 ἐτών ματιῶν σου τὴ γλυκὰ
 τὴ καρὰ τοῦ μοῦ εἴρη·
 τὴ καρὰ μου εὐρήκα.
 Ετών ματιῶν σου τὸ καὶ
 ἐτών ματιῶν σου τὴ γλυκὰ.

Κι εἶπα νὰ σοὶ πηγαῖω
 τὴ καρὰ νὰ σοὶ δώσω·
 τὴ καρὰ τοῦ μοῦ εἴρη·
 ἐμὴν καρδίᾳ μου νὰ κλείσω.
 ἐμὴν καρδίᾳ μου πρὸ πάντων
 τὴ καρὰ νὰ κρατήσω.

Μὰ δὲ μὴ ποῦσα φίλη
 νὰ εὐὸ πῶ καὶ τὸ εὐαὶ,
 ἔδειξαίαν τὰ κείνη
 ἐτών ματιῶν σου τὸ καὶ
 καὶ δὲν εὐήθονε εἴη,
 οὐτε μια καὶ τὸ εὐαὶ.

Κι εἶπα ἐμὴν κα μόνος
 πρὸ εἴως καρὰ·
 τῆς καρδίας μου ὁ εὐήθονε
 εἶναι εἴως εὐήθονε.
 Κι εἶπα εἴως εὐήθονε
 τῆς καρδίας μου ὁ εὐήθονε.

Ετών ματιῶν σου τὸ καὶ
 ἐτών ματιῶν σου τὴ γλυκὰ
 τὴ καρὰ τοῦ μοῦ εἴρη·
 τὴ καρὰ μου εὐρήκα.
 Ετών ματιῶν σου τὸ καὶ
 ἐτών ματιῶν σου τὴ γλυκὰ.

Σ. ΠΑΜΠΑΤΙΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΚΛΙΑ ΜΟΥ

Μέ' την κοίτην μου έμαθυνα
την δολοφονή' μου κοίτη
κι' άπο τα' μαγεία' την άρτοφα
και της έλποσ' μου' μρούχου.

κι' αυτή' έδωκε τα' χόρματα
και μου είηε πούτο μόνο:
- είδα ένα γαϊδί, τρεφτόγαϊδο
και γι' αυτό δέν δε' μαντύνω

Σ. ΓΡΑΜΜ.

Η ερωτική ποίηση

ΔΡΑΜΑ 2010

Αυτοέκδοση του 2010. Τυπώθηκε στη Δράμα, στο Τυπογραφείο του Πέτρου Μπότσα.

Το κεφάλαιο της ερωτικής ποίησης είναι τεράστιο. Είναι αδύνατον να το συμπεριλάβει κάποιος σε σχετική μελέτη ή ακόμη και σε απλή αναφορά. Δεν έχει ούτε αρχή ούτε τέλος. Ακολουθεί την κινητικότητα του πλανήτη στο αχανές διάστημα. Περιορίζω την αναφορά μου μόνο σ' έναν κόκκο χρονικής στιγμής, ενδεικτικής ωστόσο του όλου θέματος. Είναι η στιγμή του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, όταν οι υμνητικές τάσεις για τον έρωτα βαίνουν ακαταπαύτως ογκούμενες. Θα σταθώ μόνο σε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα, όσο δηλαδή επιτρέπει ο θεμιτός χώρος μιας συνοπτικής αναφοράς με παραστατική πληρότητα. Θα προτιμήσω ποιητές της εποχής, που κινήθηκαν στο ίδιο πνεύμα ωθούμενοι από το ερωτικό συναίσθημα, όπως εκείνο εκδηλωνόταν στην εποχή τους εξουσιαστικό στη δύναμή του. Σήμερα βέβαια δεν γράφονται τέτοια ποιήματα, ούτε το κλίμα της εποχής, εννιώ της εσωτερικής διάθεσης του ανθρώπου υπάρχει, ώστε να τον εξωθεί σε υμνητικές —εκ βαθέων— εκδηλώσεις για τον έρωτα. Κάτι πρέπει να έχει αλλάξει σημαντικό στο διάστημα που μεσολάβησε από το 1950 περίπου και ως το 2010.

Ειδικά τριγυρίζει τούτη τη στιγμή στον νου μου η τραγική περίπτωση της ποιήτριας Μαρίας Πολυδούρη (1902-1930). Λεπτών αισθημάτων τύπος, ευαίσθητη στο έπακρον, πρότυπο ακραιφνούς υμνητή του έρωτα, με αντίστοιχη ποιητική ιδιοσυγκρασία:

ΕΙΜΑΙ ΤΡΕΛΗ ΝΑ Σ' ΑΓΑΠΩ

Είμαι τρελή να σ' αγαπώ, αφού πια έχεις πεθάνει,
να λιώνω στη λαχτάρα των φιλιών,
να νιώθω τώρα πως αυτό που μου 'δωκες δε φτάνει,
δε φτάνει η δρόσος των παλιών.

Με μιαν ασίγαστη μανία να θέλω ό,τι μου λείπει,
να θέλω ό,τι μου κράτησες κρυφό,
κι έτσι να δέρνομαι μ' αυτό το μάταιο καρδιοχτύπι.
Στα μάτια σου την τρέλα να ρουφώ.

Τι θ' απογίνω, αγαπημένε, πού θα σε ζητήσω;
Άλλοτε οι μέρες φεύγανε στην προσμονή σου σκιές.
Αιώνες καρτερώντας σε μπορούσα να διανύσω.
Με τ' όνειρό σου οι πίκρες μου γλυκές.

Που να 'σαι; Τι ν' απόμεινε από σε να το ζητήσω;
Που να 'ναι το στερνό μου αυτό αγαθό;
Ω, δε μπορεί μια ολόκληρη ζωή γι' αυτό να ζήσω
και μάταια καρτερώντας να χαθώ.

Ο επόμενος ποιητής είναι ο Ιωσήφ Ραφτόπουλος (1893-1923). Παραθέτω ένα του μόνο ποίημα, που η θέρμη του ξεπερνά τα νεομισμένα όρια εξομολόγησης ανθρώπου κυριευμένου από το αίσθημα του έρωτα. Σπάνια γράφτηκαν και γράφονται ποιήματα με πάθος που συγκλονίζει τον ποιητή, αλλά και τον αναγνώστη, που είναι έτοιμος να δεχτεί παρόμοιο μήνυμα. Δεν θα χρειαζόταν τίποτε άλλο από τα γραπτά του συντριμμένου από κακοτυχίες ποιητή Ραφτόπουλου, για να του δοθεί μια τιμητική θέση στη σειρά των νεοελλήνων ποιητών. Έφτανε μόνο το ποίημα:

ΙΤΣΑ, ΠΟΥ ΝΑΣΑΙ ΑΓΑΠΗ ΜΟΥ.

Ιτσα! πού να 'σαι, αγάπη μου, πού να 'σαι ωιμένα, ωιμένα!
'Ιτσα, μονάχα μια στιγμούλα γύρισ' απ' τα ξένα,
έτσι μονάχα μια στιγμή κι ύστερα φύγε πάλι,
κι ύστερα φύγε, κι άλλη πια φορά μην έρχεσαι άλλη.

Μα γρήγορα σαν το πουλάκι, σχίσε τον αιθέρα,
κι όπου και νάσαι πρόφτασε προτού βραδιάσει η μέρα.
'Όπου και να 'σαι, όπου και να 'σαι αχ! έλα πριν νυχτώσει,
γιατί για μένα, αγάπη μου, πια δε θα ξημερώσει.

Αναφέρομαι στον ποιητή Γ. Κοτζιούλα (1909-1956). Αισθαντικός του έρωτα θιασώτης ο ποιητής. Πολύμορφο ταλέντο γνώσης και μάθησης. Ειλικρινής σ' όποια προσπάθεια, παρά τις αντίξοες περιστάσεις που γνώρισε κι αντιμετώπισε στη ζωή του. Για να εξασφαλίσει τα προς το ζην δούλευε σε τυπογραφεία ως διορθωτής τυπογραφικών δοκιμίων παρά την επισφαλή υγεία του. Ήδη από τα φοιτητικά του χρόνια εργάστηκε στο πλατιάς κυκλοφορίας περιοδικό *Μπουκέτο*. Μετέφρασε έργα ξένων λογοτεχνών, όπως το μυθιστόρημα *Άθλιοι* του Β. Ουγκώ, που εκδόθηκε στη σειρά του γνωστού περιοδικού *Ρομάντσο*. Από το ποιητικό του έργο αποσπούμε το ποίημα:

ΜΕΤΑΜΕΛΕΙΑ

Τώρα ποια πρόφαση μπορεί για λίγο ν' απαλύνει
τον πόνο τον ασώπαστο που σα λυγμός με πνίγει;
Μου μίλησε ένα απόγευμα γεμάτη καλοσύνη
κι ενώ είχε 'ρθει να μου δοθεί, την άφησα να φύγει.

Σαν έτοιμο για προσφορά το χέρι μου απλωνόταν
και παιχνιδίζοντας τρελά το βλέμμα μ' επροσκάλει,
μα ήτανε τόσο ξαφνικό το μήνυμα που ερχόταν
κι εγώ δεν πίστευα για μια τέτοια χαρά μεγάλη.

Τώρα μου μένει την ωραία ν' αναπολώ φωνή της,
που μου ερεθίζει πιο πολύ την πειραγμένη θλίψη,
κι όσες στιγμές γλυκύτατες επέρασα μαζί της
ξανάρχονται στη μνήμη μου, για να ενωθούν σε τύψη.

Έφυγε πριν να της ειπώ το φλογερό έρωτά μου
και μ' άφησε άλαλο, σε μια φρικτήν αμηχανία.
Α, στον ανόητο φόβο μου που εκρύβονταν βαθιά μου
μπορούσε πιο βαρύτερη να πέσει τιμωρία;

Μπουκέτο (1930)

Ο ποιητής που ακολουθεί παραμένει άγνωστος· πέθανε άλλωστε νωρίς χτυπημένος από την επάρατη νόσο της εποχής, τη φυματίωση. Είναι ο Κ. Κουκίης (1904-1927). Ενός ποιητή —ο λόγος για το μέγεθος της αξίας του— η μεγαλοσύνη δεν εξαρτάται από το πλήθος των στίχων που έγραψε ή από τον προσκείμενο κύκλο που τον ύμνησε, αλλά από το γενικά αληθινό, που σε μια ευτυχισμένη στιγμή η ποιητική του οντότητα εξέφρασε, αυτό έκανε ο άτυχος και άγνωστος ποιητής Κ. Κουκίης. Το δείχνει το λακωνικό βιογραφικό του. Διαβάζοντας ο αναγνώστης ποίημα και βιογραφικό θλίβεται. Συλλογίζεται ότι αυτό το παιδί των 23 χρόνων που πέθανε από την ασθένεια —μάστιγα της εποχής (δεκαετίες του 1920, 1930), τη φυματίωση— πήρε μαζί του ένα ποιητή με άφατη αισθαντικότητα κι εξαίσια λυρική φωνή. Ας θυμηθούμε το παράλληλο του Κ. Κρυστάλλη. Κι οι δυο τους πέθαναν νωρίς αφήνοντας σε μας τους επιγενόμενους το μεγάλο ερώτημα. Τι θα προσέφεραν στην ποίηση οι δυο τους, αν η ζωή τούς χάριζε χρόνους και μακροημέρευση; Το ποίημα του Κουκίη δεν θέλω να το σχολιάσω καθόλου. Θέλω μόνο να ρωτήσω: Σήμερα, στις μέρες μας, υπάρχει το είδος της απόλυτης αφοσίωσης στην ερωτική σχέση, όπως το αναπαριστά με τον πυκνό ποιητικό του λόγο ο ποιητής;

ΣΤΡΟΦΕΣ

Να σε ξεχάσω δεν μπορώ
κι ας προσπαθώ τόσον καιρό
παλιά μου αγάπη, που 'σουν κι η πρώτη.

Κι είναι στιγμές που λαχταρώ,
να 'ταν και πάλι να χαρώ
τ' όνειρο εκείνο τ' όμορφο, που μου 'τερψε τη νιότη.

Και σε μιαν άλλη ενώ μιλώ
κι άλλα δυο μάτια ενώ φιλώ,
τα παίρνω για τα μάτια τα δικά σου,

και κάπου κάπου λησμονώ,
και μες στα χάρδια την καλώ,
με το γλυκό όνομά σου...

Μίνως Ζώτος (1905-1932)

Για τον ποιητή Μίνω Ζώτο υπάρχει ένα βιβλίο 90 σελίδων εξαιρετικά φροντισμένο, απόλυτα καλαίσθητο από τις εκδόσεις «Γαβριηλίδης» (Αθήνα 2000). Περιλαμβάνει εκτενή εισαγωγή (Τάκης Καρβέλης), Ανθολόγιο ποιημάτων του, χρονολόγιο κ.λπ. Το συνιστούμε στον αναγνώστη, που αρέσκεται ν' ανατρέχει στη γοητεία παλιότερων ποιητικών κειμένων. Από το βιβλίο αυτό μεταφέρουμε εδώ κάποιες μαρτυρίες για τον ποιητή. Ο Μίνως Ζώτος προσβλήθηκε από φυματίωση και πέθανε πολύ νέος, μόλις 27 ετών. Ο θάνατός του δεν μνημονεύτηκε σε κανένα έντυπο των Αθηνών. Ο Ζώτος αγαπούσε τη ζωή, ήθελε πολύ να τη ζήσει κι ο θάνατός του τον βρίσκει με τη μορφή της πιο ύπουλης ασθένειας της εποχής. Από το ποιητικό έργο του τόσο γρήγορα χαμένου ποιητή παραθέτουμε το ποίημα:

Η ΠΡΟΣΔΟΚΙΑ ΕΝΟΣ ΕΡΑΣΤΟΥ

Από παιδάκι αθόρυβα τη χάρη της δουλεύω,
στον έρωτά της τον κρυφό τη νιότη μου ασωτεύω,
μα κάποτε θα μου δοθεί το δώρο που γυρεύω.

Κι αν είναι και τα μάτια μου να ιδούν το ωραίο της σώμα
με κάνα Φαύνο ή Σάτυρο να κυλιστεί στο χώμα,
θα πνίξω το παράπονο και θα προσμένω ακόμα.

Μα κάποτε, όταν έφηβος ωραίος κι εγώ θα γίνω,
το ερωτικό τραγούδι μου θ' ακούσει και τον θρήνο
και ξαφνιασμένη, τρυφερή θα με καλέσει: Μίνω...

Α! θ' αγαπήσει κάποτες η δέσποινα κι εμένα
και μ' ένα από τα χείλη της φιλή τ' αγαπημένα
τη μυστική της ομορφιά θα εμπιστευτεί σ' εμένα...

Ένας νέος άνθρωπος τόσο αισθαντικός, τόσο ευαίσθητος, τόσο λεπτός στις συγκινήσεις του έφυγε πάνω στην ακμή της νιότης με τρόπο τόσο τραγικό. Ο ποιητής Ιούλιος Τυπάλδος σημειώνει κάπου: «Η φύση δεν γρικαίει τα πάθη της ψυχής». Η ζωή για τον Μίνω Ζώτο ήταν πάθος, λαχτάρα, πίστη, η φύση όμως άτεγκτη, σκαιά και αδυσώπητη μένει μακριά από τ' ανθρώπινα πεπρωμένα, απαθής και ασυγκίνητη.

Τελειώνουμε αυτή τη σύντομη περιδιάβαση στο αχανές θέμα «Η ερωτική ποίηση» μ' έναν ποιητή συντριμμένο από τραγικές περιστάσεις ζωής ή από μοιραίες ενός τρόπου στιγμές, που ίσως να μην ήταν συμβατές μ' ό,τι θεωρείται επιτρεπτό. Πρόκειται για τον Βασίλη Κούλη (1928-1995). Ο Β. Κούλης, εκπαιδευτικός κατά το επάγγελμα, από το ευρύ πεδίο της Αθήνας βρέθηκε στο στενό εκείνο της Δράμας (δεκαετία του 1950). Η ανάγκη να προσαρμοστεί στα δεδομένα του καιρού ήταν αδήριτη. Οι συμβατικότητες τον έπνιγαν. Το ποίημα που ακολουθεί είναι από συλλογή του, που δεν μπόρεσα να βρω. Στο αρχείο που κρατώ βρήκα μόνο το ποίημα, που το φύλαξα, όπως φαίνεται συνεπαρμένος από το τέλει ύφος, την επιγραμματική του απλότητα και την έντονα εκφρασμένη συγκίνηση. Πιστεύω ότι σήμερα πολύ δύσκολα γράφονται ποιήματα όπως αυτό, απλά στη διατύπωσή τους παλλόμενα από λυρικούς τόνους, πηγαία και αληθινά:

Τις κρύες τις νύχτες,
όταν ο καιρός αγριεύει
κι η μπόρα τυραννάει τις σκέψεις μας
και τις κορφές των δέντρων.
Όταν η δυνατή βροχή
θέλει να χαλάσει τον θερινό κήπο,
τον κήπο που δεν λέει να σε ξεχάσει,
συλλογίζεσαι τάχα
πόσο μονάχος είμαι στον μεγάλο κόσμο,
πόσο αδύνατος χωρίς εσένα,
πόσο άστεγος έξω στην μπόρα,
καταδικασμένος σαν το μικρό
γυμνό κλαδί;

Η ερωτική ποίηση λοιπόν, ό,τι αυθεντικότερο, ό,τι λαμπρότερο ξεπήδησε από τον «κάμπο της μάχης των παθών, από το καμίνι των ονείρων», από την ανθρώπινη συνείδηση.

Γνωριμία με την ποίηση

Αυτοέκδοση του 2011. Τυπώθηκε στη Δράμα στο Τυπογραφείο του Πέτρου Μπότσα σε τριακόσια αντίτυπα.

Το 1948 το καλοκαίρι κρατούμενος στις φυλακές ανηλίκων Κηφισίας αρρώστησα από πλευρίτιδα. Μέρα και νύχτα μ' έκαιγε υψηλός πυρετός. Με μετέφεραν στο αναρρωτήριο της φυλακής. Ο γιατρός αν θυμάμαι καλά, λεγόταν Πολυζωγόπουλος. Ήταν ένας εξαιρετος άνθρωπος λιγόλογος, συγκαταβατικός κι ευγενέστατος στους τρόπους. Ερχόταν στη φυλακή να κάνει την επίσκεψή του ντυμένος άψογα και 'γω τον έβλεπα και θαύμαζα την ευπρέπεία του. Πέρασαν από τότε εξήντα ολόκληρα χρόνια και η μνήμη έτσι πάντα τον φέρνει μπροστά μου. Με φρόντισε, γνωμάτευσε ότι έπρεπε να μεταφερθώ σε νοσοκομείο. Έτσι με μετέφεραν στο Δημοτικό Νοσοκομείο ΕΛΠΙΣ στην Αθήνα στον θάλαμο κρατούμενων, όπου παρέμεινα νοσηλεύμενος δύο μήνες, τον Ιούλιο και τον Αύγουστο. Η δημιουργία υγρού και η ανάγκη να αφαιρεθεί το υγρό αυτό καθυστέρησε τη νοσηλεία μου.

Εκεί συνάντησα κάποιους επώνυμους με δραστηριότητες στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, που μετά την φυγή των Γερμανών καταδικάστηκαν ως δοσίλογοι. Ένα κύριο εκπληκτικά ευτραφή και φοβερό στα γεύματα, λεγόταν Ναούμ. Δίπλα μου δεξιά ήταν το κρεβάτι του Γερμανού Ντέντερ. Έτρωγε πολύ τα γλυκά που εμείς στην Ελλάδα τα λέμε του κουταλιού. Κάθε φορά που ερχόταν η γυναικά του του έφερνε κι ένα γεμάτο βάζο. Μου παραπονέθηκε με πίκρα κάποια στιγμή, γιατί η Γερμανία έκανε δύο πολέμους και τους έχασε. Είχε αρμοδιότητες κατά την κατοχή σε θέματα βιομηχανικής παραγωγής και τροφοδοσίας των στρατευμάτων κατοχής, αν θυμάμαι καλά. Αριστερά μου ήταν το κρεβάτι μιας άλλης εξέχουσας προσωπικότητας του Καραπάνου, υπουργού Υγιεινής στην κατοχική κυβέρνηση Ράλλη. Ήταν περασμένης ηλικίας άνθρωπος και γκρίνιαζε πάντοτε στην κόρη του, που τον επισκεπτόταν, μια ψηλή, πολύ όμορφη και κομψά ντυμένη δεσποινίδα. Σε κάποια στιγμή μου είπε πως έχω όλα τα χαρακτηριστικά εγκληματία, το δείχνουν τα μαύρα μαλλιά, τα κατεβασμένα στο μέτωπο δεν το ήξερα, το έμαθα τότε.

Λίγο πιο πέρα ήταν το κρεβάτι του Ντίνου Μαυρεπή δημοσιογράφου, συγγραφέα και ποιητή. Δεν έμαθα ποια κατηγορία τον βάραινε. Τα παλιά χρόνια ήταν φανατικός οπαδός του Ίωνα Δραγούμη, που του αφιέρωσε ένα βιβλίο του. Την εποχή του Διχασμού φυλακίστηκε από τους Βενιζελικούς. Το αφηγείται ο ίδιος στο βιβλίο του «Ονειρεμένες αλήθειες» (1922), το αφιερωμένο στον Ίωνα Δραγούμη. Τούτο το βιβλίο το χάρισε τιμητικά στην αδελφή μου, που με επισκεπτόταν στο νοσοκομείο κι έτυχε να γνωριστούν. Ήταν ευφυέστατος άνθρωπος, πνευματικά ανήσυχος και γενικά κινητική φυσιογνωμία παρά την προχωρημένη ηλικία. Έγραφε στίχους με μεγάλη ευχέρεια και απορώ, γιατί δεν

ασχολήθηκε με την ποίηση πιο ζεστά παράλληλα με τη δημοσιογραφία. Θα μπορούσε άνετα να πάρει μια θέση στον ελληνικό Παρνασσό αυτός ο τόσο άξιος τεχνίτης του στίχου. Τόσοι και τόσοι άσχετοι ασχολήθηκαν και πρόβαλαν αξιώσεις αναγνώρισης. Έμαθε τ' όνομά μου, δημιουργήθηκε ανάμεσά μας σχέση συναδέλφωσης (κρατούμενος, εγώ κρατούμενος και κείνος) και σε κάποια στιγμή σύνθεσε με τ' αρχικά του ονόματός μου ακροστιχίδα. Τον έβλεπα να γράφει καθισμένος στο κρεβάτι του και δε φανταζόμουν ποτέ ότι από εκείνη την τόσο έκδηλη προχειρότητα θα έβγαινε ένα τέλειο απ' όλες τις πλευρές ποίημα. Τούτη ήταν η πρώτη φορά που με τόση αμεσότητα ερχόμουν σ' επαφή με την ποίηση. Την θεωρώ ακόμα και τώρα μεγάλη στιγμή.

ΑΚΡΟΣΤΙΧΙΔΑ

Να! Τώρα μες στην σκέψη σου, ο όλεθρος φωλιάζει,
Ίσως θα 'ναι στην ζήση σου φρικτός παντοτινά
Κακόδοξος ανάμνησις, αληθινό μαράζι
Ολόψυχο, στο βίο σου, πάντα θα τριγυρνά...
Συνυφασμένο και αυτό με μια αδυναμία
Αγιάτρευτη, κι επίμονα, αυτή σε κυβερνά
Καθάρια είσαι υπόσταση, μα μια φιλοτιμία
Ως πλάνα σε παρέσυρε σε μύρια δεινά...
Να μη χαρώ την πείρα μου, μια τέτοια καλοσύνη
Στα χρόνια μου δεν γνώρισα, μ' ευγένεια φαρδιά
Τάσεις έχει καλόγνωμες και στην ψυχή του κλείνει
Αίσθημα λεπτεπίλεπτο κι απέραντη καρδιά...
Νιόβγλατος όταν ευρεθείς σε τέτοια κοινωνία
Την υψηλή αποστολή, κι αν έχεις για σκοπό
Ίχνος δεν μένει μέσα σου. Σιωπή αμηχανία
Νεκρώνει κάθε σου ροπή, κάθε αγνό καρπό...
Ίσως του κόσμου η στροφή μας δίνει τέτοια μοίρα.
Δεν ημπορεί ο στίχος μου αυτό να σας πει.
Η τωρινή συσκότισης μοιάζει με μια πλημμύρα
Συνολική που άρπαξε όλα... Και την ντροπή.

Ντίνος Μαυρέπης
Συγγραφέας-Αθήναι 1948

Τον Αύγουστο του 1948 η υγεία μου αποκαταστάθηκε και επέστρεψα στο αναρρωτήριο των φυλακών Ανηλίκων Κηφισιάς σύμφωνα με γραπτή σύσταση του ιατρού του νοσοκομείου ΕΛΠΙΣ για αποθεραπεία. Τον επόμενο μήνα μ' εντολή του γιατρού των Φυλακών Πολυζωγόπουλου πήγα σε θάλαμο. Τα παιδιά με δέχτηκαν εγκάρδια και μ' ευχήθηκαν περαστικά. Τύχη μου αγαθή ήταν να συναντήσω εκεί την ποίηση για δεύτερη φορά. Γνωρίζουμε στο διάβα κάποιους ανθρώπους, μετά οι άνθρωποι αυτοί χάνονται και δεν τους βλέπουμε ποτέ ξανά. Τα χρόνια περνούν και η μνήμη –χαρτί που δεν ξεθωριάζει– κρατεί ολοζώντανη την εικόνα τους. Στιγμές που χαράχτηκαν, στιγμές που σημάδεψαν τη ζωή, που ακολούθησαν τη ζωή, λες και ήταν χθες.

Στο Σωφρονιστικό Κατάστημα Ανηλίκων Κηφισιάς είχαν κλείσει οι πόρτες των θαλάμων. Ήταν βράδυ. Ξαφνικά ο φύλακας υπηρεσίας άνοιξε με τα κλειδιά του την πόρτα κι έβαλε στο θάλαμο ένα νέο παιδί με το μπογαλάκι του. Χαιρέτησε αμήχανα. Κάθισε σε μια γωνία κατηφής, με κινητικότητα στο πρόσωπό του ασυνήθιστη. Ύστερα από λίγο έβγαλε από το μπογαλάκι του μολύβι και χαρτί κι άρχισε να γράφει. Η κίνησή του εκείνη μου έκανε μεγάλη εντύπωση. Από την είσοδό του στο θάλαμο είχα αντιληφθεί την ιδιαιτερότητα του νέου αυτού. Στο πρόσωπό του ζωγραφιζόταν η εικόνα ενός άλλου επιπέδου ζωής, ύψος πρωτευουσιάνικο, παιδεία προτεινόμενη. Τ' άλλα παιδιά στο θάλαμο περίπου τριάντα από τα χωριά της Θεσσαλίας, της Ρούμελης, της Εύβοιας διακρίνονταν για το σύνηθες των χωριών της ελληνικής επαρχίας ύψος.

Πλησίασα.

-Τι γράφεις, φίλε;

-Ένα ποίημα.

-Γράφεις ποιήματα;

-Στιγμές στιγμές ναι.

-Από πού είσαι;

-Από την Αθήνα.

-Πώς σε λένε;

-Ανδριανό.

-Επειδή μ' αρέσει να διαβάζω ποιήματα, μπορείς να μου το δώσεις να το διαβάσω, όταν το τελειώσεις;

-Γιατί όχι.

Παραμέρισα, τον άφησα μόνο. Το σιωπητήριο δεν είχε σημάνει ακόμη. Ο θάλαμος βούιζε από τα λόγια και τις φωνές των παιδιών. Όλα τους ήταν από δεκαεπτά και είκοσι χρόνων. Σε μια στιγμή τον είδα να μένει άπραγος. Τον πλησίασα με χαμόγελο και οικειότητα, που σε χώρους όπως η φυλακή αποκτάται αμέσως.

-Το τελείωσες;

-Ναι.

-Μπορώ να το ιδώ;

Μου το έδωσε με αίσθημα ικανοποίησης, όπως πρόσεξα. Το βλέμμα του έπαιξε. Διάβασα το ποίημα αργά, για να το καταλάβω και να μπορέσω να πω κάτι που θα είναι σωστό. Ήταν η πρώτη φορά που έπρεπε να κρίνω ποίημα. Ήμουν άπειρος πέρα για πέρα από ποιητικά καθέκαστα. Το ποίημα μου έκανε μεγάλη εντύπωση, η ωριμότητα της σκέψης ενός εικοσάχρονου παιδιού, η γνώση της ποιητικής Τέχνης, το άμεσο γράψιμο. Δεν θυμάμαι τώρα τι ακριβώς του είπα. Φαίνεται ότι ξεπέρασα τα μέτρα του θεμιτού επαίνου, γιατί τον είδα να δυσανασχετεί.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ασπρὸν ὀθιμὸν οὐρανὸν ὀχλοῦσιν ἰσχυροῖς
 κλεινοῖσι πηγάταις ὑγρὸς θλίμνενος ὥρες
 Νῦν γὰρ ἐλαφράκι γύριον ἐν ἀσπρῶν
 ὅσῳ χρόνῳ μέλει τοῦ κομποῦ τοῦ μούχου χέρι

Αὐτὸς τὸν ἄνθρωπον ἐλπίδα
 ὁρῶν ἐν ἀσπρῶν τὴν ἐλπίδα
 καὶ μὴν μελετῶν τὰ ὅσα τὰ ἡμέτερα ἰδέσθαι
 ἢ θλίβειν τὸν ἄνθρωπον καὶ τοὺς ἄλλους.

Φάνει ὅλο γέλος γὰρ γέλυο γὰρ ἀπαμύδι
 ἴνῃ γάμοι τὴν ἐλπίδα ἀνέ γὰρ πρῶτον
 καὶ ἀνασπόμεναι ὅλα ὅλην μὴ ἀναδύσθαι
 ἐν ὅλῳ τῷ ὅλῳ ἐν αὐτῇ ἀσπρῇ ἡμέτῃ.
 ΑΔΡΙΑΝΟΣ ΠΙΝΟΝ

Στο φρονι
 τον Ν. Κωνσταντινίδη
 το κομμάτι του
 το μελοδωμένο του
 ἄσπρῳ γὰρ τὸ ἀσπρῶν
 ὅσῳ χρόνῳ μέλει
 τοῦ κομποῦ τοῦ μούχου
 16-1-49

Σὺ τὴν ἐλπίδα ἀνέ
 δεσπομένη

Από κείνη τη στιγμή συζητώντας ώρες μαζί του έμαθα πολλά για ποιητές, καλλιτέχνες, τραγουδιστές, ηθοποιούς, συνθέτες. Γνώριζε τους πάντες και τα πάντα. Τη ζωή τους ολόκληρη, ακόμα και τα προσωπικά τους. Στις 16.1.49 μου χάρισε το ποίημα με τον προφητικό αφορισμό: «Στον Νίκο Κωνσταντινίδη το χαρίζω δείγμα της μελλοντικής του εξέλιξης που τόσο πιστεύω». Δεν ξέρω αν δικαίωσα την προφητεία του. Δεν ξέρω τι πέτυχα ακριβώς, τι κατάφερα να κάνω στο μεγάλο χρονικό διάστημα που πέρασε. Κάποια στιγμή αποφυλακίστηκα. Τελείωσα το Γυμνάσιο Δράμας. Σπούδασα Φιλολογία στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και άσκησα το επάγγελμα (λειτουργήμα) του εκπαιδευτικού σε Σχολεία και Φροντιστήρια της Θεσσαλονίκης 35 ολόκληρα χρόνια. Εκείνο που κυρίως ενδιαφέρει εδώ είναι η μακρόχρονη θητεία μου στην ποίηση. Η συνάντηση με τον Πίκουλα Αδριανό στις Φυλακές Ανηλίκων Κηφισιάς το 1948 βοήθησε αποφασιστικά το ποιητικό μου ξεκίνημα σε καιρούς κρίσιμους και χαλεπούς. Την θεωρώ ακόμα και τώρα μεγάλη στιγμή. Δεν γνωρίζω τι ήταν εκείνο που βάραινε περισσότερο στο ποίημα που μου χάρισε και το φύλαξα ως κόρη οφθαλμού στις ελάχιστες αποσκευές μου. Το ιδιάζον ύφος, το πικρό νόημα της αφιέρωσης, το προφητικό μήνυμα; Πιστεύω ότι σπάνια θα μπορούσε κάποιος να βρει τέτοιου είδους αφιερώσεις σε ποιήματα. Ήταν η δεύτερη φορά, που ερχόμουν σ' επαφή με την ποίηση.

Από το Σωφρονιστικό Κατάστημα Ανηλίκων Κηφισιάς με μετήγαγαν τον Φεβρουάριο του 1949, επειδή ενηλικιώθηκα στις Εγκληματικές Φυλακές Καλαμιού (Ιντζεντίβ) στα Χανιά, εκεί κάπου στη Σούδα, ψηλά σ' ένα ύψωμα, πάνω από την ανοικτή θάλασσα και τους ανέμους. Τη στιγμή που οι φύλακες μας ειδοποίησαν να είμαστε έτοιμοι για τη μεταγωγή, ο Ανδριανός με πλησίασε φανερά συγκινημένος. Μόλις μπόρεσε να ψελλίσει: «Να κρατήσεις το ποίημα, για να θυμάσαι τις ώρες που περάσαμε εδώ. Κάποτε όλα θα τελειώσουν. Ό,τι αρχίζει στη ζωή, τελειώνει. Καλή τύχη». Δάκρυσα. Κράτησα καλά φυλαγμένο το ποίημα. Οι φύλακες μας ανακοίνωσαν να είμαστε έτοιμοι. Θα φεύγαμε για άλλη φυλακή, που δεν μας είπαν. Μας άνοιξαν την αποθήκη και πήραμε από κει ο καθένας τα λιγοστά πράγματα που είχε, εσώρουχα κυρίως, που μας είχαν δώσει οι μητέρες μας, όταν φεύγαμε για τις φυλακές του νότου.

Το απόγευμα κατά τις τρεις ένα φορτηγό αυτοκίνητο του Τμήματος Μεταγωγών από την Αθήνα με φρουρά μας παρέλαβε. Σιγόβρεχε, νέφη χαμηλά, ήρεμο απομεσήμερο πηγαίναμε στ' άγνωστο. Στους κήπους οι μυγαλιές είχαν ανθίσει τις έβλεπα από το καμiónι. Στεκόντουσαν ασάλευτες σαν να σκεφτόντουσαν, σαν να 'χαν πέσει σε συλλογισμούς. Χάθηκα στον κόσμο της σιωπής τους, σε πραγματικότητα ονείρου. Είκοσι νέοι κρατούμενοι ταξιδιώτες δεμένοι με χειροπέδες δύο δύο αμίλητοι, σκυθρωποί πήγαιναν προς το άγνωστο. Ψιχάλιζε

νωθρά. Το σιγό νερό της βροχής και η θλίψη στάλαζαν πίκρα εκείνο το μουντό απομεσήμερο του Φλεβάρη στους δρόμους της Αθήνας και στην ψυχή μας. Φθάσαμε στον Πειραιά. Το λιμάνι έσφυζε από ζωή. Άλλοι ανέβαιναν και άλλοι κατέβαιναν την σκάλα του πλοίου με βαλίτσες και με μπόγους. Αν δεν κάνω λάθος ήταν το «Καδιώ». Μας οδήγησαν στο αμπάρι του πλοίου. Εκεί υπήρχαν στοιβαγμένες ψαρόκασες καθίσαμε στις ψαρόκασες. Στο πλοίο γινόταν θόρυβος πολύς. Πέρασε ένας εφημεριδοπώλης του ζήτησα εφημερίδα. Θέλησα να τον πληρώσω δεν τα πήρε τα χρήματα. Η γεμάτη συμπάθεια ματιά εκείνου του βιοπαλαιστή δεν έσβησε ποτέ από τη μνήμη μου. Καλή του ώρα, αν ζει. Υπάρχουν μεγάλες και μικρές πράξεις προσφοράς. Ποιο πρέπει να είναι το κριτήριο εκτίμησής τους; Υπήρχε χρονογράφημα «Πρελούδιο». Μιλούσε για τις μυγδαλιές που άνθισαν για το μεγάλο τους μήνυμα για την άνοιξη που έκαμνε θριαμβευτικά την είσοδό της. Το κράτησα το έχασα μετά στους διάφορους ελέγχους των λιγοστών αποσκευών μου από φυλακή σε φυλακή.

Ύστερα από ταξίδι πολλών ωρών σε θάλασσα τρικυμισμένη μετά τα μεσάνυχτα, εξουθενωμένοι από την ναυτία, φτάσαμε στη Σούδα. Εκεί ακούσαμε και μάθαμε ότι ήμασταν στην Κρήτη. Το λιμάνι ήταν σχεδόν έρημο. Τα φώτα νυσταγμένα στην συννεφιασμένη νύχτα. Μας περίμεναν νεαροί χωροφύλακες της Σχολής, με τις χλαίνες τους και τα όπλα τους. Μας παρέλαβαν και μας οδήγησαν στο Ιντζεντίν, επίσημη ονομασία Εγκληματικά Φυλακαί Καλαμίου.

Οι προβολείς του αυτοκινήτου έλουζαν με το φως τους μια μεγάλη μυγδαλιά φορτωμένη ανθούς. Κοίταξα γοητευμένος το ξάστερο δένδρο. Φάνταζε σαν εικόνα μαγικής οπτασίας. Αυτήν την χαρμόσυνη νότα ανέκοψε μέσα στη σιγή της νύχτας η διαπεραστική φωνή των φρουρών της φυλακής: Φύλακες γρηγορείτεε! Και πάλι και πάλι, φωνές απ' όλες τις σκοπιές που 'ταν ψηλά πάνω στα τείχη (μπεντένια) που περιέβαλαν τη φυλακή. Ήταν μια προειδοποίηση σε μας τους νεοαφιγμένους και μια υπόμνηση· η φυλακή φρουρείται άγρυπνα. Δοκίμασα μια άλλη αίσθηση, μ' έπνιξαν συναισθήματα ακαθόριστα. Η βαριά σιδερένια πόρτα άνοιξε, περάσαμε μέσα· οι υπάλληλοι της φυλακής μας παρέλαβαν. Έκαναν τον καθορισμένο έλεγχο στα πράγματα που είχαμε και μας οδήγησαν σε θάλαμο. Εκεί μας παρέλαβαν οι κρατούμενοι. Πριν από λίγες μέρες είχαν φτάσει κι εκείνοι στο Ιντζεντίν με μεταγωγή από τις φυλακές της Αίγινας. Ήταν όλοι τους σχεδόν θανατοποινίτες και μεταξύ τους τα μέλη της Ναυτεργατικής Ομοσπονδίας (ΟΕΝΟ) με τον Αντώνη Αμπατιέλο. Μας ταχτοποίησαν όπως όπως σε διάφορες θέσεις μέχρι να ξημερώσει.

Το πρωί χτύπησε το κουδούνι σηκωθήκαμε θα ερχόντουσαν οι φύλακες να κάνουν καταμέτρηση. Βγήκαμε στο προαύλιο. Γύρω ψηλά τείχη κι ένα κομμάτι ουρανό πάνω, τίποτε άλλο. Οι κρατούμενοι μας κοίταζαν, τους κοιτάζαμε και μεις. Ψάχναμε για κανένα γνωστό, το ίδιο και κείνοι. Γέμιζε ο χώρος του προαυλίου από κόσμο. Άλλοι έκαμναν τους τόσο οικείους στους κρατούμενους μικρούς

περιπάτους κι άλλοι μικρές παρέες (πηγαδάκια) εδώ και κει συζητούσαν. Κείνο τον χρόνο θυμάμαι, κείνη την άνοιξη φτάσαμε στο Πάσχα και δεν είχαμε δει γαλανό ουρανό, ήλιο, μόνο σύννεφα, που έμεναν ασάλευτα πάνω από το λιμάνι της Σούδας, πάνω από το κάτεργο του Ιντζεντίν σαν να ήταν το κακό προμάντεμα. Παραμονή της Μ. Εβδομάδας πήραν και τουφέκισαν τέσσερις. Τον Ανδρέα Φρούσιο από την Νεμέα, τον Παναγιώτη Καριώτη επίσης από την Νεμέα, τον Βλάση Πρόβο από το Κιάτο, και τον Δημήτρη Γκούρο από το Άργος πίσω από τα τείχη των φυλακών στο μικρό νεκροταφείο του χωριού. Ήταν Απρίλης του 1949. Πέρασαν εξήντα ολόκληρα χρόνια. Όσες φορές τυχαίνει να πάει ο νους μου σε 'κείνο το περιστατικό, θλίβομαι κατάβαθα. Τους γνώρισα. Είχαν ήθος, αξιοπρέπεια, ευγένεια, φρόνημα και πίστη στο αγαθό της ζωής. Ήταν τέλειοι. Ήταν χαρακτήρες αkéριοι. Ο Φρουσιος είχε σπουδάσει φιλολογία. Είχε τον αέρα του σπουδαγμένου ανθρώπου, κέρδιζε την εκτίμηση και τον σεβασμό. Ο Πρόβος ήταν μάρτυρας εγκαρτέρησης. Έπασχε από τη χολή του. Δυνατοί πόνοι κάθε τόσο τον βασάνιζαν. Ο Καριώτης λιγόλογος και στοχαστικός έφερε το απαίσιο βάρος της θανατικής καταδίκης με στωική πραότητα. Ο Γκούρος διέφερε από τους τρεις κατά τον χαρακτήρα και την συμπεριφορά. Ήταν βράχος σ' ανεμόδαρτο ακρογιάλι ήταν αγέρωχος, δυνατός με μπράτσα και κορμί ατσάλινο. Με τον πικρότερο αδελφό του Καριώτη τον Χρήστο ήμασταν μαζί στον ίδιο θάλαμο. Αγαπούσε το τραγούδι και συχνά χαμογελώντας με πλησίαζε να τραγουδήσουμε. Έτσι αποσπούσε τη σκέψη του από την ζοφερή πραγματικότητα της φυλακής και ήταν τούτο στιγμή ανακούφισης. Όταν στη γαλήνη του απριλιάτικου πρωινού ακούστηκε η ομοβροντία του εκτελεστικού αποσπάσματος το κάτεργο σείστηκε από τις βροντερές κραυγές των κρατουμένων. Αμέσως άρχισε απεργία πείνας που κράτησε έξι μέρες ως τη Μεγάλη Παρασκευή. Ο αδελφός του Καριώτη, ο Χρήστος, δεν πλησίασε ποτέ πια. Ο νωπός τάφος του αδελφού του ήταν πίσω από τα τείχη της φυλακής. Πότε πότε, όταν τον κατέκλυζαν οι πικροί λογισμοί, πηδούσε έξαλλος στο παράθυρο του θαλάμου κρεμόταν από τα σίδερα προσπαθώντας να ιδεί έξω από τα ψηλά τείχη (μπεντένια) του κάτεργου. Ήταν φανερό ότι είχε διασαλευθεί η ψυχική του ισορροπία. Κανείς δεν τολμούσε να τον συγκρατήσει τον άφηναν να ξεσπάσει. Φοβερό δράμα!

Κείνη την εποχή οι φυλακές ήταν σχολεία, σχολεία με την έννοια της διδαχής και της μάθησης. Οι κατάδικοι διάβαζαν, σαν πολιτικοί κρατούμενοι. Πέρασαν στις φυλακές τη δική τους πρακτική, τη δική τους φιλοσοφία. Συνέβαινε και στις πτέρυγες των ποινικών κρατουμένων να επικρατεί ηρεμία. Σπάνια ήταν τα περιστατικά βίας στους θαλάμους. Το πνεύμα των πολιτικών κρατουμένων πέρασε και κει. Οι κατάδικοι μάθαιναν ξένες γλώσσες. Διάβαζαν περιοδικά, όσα επιτρεπόταν να μπαίνουν στις φυλακές. Θυμάμαι το εγκυκλοπαιδικό περιοδικό ΗΛΙΟΣ, που εκείνη την εποχή έβγαινε μαζί με το περιοδικό σε τεύχη και το γνωστό Λεξικό. Τούτο το περιοδικό έφτανε στο Ιντζεντίν από τα Χανιά. Το έφερναν οικείοι των Κρητών καταδίκων, που

ήταν μαζί μας και το διαβάζαμε και μεις οι ξένοι. Τότε θυμάμαι διάβασα σε συνέχειες το συμπαθέστατο μυθιστόρημα του Βερναντίν ντε Σαιν Πιέρ «Ο Παύλος και η Βιργινία», επίσης το αισθηματικό μυθιστόρημα «Γκρατσιέλα» του Αλφόνσου Λαμαρτίνου. Στους Κρήτες καταδίκους οι συγγενείς τους έφερναν βιβλία, τα οποία η διεύθυνση των φυλακών τα ήλεγχε και επέτρεπε την είσοδό τους. Οι εφημερίδες και άλλα μέσα τρέχουσας ενημέρωσης απαγορευόντουσαν.

Το 1945 στη Θεσσαλονίκη, στον κινηματογράφο ΠΑΤΕ που δεν υπάρχει σήμερα είδα την ταινία «Οι Άθλιοι» στην αριστουργηματική εκείνη ασπρόμαυρη προπολεμική κόπια με τον χαρισματικό ηθοποιό και ήρωα της γαλλικής Αντίστασης Χάρη Μπορ στον ρόλο του Γιάννη Αγιάννη. Η εντύπωση που μου είχε κάνει ήταν φοβερή κι έταξα στον εαυτό μου από τότε να βρω και να διαβάσω το μυθιστόρημα. Το βρήκα λοιπόν στο κάτεργο του Ιντζεντίν και το διάβασα με αδιάπτωτο το ενδιαφέρον και ζωηρή την επιθυμία να ιδώ κάθε φορά διαβάζοντας ποια ήταν η συνέχεια των γεγονότων και το τέλος τους. Πολλά λόγια, μεγάλο το έργο, πολλές οι παρεμβάσεις, μα όλα αυτά τα μειονεκτήματα τα εξαφανίζει ο ανθρωπισμός, που είναι διάχυτος παντού στις ατέλειωτες σελίδες του. Ο ρεαλισμός ενός μεγάλου ρομαντικού είναι το μυστικό της ακατανίκητης γοητείας, που ασκούσε και ασκεί και σήμερα το έργο, παρά τα καταγιγιστικά μποφώρ της αντιανθρώπινης εποχής μας, που πνέουν ένθεν και ένθεν συλλήβδην. Βγαίνοντας από τη φυλακή το 1952 το αγόρασα δύο φορές, μια σε μετάφραση Γ. Τσουκαλά, που την θεωρώ και την καλύτερη στην νεοελληνική γλώσσα και μια σε μετάφραση του Γ. Κοτζιούλα, έκδοση του περιοδικού ΡΟΜΑΝΤΣΟ.

Εκεί στις φυλακές του Ιντζεντίν έγινε η τρίτη γνωριμία μου με την ποίηση. Στον θάλαμο υπήρχε η μνημειακή συγγραφή του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, «Νεοελληνική Γραμματική (δημοτικής) 1941». Ήταν πραγματική κιβωτός σοφίας. Αν αποφάσιζε κάποιος να την μελετήσει, θα μπορούσε να γίνει κάτοχος της νεοελληνικής γλώσσας σ' όλη της την έκταση. Ζήτησα από τον συγκρατούμενό μου το βιβλίο. Μου το παραχώρησε πρόθυμα. Άρχισα να το ξεφυλλίζω προσεκτικά και να διαπιστώνω τον πλούτο της γνώσης που υπήρχε στις σελίδες του. Έφτασα στο κεφάλαιο χρησιμοποίησης των σημείων της στίξης. Ήταν μια αληθινή αποκάλυψη. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης τους κανόνες της στίξης τους πλαισίωσε με πολλά και σπάνια παραδείγματα από την νεοελληνική ποίηση και πεζογραφία. Σταχυολόγησε ότι εκλεκτότερο είχε γραφεί ως τότε και το κατέγραψε δίνοντας έτσι παράλληλα προς τους κανόνες της στίξης κι ένα μικρό, αλλά καίριο ανθολόγημα νεοελληνικού ποιητικού λόγου. Ήταν η πρώτη φορά στη ζωή μου που γνώριζα ονόματα ποιητών και την ποίησή τους σοφά επιλεγμένη*:

* Στη συνέχεια, στο πρωτότυπο κείμενο, ο Ν. Κωνσταντινίδης παραθέτει τις θεματικές παραγράφους 112-135 του βιβλίου του Μ. Τριανταφυλλίδη, *Νεοελληνική Γραμματική (δημοτικής)*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1941, οι οποίες, για εύλογους λόγους, δεν έχουν ενταχθεί στην παρούσα έκδοση.

Με γνωμάτευση του ιατρού των φυλακών με μετέφεραν στα κρατητήρια του 2ου Αστυνομικού Τμήματος Χανίων απ' όπου στη συνέχεια θα γινόταν η μεταφορά μου σε νοσοκομείο για ακτινογραφία. Είχα από την πλευρίτιδα που πέρασα πόνους και ακροαστικά από συμφύσεις. Ο ιατρός των φυλακών γνωμάτευσε ότι έπρεπε να γίνει ακτινογραφία, για να διαπιστωθεί το μέγεθος της βλάβης. Έτσι βρέθηκα στα κρατητήρια σε μια αρκετά μεγάλη ισόγεια αίθουσα με δάπεδο από σανίδια, που μπορούσα κάποιος να καθίσει χωρίς φόβο να κρυώσει ή να ξαπλώσει ακόμα χωρίς στρωσίδια. Έτσι ήταν τότε όλα τα Τμήματα Μεταγωγών απ' όσα πέρασα εγώ τουλάχιστον. Διέθεταν μόνο ένα πάτωμα από σανίδια ή τσιμέντο. Κανένα παράθυρο. Μόνο ένα παραθυράκι στην πόρτα εισόδου, για να βλέπει ο φρουρός χωροφύλακας ή ν' ακούει σ' έκτακτη ανάγκη τους εγκλείστους. Τους θερινούς μήνες μάλιστα που η ζέστη ήταν αποπνικτική δύο κρατούμενοι με βάρδια κρατούσαν ένα σεντόνι πάνω από τα σώματα των άλλων που ξάπλωναν και το ανεβοκατέβαζαν ρυθμικά κάνοντας αέρα. Δίπλα στην πόρτα εισόδου και μέσα στον θάλαμο ήταν η «βούτα», η πολυθρόνη «βούτα», ένα μεταλλικό βαρελάκι, όπου οι κρατούμενοι έκαναν τη φυσική τους ανάγκη. Τέτοιοι ήταν τότε οι καιροί. Πιστεύω μετά να διορθώθηκαν τα πράγματα και να έγιναν ανθρωπινότερα.

Στο κρατητήριο βρέθηκα ανάμεσα σε Κρήτες κρατούμενους. Ήταν αρκετοί. Άλλοι έφευγαν με μεταγωγή. Άλλοι περίμεναν να οδηγηθούν στα δικαστήρια για να δικαστούν· πολύς κόσμος. Με ρώτησαν, τους είπα ότι είμαι από τη Δράμα. Το ενδιαφέρον τους εκδηλώθηκε έντονο. Με περιτριγύρισαν. Κάποιος έκανε στην περιοχή μας στρατιώτης. Θυμόταν. Ήταν όλοι τους απλοί άνθρωποι καμιά ένδειξη έπαρσης, τίποτε. Τους ανέφερα ότι μ' αρέσουν τα δίστιχα της Κρήτης και στη φυλακή σιγά σιγά μαζεύω. Προθυμοποιήθηκαν να μου πουν μαντινάδες. Ένας έβγαλε το τεφτεράκι του από τις τσέπες του, ένα φθαρμένο τεφτεράκι πεπαλαιωμένο. Βρήκα ένα μολύβι, πρόχειρα χαρτιά από πακέτο φαγητών, από πακέτα τσιγάρων και κάτω από την μοναδική λάμπα που φωτίζε θαμπά τον χώρο άρχισα να γράφω:

Ανθούλι μου και φούλι μου, λαλέ και καντιφέ μου,
μη ροζονάρεις κανενός και κακοφαίνεται μου.

Αχ και το φως των ομαθιώ και γιάντα σκοτεινιάζει,
όντε θ' ακούσω όνομα που του δικού σου μοιάζει.

Βρύση μου μαρμαρόχυτη, ποιος πίνει το νερό σου;
Μανταρινιά με τους ανθούς ποιος θέτει στο δροσιό σου;

Γίνου στον κάμπο λεμονιά και γω στα όρη χιόνι
να λιώνω να ποτίζονται οι δροσεροί σου κλώνοι.

Δεν το λυπάμαι το κορμί δεν το 'χω αγορασμένο
και να χαθεί στη φυλακή έτς' ήτανε γραμμένο.
Δεν είναι πόνος να πονεί, πόνος να θανατώνει,
σαν το κλειδί της φυλακής που καθ' αργά κλειδώνει.
Εγώ ποτές δεν έκανε αγάπη με παράδες
μόνο με το λυράκι μου και με τσι μαντινάδες.
Εσύ κανέλα δεν πωλείς, μόσκο δεν καμπανίζεις
γαρίφαλα δε λούζεσαι, και γιάντα εδά μυρίζεις;
Η θάλασσα είναι όμορφη, ανθεί μα δε μυρίζει,
είναι λιγάκι αρμυρή κι αγάπες ξεχωρίζει.
Η τύχη μου με δίκασε κατάδικος να γίνω,
μέσ' στην αυλή της φυλακής τα ρούχα μου να πλύνω.
Καημένα φύλλα της καρδιάς πόσω λογιώ χτυπάτε,
ότε θα πλησιάζετε στο μέρος π' αγαπάτε.
Κατέχω το πώς μ' αγαπάς μα η εντροπή σε χώνει,
των ομαθιών σου το γιαγγί μου το ξεφανερώνει.
Κοιμούμαι κι όνειρο θαρρώ πως είμαι απολυμένος
και το πρωί σηκώνομαι στη φυλακή κλεισμένος.
Κρήτη τα παλικάρια σου και γιάντα τα ξορίζεις
η ξενιτιά τα χαίρεται και συ τα λαχταρίζεις.
Λιανολιδάκι θα γεννώ με τα λιανολιδάκια,
να με μαζεύει η αγαπώ με τ' άσπρα τζη χεράκια.
Να 'μουνα κουλουκάκι σου να πήαινα μπρος εμπρός σου,
να γύριζα να δάγκανα τα καλτσοβάσταγό σου.
Πολλές καρδιές κρυφά πονούν, μα φανερά γελούνε
κι άλλες πεθαίνουν με καημό, μα δεν το μαρτυρούνε.
Αν μάθει ο κάτης το βιολί κι ο ποντικός να κλώθει,
ε τότε θα την αρνηθώ την όμορφή σου νιότη.
Το ψάρι έχει κόκαλο κι η μπάμια τον ανθό τζη
έχει κι η κάθε κοπελιά τον αμπιλιάρικο τζη.

Οι απλοί και καλοκάγαθοι εκείνοι άνθρωποι του φιλόξενου χώρου ήταν ακατάσχετοι. Πάλευαν μεταξύ τους ποιος θα προλάβει πρώτος να ειπεί την μαντινάδα του και 'γω έλεγα τότε τότε και κανένα ευχαριστώ. Κείνη την νύχτα έκανα μια μεγάλη και πλούσια συλλογή δίστιχων, γιατί οι συγκροτούμενοί μου

ήταν από διάφορα σημεία του νησιού και κυρίως από χωριά. Η Κρήτη ολόκληρη ήταν στα πόδια μου. Ήταν βέβαια η πρώτη και μοναδική ευκαιρία της ζωής μου να επικοινωνήσω άμεσα με τη λαϊκή ποίηση του νησιού, την ασύγκριτη στο είδος της, και τούτη την ευκαιρία δεν την άφησα να μου ξεφύγει.

Ήταν η τέταρτη φορά που ερχόμουν σ' επαφή με την ποίηση και μάλιστα επαφή που χωρίς αμφιβολία ήταν εντελώς ιδιόμορφη και ίσως μοναδική για το σκηνικό της. Τι απέγιναν τελικά εκείνοι οι Κρήτες; Όλοι τους ήταν νέοι άνθρωποι, που τους συνάντησα εκείνη τη μοιραία νύκτα στα κρατητήρια του 2ου Αστυνομικού Τμήματος Χανίων. Πολλοί πρέπει να ζουν. Θα ξέρουν άραγε ότι στην άλλη άκρη της ελληνικής γης υπάρχει κάποιος που τους σκέπτεται με αγάπη και τους στέλνει πάντοτε τα μηνύματα της σκέψης του; Οι άνθρωποι συναντώνται κι ύστερα χάνονται, η σκέψη μένει και η ευχή: η ώρα η καλή. Πέρασαν εξήντα ολόκληρα χρόνια, πάνω από μισός αιώνας!

Τον Σεπτέμβριο του 1949 με μετέγαγαν στις Αγροτικές Φυλακές Αγιάς προς την πλευρά της κοινότητας του Γαλατά. Εκεί έγραψα τους πρώτους μου στίχους. Έκανα την πρώτη μου ποιητική δοκιμή. Την χειρόγραφη εκείνη συλλογή την ταχυδρόμησα στον πατέρα μου στη Δράμα. Ο πατέρας μου κράτησε στο αρχείο του τη συλλογή. Όταν το 1952 αποφυλακίστηκα κι επέστρεψα στο σπίτι μας στη Δράμα, ο πατέρας μου μου έδωσε τη συλλογή. Την κράτησα στο δικό μου αρχείο 56 χρόνια και προς το τέλος του έτους 2008 μέρος της συλλογής με σχετικές σημειώσεις και σχόλια και με τον ίδιο τίτλο ΛΕΥΚΕΣ ΣΤΟΝ ΒΑΛΤΟ την εξέδωσα σε ένα λιγοςέλιδο τεύχος, που έχει περισσότερο τον χαρακτήρα αυτοβιογραφικής πτυχής και λιγότερο την πρόθεση λογοτεχνικής παρουσίας.

Στις Αγροτικές Φυλακές της Αγιάς των Χανίων υπάρχουν δύο πτέρυγες, μία με θαλάμους και μία με κελιά. Μ' έβαλαν σ' ένα κελί στο ισόγειο του κτιρίου. Δεν άργησα να προσαρμοσθώ στο νέο περιβάλλον, να γνωρισθώ με συγκρατούμενους που τους βάραιναν διάφορες κατηγορίες: Φόνοι, ζωοκλοπές, δοσιλογισμός, απάτες, πολιτικά, και άλλα συναφή. Ανάμεσά τους και ο Ηλίας Μανιατάκης απλοϊκός τύπος χωρικού με χαρακτήρα αφελή, που ο καθένας θα διερωτόταν, αν τον έβλεπε αυτόν τον καλοκάγαθο τύπο, γιατί βρισκόταν στη φυλακή. Αποφάσισα να τον επισκεφθώ στο κελί του που ήταν πάνω από το δικό μου, γιατί με ώθησε το τραγούδι του. Όταν το βράδυ με τη δύση του ήλιου οι φύλακες έκαμναν την καταμέτρηση και μας έκλειναν στα κελιά, ο Ηλίας τραγουδούσε κρητικά τραγούδια και κυρίως μαντινάδες με τη βαριά, τραχιά και άχαρη φωνή του. Επειδή με το τραγούδι μεγάλωσα κι έζησα όλα μου τα χρόνια, σκέφθηκα ότι θα έπρεπε να γνωρίσω από κοντά τον συγκεκριμένο τραγουδιστή. Πήγα λοιπόν στο κελί του Ηλία, με δέχθηκε εγκάρδια και φάνηκε ότι χάρηκε για την επίσκεψή μου. Του είπα από πού είμαι, τον εντυπώσιασε η μακρινή μου πατρίδα, η Δράμα και καθώς συζητούσαμε, η ώρα περνούσε, είδα στο μαξιλάρι του ένα κιτρινωμένο βιβλίο, που του έλειπαν τα εξώφυλλα.

Τι βιβλίο είναι αυτό που έχεις Ηλία; Τον ρώτησα.

Είναι ο Ερωτόκριτος. Γράφει για τη φιλιά του Ρώκριτου και της Αρετούσας. Μπορώ να το ιδώ;

Ναι, να το πάρεις και να το διαβάσεις είναι πολύ ωραίο. Ο παππούς μου το είχε στο σπίτι μας και το τραγουδούσε.

Μεγάλη ήταν η εντύπωση που μου έκανε ο απλός λόγος του Ηλία. Πήρα το βιβλίο μαζί μου και τη νύχτα κλεισμένος στο κελί μου το διάβασα. Έλειπαν τα πρώτα και τα τελευταία φύλλα. Ήταν φυλλάδα και το χαρτί φθηνό φθειρόταν εύκολα. Διαβαζα και αντέγραφα τους στίχους που τους θεωρούσα καλούς. Έτσι κατέγραψα πολλούς στίχους και αποστήθισα πολλούς:

*Τα μάτια να ναι' κι ανοιχτά τη νύχτα δε θωρούσι,
μέρα και νύχτα τση καρδιάς τα μάτια συντηρούσι.
Χίλια μάτια 'χει ο λογισμός, μερού νυκτού βιγγλίζουν,
Χίλια η καρδιά και πλιότερα, κι ουδέ ποτέ σφαλίζουν.*

Κρατώ εκείνες τις χειρόγραφες σημειώσεις κι αποτελούν μια θύμηση του Ηλία. Ο απλός και ασπούδαχτος εκείνος χωρικός από την Κρήτη μ' έδωσε την αναπάντεχη ευκαιρία να κάνω την πρώτη μου γνωριμία με το αριστουργηματικό ποίημα του Βιτσέντζο Κορνάρου, του πρώτου μεγάλου νεοέλληνα ποιητή.

Η γνωριμία μου με την ποίηση έγινε με τους τρόπους που αφηγήθηκα. Ήταν όλα όσα συνέβησαν συμπτώσεις ή χέρι αόρατο –οδικός θεός– κινούσε τα νήματα μιας τύχης; Αυτή την σκέψη στην διάρκεια της ζωής μου την έκανα πολλές φορές, αλλά η απάντηση στο ερώτημα δεν δόθηκε ποτέ. Το γεγονός είναι ένα, δέθηκα με την ποίηση όπως ο κισσός δένεται με το δέντρο που τον στηρίζει...

Το ιστορικό του οικοδομήματος αυτού δεν το ξέρω. Σήμερα δεν υπάρχει. Στην θέση του έχει ανεγερθεί νεότερικό οικοδόμημα. Κατέλαβε και την έκταση του προαύλιου χώρου. Ήταν ακριβώς απέναντι από την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στην Κηφισιά, πάνω στον κεντρικό δρόμο. Στα χρόνια 1946-1956 ήταν φυλακή με την επωνυμία «Σωφρονιστικόν Κατάστημα Ανηλίκων» κι όπως κάποιος μπορεί να προσέξει στην φωτογραφία υπάρχει πάνω από την είσοδο η επιγραφή ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ. Μετά την καταδίκη μου σε εικοσαετή κάθειρξη από το Έκτακτον Στρατοδικείον Δράμας για «συμμετοχή σε ομάδα», ήταν ένας από τους νομικούς όρους της εποχής, που οδήγησε πολλούς στα εκτελεστικά αποσπάσματα, με μετήγαγαν από τις φυλακές Δράμας στις φυλακές αυτές. Ήμουν τότε 20 χρόνων. Στις επιστολές που έστελνα στο σπίτι μου, στη θέση του αποστολέα έγραφα: Νίκος Κωνσταντινίδης Φυλακές Ανηλίκων Κηφισιάς Αθήνα. Στις φυλακές αυτές παρέμεινα από τον Απρίλιο του 1948 έως τον Φεβρουάριο του 1949, οπότε με μετήγαγαν στις φυλακές Καλαμιού των Χανίων, τις γνωστές ως Ιντζεντίν.

Από τις φυλακές Ανηλίκων Κηφισιάς έβλεπε κάποιος το γραφικό αυτό τοπίο, τον δρόμο που οδηγούσε στη συστάδα των δέντρων όπου και η εκκλησία του Προφήτη Ηλία. Από το 1948 κι ως σήμερα πέρασαν πολλά χρόνια και το τοπίο (2008) έχει αλλάξει εντελώς.

Με συγκρούμενούς μου στις φυλακές Ανηλίκων Κηφισιάς (1948).

ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟΝ

ΠΑΘΟΛΟΓΙΚΗ ΚΛΙΝΙΚΗ

ΔΙΕΥΘ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Γ. ΚΡΕΜΠΙΔΑΣ

Βεβαίωση

Βεβαιούται, ότι ο κεινώμενος Νικόλαος
Κωνσταντινίδης ένοσηρώθη πα' ημῶν ἀπὸ
18/Ιουνίου μέχρι 23/Αυγίου, πάσχων ἐν
λείπτει καὶ ἐξιδρωματικῇ πηκρίσει.

Ἰσχύει δὲ ὅτι, διαβάζοντες ἐν τῇ σχε-
τικῇ δεξιόκτινῃ ἀγωγῇ, διακρίνεται
ὡς καὶ Ἀναεωτρεΐω.

ἤθηται τὴν 23/Αυγίου 1948.

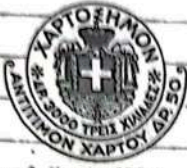
Εὐμεγιστὸς καὶ Κτετατός

Γε. Κρεμπιδας

ΔΙΕΥΘ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Γ. ΚΡΕΜΠΙΔΑΣ

Βεβαίωση του νοσοκομείου ΕΛΠΙΣ και υπόμνηση για περαιτέρω θεραπευτική αγωγή στο αναρρωτήριο της φυλακής.

A 218057

ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 1281

ΔΙΕΥ. 1213

ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΟΝ

Πιστοποιούμεν ὅτι, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν τηρουμένων βιβλίων καὶ κατ' ἃ ἐγνώρισεν ἡμῖν ἡ Ι. Παθολογικὴ Κλινικὴ, ὁ Κρατούμενος, Νικολ. Κωνσταντίνιδης εἰσῆλθεν εἰς τὸ ὡφ' ἡμᾶς Δημοτικὸν Νοσεῖον, ἡ "Ἑλπίς", πρὸς νοσηλείαν, τὴν 18/8/48, πάσχων ἐξ ἐξειδωματικῆς πλευριτίδος.

Ἐξῆλθε τὴν 24/8/48.

Τῇ αἰτῇται του χορηγεῖται τὸ παρὸν πιστοποιητικόν.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 26ῃ Αὐγούστου 1948

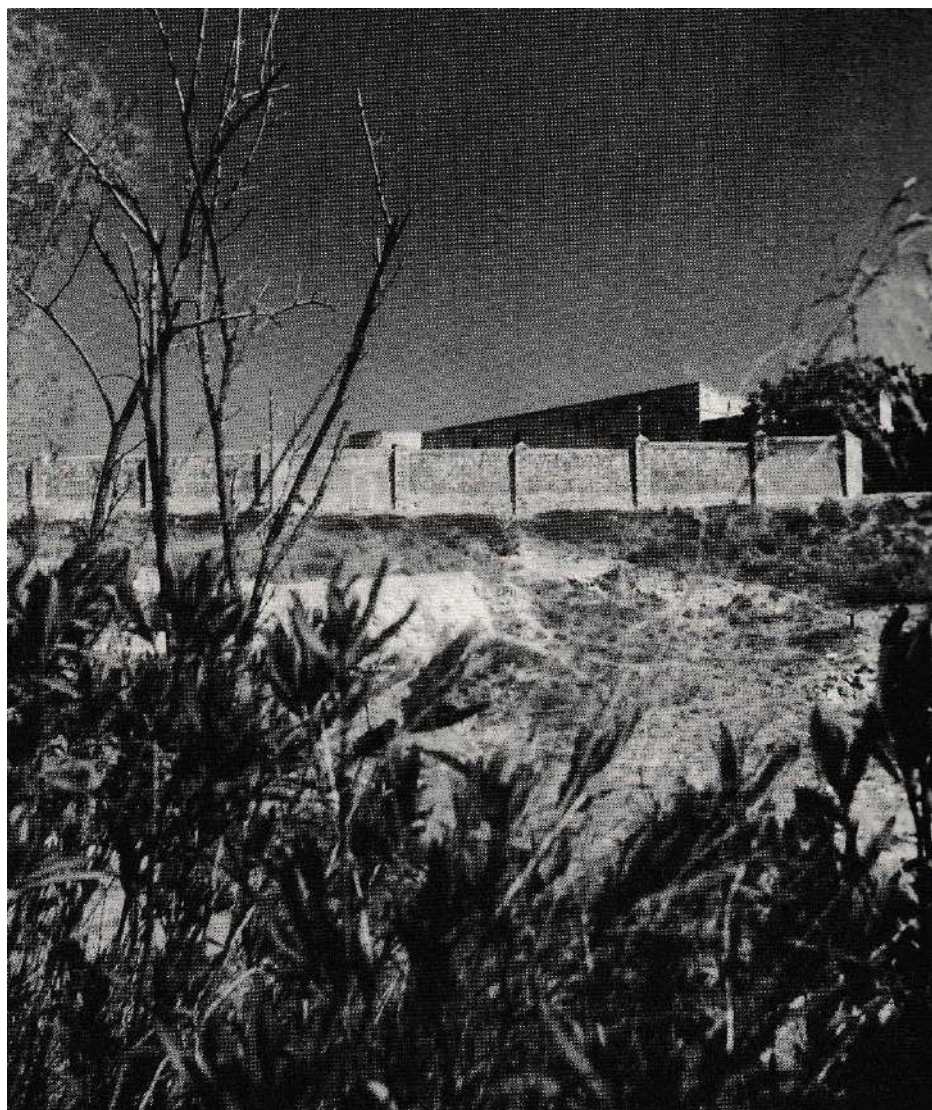
Ὁ Γενικὸς Διευθυντής

Πιστοποιητικό όπου εμφανίζεται ο χρόνος παραμονής μου στο νοσοκομείο ΕΛΠΙΣ.

Η1 κεντρική είσοδος των Φυλακών Καλαμιού (Ιντζεντίν) στα Χανιά. Αναγράφεται σε μαρμάρινη πλάκα ο τίτλος ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΑΙ ΦΥΛΑΚΑΙ ΚΑΛΑΜΙΟΥ και ακολουθεί μια ηθικολογική παρότρυνση προς τους έγκλειστους.

Αριστερά από την είσοδο του λιμανιού της Σούδας πάνω σε ύψωμα υπάρχουν οι φυλακές του Ιτζεντίν. Περιβάλλονται από υψηλό τείχος.

IT'ZEΔIN

Η πρόσοψη των Αγροτικών Φυλακών Αγιάς (Χανιά).

≡ ΝΙΚΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ ≡

ΛΕΥΚΕΣ ΜΕΛΕΣ ΒΑΛΤΟ

Δ.Φ.Δ 1950

Το εξώφυλλο της πρώτης μου ποιητικής συλλογής.
Πρόκειται για ιδιόχειρη κατασκευή.

Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης (1863-1933)
(ογδόντα χρόνια από τον θάνατό του)*

** Αυτοέκδοση του 2013. Τυπώθηκε στη Δράμα, στο Τυπογραφείο του Πέτρου Μπότσα.*

Ο Κ. Καβάφης προκάλεσε το ενδιαφέρον των διανοουμένων από λόγους διαφορετικούς. Ο ένας λόγος ήταν η χωρίς συστολή εξομολογητική θέση του ποιητή. Ο Κ. Καβάφης το τόλμησε. Τα ποιήματά του, όσα είναι ομοφυλοφιλικά ενδιέφεραν και ενδιαφέρουν τους κρυπτόμενους του πάθους. Είδαν ότι δεν είναι περιθωριακοί, ότι το πάθος τους δεν είναι αμάρτημα, ότι είναι φυσική κατάσταση και όχι παρά φύση. Ανεθάρρηναν και καθώς είχαν προσβάσεις προς τα έντυπα μέσα προέβαλαν τον ποιητή, τον εγκωμίασαν και με τις διασυνδέσεις που είχαν με ξένους λογοτέχνες και εκδοτικούς οίκους μετέφεραν άνετα τον Καβάφη στην Ευρώπη και την Αμερική. Οι μεταφράσεις ποιημάτων του Καβάφη σ' όλο τον κόσμο είναι πολλές.

Σ' ό,τι αφορά την άλλη ποίησή του με θέματα «ιστορικά» ή άλλα από προσωπικές του εμπειρίες πολλοί μελετητές και στην Ελλάδα και στο εξωτερικό τα είδαν και τα μελέτησαν από καθαρή φιλολογική και γραμματολογική διάθεση με κρίση αντικειμενική. Είναι βέβαια στον σωστό δρόμο η αξιολόγησή τους κι αυτό αναγνωρίζεται γενικά από όλους που μελέτησαν σ' όλο τον κόσμο τον Καβάφη κι έχουν λόγο για τα ποιητικά πράγματα.

Και στη μια και στην άλλη περίπτωση η ποίηση του Καβάφη έχει την ιδιαιτερότητά της, το προσωπικό της ύφος και βέβαια η διαρκής αναφορά σ' αυτήν δεν μένει χωρίς λόγο και δεν είναι τυχαία. Η ποίηση εικονίζει την πραγματικότητα, αλλά την εξωραϊζει κιόλας. Κάπου εδώ συναντάμε τον ιδιόρρυθμο αλεξανδρινό ποιητή. Από την ποίησή του απουσιάζουν τα γενικότερα θέματα της κοινωνικής ζωής. Ο Καβάφης ούτε καν τα αναζήτησε. Ενδεχομένως να μη τα αντιλήφθηκε καν καθώς ήταν κλεισμένος στον δικό του προσωπικό κόσμο. Ήταν μια κλειστή παρουσία τόσο στην ποίηση όσο και στην άλλη καθημερινότητα.

Ο Καβάφης αρκέστηκε στα μικρές έμπνευσης ποιήματα, μικρά σε έκταση, αλλά πλατιά σε περιεχόμενο και μηνύματα. Επίσης επέλεξε έναν δικό του προσωπικό τρόπο έκφρασης και στιχουργικής, που τον κράτησε σ' όλο το διάστημα της ποιητικής του διαδρομής. Αυτό είναι ένα από τα μυστικά της επιτυχίας του. Η ποίησή του τον συγκράτησε αυστηρά στα δικά της πλαίσια και περιγράμματα, δεν φλυάρησε σε εκτενή πεζογραφήματα, που δεν θα πρόσφεραν τίποτα στην ποιητική του καταξίωση. Στο σημείο αυτό η σκέψη του δούλεψε με τέλεια περίσκεψη. Ήταν νους επιλεκτικός με ακρίβεια χιλιοστού. Αν ο Νίκος Καζαντζάκης με την τεράστια *Οδύσειά* του δεν πρόσθεσε τίποτε στην όλη φήμη του και αναμφίβολη καταξίωσή του, ο Καβάφης με τα σύντομα νοούμενα των μετρημένων ποιημάτων του πρόσθεσε στη φήμη του το λαμπρό στάδιο της αθανασίας.

Ο ποιητής πιθανότατα από οδυνηρή προσωπική εμπειρία, από κάτι που άγγιξε την λεπτή χορδή των αισθημάτων του και του 'μεινε η πληγή αγιάτρευτη, με σαφή καθαρότητα, μ' έναν λόγο απλό αλλά πειστικό εκφράζει τον κρυφό καημό του. Αν κάθε καλό ποίημα γράφεται από κάτι καίριο, που συγκινεί κι όχι τυχαία, τότε τι ήταν εκείνο που τον ενέπνευσε, ώστε να γράψει το αριστουργηματικό ποίημα «Η Πόλις»; Ο κάθε σκεπτόμενος άνθρωπος λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα μπορεί να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα. Ο ποιητής το λέει ξεκάθαρα, γιατί το ξέρει από τον εαυτό του. Άδικα πασκίζεις:

*Καινούριους τόπους δεν θα βρεις, δε θά βρεις άλλες θάλασσες.
Η πόλις θα σε ακολουθεί [...]
Πάντα στην πόλι αυτή θα φθάνεις...
δεν έχει πλοίο για σε, δεν έχει οδό.*

Δεν θα ήταν υπερβολή, αν λέγαμε ότι η λεπτότητα των αισθημάτων του Κ. Καβάφη βρίσκεται πυκνωμένη στο ποίημα «Η Πόλις». Το ποίημα αυτό ήταν για τον ποιητή μια μεγάλη στιγμή της δημιουργικής του πορείας.

Εκείνο που ιδιαίτερα τόνισε στην ποιήσή του ήταν η θλίψη του για το γοργό πέρασμα του χρόνου. Το τόνισε με λόγο απλό, καθαρό. Όλους τους ανθρώπους τους προξενεί θλίψη το γοργό πέρασμα του χρόνου με τ' άσχημα που φέρνει, τις ρυτιδώσεις του προσώπου, τον μαρασμό του δέρματος, το σβήσιμο των φωτεινών ματιών, το μάδημα των μαλλιών, το πικρό γήρας. Σ' ένα από τα πιο απλά, από τα πιο λιτά στην έκφραση κι όχι τόσο γνωστά ποιήματά του ο Καβάφης επαναλαμβάνει τη θλίψη του για το γοργό πέρασμα του χρόνου. Τον τρώμαζε! Άναψε τη λάμπα στο δωμάτιό του στις εννέα. Πήγε δώδεκα και μισή. Είναι μόνος, θυμάται:

*δρόμους που τώρα έγιναν αγνώριστοι,
κέντρα γεμάτα κίνηση που τέλεψαν,
και θέατρα και καφενεία που ήταν μια φορά.*

Ήρθαν στην σκέψη του:

*Πένθη της οικογένειας, χωρισμοί,
αισθήματα δικών μου, αισθήματα
των πεθαμένων τόσο λίγο εκτιμηθέντα.
Δώδεκα και μισή. Πώς πέρασεν η ώρα.
Δώδεκα και μισή. Πώς πέρασαν τα χρόνια.*

Η πικρία όμως του Αλεξανδρινού ποιητή γι' αυτό που γοργά χάνεται εκφράστηκε και σ' άλλα ποιήματά του περισσότερο γνωστά. Αναφέρομαι στο ποίημα «Κερί». Εδώ είναι σαφέστερος ή πιο ολοκληρωμένος στη σκέψη ο ποιητής. Στρέφει τα μάτια του στο παρελθόν. Οι μέρες είναι «μια θλιβερή σειρά κερών σβησμένων». Η θέα του συμβόλου του είναι αδιανόητη. «Δεν θέλω να τα

βλέπω, με λυπεί η μορφή των». Τον ταρασσει το γεγονός που ο χρόνος τρέχει γοργά και δεν μας αφήνει ανεπηρέαστους στο ταχύ κύλισμά του:

*Δεν θέλω να γυρίσω να μη διω και φρίξω
τι γρήγορα που η σκοτεινή γραμμή μακραίνει
τι γρήγορα που τα σβηστά κεριά πληθαίνουν.*

Πρέπει να προσέξουμε εκείνο το ρήμα «φρίξω». Δεν θα τον προξενήσει απλά λύπη ή απόγνωση η θέα των σβησμένων πια κεριών που χάθηκαν, αλλά θα του προκαλέσει φρίκη, γι αυτό δεν θέλει να γυρίσει πίσω να ιδεί. Πώς θα το λέγαμε αυτό διαφορετικά; Μεταφυσική αγωνία; Όλοι αγαπάμε τη ζωή. Όλοι φοβόμαστε να μη τη χάσουμε. Όλοι λατρεύουμε τα νιάτα. Απεχθανόμαστε το γήρας που μας κλέβει τη θαλερότητα και το εκφράζουμε με λόγο απλό και συνήθη, ο Καβάφης όμως τη θλίψη για την νεότητα και το σφρίγος της που χάνονται τα μετέβαλε σε Τέχνη και μάλιστα σε πειστικό φιλοσοφικό λόγο. Η άποψη ότι αβασάνιστα και ως μοιραίο τι πρέπει να αναμένουμε αυτό το αναπότρεπτο, που οριστικά και αμετάκλητα όρισε η φύση, για τον Καβάφη δεν είχε ισχύ. Δεν βρήκε δικλείδα να ειςχωρήσει στη φιλοσοφική του σκέψη και να γίνει στωικά ανεκτή.

Και σήμερα τύποι σαν τον Καβάφη αναζητούν σε λαϊκές γειτονιές, σε κάποια καφενεία συνοικιακά ή άλλα που είναι στέκια της όμοιας ροπής, ακόμα και σε πλατείες, δρόμους παράμερους μακρινούς αναζητούν τον εφήμερο σύντροφο δηλώνοντας με την παρουσία τους το αίτημά τους. Και βέβαια γι' αυτό πληρώνουν. Το χρήμα στις καταστάσεις αυτές είναι δέλεαρ και παίζει καθοριστικό ρόλο. Πέρασαν όμως τα χρόνια, ο ποιητής δεν είχε το πρώτο νεανικό μπρίο. Οι ρυτίδες, η κάμψη, η σβησμένη νεότητα τον τρομάζουν, του δημιουργούν στιγμές απόγνωσης. Η εξομολόγησή του φτάνει σε σημείο μιας μάταιης αναζήτησης:

*το γήραςμα του σώματος και της μορφής μου
είναι πληγή από φρικτό μαχαίρι.*

Αναζητά μαγικά βότανα από γιατρούς που θα του ξαναδώσουν την πρώτη νιότη, την πρώτη εκείνη έξαψη τ' άνομου πάθους:

*Ποιο απόσταγμα κατά τες συνταγές
αρχαίων ελληνοσύρων μάγων καμωμένο
που για μια μέρα...
ή και για λίγην ώρα
τα είκοσι τρία μου χρόνια να με φέρει
ξανά· του φίλου μου στα είκοσι δύο του χρόνια
να με φέρει ξανά την εμορφιά του, την αγάπη του.
Ποιο απόσταγμα να βρίσκεται κατά τες συνταγές
αρχαίων ελληνοσύρων μάγων καμωμένο
που, σύμφωνα με την αναδρομήν,
και την μικρή μας κάμαρη να επαναφέρει.*

Μια τραγική φιγούρα ήταν κατά βάσιν ο ποιητής κρυμμένος πίσω από μια θαμπή λάμπα στο δωμάτιό του. Με χαμένους όλους τους οικείους του, φορτωμένος με μνήμες πικρές δεν είχε να περιμένει τίποτε.

Τα βότανα των Ελληνοσύρων μάγων δεν έκαναν το θαύμα τους. Τον Απρίλιο του 1933 άφησε την τελευταία του πνοή στην κοσμοξάκουστη πόλη. Από το ένοχο και ταραγμένο πέρασμά του έμεινε ο απόηχος της ποίησής του· μια ποίηση εξομολογητική, απόλυτα προσωπική, που παραδόξως δεν έγινε αφορμή απαξίωσης, αλλά καταξίωσης. Περίεργο; Μπορεί.

Αν και πέρασαν από τον θάνατό του ογδόντα ολόκληρα χρόνια, συνεχίζει να βρίσκεται στην επικαιρότητα, να υμνείται, να αναλύεται, να εκθειάζεται και ν' αποτελεί ένα διαχρονικό σύμβολο ακμαίου ποιητικού λόγου προς μίμησιν όχι μόνο στον ελληνικό χώρο, αλλά με προεκτάσεις σε Δύση και σ' Ανατολή. Ακούστηκαν κατά καιρούς φωνές άρνησης, αλλά γίνεται φανερό ότι η πραγματικότητα είναι διαφορετική. Από τις ξένες μεταφράσεις των ποιημάτων του που είναι πολλές παραθέτουμε τρία ποιήματα από τη γειτονική Ιταλία. Ο αείμνηστος ελληνιστής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Lecce, Paolo Stomeo, έκανε τις μεταφράσεις αποδίδοντας με απόλυτη πιστότητα το ύφος και το πνεύμα του Καβάφη:

ΕΝΑΣ ΓΕΡΟΣ

Στου καφενείου του βοερού το μέσα μέρος
σκυμμένος στο τραπέζι κάθετ' ένας γέρος·
με μian εφημερίδα εμπρός του, χωρίς συντροφιά.

Και μες στων άθλιων γηρατειών την καταφρόνια
σκέπτεται πόσο λίγο χάρηκε τα χρόνια
που είχε και δύναμη, και λόγο, κ' εμορφιά.

Ξέρει που γέρασε πολύ· το νιώθει, το κοιτάζει.
Κι εν τούτοις ο καιρός που ήταν νέος μοιάζει
σαν χθες. Τι διάστημα μικρό, τι διάστημα μικρό.

Και συλλογιέται η Φρόνησις πώς τον εγέλα·
και πώς την εμπιστεύονταν πάντα —τι τρέλα!—
την ψεύτρα που έλεγε— «Αύριο. Έχεις πολύν καιρό.».

Θυμάται ορμές που βάσταγε· και πόση
χαρά θυσίαζε. Την άμυαλή του γνώση
καθ' ευκαιρία χαμένη τώρα την εμπαίζει.

...Μα απ' το πολύ να σκέπτεται και να θυμάται
ο γέρος εξαλίσθηκε. Κι αποκοιμάται
στου καφενείου ακουμπισμένος το τραπέζι.

UN VECCHIO

Nel chiassoso caffè stava seduto,
curvo sul tavolino, e avea davanti
un giornale e nessuno era con lui.

E sprezzando la misera vecchiaia
si duol d' aver goduto poco gli anni
allor che avea bellezza e forza e senno.

Sa d'esser molto vecchio : il sente, il vede.
Gli pare ieri il tempo ch' era giovane.
Quanto breve intervallo, quanto breve!

E pensa che la mente lo ingannava.
Oh! pazzo lui che sempre le credeva!
Bugiarda! Gli dicea: «Doman! C' è tempo!»

Le antiche sue energie ricorda e quanta
gioia sacrificava. Ed or deride
la sua stoltezza ogni occasion perduta...

Ma, preso dai pensieri e dai ricordi,
vinto é da stordimento. E si addormenta
curvo sul tavolino del caffè.

ΚΕΡΙΑ

Του μέλλοντος οι μέρες στέκοντ' εμποστά μας
σα μια σειρά κεράκια αναμμένα —
χρυσά, ζεστά, και ζωηρά κεράκια.

Οι περασμένες μέρες πίσω μένουν,
μια θλιβερή γραμμή κεριών σβησμένων·
τα πιο κοντά βγάζουν καπνόν ακόμη,
κρύα κεριά, λιωμένα, και κυρτά.

Δεν θέλω να τα βλέπω· με λυπεί η μορφή των,
και με λυπεί το πρώτο φως των να θυμούμαι.
Εμπρός κοιτάζω τ' αναμμένα μου κεριά.

Δεν θέλω να γυρίσω να μη δω και φρίξω
τι γρήγορα που η σκοτεινή γραμμή μακραίνει,
τι γρήγορα που τα σβηστά κεριά πληθαίνουν.

CERI

I cari giorni del nostro futuro
ci stan davanti dritti come ceri:
come di ceri accesi lungariga,
di aurei, caldi e vividi ceri.

Dietro rimangono i giorni passati,
di ceri spenti lunghissima fila,
i più vicini mandan fumo ancora,
nerissimi, contorti e consumati.

Non vo' guardarli: il loro aspetto é triste,
mi duol pensare alla lor prima luce.
Mi volgo avanti e guardo i ceri accesi.

Paura ho di voltarmi e di vedere
come presto la linea tenebrosa
s' allunga e presto i ceri spenti aumentano.

ΙΘΑΚΗ

Σα βγεις στον πηγαιμό για την Ιθάκη,
να εύχεται νάναι μακρύς ο δρόμος,
γεμάτος περιπέτειες, γεμάτος γνώσεις.
Τους Λαιστρυγόνες και τους Κύκλωπας,
τον θυμωμένο Ποσειδώνα μη φοβάσαι,
τέτοια στον δρόμο σου ποτέ σου δεν θα βρεις,
αν μέν' η σκέψις σου υψηλή, αν εκλεκτή
συγκίνησης το πνεύμα και το σώμα σου αγγίζει.
Τους Λαιστρυγόνες και τους Κύκλωπας,
τον άγριο Ποσειδώνα δεν θα συναντήσεις,
αν δεν τους κουβανείς μες στην ψυχή σου,
αν η ψυχή σου δεν τους στήνει εμπρός σου.

Να εύχεται νάναι μακρύς ο δρόμος.
Πολλά τα καλοκαιρινά πρωιά να είναι
που με τι ευχαρίστηση, με τι χαρά
θα μπαίνεις σε λιμένας πρωτοειδωμένους·
να σταματήσεις σ' εμπορεία Φοινικικά,
και τες καλές πραγμάτειες ν' αποκτήσεις,
σεντέφια και κοράλλια, κεχριμπάρια κι έβενους,
και ηδονικά μυρωδικά κάθε λογής,
όσο μπορείς πιο άφθονα ηδονικά μυρωδικά·
σε πόλεις Αιγυπτιακές πολλές να πας,
να μάθεις και να μάθεις απ' τους σπουδασμένους.

Πάντα στον νου σου να 'χεις την Ιθάκη.
Το φθάσιμον εκεί ειν' ο προορισμός σου.
Αλλά μη βιάζεις το ταξίδι διόλου.
Καλύτερα χρόνια πολλά να διαρκέσει·
και γέρος πια ν' αράξεις στο νησί,
πλούσιος με όσα κέρδισες στον δρόμο,
μη προσδοκώντας πλούτη να σε δώσει η Ιθάκη.

Η Ιθάκη σ' έδωσε τ' ωραίο ταξίδι.
Χωρίς αυτήν δε θάβγαινες στον δρόμο.
Άλλα δεν έχει να σε δώσει πια.

Κι αν πτωχική την βρεις, η Ιθάκη δεν σε γέλασε.
Έτσι σοφός που έγινες, με τόση πείρα,
ήδη θα το κατάλαβες οι Ιθάκες τι σημαίνουν.

ITACA

Quando uscirai per andaré ad Itaca,
fa' voti che sia lungo il tuo viaggio,
pien di peripezie e di conoscenze.
Non temere i Ciclópi e i Lestrigóni,
e neppur l' adirato Poseidóne.
Non troverai nel viaggio tali mostri,
se eccelso il tuo pensier riman, s' eletta
commozion ti tocca il corpo e l' anima.
Giammai i Lestrigóni ed i Ciclópi
o il fero Poseidóne incontrerai,
se tu non li trasporti nel tuo spirito,
se l' alma tua non te li pone avanti.
Prega che molto lungo sia il cammino.

Che siano molte. prega, le albe estive,
allor che con piacere e con gran gioia
approderai a porti non mai visti:
ti fermerai ai mercati di Fenicia
e acquisterai le belle mercanzie,
madreperle e coralli, ebano ed ambra,
aromi voluttuosi d' ogni specie,
quanto più puoi aromi voluttuosi.

Visiterai molte città d' Egitto
per imparare molto dai sapienti.

Itaca ti sia sempre nel pensiero :
a giungere colà sei destinato.
Ma il viaggio cerca di non affrettare.
Meglio è che tu resista per molt'anni
e che tu approdi all' isola ormai vecchio,
ricco di ciò che hai guadagnato in viaggio,
senza aspettar da Itaca ricchezze.

Itaca invero t' ha donato il viaggio.
Senz' Itaca viaggiato non avresti.
Nulla più le rimane da donarti.
Essa non ti ha deriso sebben povera.
Divenuto sei saggio e tanto esperto,
cha già capito avrai che sono le Itache.

Προικισμένος ο ποιητής με το αλάνθαστο κριτήριο του ποιητικού του τάλαντου —αποφεύγοντας τη δυσνόητη στρυφνότητα— κινήθηκε προσφέροντας τα ποιήματά του σε φίλους, σε γνωστούς και σ' όσους του τα ζητούσαν. Πέτυχε να κάνει αυτό που τον έκανε το απόλυτα γνωστό και να γίνει αυτό που έγινε. Αναζήτησε την ΙΘΑΚΗ. Βγήκε στον δρόμο για τον «πηγαισμό» και, σεμνός και ήπιος περιπατητής καθώς ήταν, εννόησε καλά και κατέγραψε τα σοφά της μυνύματα...

Ο ποιητής Κωνσταντίνος Καβάφης (μια δοκιμή προσέγγισης)

Το ποίημα «Μακριά» είναι σαν ν' αποτελεί μια ταύτιση με το ποίημα «Θάλασσα του πρωιού»

ΜΑΚΡΙΑ

Θα 'θελα αυτήν την μνήμη να την πω..
Μα έτσι εσβήσθη πια... σαν τίποτε δεν απομένει,
γιατί μακριά στα πρώτα εφηβικά μου χρόνια κείται.

Δέρμα σαν καμωμένο από ιασεμί...
Εκείνη του Αυγούστου —Αύγουστος;— η βραδιά...
Μόλις θυμούμαι πια τα μάτια· ήσαν, θαρρώ, μαβιά...
Α ναι, μαβιά· ένα σαπφείρινο μαβί.

ΘΑΛΑΣΣΑ ΤΟΥ ΠΡΩΙΟΥ

Εδώ ας σταθώ. Κι ας δω κι εγώ τη φύση λίγο.
Θάλασσας του πρωιού κι ανέφελου ουρανού
λαμπρά μαβιά, και κίτρινη όχθη· όλα
ωραία και μεγάλα φωτισμένα.

Εδώ ας σταθώ. Κι ας γελασθώ πως βλέπω αυτά
(τα είδ' αλήθεια μια στιγμή σαν πρωτοστάθηκα)·
κι όχι κι εδώ τες φαντασίες μου,
τες αναμνήσεις μου, τα ινδάλματα της ηδονής.

Ο ποιητής στέκεται στην άκρη της θάλασσας (Θάλασσα του πρωιού) και την παρατηρεί γοητευμένος από τη γαλήνη που επικρατεί και είναι σαν να θέλει να χαθεί σ' αυτό που γύρω του υπάρχει έξω απ' αυτόν ξεχνώντας αναμνήσεις, ξεχνώντας «ινδάλματα ηδονής». Αν προσδιορίσουμε γλωσσικά, εννοιακά τη

λέξη «ίνδαλμα», βλέπουμε ότι εδώ πρόκειται όχι για κάτι χειροπιαστό, απτό, αλλά κάτι που το ζει η σκέψη του στον δικό της άυλο κόσμο. Κατά τον λεξικογράφο ίνδαλμα σημαίνει: «Εικών, ομοίωμα, ιδεατή μορφή, πλάσμα της φαντασίας, ιδεώδης ύπαρξη, αντικείμενο λατρείας».

Και στο ένα και στο άλλο δίνει η μνήμη τη δική της παρουσία. Το έντονο παρυσιαστικό της οπλίζει τα δύο ποιήματα με συγκινησιακό στοιχείο στιγμών, που δεσμεύει τον ποιητή με χάλκινα δεσμά και τον σύρει σε περιστάσεις, που ο ίδιος αδυνατεί ν' αποφύγει. Τον έχουν «στανικώς» που θα έλεγε ο Μακρυγιάννης, υποδουλώσει. Παρ' όλο που «στα πρώτα εφηβικά του χρόνια κείται» η μνήμη αυτή, η τυραννική της παρουσία είναι τόσο έντονη, που ακόμα τον δένει και τον κρατεί. Αν και υπάρχει η κοινή πίστη ότι «ο κοινός ιατρός», ο χρόνος, αμβλύνει εντυπώσεις κι απαλύνει συγκινήσεις, για τον ποιητή η πίστη αυτή δεν υπάρχει. Ζει έντονα το παρελθόν και ιδανικά το καταγράφει. Μένει κάποιος με την εντύπωση ότι τα δύο αυτά μικρής πνοής ποιήματα, επίλεκτα στην ποίηση του Καβάφη, περικλείουν ολόκληρη την εσωτερική δομή και γενικά τον ψυχισμό του. Θέλει να την πει αυτή την μνήμη που καθόρισε και διέγραψε την μελλοντική του τροχιά στη ζωή, παρ' όλο που ομολογεί ότι η μνήμη εκείνη ανήκει στα πρώτα εφηβικά του χρόνια. Ωστόσο σφιχτά τον δένει και τον κρατεί. Εκείνη καθόρισε όλες τις μετέπειτα κινήσεις του. Δεν μένει αμφιβολία ότι το ποίημα «Η Πόλις» βγήκε μέσα από το όλο κλίμα, όπως αυτό εκφράζεται με καθαρότητα στα δυο αναφερθέντα ποιήματα:

Η ΠΟΛΙΣ

Είπες· «Θα πάγω σ' άλλη γη, θα πάγω σ' άλλη θάλασσα.
Μια πόλις άλλη θα βρεθεί καλύτερη από αυτή.
Κάθε προσπάθειά μου μια καταδίκη είναι γραφτή·
κι είν' η καρδιά μου —σαν νεκρός— θαμμένη.
Ο νους μου ως τότε μες στον μαρασμόν αυτόν θα μένει.
Όπου το μάτι μου γυρίσω, όπου κι αν δω
ερείπια μαύρα της ζωής μου βλέπω εδώ,
που τόσα χρόνια πέρασα και ρήμαξα και χάλασα».

Καινούριους τόπους δεν θα βρεις, δε θάβρεις άλλες θάλασσες.
Η πόλις θα σε ακολουθεί. Στους δρόμους θα γυρνάς
τους ίδιους. Και στες γειτονιές τες ίδιες θα γερνάς·
και μες στα ίδια σπίτια αυτά θ' ασπρίζεις.
Πάντα στην πόλι αυτή θα φθάνεις. Για τα αλλού μη ελπίζεις:
δεν έχει πλοίο για σε, δεν έχει οδό.
Έτσι που τη ζωή σου ρήμαξες εδώ
στην κόχη τούτη την μικρή, σ' όλην τη γη τη χάλασες.

Το ποίημα «Η Πόλις» είναι τόσο απλά ειλικρινές, τόσο πηγαία συνθεμένο, που η αναζήτηση των εννοιών του σε βάθος ψυχικών πλεγμάτων είναι και άτοπη και κυρίως αποσπά το ποίημα από τα συμβαίνοντα στην καθημερινότητα και το καθιστά δυσνόητο ψυχαναλυτικό κατασκεύασμα. Πόνεσε κάποιος σ' έναν τόπο. Έκλεισε την ψυχή του σ' έναν τόπο. Ας γυρίσει όπου θέλει. Ας πάει όπου θέλει. Ας διαλέξει όποιον τρόπο δράσης θέλει. Ας ριχτεί σε όποιες διασκέδασεις θέλει. Η «πόλις» θα τον ακολουθεί. Δηλαδή η μνήμη θα τον έχει δεσμώτη. Το ποίημα αυτό δεν βγήκε από το μυαλό, βγήκε από το αίσθημα. Ξεπήδησε ατόφιο από την ψυχή. Εκφράζει ο ποιητής εκείνο που έζησε, εκείνο που χαράχθηκε στην συνειδήσή του και προσχεδίασε τον τρόπο και το είδος της προσωπικής του ζωής, όπως διαγράφεται αποκαλυπτικά σε μια σειρά ποιημάτων του.

Αν ένας έρωτας του Καβάφη νεανικός, μια αγάπη, η πρώτη στην οποία δόθηκε απόλυτα χωρίς επιφυλάξεις (έτσι γίνεται στην εφηβεία) κι απογοητεύτηκε, η μετά τον έρωτα αυτόν πορεία μπορούσε να πάρει κατευθύνσεις διάφορες· η μια απ' αυτές ήταν κι εκείνη του ομοφυλοφιλικού έρωτα, τρόπου διασκέδασης που θα μπορούσε να τον απαλλάξει από τη θλίψη και τον πόνο της αποτυχίας. Μάταιος κόπος. «Η πρώτη αγάπη δεν λησμονιέται, δεν ξεριζώνεται απ' την καρδιά». Κι ο Ντοστογιέφσκι, που θεωρήθηκε ανατόμος της ανθρώπινης ψυχής, αρχίζει την νουβέλα του *Το Υπόγειο* με κάτι παρόμοιο: «Αυτή η μελαγχολική περιπέτεια ενός ανέλπιδου έρωτα που δε γιατρεύτηκε ποτέ, είχαν πάνω στο χαρακτήρα και τη ζωή του Ορντίνωφ μια θλιβερή επίδραση. Η φλογερή του καρδιά κι η ποιητική του ψυχή γένηκε σκληρή και στείρα. Έζησε χωρίς να ωφεληθεί τους άλλους, τσακωμένος πάντα με τον εαυτό του και πέθανε εξήντα χρόνων, μόνος, φτωχός, αφήνοντας στα λίγα πρόσωπα που γνώρισε, τη θύμηση ενός παράξενου ανθρώπου — πράγμα που είναι τόσο προσβλητικό για τους τίμιους ανθρώπους— παράξενου, αλλοπρόσαλλου, δηλαδή εκκεντρικού κι ιδιότροπου, και για να τα πούμε όλα, καθόλου ευχάριστου.

Ένα χρόνο απάνω κάτω ύστερα από τη συνάντησή του με τον Γιαροσλάβ Έλλιτς, άφησε την Αγία Πετρούπολη κι άρχισε να ταξιδεύει, ελπίζοντας ίσως να βρει κάποιαν ευχαρίστηση, κάποιο ξελάφρωμα στην αιώνια πληγή του, αλλάζοντας τόπους. Αλλά μόλις πέρασαν δυο μήνες γύρισε στην Αγία Πετρούπολη, κουρασμένος, εκνευρισμένος και πάντα περίλυπος.

Και μια ακόμη μαρτυρία, σύγχρονη μάλιστα, που θα την επικαλεσθώ όχι από λογοτεχνικά κείμενα (μυθιστορήματα ή ποιήματα) είναι η μεταφορά στον κινηματογράφο μιας παρόμοιας ιστορίας, που, ενώ θεωρείται συνήθης, ιδιαίτερα συγκίνησε χιλιάδες κινηματογραφόφιλους σ' όλο τον κόσμο, ακόμα και τους ειδικούς της έβδομης τέχνης, που την βράβευσαν φυσικά και για το θέμα της που εδώ μας ενδιαφέρει. Πρόκειται για το φιλμ «Σινεμά, ο Παράδεισος»: Νεαρός με λεπτό συναισθηματισμό γνωρίζει κι ερωτεύεται νεαρή σε μια μικρή σικελική

πόλη. Τη λατρεύει κυριολεκτικά. Φεύγει. Πηγαίνει στρατιώτης. Ο υπάλληλος πατέρας της νεαρής μετατίθεται. Φεύγουν. Ο νεαρός χάνει κάθε επαφή με τη νεαρή. Γράφει γράμματα, μένουν αναπάντητα. Ζει σε απόγνωση. Φεύγει για εργασία σε μεγάλη πόλη του Βορρά. Η ψυχή μένει στη μικρή πατρίδα και στον πρώτο έρωτα. Οι καιροί βαίνουν γρήγορα· αυτός θυμάται νοσταλγεί. Αλλάζει φίλες, κάνει γνωριμίες, μα μέσα του υπάρχει εκείνη η πρώτη νεανική αγάπη. Την αναζητεί μάταια. Ο δημιουργός της ταινίας, Giuseppe Tornatore μας έδωσε ακριβώς το πικρό αποτέλεσμα ενός αποτυχημένου έρωτα και τις συνέπειές του. Η όδευση προς τον μη φυσικό έρωτα δεν είναι η μόνη διέξοδος. Άλλοι υφίστανται τα δεινά της νοσταλγίας με καρτερία. Άλλοι βρίσκουν έναν άλλο έρωτα και βολεύονται κι άλλοι αλλάζουν τόπο διαμονής ή επιδίδονται σε περιπέτειες ταξιδιών. Ματαιοπονούν. Φεύγει το σώμα τους, μένει η ψυχή στον τόπο του πρώτου αλησμόνητου έρωτα.

*Η πόλις θα σε ακολουθεί. Στους δρόμους, θα γυρνάς
τους ίδιους. Και στες γειτονιές τες ίδιες θα γερνάς.*

Βέβαια ο Καβάφης δεν ομολόγησε ποτέ ένα τέτοιο έρωτα. Το να σ' αφήνει μια γυναίκα και να φεύγει από δίπλα σου δεν είναι τιμητικό να το λες, όταν μάλιστα κρύβεται το μυστικό της σεξουαλικής ασυμφωνίας. Κι αυτό για τον Καβάφη πρέπει να θεωρείται βέβαιο. Επεδίωξε ο ίδιος και βρήκε μια συμφωνία κάπου αλλού και χωρίς συστολή το λέει ανοικτά σε πολλά προσωπικά του ποιήματα. Τόλμησε να πει εκείνο που ήταν κι αυτό άρεσε σε πολλούς και μάλιστα σ' εκείνους που ήταν της όμοιας ροπής και το έκρυβαν, γιατί ο κοινωνικός περίγυρος το θεωρούσε όνειδος και κατάπτωση.

Το ποίημα «Η Πόλις» στην κρίση μας για τον ποιητή βαραίνει ιδιαίτερα. Ένας από τους λόγους είναι ότι το ποίημα δεν ανήκει ούτε στα αυστηρώς προσωπικά του, ούτε στα χαρακτηριζόμενα ως «ιστορικά». Είναι ποίημα κατασταλαγμένης σοφίας. Απηχεί έννοιες πρακτικής φιλοσοφίας. Πιο πάνω δώσαμε το πιθανό ψυχικό κλίμα που το γέννησε. Δόθηκαν βέβαια εξηγήσεις κι από δικούς μας και από ξένους μελετητές διάφορες, μερικές μάλιστα ξεκίνησαν από την όχθη του βάθους, που πρέπει ένας επιστήμονας ψυχολόγος να εξετάσει τα ποιήματα αυτά και να προσδιορίσει την προέλευσή τους. Θεωρούμε ότι αυτό δεν είναι απαραίτητο, γιατί το θέμα είναι απλό και κοινό. Συμβαίνει δηλαδή σε πολλούς ανθρώπους, με τη διαφορά ότι οι πολλοί δεν μπορούν να το εκφράσουν ποιητικά, γιατί δεν είναι ποιητές αλλά κοινοί άνθρωποι.

Μια εντύπωση μένει ότι η στιγμή εκείνη που η ψυχή του, νεανική και άπειρη, δόθηκε στον έρωτα δεν ξεπεράστηκε· του έμεινε και, όπως αποδείχθηκε, ήταν κακός σύμβουλος. Άρχισε να παίζει το παιχνίδι αναζητώντας τη συντροφιά νέων 20, 21, 22 και 23 χρόνων ήταν η προτίμησή του. Απέκλεισε οριστικά κι αμετάκλητα το γυναικείο φύλο από τη ζωή του. Απέκλεισε ακόμη και τους

άπλετους φωτισμούς στους χώρους που σύχναζε. Είναι μια περίοδος της ζωής του, που δεν ερευνήθηκε πλήρως, αλλά και που και ο ίδιος με τη σιωπή του την κράτησε μακριά από κακόβουλους σχολιασμούς. Μια ερωτική αποτυχία στην εφηβεία ενός ευαίσθητου κι αισθαντικού ανθρώπου, και μάλιστα ποιητή, πάντα κάπου οδηγεί, όχι βέβαια σε χαρμόσυνο πέρας. Η μνήμη μένει...

Αναφορά στον ποιητή Κ. Καβάφη

Παρατήρησαν: «Για τον Καβάφη στο δημοσίευμα (*Πρωινός Τύπος*, 4.11. 2003) δεν ανέφερες τίποτε. Φέτος, 2003, η μια μετά την άλλη βγαίνουν οι μελέτες και τα περιοδικά αφιερώματα». Με ξάφνιασαν, όχι γιατί υποδεικνύουν ό,τι υποδεικνύουν, αλλά για τη γνώμη που έχουν για τον Καβάφη, ότι δηλαδή ο Καβάφης είναι στο επίπεδο του Σολωμού, του Κάλβου και του Παλαμά. Εγώ επαυξάνω αντιγράφοντας τη γνώμη έγκυρου μελετητή (*Το Βήμα*, Κυριακή 2.11.2003): «Ο Καβάφης, κατά την γνώμη μου, είναι ποιητής υπερμοντέρνος, ποιητής των μελλουσών γενεών».

Ένας από τους λόγους μη αναφοράς του ποιητή στο δημοσίευσμά μου ήταν το γεγονός της τρέχουσας αναμόχλευσης του έργου του από πολλούς. Προβάλλει κυκλώνας γνωμών. Γράφονται τόσα, που και ο ποιητής, αν ζούσε, θα έλεγε στον εαυτό του κλείνοντας το μάτι πονηρά: Είσαι πραγματικά τέτοιος όπως σε παριστάνουν;

Κανείς δεν αμφισβητεί σήμερα, όπως γινόταν παλαιότερα, ότι ο Καβάφης είναι ποιητής και μάλιστα ενός περίβλεπτου επιπέδου. Τι ποιητής είναι όμως; Τι ποίηση έκανε; Ποίηση για την ποίηση. Πέτυχε. Στο ίδιο κλίμα άλλωστε κινούνται τόσοι και τόσοι σήμερα και θα κινούνται και αύριο. Ωραία ποιήματα. Πρωτότυπος τρόπος γραφής. Πεζολογικός όπως τον λένε άλλοι. Ανθρωποκεντρικός, φιλοσοφικός ο χαρακτήρας των ποιημάτων του κ.λπ.

Θέση για τρέχοντα προβλήματα δεν πήρε ο ποιητής ποτέ· ήταν ένας αριστοκράτης της σκέψης. Μίλησε για το χρέος και την αρετή (Θερμοπύλες), μα για την αρετή μίλησε πρώτος ο Κάλβος:

Ω Αρετή! πολύτιμος
θεά, συ ηγάπας πάλαι
τον Κιθαιρώνα· σήμερον
την γην μη παραιτήσεις
την πατρικήν μου.

Δεν νοιάστηκε ο Καβάφης για κοινωνικά θέματα, για εθνικές λαχτάρες των Ελλήνων εκείνου του καιρού. Και θα το ειπώ και πάλι. Κανείς δεν αμφιβάλλει σήμερα για το ποιητικό μεγαλείο του Καβάφη. Ο Καβάφης είναι ποιητής. Αν

δεν ήταν, δεν θα έγραφε ποιήματα άλλα φιλοσοφικά δοκίμια. Μα η καρδιά των Ελλήνων χτυπούσε για τα τρέχοντα προβλήματα και η προσδοκία τους για ένα καλύτερο αύριο ήταν και είναι συνεχής.

Την όμορφη ποίηση την χαϊρόμαστε όλοι μας. Μας συγκινεί κατάβαθα «Η Πόλις», γιατί μέσα στο ποίημα αυτό βρίσκουμε τον εαυτό μας. Μας συγκινεί επίσης το ποίημα «Ιθάκη» με το πολλαπλό περιεχόμενό του, οι σύγχρονοι όμως προβληματισμοί τι γίνονται; Είναι θεμιτό να μένει ο ποιητής ασυγκίνητος μπρος σε ό,τι θλιβερό συμβαίνει; Πόσοι και πόσοι δεν γοητεύτηκαν και δεν εντρύφησαν στα προσωπικά-ηδονικά ποιήματα του Καβάφη, ποιος όμως απ' όλους αυτούς λογάρισε με πλατύτερα κριτήρια την αληθινή αξία της ποίησης κι όχι μόνο του Καβάφη;

Πολλοί ποιητές έγραψαν ποιήματα για τον εαυτό τους, εγωκεντρικά, για έρωτες που πλήγωσαν, για έρωτες που γέμισαν τη ζωή τους με ευτυχία ή δυστυχία. Αυτούς τους ποιητές τους αγαπήσαμε. Έθρεψαν τ' όνειρο της νιότης μας. Βρήκαμε μέσα στα ποιήματα τους τον εαυτό μας ολόκληρο· μνημονεύω το «Σ' αγαπώ» της Μυρτιώτισσας, όπως επίσης στίχους της Μαρίας Πολυδούρη, που δεν απέφυγα τον πειρασμό να τους μεταφέρω εδώ:

Με μιαν ασίγαστη μανία να θέλω ό,τι μου λείπει,
να θέλω ό,τι μου κράτησες κρυφό,
κι έτσι να δέρνομαι μ' αυτό το μάταιο καρδιοχτύπι.
Στα μάτια σου την τρέλα να ρουφώ.

Τι θ' απογίνω, αγαπημένε, που θα σε ζητήσω;
Άλλοτε οι μέρες φεύγανε στην προσμονή σου σκιές.
Αιώνες καρτερώντας σε μπορούσα να διανύσω,
με τ' όνειρό σου οι πίκρες μου γλυκιές.

Μένει το ερώτημα. Ποία είναι η αποστολή της ποίησης; Τι πρέπει να κάνει ο ποιητής; Ο Σολωμός έγραψε τον «Ύμνο». Ο Κάλβος τις «Ωδές». Ο Παλαμάς έγραψε πολλά. Αρκεί να ιδεί κάποιος τα «Σατιρικά Γυμνάσματα» (1912). Ήταν όλα τούτα επίκαιρα. Ήταν ποιητές του Έθνους τους και του καιρού τους.

Ο Καβάφης μας λένε είναι ο ποιητής «των μελλουσών γενεών». Ποιών γενεών; Γιατί; Για ποιό λόγο; Η ανθρωπότητα ακροβατεί προς το άγνωστο. Ο Καβάφης μ' όλο τούτο το κοσμογονικό κουτρουβάλημα ποια σχέση μπορεί να έχει; Ήταν ποιητής, διαβάζεται ευχάριστα, κάποιοι όμως ορισμοί κι αφορισμοί που του αποδίδονται με τρόπο ρητό όπως «υπερσύγχρονο» ξεπερνούν το θεμιτό μέτρο. Αντιβαίνουν ακόμα και στις όποιες προσδοκίες του ίδιου του ποιητή για την εκτίμηση και την σπουδαιότητα του έργου του.

Κείμενα για την ιστορία

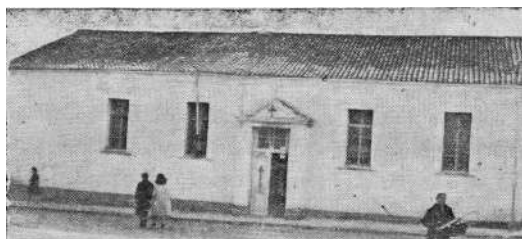
**Η ξυλόστεγη βασιλική
των Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας**

Αυτοέκδοση, Τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1961.

Η Αποκαθήλωση

Πρόλογος

*Ταπεινή, φτωχούλα, η πίστη τη θεμελίωσε
κι έχει γύρω εικόνες άτεχνα γραμμένες,
μα είν' ο Θεός εκεί κοντότερα στον άνθρωπο,
παρά σ' άλλες εκκλησίες λαμπροχτισμένες.*

Γεώργιος Δροσίνης

Από τις πρώτες κιόλας μέρες του 1960, κυκλοφόρησαν επίμονες φήμες ότι ο ναός των Εισοδίων θα κατεδαφιστεί κι' ότι, στη θέση του και στον γύρω χώρο, θα οικοδομηθεί νέος ναός «ο οποίος θα υπηρετή ανέτως την Ορθοδοξία εν Δράμα». Το γεγονός δημιούργησε αντιδράσεις, προπάντων μεταξύ των παλιών Δραμινών, που γνωρίζουν από δική τους πείρα την ιστορική σημασία του μνημείου. Οι ειδήμονες αυτοί Δραμινοί είπαν ότι είναι επιβεβλημένη η διατήρηση του ναού, εφόσον συνδέεται άμεσα με την ιστορία της πόλης και την εθνική της ζωή. Ο Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μακεδονίας και οι αρμόδιοι της υπηρεσίας «Αναστηλώσεων» του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων είπαν επίσης, ότι ο ναός αποτελεί μνημείο του παρελθόντος και, συνεπώς, κανείς λόγος δεν μπορεί να γίνει για κατεδάφισή του. Οι εφημερίδες της Θεσσαλονίκης *Ελληνικός Βορράς* και *Μακεδονία* με ολόκληρη σειρά δημοσιευμάτων υποστήριξαν όλες τις παραπάνω απόψεις. Ύστερα απ' αυτά, η συζήτηση πήρε οξύ χαρακτήρα, και δεν γνωρίζει κανείς τι θα γίνει τελικά. Η σύντομη τούτη εργασία, πιστεύω, θα συμβάλει στη δικαιότερη λύση του προβλήματος.

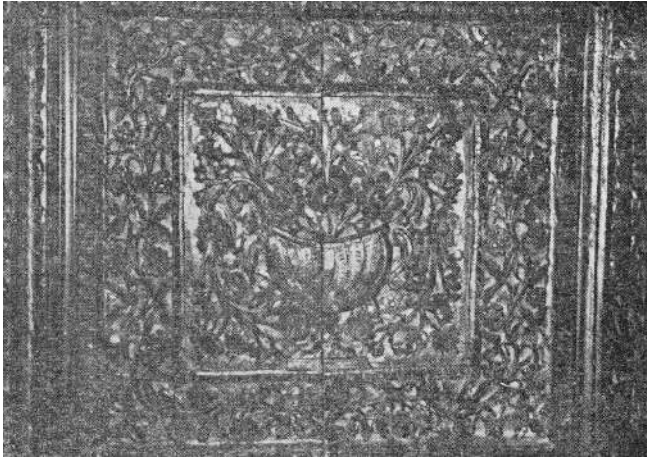
Πρώτες πληροφορίες

Πρώτος ασχολήθηκε με το ναό ο Ευάγγελος Στράτης στην ιστορικο-αρχαιολογική του μελέτη *Η Δράμα και η Δράβησκος*. Αντιλαμβάνεται την αρχαιολογική

και εθνική σημασία του μνημείου. Το χρονολογεί. Το αξιολογεί. Δια φωτίζει αρκετά το θέμα. Πρέπει να σημειωθεί η έλλειψη δύο βασικών βοηθημάτων, που δεν αναφέρονται πουθενά στο έργο του. Είναι και τα δύο ταξιδιωτικά, του Τούρκου Εβλιά Τσελεμπί και του Γάλλου Paul Lucas. Ιδιαίτερα ο δεύτερος θα τον βοηθούσε πολύ με τις πληροφορίες που δίνει για την αρχιεπισκοπή Δράμας στα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα.

«Επί της θέσεως του ήδη Καθεδρικού Ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου» —γράφει ο Στράτης— «περικαλλής υψούτο αρχικός ναός κατά τους πρώτους από Χριστού αιώνας, ως εκ τινων εν αυτώ διασωθεισών παλαιωτάτων χριστιανικών αρχαιοτήτων εξάγεται». Η παρουσία των βυζαντινών αρχαιοτήτων οδήγησε τον ερευνητή να κάνει την παραπάνω κρίση, δεν είναι όμως σωστή. Ο Paul Lucas είδε τον προκάτοχο του σημερινού ναού και γράφει τα εξής: «Οι Έλληνες έχουν στη Δράμα μια εκκλησιά, πήγα να την ιδώ. Είναι φτωχή και κακώς συντηρημένη και όμως είναι μια Αρχιεπισκοπή». Η μαρτυρία του Paul Lucas είναι παρμένη από το προσωπικό του ημερολόγιο και, συνεπώς, αυθεντική. Οι χριστιανικές αρχαιότητες, που διατηρήθηκαν και στις μέρες μας (βυζαντινά ανάγλυφα), είναι αυτουνού του ναού υπολείμματα, που τον κατεδάφισαν το 1721 για να υψώσουν στη θέση του νέο ναό. Στη θέση του σημερινού δεν «υψούτο άλλοτε περικαλλής», αλλά ένας ταπεινός βυζαντινός ναός, που ο τότε μητροπολίτης Παρθένιος τον κατεδάφισε. Τα χρόνια εκείνα δεν υπήρχε σπουδή βυζαντινής αρχαιολογίας, ενώ οι εθνοκορησκευτικές ανάγκες των ορθοδόξων Ελλήνων Δράμας αξίωναν την κατασκευή ενός πιο πλατιού ναού. Άλλοι δεν υπήρχαν στη Δράμα. Η Αγία Σοφία ήταν μουσουλμανικό τέμενος. Ο ναός του Paul Lucas έδωσε τη θέση του σ' έναν πιο ευρύχωρο. Ο Ευάγγελος Στράτης, για να κάνει ακόμη πιο χτυπητή τη διαφορά μεταξύ του «λαμπρού» παλιού ναού και του υπάρχοντος σημερινού, συνεχίζει: «Εν τω Καθεδρικό Ναώ των Εισοδίων της Θεοτόκου, η στενοχωρία, το ταπεινόν τού οικοδομήματος του Ναού τούτου, η πενιχρότης του διακόσμου, η έλλειψις επαρκούς φωτισμού, ο όλος πρόχειρος αυτού ρυθμός, εισίν αλάθητοι ενδείξεις της λαίλαπος του αγρίου φανατισμού, ήτις εμυκάτο επί μακρούς αιώνας επί της τλήμονος Εκκλησίας και ομογενείας της Δράμας. Δια τούτο και ο σεμνός ούτος Ναός δεν παρουσιάζει την εμπρέπουσαν εις Μητροπολιτικόν Ναόν επιβλητικότητα, ουδέ περικλείει τον αλλαχού πλούσιον διάκοσμον». Είναι γνωστό, ότι στα χρόνια της τουρκοκρατίας χρησιμοποιήθηκε πολύ στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της ηπειρωτικής Ελλάδος ο ρυθμός της βασιλικής με μικρές ή μεγαλύτερες παραλλαγές. Τύπου βασιλικής ξυλόστεγης είναι και ο ναός των Εισοδίων, χτισμένος από Έλληνες μαστόρους. Ο εσωτερικός διάκοσμος είναι αξιόλογος· ο Στράτης όμως δεν μπόρεσε να εκτιμήσει όσο έπρεπε την καλλιτεχνική αξία των ξυλόγλυπτων αντικειμένων, που αυτά κυρίως δημιουργούν την εσωτερική γραφικότητα. Δικαιολογείται· η ξυλογλυπτική, σαν εκδήλωση χωρι-

στή του λαϊκού πολιτισμού, ήταν έξω από τα ιστορικά και αρχαιολογικά του ενδιαφέροντα.

Λεπτομέρεια τέμπλου

Η χρονολόγηση του μνημείου είναι η ουσιωδέστερη προσφορά του. Μας δίνει το κείμενο μιας επιγραφής, που ήταν εντοιχισμένη στο μητροπολιτικό μέγαρο, «αναγινωσκομένη προ της κατεδαφίσεως εκείνου»;

ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΗ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΩΤΑΤΗΣ ΜΗ-
ΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΔΡΑΜΑΣ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΚΑΙΡΟΝ ΧΡΗ-
ΜΑΤΙΣΑΝΤΟΣ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΤΩ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΩ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΚΥ-
ΡΙΩ ΠΑΡΘΕΝΙΩ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΕΝ ΕΤΙ
ΑΨΚΑ (1721) ΕΝ ΜΗΝΙ ΙΟΥΝΙΟΥ Δ' ΙΚΟΤΙ ... ΙΕ'

Ο ΔΡΑΜΑΣ ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ

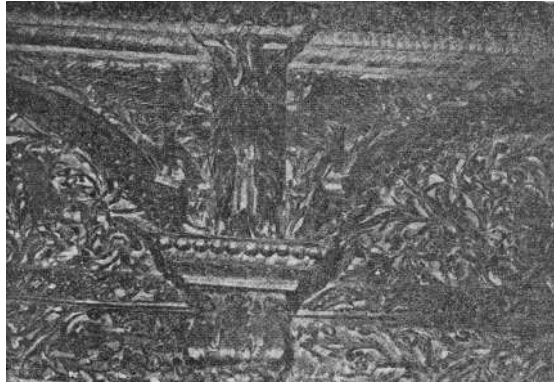
Πρόκειται για ανακαίνιση ή για ανέγερση ναού; Ο ίδιος μιλάει πιο κάτω για έκρηξη «του άγριου φανατισμού των τότε κρατούντων βαρβάρων» και αποδίδει σ' αυτήν την παρακμή και την ερήμωση του παλαιότερου ναού· αυτό όμως δεν αποδεικνύεται ιστορικά. Πρέπει να το θεωρήσουμε ανακρίβεια, γιατί ο Paul Lucas όταν επισκέφθηκε την αρχιεπισκοπή Δράμας και είδε μισοθαμμένο στο χώμα, ένα μπουστό του Ηρακλή που βάσταζε την οροφή πιθανόν μιας στοάς του ναού, δεν μπόρεσε να το αγοράσει, αν και ήταν «μιας μεγάλης ομορφιάς» αρχαίο έργο, «από έξοχο άσπρο μάρμαρο». Ο ίδιος πάλι μας λέγει: «Θα το αγόραζα εξάπαντος, εάν ο Αρχιεπίσκοπος ήταν στην Δράμα, άλλα κατά την απουσία του κανείς δεν τολμά να εγγίσει την εκκλησία του· στο τέλος είχα τη λύπη να το αφήσω».

Εκτός αυτού, πρέπει να λάβουμε υπ' όψη μας δύο βασικά πράγματα: α) τη θρησκευτική ελευθερία που απελάμβαναν οι χριστιανοί κάτοικοι της οθωμανικής Αυτοκρατορίας και β) την έλλειψη σαφούς μαρτυρίας, που να μιλάει για καταστροφές που έκαναν οι Τούρκοι. Αντίθετα, οι κάτοικοι του μεταξύ Παγγαίου και Φαλακρού χώρου, υποτάχτηκαν χωρίς αντίσταση στους Τούρκους του Μουράτ Α' τον 14ο αιώνα (πιθανόν το 1373), χωρίς να ξέρουμε ποιες ήταν οι σχέσεις κατακτητών και κατοίκων τους δύο πρώτους αιώνες. Αλλ' από το 16ο αιώνα και δώθε μέχρι την απελευθέρωση του 1913 διαπιστώνουμε μια κατάσταση οπωσδήποτε υποφερτή.

Στοιχεία Αρχιτεκτονικής

Η Τουρκοκρατία εμπόδισε τους χριστιανούς των πόλεων και των χωριών να οικοδομήσουν λαμπρούς ναούς. «Οι εκκλησίες των ραγιάδων έπρεπε να είναι φτωχικές και ασήμαντες για να μην τις προσέχη ο κατακτητής και να μην τον ερεθίζει η παρουσία τους». Ο ναός των Εισοδίων, γέννημα της εποχής αυτής, δεν αποτελεί βέβαια εξαίρεση κι' έτσι εξηγείται πολύ καλά «το ταπεινόν της οικοδομής». Εξωτερικά δεν παρουσιάζει μεγάλο αισθητικό ενδιαφέρον: «πιστεύουν πως το εξωτερικό των εκκλησιών ήταν σκόπιμα απλό, χωρίς καμιά αρχιτεκτονική διαμόρφωση». Πιο κομψή και πιο καλλιγράμμη προβάλλει η ανατολική πλευρά με την ημικυκλική έξαρση της κόγχης του ιερού και την καθαρή διαγραφή των τεμνομένων γραμμών της στέγης. Η χωριστή οροφή της κόγχης σκεπάζεται με κεραμίδια συμμετρικά, τοποθετημένα σε ακτινωτή διάταξη. Κάτω από την οροφή, στην κοίλη επιφάνεια, ανοίγονται πέντε ισομεγέθη τυφλά τόξα. Μια δάφνη θαλερή, ριζωμένη κοντά στον τοίχο μαζί με άλλες πρασινάδες, επιτείνει την γραφικότητα. Δύο παράθυρα μικρών διαστάσεων, τοξωτό το ένα, ορθογώνιο το άλλο, φραγμένα με σιδεριές, φωτίζουν το ιερό. Στις δύο μακριές πλευρές ορθογώνια μεγαλύτερων διαστάσεων, τέσσερα στη βορινή, πέντε στη νότια, φωτίζουν τα κλίτη του κυρίως ναού. Το μήκος των μακρών πλευρών είναι περίπου 19 μ., των στενών 13. Στη νότια πλευρά είναι εντειχισμένα δύο βυζαντινά ανάγλυφα, στη δυτική ένα. Υπάρχουν δύο είσοδοι, η δυτική και η βορινή. Μία ακόμη νότια οδηγεί στο καμπαναριό και τον γυναικωνίτη, κυρίως όμως χρησιμοποιείται από τους υπηρέτες του ναού. Μικρή, τέλος, πορτούλα βγάζει από το ιερό στην αυλή του ναού, ανατολικά. Εσωτερικά, το πλακόστρωτο δάπεδο είναι χαμηλότερα από το έδαφος. Τρία σκαλοπάτια, αντίστοιχα στις δύο κύριες εισόδους, οδηγούν σ' αυτό. Δύο σειρές κιόνων, από επτά η καθεμιά τους, υποβαστάζουν την οροφή και χωρίζουν το ναό σε τρία κλίτη. Τον δυτικό τοίχο συνεχίζει προς νοτία κατεύθυνση τοίχος στοάς, πού οδηγεί στο μεταγενέστερο (1893) καμπαναριό. Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων αυτής της στοάς είναι εντειχισμένα δύο βυζαντινά ανάγλυφα· το ένα μάλι-

στα απαλής χάραξης παριστάνει άγιο «εν προτομή», βαστάζοντα ιερά βίβλο. Η σαμαρωτή στέγη του ναού σκεπάζεται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου.

Λεπτομέρεια τέμπλου

Ιστορικές μαρτυρίες

Σε τοπική εφημερίδα της Δράμας στις 6 Μαρτίου 1960 σ' ένα μακροσκελές σχόλιο, μεταξύ των άλλων διαβάζουμε και τα παρακάτω: «Λυπούμεθα διότι οι κατέχοντες τας υπευθύνους θέσεις του Υπουργείου τούτου [πρόκειται για το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων] δεν γνωρίζουν ότι εις την πόλιν μας δεν υπάρχει, εκτός του ιστορικού Ναού της Αγίας Σοφίας, Ιερός Ναός ο όποιος είχε ανεγερθή εκ θεμελίων προς τον σκοπόν τούτον, παρά μόνον παλαιά Τουρκικά τεμένη, τα οποία αδήριτος ανάγκη μετέτρεψεν εις Ναούς της χριστιανικής Θρησκείας. Και ο περί ου ο λόγος υπάρχων ιερός Μητροπολιτικός Ναός δεν αποτελεί ειμή μόνον άθλιον, από απόψεως οικοδομικής κατασκευής, οικοδόμημα, το οποίον ουδόλως τιμά την θρησκείαν μας και την πόλιν με τας 35.000 των κατοίκων της».

Ο συντάκτης του σχολίου δεν φρόντισε πρώτα πρώτα, όπως είχε χρέος, να μάθει λίγα πράγματα για την ιστορία του μνημείου και, πιο γενικά, για την εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

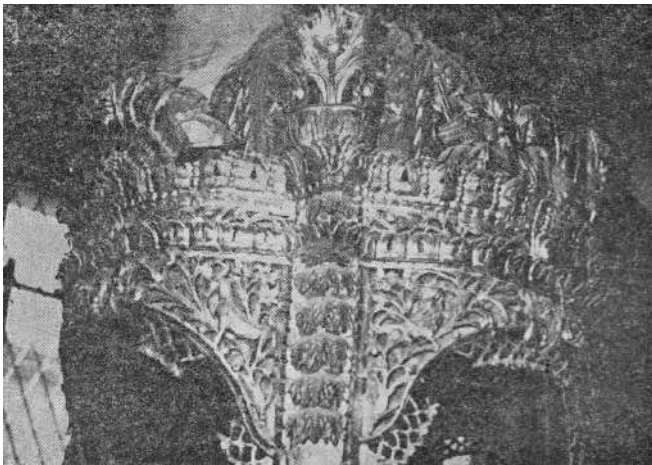
Τα αποσπάσματα που ακολουθούν, παρμένα από το Ημερολόγιο του άλλοτε μητροπολίτη Δράμας Αγαθαγγέλου, δείχνουν ολοκάθαρα την ιστορική αξία του μνημείου:

Σάββατον 22 Ιουνίου (1913)

.....
Εις τους διά των διαφόρων θυρίδων των Ελληνικών οικιών ερχόμενους εις την αυλήν της Μητροπολιτικής Εκκλησίας, ούσαν και αυλήν της ιεράς Μητροπόλεως, χριστιανούς ημών θερμώς και εντόνως συνιστώ άκραν προσοχήν.

Τετάρτη 26 Ιουνίου (1913)

Εν τω ιερῷ Μητροπολιτικῷ ναῷ και ἐν τῇ αυλῇ αὐτοῦ και ἐν τῇ Μητροπόλει μου, οἱ διανυκτερεύοντες ἦσαν ἄνω τῶν 400 ψυχῶν Δραμηνοί και ἐκ τῶν περιχώρων, ὅλοι ἀγρυπνοῦντες, τὰ δε γυναικόπαιδα εἶχομεν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ και ἡ μόνη ἐλπίς μας μετὰ Θεόν ἦσαν 15 μάουζερ, ἀτινα θὰ ἐχρησιμοποιοῦν ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ εἰδήμονές τινες γενναῖοι ἄνδρες, κατὰ τῶν Βουλγάρων κομιτατζήδων εἰάν προέβαινον εἰς σφαγὰς.

Δεσποτικός θρόνος, λεπτομέρεια

Δευτέρα 1 Ιουλίου (1913)

Φόβος και τρόμος κατέλαβε δικαίως τοὺς πάντας. Ἡ αυλή τῆς ἐκκλησίας και τῆς Μητροπόλεως ἐπληρώθη πάλιν γυναικοπαίδων και ἀνδρῶν ἄχρι χιλίων ψυχῶν. Νομίζει τις, ὅτι εὐρίσκεται εἰς νεκρόπολιν. Αἱ συζητήσεις ἐν τῇ ιερᾷ Μητροπόλει και τῇ αυλῇ τῆς ἐκκλησίας εξακολουθοῦσι λίαν φρονίμως με φωνὴν χαμηλοτάτην. Αἱ θύραι τῆς ιερᾶς Μητροπόλεως και τῆς ἐκκλησίας ἐκλείσθησαν και ἐτέθησαν ὀπίσθεν κιβώτια. Μόνον ἡ μεγάλη θύρα τῆς αυλῆς τῆς ἐκκλησίας ἐκλείσθη με βαρύν μοχλὸν σιδηροῦν και ὀπίσθεν αὐτῆς μένομεν ἡμεῖς ἰν' ἀνοιξωμεν ὁπότε θὰ γίνῃ ἀνάγκη.

Εἰς τὰς 3.50 ἦλθεν μαθητὴς 14 ἐτῶν εἰς τὴν αυλὴν τῆς ἐκκλησίας ἀγγέλων, ὅτι ἦλθον οἱ Ἕλληνες. Ἀλλὰ δυστυχῶς ἐκ συμπερασμοῦ τούτο ἔλεγεν, εἰς παρομοίας δε περιστάσεις συμπερασμοί και πιθανοί, δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν, ἀλλὰ μόνον θετικώτατα γεγονότα.

Ἡ συνέχεια τοῦ ἡμερολογίου, πολὺ ἐνδιαφέρουσα, ἀναφέρεται στὴν ἀγωνία τῶν κατοίκων τῆς Δράμας, στὴν εἴσοδο τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴν πόλιν κ.λπ.

Προσκυνητάρι

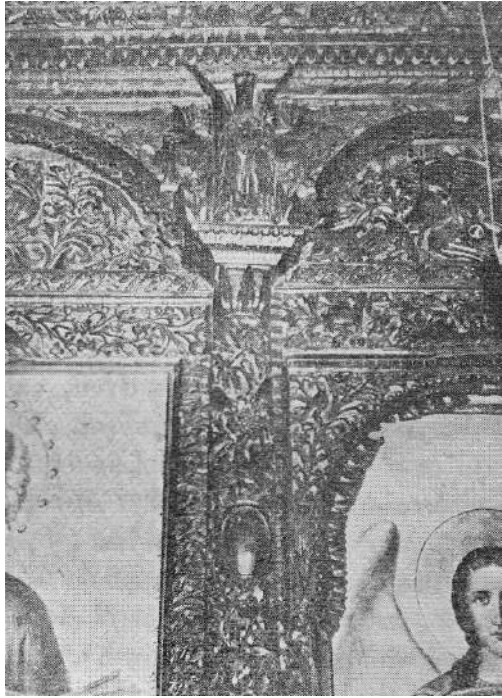

Λεπτομέρεια τέμπλου

Ξυλογλυπτική

Πρώτος πάλι πρόσεξε την καλλιτεχνική αξία των ξυλόγλυπτων του ναού ο Ευάγγελος Στράτης. Όπως σημείωσα και αλλού, κάνει μνεία του πράγματος, αρίθμηση των αντικειμένων. Δεν κάνει περιγραφή, ούτε αξιολογεί αισθητικά. Αρκείται στις παρακάτω πέντε λέξεις: «Καλόν τέμπλον ενδιαφερούσης τορευτικής τέχνης», Στοιχεία, ντοκουμέντα, που θα μας επέτρεπαν να χρονολογήσουμε τα ξυλόγλυπτα δεν υπάρχουν. Τα συμφωνητικά, που υπογράφηκαν μεταξύ μαστόρων (ταγιαδόρων) και επιτρόπων του ναού, χάθηκαν. Το τέμπλο, τρία προσκυνητάρια, άμβωνας, δεσποτικός θρόνος, Αγία Τράπεζα αποτελούν τον ξυλόγλυπτο διάκοσμο.

Τέμπλο: Δώδεκα πεσσίσκοι με τετραγωνικές βάσεις πατούν πάνω στο κάπως υψωμένο δάπεδο του Ιερού. Τα μεταξύ τους κενά κλείνουν Θωράκια καταστόλιστα από συνθέσεις, που το κέντρο τους κατέχει ένας μεγάλος ρόδακας ή πιο συχνά, γλάστρα με λουλουδιασμένα φυτά. Τους πεσσίσκους συνεχίζουν προς τα πάνω κιονίσκοι, που πατούν στις πυραμιδωτές απολήξεις των πρώτων. Κιονόκρανα με φυλλωτή διακόσμηση επιστέφουν αυτούς τους κιονίσκους. Στους άβακες πατούν αετοί. Τα φτερά τους ανοίγουν κατά πλάτος και καλύπτουν δεξιά - αριστερά δημιουργούμενα σφαιρικά τρίγωνα. Η στροφή της κεφαλής ή η κατενώπιον ενατένιση ποικίλλει με τρόπους, που δίνουν την αίσθηση δυνατής κίνησης. Το πάνω από τους αετούς τμήμα του τέμπλου έχει πράγματι ασύγκριτη δημιουργία σχεδίων, ιδίως φυτικών, που περιβάλλονται από εξαισίες γιρλάντες, ταινίες, αστράγαλους, κυμάτια σε θαυμαστή ποικιλία κ.λπ. Η παρένθεση πτηνών ανάμεσα στα φυλλωτά και ανθεμωτά σχήματα και πάνω ακόμη στα ανοιχτά φτερά των αετών, με τις ζωηρές στριφτές κινήσεις τους, το τσίμπημα ενός μίσχου, ενός φύλλου ή μιας ρόγας σταφυλιού, μας λέγει πόσο οι τεχνίτες ενδιαφέρθηκαν για την όσο το δυνατόν πιο πυκνή σε φάσεις δημιουργία τους. Το αετωματικό κενό που ανοίγεται ανάμεσα στους αετούς με την καμπύλη του απόληξη, περιβάλλεται από γιρλάντα λεπτής χάραξης, χιαστής διάταξης, με ανθεμωτή προς τα κάτω στραμμένη κορυφή. Μέσα στο κενό, ο τεχνίτης τοποθέτησε σκηνές της Παλαιάς Διαθήκης (π.χ. τη γνωστή σκηνή του Προφήτη Ηλία) και του Ευαγγελίου, πλαισιωμένες από γνωστά φυτικά σχήματα, ζώα, πτηνά. Το τέμπλο δάνεισε τα διακοσμητικά του θέματα-σχήματα στα προσκυνητάρια και την Αγία Τράπεζα. Όλα αυτά τα έργα βγήκαν από τους ίδιους τεχνίτες και την ίδια εποχή. Σε μήκος και ύψος ανοίχτηκαν στο τέμπλο ορθογώνια κενά μικρών και μεγάλων διαστάσεων για την τοποθέτηση αγιογραφικών συνθέσεων. Την κορυφή του κατέχει ένας κύκλος σκηνών παρμένων από τα πάθη του Ιησού. Ο Εσταυρωμένος, οι πενθούσες γυναίκες, ο φρουρός στρατιώτης, ο πετεινός που λαλεί, η ντανάλια, η σκάλα, αποτελούν ξεχωριστές ελεύθερες παραστάσεις με το γνωστό η καθεμιά τους συμβολικό νόημα.

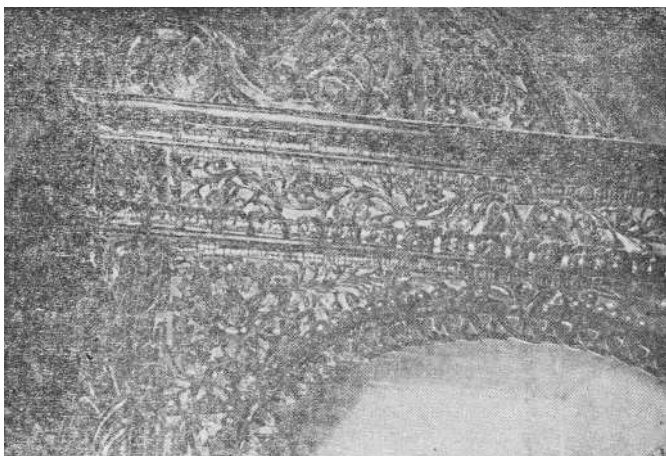

Λεπτομέρεια τέμπλου

Μια τοιχογραφία

Στην κοίλη επιφάνεια μικρής κόγχης του ιερού, πλάτους 1 μ. και ύψους 1,50, βρίσκεται η μοναδική τοιχογραφία του ναού. Σε διπλανή κόγχη δεξιά της πρώτης, των αυτών περίπου διαστάσεων, υπήρχε, πριν από τρία ή τέσσερα χρόνια, δεύτερη τοιχογραφία του ίδιου ασφαλώς αγιογράφου, που ιστορούσε τη Γέννηση. Επειδή έχασε τη φωτεινότητά της από την υγρασία, κάλεσαν οι επίτροποι ένα μπογιατζή, που εξαφάνισε με λαδομπογιές το παλιό φρέσκο. Η σωζόμενη σήμερα τοιχογραφία διατηρείται άριστα. Θέμα της είναι «Η αποκαθήλωση του Χριστού», με πολλά καλά στοιχεία. Μιά άλλη *Αποκαθήλωση* στο τέμπλο (εικόνα μικρών διαστάσεων) παλιότερη (1863), διαφέρει σαν παράσταση και αντιγράφει μιμήσεις ιταλικών προτύπων. Στο κάτω μέρος της τοιχογραφίας, αριστερά, διακρίνεται καλά η επιγραφή-υπογραφή του αγιογράφου και η χρονολογία: «Δια συνδρομής και δαπάνης τω Κυρίω Θωμά Συμονίδη κηπορώ τω 1890 Μαρτίου 29. δια χειρός του Δημητρίου Ν. Ζωγράφου εκ Καρά-κιοϊ» (το χωριό του νομού Δράμας Κατάφυτο). Συνολικά στην παράσταση υπάρχουν επτά πρόσωπα, τέσσερα γυναικεία και τρία ανδρικά μαζί με τον Χριστό. Το περίγραμμά τους διαγράφεται καθαρά με φωτεινούς χρωματισμούς πάνω στο λουλακί, σκούρο

φόντο. Οι όψεις περιβάλλονται με φωτοστέφανο χρώματος κιτρινωπού, που φέρει το καθένα τους τα αρχικά του ονόματός τους. Ο Ιωσήφ φοράει πορφύρα. Τα γένεια του και τα μαλλιά του λευκά, περικλείουν την γλυκειά έκφραση της βιβλικής του φυσιογνωμίας. Ο Νικόδημος φοράει πράσινο ένδυμα, τα μαλλιά του και τα γένεια μαύρα. Αγκαλιάζει τα πόδια του κοιμωμένου Χριστού. Η κεντρική μορφή της όλης σύνθεσης, ο Χριστός, αποδίδεται με τρόπο, που δηλώνει τραχύτητα χαρακτηριστικών, κόπωση, πέρασμα από κύκλο βασάνων. Δεν είναι ωραίος με εκείνη την ευγενικά σαγηνευτική όψη του, που συναντούμε σε άλλες απεικονίσεις. Είναι ρεαλιστικά δοσμένος από χέρι και ψυχή, που μαθήτευσε κοντά σε αυστηρά θρησκευομένους καλογήρους. Στην όψη του είναι έκδηλα γραμμένος ο βαθύς πόνος. Οι γυναίκες είναι πολύ λυπημένες, κλαίνε τον θάνατο του Ναζωραίου. Η τοιχογραφία αυτή ανήκει στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα.

Αγία Τράπεζα, λεπτομέρεια

Γύρω από το ναό των Εισοδίων κινείται δημιουργικά, η ανθούσα ελληνική κοινότητα Δράμας. Θα χρειασθούν άλλα 22 χρόνια και άλλοι αγώνες και θυσίες για να ελευθερωθούν οι Δραμινοί. Πίσω από τους παχείς τοίχους του ναού και τις μάντρες του αυλόγυρου θα παιχθεί η τελευταία πράξη του δράματος της μακραίωνης σκλαβιάς (1 Ιουλίου 1913). Πίσω από τα ξυλόγλυπτα, πίσω από τα δύο μπρούντζινα μανουάλια (1858), πίσω από τις φορητές εικόνες και την τοιχογραφία, διαγράφεται η μορφή της Ελλάδας. Αν δεν έχουν τα έργα τούτα την εντέλεια της τέχνης έργων της αρχαίας ελληνικής εποχής ή της θεοκρατικής βυζαντινής, είναι ωστόσο κρίκοι, που δένουν καλά την εποχή τους με την προηγούμενη και επόμενη, τη δική μας εποχή που, ξεφεύγοντας από τις

γνήσιες πηγές της παράδοσης, πασχίζει να εκφραστεί μιμουμένη ξένους πνευματικούς και καλλιτεχνικούς τρόπους.

Επίλογος

Λόγοι οικονομίας επέβαλαν μια σύντομη επισκόπηση των επι μέρους θεμάτων. Θα παρατηρήθηκε επίσης συμφωρμός περιγραφής των αντικειμένων και αισθητικής θεώρησής τους· και αυτό έγινε χάριν οικονομίας. Το κεφάλαιο για την ξυλογλυπτική, το πιο σημαντικό απ' όλα, πρέπει να θεωρηθεί απλή ανακοίνωση. Η περιγραφή των πέντε βυζαντινών αναγλύφων και των εικόνων, που κοσμούν το τέμπλο, παραλείπεται κι' αυτή, αν και ήταν απαραίτητη. Για τις εικόνες θα σημειώσω μόνο το εξής: Ο αγιογράφος που τις έκανε, μαθήτεψε σε δυτικό εργαστήρι. Στις παραστάσεις «Η αποκαθίλωση του Χριστού» και «Η ανάστασις του Χριστού» διαφαίνεται καθαρά η μίμηση δυτικών έργων. Τέλος, αφήνουμε κατά μέρος μερικές άλλες πληροφορίες για αρχαιότητες, που υπήρχαν παλαιότερα στο ναό και χάθηκαν. Εκείνος που θα ενδιαφερθεί ειδικά, μπορεί να ιδεί τα βιβλία του Εὐαγγελου Στράτη και του Σταύρου Μερτζίδη (βλ. Βιβλιογραφία).

Βιβλιογραφία

Αγαθαγγέλος, Κ., *Αι δραματικά περιπέτεια Δράμας μέχρι της απελευθερώσεως αυτής*, Καβάλα, 1913.

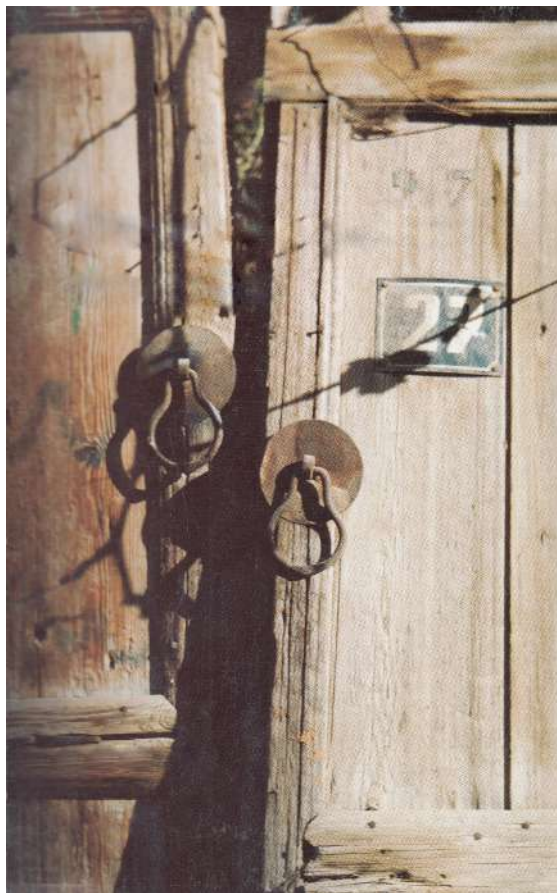
Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du Roi dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macedonie et l'Afrique, Tome premier 197-200, Amsterdam, 1714.

Μερτζίδης, Σταύρος, *Αι χώραι του παρελθόντος και αι εσφαλμένοι τοποθετήσεις των: Έρευναι και μελέται τοπογραφικά υπό αρχαιολογικο-γεωγραφικο-ιστορικήν έποψιν*. Αθήναι, 1885.

Ευγγουπούλος, Α., «Η θρησκευτική τέχνη της Τουρκοκρατίας», *Νέα Εστία* (Χριστούγεννα 1955), σ. 416.

Στράτης, Εὐάγγελος, *Η Δράμα και η Δράβησκος*, Σέρραι, 1923.

Ρόπτρα και κρικέλες στη Δράμα

Δημοσιεύτηκε ως άρθρο στο περιοδικό Ηώς, τεύχος 63-65 (1962) και επαναδημοσιεύτηκε σε αυτοέκδοση το 2000, οπότε τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη, στο Τυπογραφείο του Θανάση Αλτιντζή, σε τριακόσια αντίτυπα.

Εικόνα εξωφύλλου: Σιδερένια αχλαδόσχημη κατασκευή (ρόπτρο + κρικέλα) με αδιακόσμητες ροζέτες (περιλαίμια) φτιαγμένες από τοπικό εργαστήριο (οδός Περδίκας 27).

Πρωτοδημοσιεύτηκε το μελέτημα τούτο στο περιοδικό «Ηώς», στο τεύχος 63-65, 1962. Δεν είχε ακόμα η Δράμα «ανοικοδομηθεί» και τα παλιά της σπίτια δεν είχαν χαθεί. Γύρισα τους δρόμους της και φωτογράφισα τα ρόπτρα και τις κρικέλες στις ξώπορτες, έχοντας κατά νουν ότι όλα αυτά τα στοιχεία ζωής τού χθες δεν πρόκειται να επιβιώσουν. Ήδη από τότε, δω και κει είχαν αρχίσει να προβάλλουν νεοτερικής αρχιτεκτονικής ψυχρά κτίσματα. Αυτό κυρίως με ώθησε να προχωρήσω γρήγορα στη φωτογράφισή τους, για να τα σώσω από την καταστροφή, όπως πίστευα, και από την οριστική απώλεια.

Γύριζε επίμονα μέσα στο νου μου η ιδέα ότι αυτά τα αντικείμενα, τα ρόπτρα και οι κρικέλες είναι τα πιο αντιπροσωπευτικά στοιχεία της ανθρώπινης επικοινωνίας και προσέγγισης. Χτυπούσαν οι άνθρωποι κείνων των χρόνων με το ρόπτρο την ξώπορτα, για να πουν στον νοικοκύρη του σπιτιού ότι ήρθαν να τον επισκεφθούν ή να του φέρουν κάποιο μήνυμα.

Τα ρόπτρα και οι κρικέλες —ας μου επιτραπεί ο όρος της «προηλεκτρικής» εποχής— δεν είχαν το ίδιο σχήμα και μέγεθος ή την ίδια προέλευση. Άλλα φτιάχτηκαν από λαϊκούς σιδεράδες (εμπειροτέχνες) κι άλλα είχαν «λόγια» παράδοση, δηλαδή βγήκαν από βιοτεχνικά εργαστήρια παραγωγής ρόπτρων κατά σειρά. Πιο ζεστά, πιο ομιλητικά και πιο προσηνή είναι τα ρόπτρα και οι κρικέλες των λαϊκών μαστόρων (παρέμβαση και φροντίδα προσωπική), λιγότερο ομιλητικά και προσηνή των οργανωμένων εργαστηρίων, ίσως σ' αυτό να φταίει η τυποποίησή τους που απέβλεπε στην πλατιά κατανάλωσή τους. Θυμίζω εκείνον τον τελευταίο τύπο του τυποποιημένου ρόπτρου, το αβρό γυναικείο χέρι, που κλείνει στην χούφτα του την μικρή μπαλίτσα (κρουστικό) με το δαχτυλίδι και την πτυχωτή άκρη του πουκάμισου στο καρπό. Είχε διαδοθεί σ' ολόκληρη την Ελλάδα και το βλέπαμε σχεδόν σε κάθε σπίτι χωρίς να εγγίζει την αισθητική μας. Άλλωστε ο τύπος αυτός του ρόπτρου σηματοδοτεί και το τέλος του είδους, αφού αμέσως μετά άρχισε δειλά στην αρχή, πιο ξέθαλλα μετά να κάμνει την εμφάνισή του στις ξώπορτες των σπιτιών το ηλεκτρικό πλήκτρο.

Αναδημοσιεύω το μελέτημα, επειδή συμβαίνει να μου το ζητούν από καιρό σε καιρό κι ακόμα επειδή επιθυμώ να κάνω περισσότερο γνωστό ένα ιδανικό στοιχείο κοινωνικότητας στη Δράμα, που άλλοτε εδέσποζε με τον ψυχισμό του και σήμερα έχει χαθεί οριστικά.

Ι. Γενικά

Το μεταλλικό εξάρτημα της πόρτας που χρησίμευε για το χτύπημα, το δέσιμο ή το τράβηγμά της έχει πανάρχαιες τις ρίζες. Ο Όμηρος το ονομάζει «κορώνη»¹ και οι κλασικοί «ρόπτρον»². Οι ανασκαφές της Ολύνθου³ και της Πομπηίας⁴ μάς έδωσαν έξοχα δείγματα ρόπτρων με μορφή λεοντοκεφαλής, που από το στόμα τους κρέμεται κρίκος. Και οι Ρωμαίοι και οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν ρόπτρα στις πόρτες των σπιτιών τους, τον δωδέκατο όμως αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα ρόπτρα μεσαιωνικής τέχνης⁵. Με την Αναγέννηση γνωρίζει το είδος μεγάλη άνθηση και πλουτίζεται με τύπους που την αισθητική τους φόρμα υπαγόρευε η αρχιτεκτονική του καιρού. Πολύ αργότερα (στην Τουρκοκρατία) χρησιμοποιούνται στις ελληνικές χώρες ρόπτρα για το χτύπημα της πόρτας μαζί με κρίκους, που χρησίμευαν για το δέσιμο (πέραςμα κλειδαριάς). Είναι χαρακτηριστικό το εξής: οί Έλληνες κάτοικοι της Δράμας δεν διαχωρίζαν τα ρόπτρα με βάση τη λειτουργία τους, αλλά έδιναν σ' όλα το κοινό όνομα «τουρκικά χερούλια»⁶.

Λίγες μελέτες έχουν γραφεί ως τώρα για τα ρόπτρα στην Ελλάδα· καμιά από τις μελέτες αυτές δεν είναι γενική. Όλες εξετάζουν τα ρόπτρα μιας μόνο πόλης ή μιας περιοχής. Χωρίς την έκδοση μιας μελέτης γενικού χαρακτήρα, που να περιλαμβάνει τα ρόπτρα όλης της χώρας, δεν μπορούμε ούτε να χρονολογήσουμε με ακρίβεια έναν τύπο που συναντάμε, ούτε να σημειώσουμε με

¹ Λορεντζάτου, Π., κορώνη = η λαβή της θύρας, Όμηρικόν Λεξικόν, σσ. 441, 490, 446. Ως λαβή της θύρας εχρησίμευε κρίκος. Ησύχ. κορώνη... καί ὁ κρίκος τῆς θύρας..., Εὐστ. Παρεκ. 73,20, Ὅτι ἀπὸ τοῦ ζώου τῆς κορώνης, εὐλύγιστου ἐχούσης τὸν τράχηλον, ἢ τῶν θυρῶν κορώνη μετένκεται.

² Ευρ. Ίων, 1612: νῦν δέ καί ρόπτρων χέρας ἡδέως ἐκκρημνάμεσθα καί προσεννέπω πύλας. Ξενοφ., Ελληνικά, 6, 4, 36: ἐπισπάσασα τήν θύραν εἶχετο τοῦ ρόπτρου. Λυσίας 6,1: ἔδῃσε τὸν ἵππον ἐκ τοῦ ρόπτρου τοῦ ἱεροῦ ὡς ἀποδιδούς... Ἀρποκρατίων, λ. ρόπτρον ...νῦν τὸν τῆς θύρας κρίκον λέγει...

³ Robinson, D. M., *Excavations at Olynthus*, Part X, Baltimore 1941, plate LXVI, LXVII. Ο τύπος του ρόπτρου με τη λεοντοκεφαλή έχει αρκετή προτίμηση και σε νεότερες εποχές. Ανταποκρίνεται στον θρύλο του παντοδύναμου ζώου ή το μήνυμα αποτροπής προς τους κακόβουλους; Σήμερα η βιομηχανική (καταστόλιστη) παραγωγή του τύπου αυτού με ευγενέστερα μέταλλα είναι εξαιρετικά διαδεδομένη με καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα.

⁴ Λιανοπούλου, Μ. - Πηλείδη, Ε., «Τα ρόπτρα», *Αρχιτεκτονική*, έτος Γ', τευχ. 15-16, (1959), σσ. 80-81.

⁵ Ό.π., σελ. 80.

⁶ Η Τουρκοκρατία στη Μακεδονία θα διαρκέσει αιώνες. Τα σπίτια ήταν λαϊκά μ' εξαίρεση τ' αρχοντικά. Οι απλοί άνθρωποι δεν είχαν ενεργό παιδεία· ζούσαν τον περίγυρο που το τουρκικό στοιχείο κουλτούρας πλεόναζε. Έτσι επικρατούσε η αντίληψη ότι τα ρόπτρα και οι κρικέλες ήταν επινοήσεις της εποχής και των κοινωνικών συνθηκών που βίωναν. Η φράση (ορισμός) «τουρκικά χερούλια» είναι καθαρά φράση λαϊκή.

βεβαιότητα πιθανές αλληλεξαρτήσεις ή ξένες επιδράσεις στα ρόπτρα που θεωρούνται ελληνικής προέλευσης.

Ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος διέκρινε στα ρόπτρα της Μακεδονίας δυο παράλληλες επιδράσεις: μια βυζαντινή, που εκπροσωπείται κυρίως από ρόπτρα λαϊκής τέχνης, και μια δυτική «με καθυστερημένες μορφές ρυθμών αναγεννησιακές ή μπαρόκ»⁷. Η παρατήρηση είναι σωστή και πραγματικά εύκολα διακρίνει κάποιος από την απλότητά τους τα λαϊκής πνοής ρόπτρα από τα εξζητημένες αισθητικής της Δύσης, που ήρθαν στην Ελλάδα με την επιστροφή αποδήμων ομογενών ή με τις πραμάτειες τους στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Μετά την επανάσταση του Εικοσιένα και την απελευθέρωση⁸, ατονεί η λεπτή διάθεση και επιθυμία για την προμήθεια ή την κατασκευή καταστόλιστων ρόπτρων (δυτικότροπων). Κάνει την εμφάνισή του ο τελευταίος τύπος του είδους, το γυναικείο χέρι με την χαρακτηριστική χάρη και απαλότητα, με το δαχτυλίδι και τη σφαίρα στη μισόκλειστη παλάμη. Στις μεγάλες πάλι αυλόπορτες κρεμιούνται απλοί σιδερένιοι χαλκάδες⁹, που τους στεφανώνουν ρόδακες (=περιλαίμια) επίσης σιδερένιοι ή χάλκινοι εφαρμοσμένοι στο στέρεο σανίδι της πόρτας (=πακτωμένοι).

II. Ειδικά

Οι τύποι των ρόπτρων και των κρίκων στη Δράμα (ο λόγος μόνο για την πόλη) είναι κοινοί με τους τύπους όλης της Μακεδονίας, με εξαίρεση κάποιους που αυτοσχεδιάστηκαν από τοπικούς μαστόρους. Η σειρά που τοποθετήθηκαν δεν είναι χρονολογική, γιατί, όπως πιστεύω, η χρονική απόσταση που χωρίζει τους τύπους αυτούς μεταξύ τους δεν είναι μεγάλη κι ακόμα γιατί όλοι τους αποτελούν το τελευταίο στάδιο μακραίωνης παράδοσης.

Τα ρόπτρα 1, 2, 3 σε μορφή σταγόνας έχουν ευρωπαϊκή την προέλευση (ιδιαίτερα στο 1 και στο 2 το στοιχείο της καταστόλιστης όψης δεσπόζει) και είναι χυτά. Το 4 είναι επίσης χυτό και ανήκει στον τύπο του προσωπείου. Το 5 και το 6 με τις λεοντοκεφαλές παρουσιάζουν, όπως και πιο πάνω σημειώνεται, ένα οικείο και προσφιλές με διαχρονική διάσταση θέμα (υδρορόες δημοσίων

⁷ Μουτσόπουλος, Μ., «Σιδερένια μακεδονικά ρόπτρα», *περιοδ. Η Τέχνη στη Θεσσαλονίκη*, έτος ΣΤ', τευχ. 2 (1961). Μερικά από τα ρόπτρα και τις κρικέλες στη Δράμα έγιναν από τοπικούς μαστόρους (αυτοσχεδιασμοί) και είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστούν σ' αυτά επιδράσεις.

⁸ Η απελευθέρωση των ελληνικών χωρών έγινε σταδιακά, σε μια χρονική περίοδο που βάσταξε από το 1821 μέχρι τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο και ως το 1945. Η Δράμα απελευθερώθηκε την 1η Ιουλίου του 1913.

⁹ Η κρικέλα είναι η συνηθέστερη ονομασία του χαλκά. Στην ποντιακή διάλεκτο απαντά ως κυκλίν ή κρικέλιν, στην Κύπρο γρικέλλιν, στην Χίο κουρκέλι, στην Ανατ. Κρήτη κέρκελος. Κουκουλές, Φαίδων, *Ευσταθίου Λαογραφικά*, Αθήνα 1950, τ. Α', σ. 53.

κτιρίων, κρουνοί πάρκα, σε σταθμούς επιβατών κ.λπ.). Τα 7, 8 και 9, πλέον απλούστερα και κοινά, είναι χυτά, όπως και τα προηγούμενα· η ευρωπαϊκή τους προέλευση είναι φανερή τουλάχιστον ως προς το θέμα τους. Αξίζει να προσέξει κάποιος ιδιαίτερα το 8 σε σχήμα άρπας, που υποδηλώνει το μουσικό στοιχείο και την σύσταση για ευπρεπέστερο χτύπημα της πόρτας (οδός Σίνα 28).

Τα σφυρήλατα ρόπτρα των τύπων 10 και 11 κατασκευάστηκαν σε τοπικά εργαστήρια. Ο λαϊκός τεχνίτης στην εικόνα 10 περίστρεψε το πυρωμένο σίδηρο επιθυμώντας να δώσει κάποιο στοιχείο αισθητικής στο ρόπτρο και νομίζω ότι το πέτυχε. Η κρικέλα που συνοδεύει το ρόπτρο γεννά ερωτηματικά. Είχε θέση λειτουργική ή απλά τοποθετήθηκε εκεί ως στοιχείο διακόσμησης; Μάλλον πρέπει να συμβαίνει δεύτερο. Και στον ρόδακα της κρικέλας (περιλαίμιο) η διάθεση του τεχνίτη να τη διακοσμήσει είναι φανερή. Άνοιξε με κοπίδι σχισμές, δε νοιάστηκε όμως για το συμμετρικό τους άνοιγμα. Στην εικόνα 11 το ρόπτρο είναι απλά χρηστικό χωρίς διακόσμηση. Αντίθετα η αγορασμένη στο εμπόριο χυτή ροζέτα της κρικέλας που το συνοδεύει έχει συμμετρικά τα διακοσμητικά της ανοίγματα. Το πάκτωμα των λαϊκής προέλευσης ρόπτρων στο αγριόξυλο της ξώπορτας γινόταν με σφυρήλατα δίκαρφα, τα οποία διαπερνούσαν το ξύλο και στράβωναν πίσω προς αντίθετη φορά το καθένα.

Οι τύποι 12 και 13 του ίδιου πίνακα απαντούν σ' ολόκληρη την Ελλάδα και σημειώνουν το τέλος στην εξέλιξη είδους, όπως σημειώνεται και πιο πάνω.

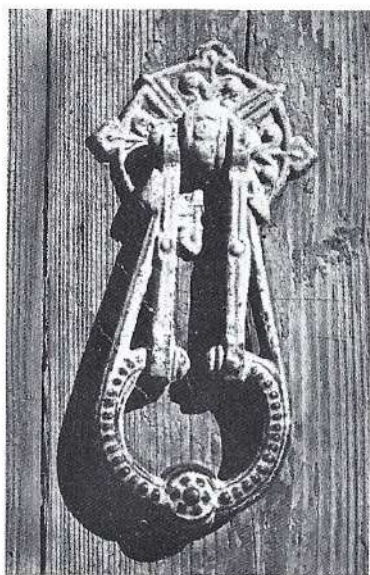
Οι κρίκοι 14, 15, 16, 17 και 22 πουλιόνταν στο εμπόριο και απαντούν σ' ολόκληρο τον μακεδονικό χώρο. Οι τύποι 19, 20, 21 πρέπει να δεχτούμε ότι έγιναν από λαϊκούς μαστόρους στη Δράμα, για να τοποθετηθούν σε πόρτες σπιτιών της πόλης (κυρίως αυλόπορτες). Πρόσθεσα στο τέλος κάποια ρόπτρα και κάποιες κρικέλες, που η φωτογράφησή τους έγινε αργότερα. Θεώρησα ότι έπρεπε να μουν και αυτά για να γίνει το μελέτημα πληρέστερο και ακόμα να περισωθούν τα ίδια εικονιζόμενα, αφού ούτως ή άλλως με την επιταχυνόμενη ανέγερση πολυκατοικιών δεν τα έμενε περιθώριο να επιβιώσουν. Έκανα δω και και κάποιες διορθώσεις που χρειάζονταν.

III. Τελική παρατήρηση

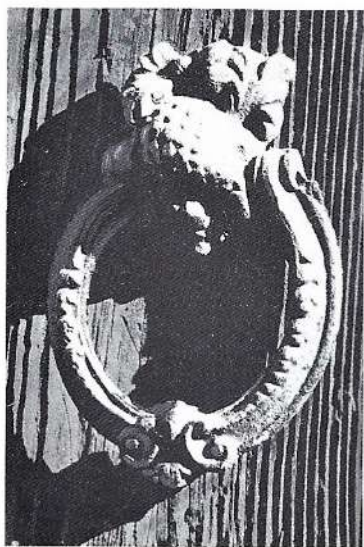
Όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε άλλοι από τους τύπους των ρόπτρων είναι περίτεχνα διακοσμημένοι και άλλοι απλά χρηστικοί. Άλλοι είναι εισαγμένοι και άλλοι εγχώριοι. Η φωτογράφιση και η περιγραφή τους αποτελεί, χωρίς αμφιβολία, συμβολή στην προσπάθεια καταγραφής τους. Βοηθούν τους ενδιαφερόμενους (αρχιτέκτονες κ.λπ.) να πάρουν ιδέα και να σχηματίσουν καθαρές παραστάσεις του λειτουργικού χαρακτήρα των αντικειμένων. Είναι όμως τούτο αρκετό; Όχι βέβαια. Η συλλογή των ίδιων των αντικειμένων, που έπρεπε να είχε γίνει έγκαιρα, πριν αρχίσει η αθρόα κατεδάφιση των παλιών κτισμάτων και η εναπόθεσή τους σε μουσειακό χώρο θα ήταν ή ολοκληρωμένη και τέλεια κίνηση.

Ex. 1.

Ex. 2.

Ex. 3.

Ex. 4.

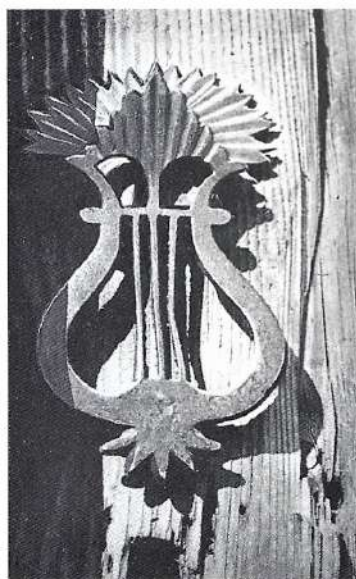
Ex. 5.

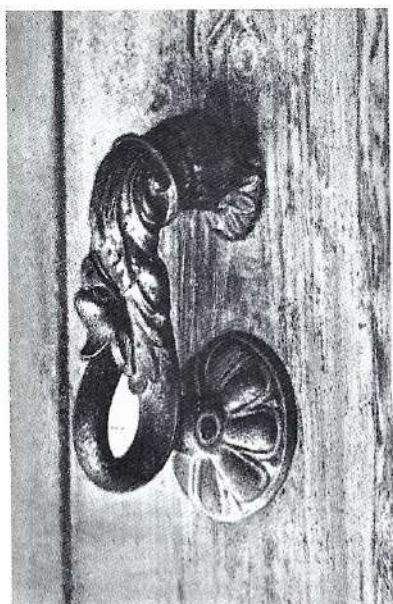
Ex. 6.

Ex. 7.

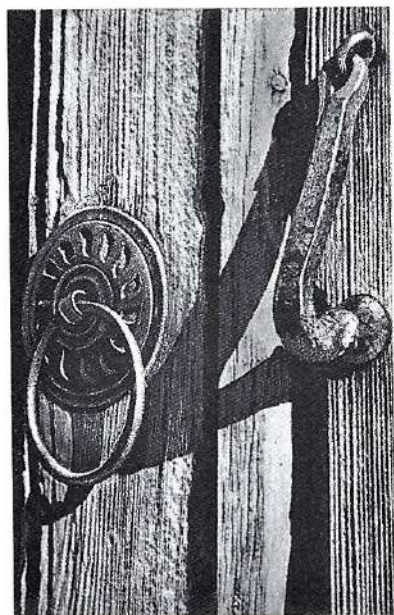
Ex. 8.

Ex. 9.

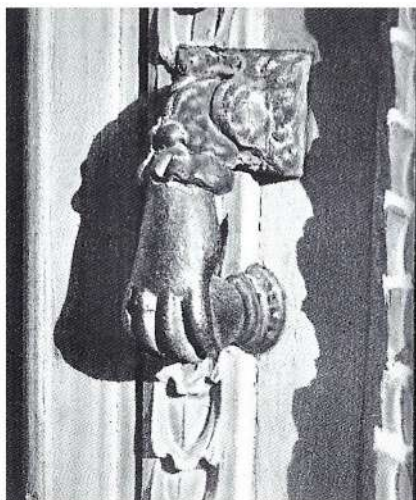
Ex. 10.

Ex. 11.

Ex. 12.

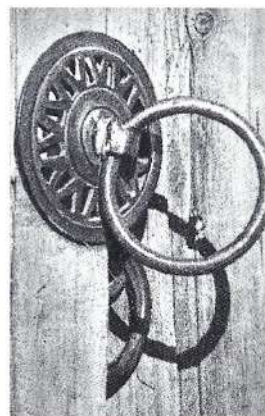
Ex. 13.

Ex. 14.

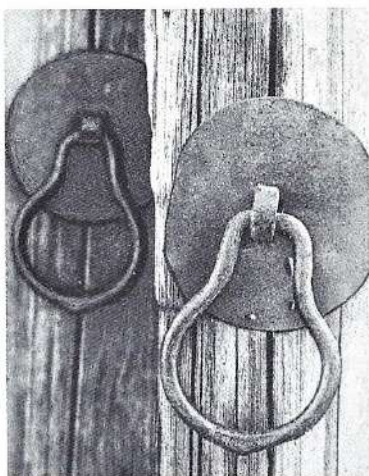
Ex. 15.

Ex. 16.

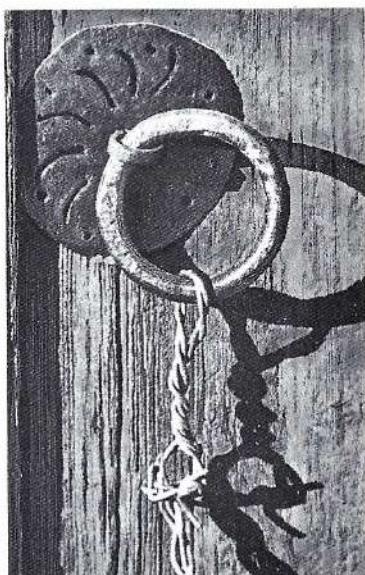
Exc. 17.

Exc. 18.

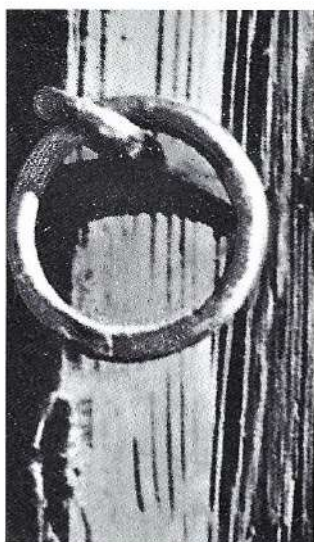
Exc. 19.

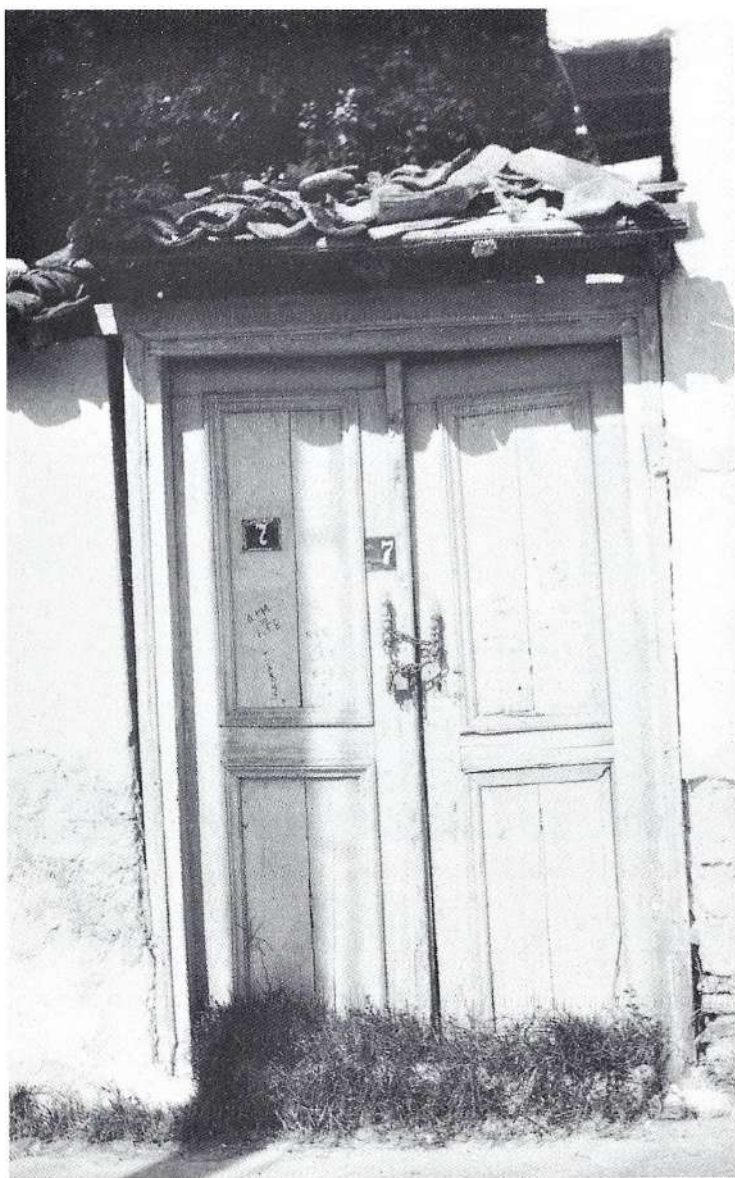
Exc. 20.

Exc. 21.

Exc. 22.

Εικ. 23. Ώρειχάλκινες χειρολαβές.

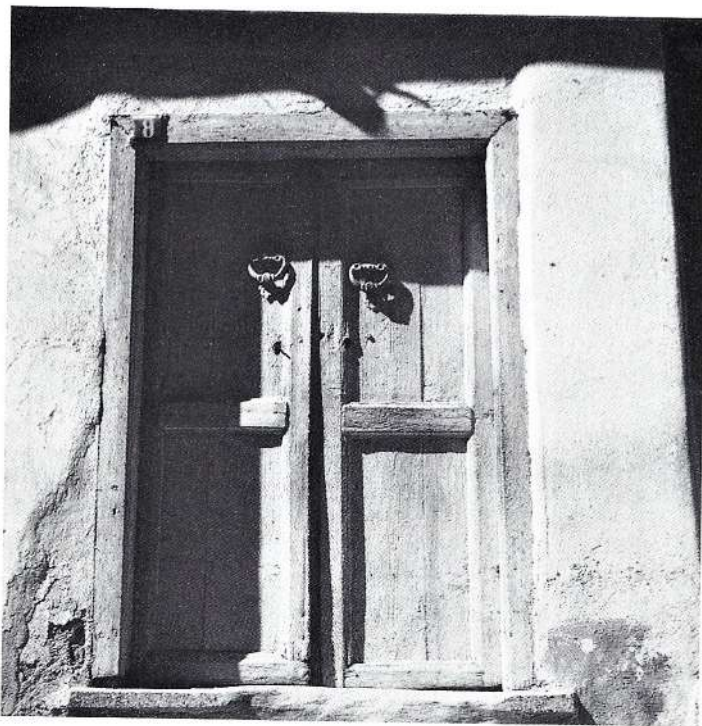
Εικ. 24. Δεξιά ρόπτρο (γυναίκειο χέρι). Στο άνοιχτό φύλλο της πόρτας υπάρχει αρειχάλκινη χειρολαβή.

Εικ. 25. Άπλοϊ σιδερένιοι κρίκοι (χαλκάδες).

*Ειχ. 26. Ο τελευταῖος τύπος ρόπτρου, τό γνωστό ἄβρό γυναικείο
χέρι.*

*Ειχ. 27. Όρειχάλκινο τυποποιημένο ρόπτρο σέ σχήμα χειρολαβής
(Σολωμού 8).*

Ένα οδοιπορικό του 1890 για τη Δράμα

*Αυτοέκδοση του 1997. Τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη, στο Τυπογραφείο του Θανάση Αλ-
τιντζή, σε τριακόσια αντίτυπα.*

Στο φύλλο της 16 Ιουλίου 1890, αριθ. 159 της εφημερίδας «Κωνσταντι-νούπολις» υπάρχει εκτενές δημοσίευμα για την περιοχή και την πόλη της Δράμας: «Οδοιπορικά αναμνήσεις και σημειώσεις εκ των επαρχιών Δράμας κ.λπ.». Ο ανώνυμος συντάκτης κατέγραψε ό,τι είδε και παρατήρησε κατά τη μετάβασή του από τους Φιλίππους στη Δράμα: λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής, ανθρώπινες σχέσεις, ασχολίες των κατοίκων.

Ξεκίνησε από τους Φιλίππους και έφτασε στο Μπουνάρμπαση (σήμερα Κεφαλάρι), μια τοποθεσία κατάφυτη, εξαιρετικά γραφική, γεμάτη πηγές. Το χωριό το κατοικούσαν Κιρκάσιοι, αναφέρει.

Από το Μπουνάρμπαση προχώρησε στην πεδιάδα που την ονομάζει ιστορική «εν ιστορική πεδιάδι» έχοντας κατά νουν συγκρούσεις αντιπάλων στρατών. Άφησε από τα δεξιά το χωριό Κύργια «όπερ παράγει λαμπράς ποιότητος καπνά» και ήρθε στο χωριό Μπόριανη (σήμερα Άγιος Αθανάσιος). Εδώ, σημειώνει, «κατά πάσαν Τετάρτην αγορά (παζάρι) ενεργείται».

Αφού πέρασε «μέγαν χείμαρρον», έφτασε στο Δοξάτο. Εκεί ένωσε ιδιαίτερη συγκίνηση από την παρουσία του πυκνού ελληνικού στοιχείου και εκφράστηκε ενθουσιαστικά γι' αυτό. Τον εντυπωσίασαν τα πολιτιστικά ενδιαφέροντα των Ελλήνων του Δοξάτου και το εξαιρετικά ανεβασμένο μορφωτικό τους επίπεδο. Τους αποκαλεί ομογενείς φιλόκαλους και φιλόμουςους. Από παλιά, γράφει, διατηρούν «λαμπρά σχολεία εκπαιδευόντες ως πρέπει τα τέκνα των». Κύρια απασχόληση των κατοίκων ήταν η καπνοκαλλιέργεια· «η περιφέρεια παράγει λαμπρούς καπνούς», σημειώνει.

Ήταν κατακαλόκαιρο «ο ήλιος καυστικός και η θερμοκρασία οχληρά». Συνέχισε την πορεία του και πλησίασε τη Δράμα. Εκεί τον περικύκλωσαν «είκοσι χαμίνια από έξι έως δώδεκα χρόνων με την προαδαμιαίαν ενδυμασίαν» απλώνοντας τα μικρά τους μαυριδερά χέρια ζητώντας δεκάρες. Δε γεννάται αμφιβολία ότι πρόκειται για παιδιά Τσιγγάνων¹.

Από το σημείο αυτό και πέρα η αφήγησή του αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Καταγράφει με ρεαλισμό πτυχές από τη ζωή των αγροτών της περιοχής. Τους είδε να δουλεύουν «συν γυναιξί και τέκνοις» κοπιάζοντας για τον επιούσιο. Σε κάθε χωράφι

¹ Ένας συνοικισμός ολόκληρος προς την πλευρά του σιδηροδρομικού σταθμού με το όνομα «Σπαρτάκου» κατοικούνταν και κατοικείται από Τσιγγάνους. Και πιο παλιά μια άλλη συνοικία στη βόρεια πλευρά της πόλης ήταν γνωστή ως «Γύφτικα». Χάθηκε όμως σταδιακά η συνοικία αυτή και μαζί χάθηκε και τ' όνομά της. Ο ιατρός Σταύρος Μερτζίδης στο βιβλίο του *Αι χώραι του παρελθόντος και αι εσφαλμένοι τοποθετήσεις των*, εν Αθήναις 1885, σ. 34, σημειώνει σχετικά: «... μία πλευρά του τείχους αυτού, η προς την συμρινήν συνοικίαν των Αθιγγάνων βλέπουσα, φέρει το σχήμα του μεγάλου σταυρού». Πρόκειται για τη βόρεια πλευρά του βυζαντινού τείχους στη Δράμα, όπου και ο μνημονεύμενος σταυρός.

είδε στημένες αυτοσχέδιες σκηνές (τσαντήρια), που οι αγρότες έβαζαν κάτω τα βρέφη τους «ναρκούμενα υπό της θερμότητος».

Από αυτά μερικά τα δάγκωναν τα φίδια και «εν τοις αγροίς» έβρισκαν τον ανατριχιαστικό και απρόσμενο θάνατο.

Συνεχίζει κάνοντας λόγο για τις σχέσεις των καλλιεργητών της γης με τους δανειστές τους και τους τοκογλύφους. Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα: «Είδομεν εν απάση τη ελεεινή καταστάσει του τον εις γεωπονικά έργα ενασχολούμενον χωρικόν, εν ελεεινή καταστάσει διατελούντα. Τον παραμεινένον, τον εις την τύχην του αφημένον και υπό του απλήστου δανειστού του πιεζόμενον γεωργόν, τον αναιμικόν και καχεκτικόν εκ της ταλαιπωρίας και της δυστυχίας του, τον μη δυνάμενον πολλάκις ν' αγοράση εν ιατρικόν προς θεραπείαν της πασχούσης συζύγου του, η εν βιβλίον προς εκπαίδευσιν του τέκνου του. Τον αναπληρούντα πολλάκις τους αροτήρας βόας δι' όνων ή ημιόνων, δι' ων αροτριά τον φθισικόν αγρόν του, τον τρώγοντα αραβόσιτον με σίκαλιν και πίτυρα μεμιγμένον και ως άρτυμα σκόρδον και όξος χρώμενον. Τον είλωτα του τοκογλύφου, όστις δια σπάνιν αργυρίου, ολοτελώς εξήρτηται από των μικρών της επαρχίας ή του χωρίου κεφαλαιούχων, παρ' ων δανείζεται χρήματα, ενεχειριάζει την συγκομιδήν των καρπών του, εκ των οποίων μόλις τα 30% προφθάνει εν τω οίκω του να φέρη, όπως επί τη θέα του γλίσχρου τούτου ποσού παρηγορηθή η σύζυγος, ήτις εξ ίσου μετά του ανδρός της εργαζομένη, εφαρμόζει κατά γράμμα τον νόμον της ισότητος μεταξύ των ανδρικών».

Αναφέρεται μετά στην κύρια απασχόληση των αγροτών, που ήταν η καπνοφυτεία, και σημειώνει με λύπη τον βασανισμό που δοκίμαζαν στη διάρκεια μιας ολόημερης κοπιαστικής εργασίας. Δεν είχαν ευκολίες και μηχανικά μέσα. Ήταν αναγκασμένοι να μεταφέρουν με τα ζώα τους, ακόμα και με τις πλάτες τους το νερό από μακρινή απόσταση, που τους χρειαζόταν για τις καπνοφυτείες. Δεν είχαν δυνατότητα ν' ανοίξουν ένα πηγάδι ή να κάνουν ένα μικρό αρδευτικό έργο, για να έχουν κοντά τους το νερό και να μη παιδεύονται κουβαλώντας το από μεγάλη απόσταση. Παρακολούθησε επίσης με λύπη τους θεριστάδες, που με το προαιώνιο χειροδρέπανο σκύβαν όλη τη μέρα κάτω από τον καυτό ήλιο, για να θερίσουν τα σιτηρά τους μεταχειριζόμενοι «το αυτό πάντοτε εργαλείο, το οποίον ήτον εν χρήσει και επί της εποχής του πατριάρχου Αβραάμ αξίζον ως αρχαιότατον αρχαιολογικόν κειμήλιον να τεθή εις τα αρχαιολογικά μουσεία». Συμπέρανε ότι η ανθρώπινη πρόοδος τελείται με αργό ρυθμό και «ουδόλως διαφέρει από το βάδισμα της αριστοκρατίδος χελώνης».

Άκρως επαινετική είναι η αναφορά του στον τότε διοικητή της Δράμας Χιβζή πασά, ευγενή και άξιο, ο οποίος μεγάλως τιμά την κυβέρνηση που αντιπροσωπεύει «και ωφελών το τε κράτος και τους υπηκόους του». Έχει —ο Χιβζή πασά— κερδίσει την εμπιστοσύνη και την αγάπη του λαού και την συμπάθειαν πάντων των πόρρωθεν

γνωρισάντων αυτόν». Σε διάστημα λίγων χρόνων μπόρεσε να φέρει σε πέρας έργα και κατασκευές που τιμούν τ' όνομά του.

Ένωσε με δρόμους όλες τις επαρχίες για τη διευκόλυνση της συγκοινωνίας. Έκτισε ένα τέμενος από εντόπιο μάρμαρο απέναντι από το Διοικητήριο, το δημαρχιακό μέγαρο (εικ.1,2) και ένα σχολείο «προκαταρκτική σχολή (ρουσδιέ) εν η εκπολιτίζονται οι μικροί Δραμαίοι». Ασφαλώς εννοεί τα παιδιά των μουσουλμάνων κατοίκων της Δράμας. Την ίδια πάνω κάτω χρονική στιγμή κτίστηκαν πολλές κατοικίες και χάνια (εικ. 3). Τον πολυπράγμονα αυτόν διοικητή της Δράμας απασχόλησε το «τσάι». «Ο διά μέσου της αγοράς διερχόμενος εν καιρώ πολυομβρίας άγριος και καταστρεπτικός χείμαρρος» γεφυρώθηκε (εικ. 4). Την γέφυρα εκείνη οι κάτοικοι της Δράμας την αναφέρουν ως «σιδερένια γέφυρα» (εικ. 5). Την ίδια εποχή ιδρυθήκαν και δύο ατμόμυλοι, για να συμπληρώσουν το έργο των υδρομύλων (εικ. 6).

Κοντά σ' όλες αυτές τις προόδους, που φανερώνουν ένα προηγμένο επίπεδο ζωής στη Δράμα τότε, «τα ελληνικά σχολεία προοδεύουσι διευθυνόμενα επιτυχώς υπό του κ. Τζέρη, αρχαίου εργάτου των Μουσών».

Γενικά διαπίστωσε ο συντάκτης του «Οδοιπορικού» ότι τα σχολεία στην επαρχία Δράμας βρίσκονταν «εις ανθηράν κατάστασιν» και τούτο το απέδιδε στις άοκνες προσπάθειες και στο αδιάπτωτο ενδιαφέρον του τότε μητροπολίτη Γερμανού (1879-1895)².

Χωρίς να λογαριάζει κόπους ο μνημονευόμενος μητροπολίτης παρακολούθησε από κοντά το μεγάλο θέμα της εκπαίδευσης στην επαρχία του και έριχνε προσωπικά όλες του τις δυνάμεις, ηθικές και υλικές, για την τελειότερη λειτουργία και απόδοσή της.

Προς την ίδια κατεύθυνση με κείνη του μητροπολίτη Γερμανού —σημειώνει—, βάδιζαν και οι «φιλόμουσοι» και οι «φιλοπρόοδοι ομογενείς» μεριμνώντας για τη μόρφωση των μικρών συμπολιτών τους.

Αλλά το ενδιαφέρον του μητροπολίτη Γερμανού για την εκπαίδευση δεν περιοριζόταν μόνο στην επαρχία της Δράμας εκτεινόταν και σε κείνη της Ζίχνης, «ένθα και εκεί αι αυταί ζωηραί ενέργειαι καταβάλλονται υπό του ίδιου μητροπολίτου». Από τις σύντομες αυτές αναφορές γίνεται φανερό ότι η προσωπικότητα του μητροπολίτη Γερμανού ήταν ακτινοβολούσα και απείρως αγαθή,

² Διονύσιος Κ. Κυράτσος, Μητροπολίτης Δράμας, *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας από τις απαρχές της μέχρι σήμερα*, Δράμα 1995, σ. 107: «Ο Μανουήλ Γεδεών (Πατριαρχικά εφημερίδες), σ. 170-171 έγραφε: Αλησμόνητος θα μείνη εις την μνήμην μου ο τελευταίος Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου, Γερμανός Μιχαηλίδης τελειόφοιτος της εν Χάλκη Θεολογικής Σχολής... έλαβε μέρος, ως έλεγά μοι, εις την ίδρυσιν του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού... Διετέλεσε μητροπολίτης Δράμας επί έτη δέκα επτά (1879-1896)».

αφού όχι μόνον οι χριστιανοί των περιοχών που αποτελούσαν το ποίμνιό του, αλλά και οι Οθωμανοί κάτοικοι έτρεφαν εκτίμηση στο πρόσωπό του και τον αγαπούσαν, όπως και οι σχισματικοί Βούλγαροι «οίτινες αθρόοι επιστρέφουσιν όθεν απεσκίρτησαν».

Παράλληλα προς την ευοίωνη αυτή πραγματικότητα και προς το ανεκτό επίπεδο ζωής των κατοίκων στη Δράμα, εκινείτο το ρεύμα της εξαθλίωσης και της άρνησης. Και στη Δράμα και στη Ζίχνη και στην Καβάλα υπήρχε «μία κακή έξις». Οι γονείς πολλών παιδιών δεν μπορούσαν να εννοήσουν τη σημασία και τον ρόλο της παιδείας στην εν γένει διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών τους και τα αποσπούσαν, τα απομάκρυναν από το σχολείο, για να τα στείλουν να δουλέψουν στις αποθήκες του καπνού (εκ. 7, 8, 9, 10) «μη σκεπτόμενοι την πολλαπλήν βλάβην, ήτις εκ τούτου προσγίγνεται». Το απόσπασμα είναι πολύ ενδιαφέρον και παραστατικά αποκαλυπτικό. Διεγείρει τη συνείδηση κάθε λογικού ανθρώπου που το διαβάζει και κινεί την απορία του η παντελής έλλειψη ήθους κάποιων ανθρώπων της εργασίας εκείνη την εποχή. Ασεβείς και ανήθικοι, υβριστές και βωμολόχοι παρουσιάζονται οι άνθρωποι κατά τα γραφόμενα: α) «οι παίδες διακόπτοντες την σειράν των μαθημάτων, δεν μανθάνουσι γράμματα, β) οι τρυφεροί ούτοι και ροδόχροι παίδες αμέσως χάνουσι το ζωηρόν και πλήρες υγείας χρώμα των, όντες ηναγκασμένοι δεκατέσσερεις όλας ώρας το ημερονύκτιον να καρφώνωνται εν τοις εργοστασίοις και αναπνέωσι τας των καπνών δριμείας και επιβλαβείς αναθυμιάσεις και γ) ηθικώς καταστρέφονται ούτοι, συναγελαζόμενοι μετ' ανθρώπων αισχρών και ανηθίκων, δι' όλης της ημέρας τας ανηθικωτέρας φράσεις και τας αισχροτέρας φράσεις και τας αισχροτέρας διηγήσεις ακούοντες και συνηθίζοντες εκ τρυφεράς ηλικίας εις την χρήσιν του καπνού. Ανάγκη να τεθή πλέον φραγμός εις την κακήν και επιβλαβή αυτήν έξιν. Ανάγκη να σκεφθώσιν οι αρμόδιοι περί τούτου».

Το πιο μεγάλο κακό όμως ήταν το απεριόριστο ωράριο εργασίας των ανηλίκων στις καπναποθήκες. Ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται δεκατέσσερεις ώρες το εικοσιτετράωρο μέσα σε κείνο το άκρως ανθυγιεινό περιβάλλον. Είναι γνωστό και σήμερα ακόμη ότι η μάστιγα της εποχής εκείνης και της μετέπειτα, η φυματίωση θέριζε τον καπνεργατικό κόσμο στην Καβάλα και στη Δράμα. Με το κλείσιμο αρχικά και την κατεδάφιση των εργοστασίων και των αποθηκών ύστερα στις δύο πόλεις και την εξαφάνιση της ανήσυχης τάξης των καπνεργατών, εξαφανίστηκε και η φονική μάστιγα της φυματίωσης.

Δεν παράλειψε ν' αναφερθεί και στα νερά της Δράμας «τα εγχωρίως τσάια καλούμενα» με το πλήθος των παχίσκιων δέντρων, με τις λόχμες των θάμνων και την αναψυκτική τους δρόσο, με «το ψιθύρισμα των υπό της εσπερινής αύρας σειομένων φύλλων και του άσματος των ηδυφθόγγων αηδόνων» (εικ. 11, 12).

Τελειώνει με μία σημαίνουσα σύσταση· την προόριζε μάλλον για κείνους που επισκέπτονταν την πόλη, παρά για κείνους που την κατοικούσαν μόνιμα. «Προ-

σοχή ενταύθα, διότι οι επίμονοι και δυσίατοι διαλείποντες πυρετοί της Δράμας εντεύθεν αποκτώνται». Η αναφορά αυτή δεν απέχει από την πραγματικότητα. Η ελονοσία βασάνιζε τους ανθρώπους της περιοχής και αργότερα και ως τη δεκαετία του '50, οπότε με τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής και τις προόδους της ιατρικής εξέλειπε σχεδόν ολότελα.

Περατώνοντας την επίσκεψή του στη Δράμα ο ανώνυμος συντάκτης του «Οδοιπορικού» πορεύτηκε προς τη γειτονική Αλιστράτη. Και κει κατέγραψε ανάλογες μ' αυτές από τη Δράμα εντυπώσεις, «αναμνήσεις», που τις ονομάζει ο ίδιος, χρήσιμες για την ιστορία του τόπου και γενικά ενδιαφέρουσες

1. Το κτίριο αριστερά στην εικόνα με την ένδειξη ΔΗΜΑΡΧΙΑ κτίστηκε την εποχή που στη Δράμα ήταν διοικητής ο Χιβζή πασά (η φωτογραφία είναι πριν από το 1923).

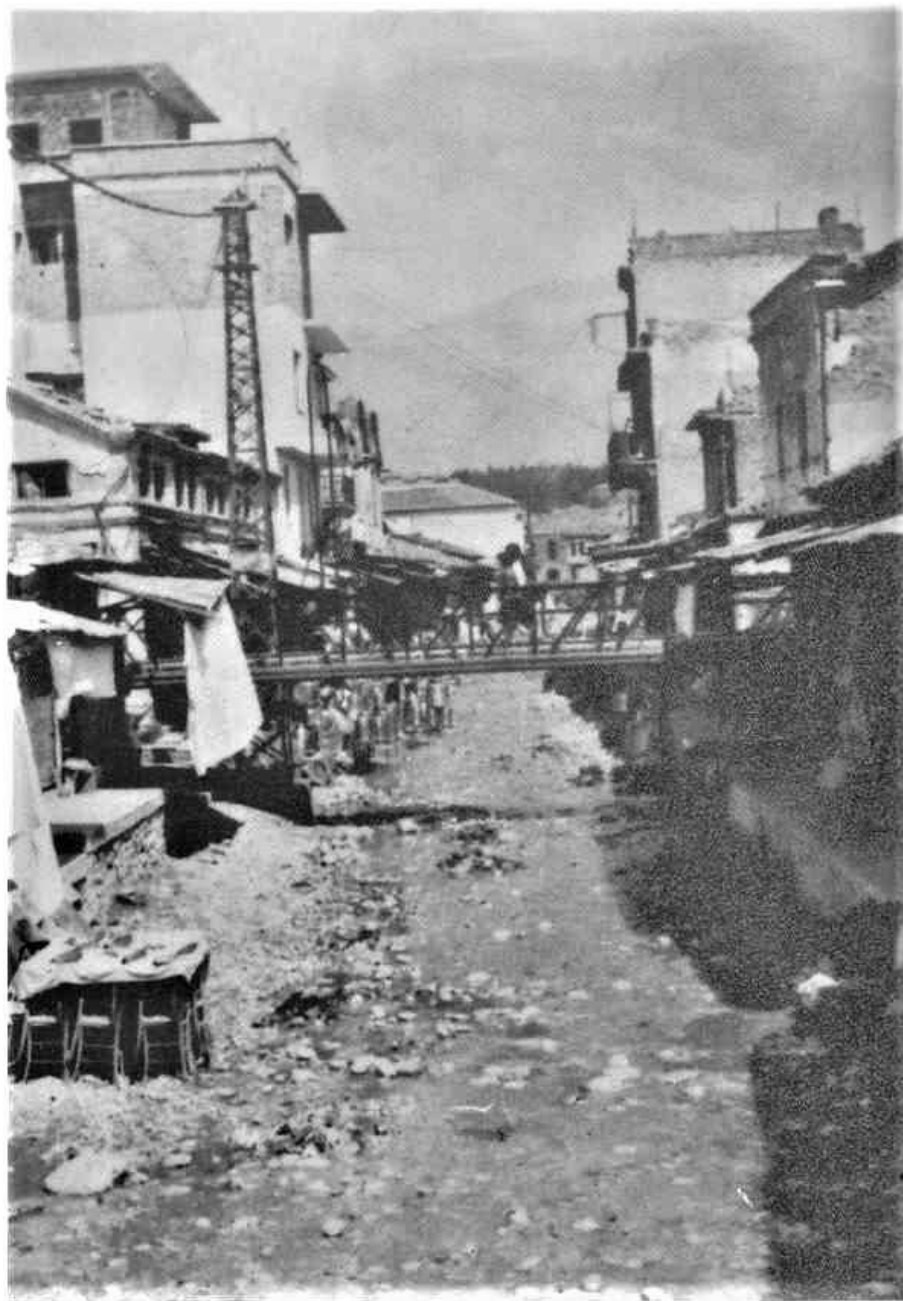
2. Άλλη εικόνα του ΔΗΜΑΡΧΕΙΟΥ στο κέντρο της φωτογραφίας (φωτ. 1957)

3. Η διόροφη κατοικία της οικογένειας Δαβέλα στη Δράμα (οδός Ελ. Βενιζέλου). Στην πρόσοψη του κτιρίου και σε κυκλικό άνοιγμα της οροφής υπάρχει η χρονολογία 1890 με τα αρχικά του ονόματος του ιδιοκτήτη (Κ.Β.Δ.). Σύμφωνα με μαρτυρία του «Οδοιπορικού» τη χρονική περίοδο που εγγίζει το 1890 στη Δράμα «εκτίσθησαν πολλά οικία και χάνια» (φωτ. 1986).

4. «Ο διά μέσου της αγοράς διερχόμενος εν καιρώ πολυομβρίας άγριος και καταστρεπτικός χείμαρρος» πλημμύρισε. Έκανε φοβερές ζημιές σε παρόχθια μαγαζιά. Ξερίζωσε δέντρα. Ξεχύθηκε στην κεντρική πλατεία της πόλης. Πέρασε τα νερά του πάνω από τη γέφυρα του κεντρικού δρόμου. Δυο φορτηγά αυτοκίνητα περνούν πάνω από τη γέφυρα. Από τους εξώστες και τα πεζοδρόμια οι κάτοικοι της Δράμας παρακολουθούν έκπληκτοι το θέαμα της απρόσμενης καταστροφής (φωτ. 1952).

5. Η «σιδερένια γέφυρα» στο «Τσάι». Σήμερα δεν υπάρχει, όπως δεν υπάρχει και το «Τσάι» που καλύφθηκε (φωτ. 1945).

6. Μύλος· η ακατάσχετη τεχνολογική πρόοδος των τελευταίων δεκαετιών και οι αλλαγές στο οικονομικό εποικοδόμημα τον προσπέρασαν. Έξω από την κλειστή πόρτα βρίσκεται η πλάστιγγα. Στέκει σιωπηλός μάρτυρας άλλων καιρών (φωτ. 1991).

7. Αποθήκη καπνού (φωτ. 1986).

8. Αποθήκη καπνού· εδώ και πολλά χρόνια παραμένει κλειστή. Σ' άλλους καιρούς η επεξεργασία του καπνού στη Δράμα καθόριζε το μέγεθος της οικονομικής ζωής στην πόλη και στην περιοχή (φωτ. 1992).

9. Όπως φαίνεται θα υπήρχε απόφαση κατεδάφισης της καπναποθήκης. Η Οικολογική Κίνηση Δράμας αντέδρασε (φωτ.1991).

10. Η λίμνη της Αγίας Βαρβάρας είναι ξέχειλη. Τα καπνομάγαζα ρίχνουν τα είδωλά τους στα διάφανα νερά. Εδώ το τοπίο αλλοιώθηκε, κατεδαφίστηκαν κτίρια (φωτ.1958).

11. Άλλη όψη των νεράν (νότια πλευρά). Το ξύλινο γραφικό γεφυράκι οδηγούσε σε κατάφυτη νησίδα λίγων τετραγωνικών μέτρων. Ήταν η προέκταση ενός διασκεδαστικού κέντρου με την επωνυμία ΔΙΕΘΝΕΣ. Αργότερα και για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, ο παραδείσιος αυτός χώρος μετατράπηκε σε μάντρα αχρήστων οικοδομικών υλικών. Η αχαράκτηριστη αδιαφορία (Ποιων;) και η βάνανυση μεταχείριση τον αφάνισαν (φωτ.1945).

ΔΡΑΜΑ: Παρά τους μύλους

DRAMA-GREECE

12. Η λεζάντα της φωτογραφίας είναι λακωνική: «Παρά τους μύλους» (νότια όψη των νερών). Άνοιξη. Το πάνανθο δέντρο (δεξιά) ακουμπάει τα λευκά κλαδιά του στα πεντάκαθαρα νερά. Τοπίο πασίχαρο. Αναπνέει ελεύθερα στον ανοιχτό ορίζοντα. Στο βάθος, μακριά, οι ξεστές όψεις των παραδοσιακών σπιτιών εναρμονίζονται τέλεια με τη μαγεία του τοπίου. 1940· τίποτε δεν προμηνούσε ότι η αδυσώπητη ανθρώπινη λογιστική θα έφτανε και εδώ.

**Ιστορικά και αρχαιολογικά δημοσιεύματα
για την πόλη της Δράμας**

Αυτοέκδοση του 1997. Τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη, στο Τυπογραφείο του Θανάση Αλτιντζή σε διακόσια αντίτυπα.

Εικόνα εξωφύλλου: Γραφικό παραδοσιακό ανηφοράκι στο χώρο της παλιάς πόλης στρωμένο με λίθους χειμάρων. Χρόνια της Τουρκοκρατίας· η πρόβλεψη είχε γίνει μόνο για το πέρασμα ανθρώπων και ζώων (φωτ.1953)

...νομίζω ότι είναι μεν καλάί αι γενικάί ιστορικάί γνώσεις, αι οποίαι ευρύνουν το πνευματικόν μας πεδίον και μας κάμνουν να εννοήσωμεν καλύτερον τον ελληνικόν κόσμον, του οποίου μόρια αποτελούμεν, αλλά των γενικωτέρων και απωτέρων αυτών γνώσεων καλόν είναι να προηγείται η γνώσις του αμεσωτέρου περιβάλλοντος, μέσα εις το οποίον εγεννήθημεν και με το οποίον είναι συνδεδεμένη η καθημερινή μας ζωή, αλλά και αι ιστορικάί μας τύχαι. Η γνώσις της προσεχέστερας πατρίδος και της ιστορίας της νομίζω πρέπει να αποτελή την απαραίτητον προϋπόθεσιν, την αφετηρίαν και εισαγωγήν, ούτως ειπείν, εις την γνώσιν της ευρυτέρας.

Κυριακίδης, Στίλπων Π., *Περί την ιστορίαν της Θράκης...* Αι πόλεις Ξάνθη και Κομοτηνή, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 28.

Δυο λόγια

Όπως θα παρατηρήσει ο αναγνώστης τα σύντομα μελετήματα του τόμου αυτού πρωτοδημοσιεύτηκαν, τα περισσότερα, σ' εφημερίδες της Δράμας. Ήταν εποχή που το ενδιαφέρον για την ιστορία της πόλης δεν είχε πάρει ακόμα τη μορφή της δουλειάς των ειδικών. Ερασιτέχνες χωρίς τις σχετικές ιστορικές σπουδές σε πανεπιστήμια από προσωπική έφεση κινούμενοι συνέλεξαν υλικό σε τοπικό επίπεδο κυρίως και πάσχιζαν να εξηγήσουν, με δικό τους τρόπο, το φαινόμενο της ύπαρξης κάποιων αρχαίων μνημείων ή και άλλων φαινομένων όπως είναι εκείνα της λαϊκής λατρείας.

Είχα αντιληφθεί το κενό που υπήρχε για μια πιο συστηματική σπουδή της ιστορίας της πόλης κι άρχισα σιγά σιγά να συγκεντρώνω υλικό και πληροφορίες επισκεπτόμενος τις βιβλιοθήκες της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας και τότε να δημοσιεύω σχετικά σημειώματα, που είχαν σκοπό από τη μια την τόνωση του ενδιαφέροντος κι άλλων για τη μελέτη της ιστορίας της Δράμας κι από την άλλη τη διάσωση των μνημείων της, που κινδύνευαν εγκαταλελειμμένα ...

Θεώρησα σκόπιμο τώρα να περιλάβω σ' ένα τόμο ορισμένα από τα δημοσιεύματα αυτά, που το πέρασμα 35 και πλέον χρόνων τα κάλυψε με λησμοσύνη. Ξαναβλέπουν το φως όπως ήταν στην αρχική τους μορφή με μικρές μόνο διορθώσεις σε δύο τρία σημεία τους, που καν δεν μεταβάλλουν το νόημα των κειμένων. Κράτησα το πολυτονικό σύστημα και προσάρμοσα, κυρίως, τις καταλήξεις των ρημάτων στη νεότερη ορθογραφία. Επίσης οι πίνακες με τις εικόνες που συνοδεύουν το κάθε δημοσίευμα είναι οι ίδιοι περίπου της αρχικής δημοσίευσης.

N. A. Κωνσταντινίδης

Αρχαιολογικά μνημεία στη Δράμα

Σε πιο παλιά χρόνια υπήρχαν άφθονα και αξιόλογα αρχαιολογικά μνημεία στη Δράμα. Ούτε η Αδριανούπολη, ούτε οι γειτονικοί Φίλιπποι μπορούσαν να συγκριθούν με τη Δράμα ως προς το πλήθος των επιγραφών ελληνικών και ρωμαϊκών¹. Ύστερα απ' όλα αυτά γεννάται εύλογα το ερώτημα στον ερευνητή: τι να έγιναν και που βρίσκονται σήμερα οι επιγραφές αυτές; Δεν αποκλείεται Τούρκοι να πούλησαν επιγραφές σε Ευρωπαίους εισβολείς από τον βορρά στην πρώτη εικοσαετία του αιώνα μας να άρπαξαν ή να κατέστρεψαν ένα μεγάλο μέρος. Έχουμε μια τέτοια περίπτωση από τις αρχές του ΙΗ' αιώνα που στηρίζει αυτή την άποψη. Περιηγητής εμποδίστηκε από ένα Τούρκο να διαβάσει επιγραφές που ήταν στον περίβολο του σπιτιού του. Στάθηκε αδύνατο, παρά τις ικεσίες και τις υποσχέσεις για το «μπαξίς»². Πολύ πιθανόν οι επιγραφές αυτές να πουλήθηκαν αργότερα, αφού ο Τούρκος άνοιξε τα μάτια του και υποψιάστηκε την αξία τους. Από τα μνημεία που υπήρχαν ελάχιστα σώθηκαν στις μέρες μας κι άλλα πρέπει να βρίσκονται θαμμένα στη γη και περιμένουν τη σκαπάνη του οικοδόμου ή του αρχαιολόγου, για να ξαναφανούν στη ζωή και να ρίξουν κάποιο φως στην αρχαιότερη ιστορία της πόλης.

Τι να έγινε η εξαίσια προτομή του Ηρακλή πάνω σ' ένα λευκό βάθρο στημένη στο χώρο της σημερινής Μητρόπολης; Ήταν στις 12 Ιουνίου 1706 μισοθαμμένη η στήλη αυτή στο χώμα. Ο ξένος επισκέπτης που την είδε εκφράστηκε με θαυμασμό γι' αυτή κι εξεδήλωσε την επιθυμία να την αγοράσει χωρίς όμως να το πετύχει³.

¹ Paul Lucas, Ταξίδι που έγινε με διαταγή του βασιλιά στην Ελλάδα, Μικρά Ασία, Μακεδονία και Αφρική, Άμστερνταμ 1714, Α' σ. 200. Σημειώνει στο χάρτη όπου το στίγμα της Δράμας: «Δράμα όπου υπάρχουν πολλά ερείπια και επιγραφές». Το αξιοσημείωτο είναι ότι ο διάσημος και πολυταξιδεμένος αυτός Γάλλος περιηγητής, ενώ ο χάρτης του καλύπτει χώρες της Ασίας και της Ευρώπης που επισκεύτηκε, μόνο για τη Δράμα κάνει αυτήν την ιδιαίτερη αναφορά για αρχαιότητες.

² Το περιστατικό αφηγείται ο Paul Lucas, ό.π.

³ «Οι Έλληνες είχαν μια εκκλησία στη Δράμα· την είδα· είναι φτωχή και παραμελημένη, αν και είναι αρχιεπισκοπή ... Παρατήρησα λοιπόν στην εκκλησία μια προτομή του Ηρακλή σπάνιας ομορφιάς· ήταν καμωμένη από εξαίρετο μάρμαρο και χρησίμευε για στήριγμα μιας ξύλινης κολόνας, που βάσταζε μια στοά και ήταν παραχωμένη και σκεπασμένη με χώμα στο μεγαλύτερο της μέρος. Αλλά απ' ότι είδα κατάλαβα την αξία της προτομής και θα την αγόραζα οπωσδήποτε, αν ο αρχιεπίσκοπος βρισκόταν στη Δράμα, γιατί όταν αυτός λείπει, κανείς δεν τολμά να θίξει την εκκλησία του. Έτσι είχα την απογοήτευση να την αφήσω, όμως θα την αγοράσω σε άλλο ταξίδι.» Είναι ο λεγόμενος Καρακάλας στο Λούβρο από τη Δράμα, ο Ηρακλής που είδε στο ταξίδι του (1706) ο Paul Lucas; Αν ναι πώς, από ποιούς και πότε η προτομή αυτή φυγαδεύτηκε από τη Δράμα; Πιστεύω ότι το ιστορικό της αρπαγής της, αν γινόταν να το μάθουμε, θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον γεγονός.

Στον αυλόγυρο του βυζαντινού ναού της Άγιας Σοφίας βρίσκονται σε κατάσταση εγκατάλειψης κάποια μάρμαρα με επιγραφές ρωμαϊκές και ελληνικές. Ας τα δώσουμε κάποια θέση στον ήλιο, ας αξιοποιήσουμε την παρουσία τους. Προς το παρόν είναι τα μόνα που μας μιλάνε για την αρχαία Δράμα. Ας τα δείχνουμε χωρίς συστολή στους ξένους που έρχονται στην πόλη μας.

Μέσα στην κόγχη του ιερού του ναού υπάρχουν λιγοστά υπολείμματα τοιχογραφιών που η υγρασία και ο ασβέστης δεν εξαφάνισαν. Η βυζαντινή τέχνη άφησε δείγματα της πνευματικότητας της και στη Δράμα μα δυστυχώς δεν τα φυλάξανε οι προγενέστεροι κι έχουν φθαρεί. Είναι τόση υγρασία σήμερα στο βάθος του ναού. Καθήκον δικό μας είναι των νεότερων, να φροντίσουμε γι' αυτό το μοναδικό βυζαντινό κτίσμα (βυζαντινά είναι και τα τείχη), να πεισώσουμε ότι απόμεινε από την φθορά του χρόνου. Να μελετήσουμε το ναό και να ξεχωρίσουμε τα παλιά αρχιτεκτονικά του μέρη. Να τον απαλλάξουμε από τους σοβάδες και την υγρασία. Ο απόμερος αυτός τόπος με τα συλλογισμένα δέντρα και τα σπασμένα μάρμαρα είναι όλος γαλήνη, παράδοση και πνεύμα. Μια πινακίδα με ελληνικά και λατινικά γράμματα και μας και τους ξένους θα κατατοπίζει.

Υπάρχει σ' ένα φτωχό προσκυνητάρι αριστερά από την βορινή είσοδο του ναού φορητή εικόνα μικρής αξίας με την εξής επιγραφή: «Εἰς ἀνάμνησιν τῶν ἐγκαινίων τοῦ ἀρχαίου βυζαντινοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς πόλεως Δράμας, ὁ ὁποῖος μετεβλήθη τὸ 1430 εἰς τέμενος καὶ μετὰ 480 ἔτη πάλιν τὸ 1913 ἐγένετο ἐκκλησία. Ἡμέρα ἐγκαινίων Κυριακὴ τῆς Σαμαρείτιδος Μαΐου 16 1921, Μητροπολίτης Δράμας Ἀγαθάγγελος».

Εκτός από τους Δραμινούς που αγαπούν την πόλη τους κι αισθάνονται κατάβαθα τις ξεχωριστές της χάρες και δεν παραλείπουν να την υμνούν και να την νοσταλγούν, όταν φεύγουν μακριά της, υπάρχει κι ένας Σύλλογος, που έχει σκοπό την προβολή των πνευματικών και πολιτιστικών αξιών. Οι άνθρωποι που τον αποτελούν, το ξέρω πολύ καλά, πως θα βρουν και τα μέσα και τους τρόπους και τους πόρους, για ν' αξιοποιήσουν και να προβάλουν τα λιγοστά, μα τόσο αξιοπρόσεχτα μνημεία της αρχαίας και της βυζαντινής Δράμας.

«Πρωινός Τύπος», 12-7-59

Στο στίγμα όπου η Δράμα σημειώνεται από τον Lucas: *Drame ou ily a beaucoup de ruines et d'inscriptions*. Ο χάρτης του περιλαμβάνει ευρύτερες περιοχές της εγγύς Ανατολής και των Βαλκανίων, για τη Δράμα όμως, μόνο κάνει την πιο πάνω παρατήρηση κι αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό.

Ο Lucas σημειώνει στην αφήγησή του ότι είδε στη Μητρόπολη Δράμας την προτομή του Ηρακλή, αλλά επειδή έλειπε ο μητροπολίτης δεν μπόρεσε να την αγοράσει (;) και θα το κάνει στο μέλλον σ' ένα άλλο ταξίδι. Στο Παρίσι υπάρχει από τη Δράμα ο λεγόμενος Καρακάλλας (πορτρέτο του γνωστού αυτοκράτορα της Ρώμης) αυτός της εικόνας και έχουν ήδη γραφεί παλαιότερα από γάλλους αρχαιολόγους, που εργάστηκαν στην Ελλάδα, όλα τα σχετικά για την προέλευσή του και την πιθανότητα να είναι ο "Ηρακλής" που είδε στη Δράμα ο Lucas τον Ιούνιο του 1706.

Τα τείχη της Δράμας

Στην καρδιά της πόλης κυκλωμένα από τις οικοδομές και τους κήπους διατηρούνται σε καλή σχετικά κατάσταση υπολείμματα τειχών, που δεν μπορούμε κατά προσέγγιση να χρονολογήσουμε. Η διαπίστωση της μεσαιωνικής τους προέλευσης δε λείει πολλά πράγματα. Δύο περιηγητές, ένας Τούρκος, ο Εβλιά⁴ κι ένας Γάλλος ο Paul Lucas⁵ έγραψαν για τα τείχη της Δράμας. Περισσότερες πληροφορίες μας δίνει ο πρώτος, ενώ ο δεύτερος απλώς εκδηλώνει θαυμασμό μαζί και λύπη: «Υπάρχει — γράφει — ένα φρούριο που φαίνεται ότι άλλοτε υπήρξε σπουδαίο και από τα πιο ισχυρά, αλλά παραμέλησαν τις επισκευές και πέφτει τώρα σε ερείπια απ' όλες τις πλευρές». Αν κάποιος φανταστεί ολοκληρωμένα τα τείχη, απαλλαγμένα από τους μαντρότοιχους και τα χαμόσπιτα που κρύβουν τη θέα τους, θα πάρει πλήρη ιδέα για το πώς ήταν στα χρόνια της ακμής τους. Φυσική τάφρος, το «τσάι» που το λέμε, περνάει σε μικρή από τα τείχη απόσταση και τα καλύπτει από τρεις πλευρές, όπως περίπου γίνεται και με τα τείχη της Ζίχνης στην περιοχή των Σερρών. Ο Εβλιά είδε και τα δύο: «Δεν έχει από το ένα μέρος χάνδακα», γράφει για το τείχος της Δράμας. Η μια του πλευρά — η δυτική — ενισχυόταν μόνο από σχετική κλίση του εδάφους. Στον καιρό του θα πρέπει να ήταν άπαρτο το τείχος αυτό, όπως και της Ζίχνης, που φαίνεται από το χτίσιμό του να έγινε την ίδια εποχή κι όχι από ξεχωριστούς μαστόρους. Οι δύο πόλεις συνδεόταν μεταξύ τους με μιαν οδική αρτηρία. Σώζονται μέχρι σήμερα τ' αχνάρια δρόμου, που αρχινάει απ' την παλιά Ζίχνη και προχωράει προς τα υψώματα της Προσοτσάνης. Εκεί στα υψώματα υπάρχουν ερείπια πύργου που ο λαϊκός αρχαιολόγος της περιοχής τα θέλει «Θέρετρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου». Παράξενη αλήθεια η ταύτιση του κάθε ευρήματος στην περιοχή με τ' όνομα του μεγάλου Μακεδόνα. Το πράγμα είναι πολύ εντυπωσιακό!

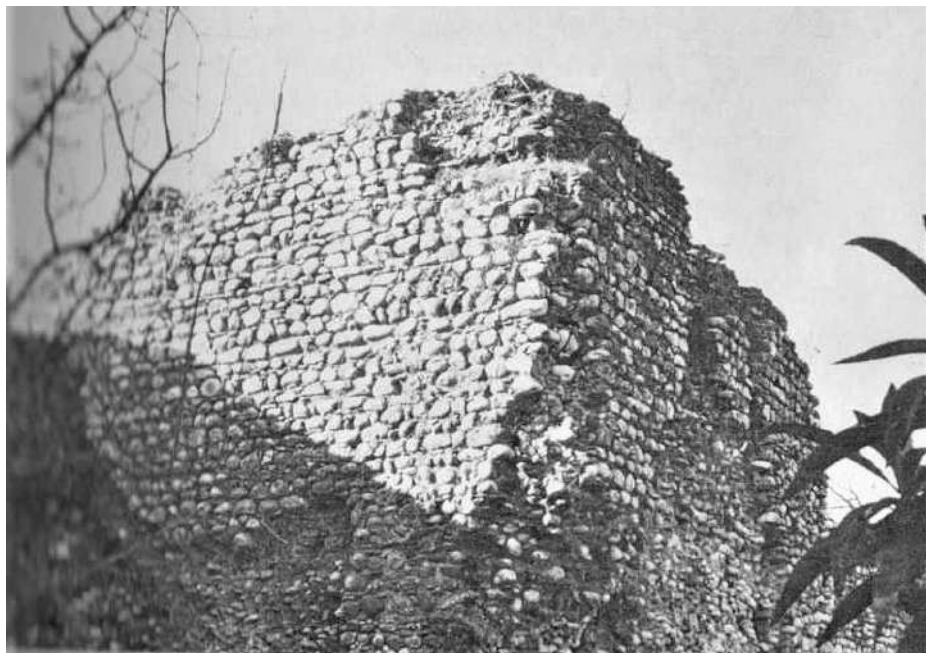
Το σχήμα των τειχών ο Εβλιά το θέλει «τετράγωνο». Η περίμετρός τους είναι 2.000 βήματα πάνω κάτω. Για υλικό χρησιμοποιήθηκαν λίθοι ξηροποτάμων που αφθονούν και σήμερα στην παρακείμενη φυσική τάφρο. Υπάρχει όμως μπροστά μας ένα πρόβλημα, η χρονολόγηση των τειχών. Θα μπορούσαμε να βρούμε μαρτυρίες που θα μας βοηθούσαν στη λύση του; Ο Lucas, όταν ήρθε στη Δράμα, μεταξύ των άλλων επισκέφθηκε κι ένα «παλιό πύργο». Γράφει, λοιπόν, τα εξής ενδιαφέροντα: «Υπάρχουν πολλά μάρμαρα με επιγραφές που θα

⁴ Ο Εβλιά Τσελεμπή γεννήθηκε στην Πόλη στις 25 Μαρτίου 1611. Σπούδασε Θεολογία. Είναι χωρίς αμφιβολία ο πιο διάσημος Τούρκος σεγιάχ (= περιηγητής). Έγραψε δεκάτομο έργο το Σεγιαχατναμέ (= οδοιπορικό). Ο Εβλιά ήταν ανιστόρητος και αγεωγράφητος. Εμάς τους Έλληνες ενδιαφέρει κυρίως ο Η' τόμος, όπου ο Εβλιά περιγράφει το ταξίδι του από την Πόλη στην Κρήτη κατά τον ιζ' αιώνα. Από το Δοξάτο πέρασε κι ήρθε στη Δράμα που την περιγράφει θαυμάσια. Πέθανε στην Πόλη το 1680.

⁵ Για τον Lucas βλ. στο προηγούμενο δημοσίευμα, σημ. 1.

Η βόρεια πλευρά των τειχών

Πύργος από τη βόρεια πλευρά (Φωτ. 1953)

μας έδιναν αναμφισβήτητα κάποια γνώση για την ιστορία της Δράμας ..., εάν μπορούσα να τις αντιγράψω. Ο πύργος όμως είχε κάτοικο ένα Τούρκο δεισιδαίμονα, που θεώρησε τις επιθυμίες μου άσκοπες». Γεννιέται αμέσως το ερώτημα: Τι απέγιναν ο πύργος, τα μάρμαρα, οι επιγραφές; Αυτές ακριβώς οι διαπιστώσεις είναι που γεννούν μέσα μας και μια υποψία ότι ένα μικρό έστω μέρος από τα μάρμαρα και τις επιγραφές είναι θαμμένα στη γη. Όταν έρθουν στο φως, τότε τα τείχη που ορθώνονται μπροστά μας σιωπηλά, μυστηριακά, θα λύσουν κι αυτά τη σιωπή τους.

Στα νεότερα χρόνια πάνω στον ανατολικό τετραγωνικό πύργο των τειχών της Δράμας ήταν στημένο ένα ρολόγι. Χτυπούσε τις ώρες κι ακουγόταν σ' ολόκληρη την πολιτεία. Έγώ στα 1940, αν δεν κάνω λάθος, αχρηστεύτηκε. Ο Εβλιά μιλάει για ένα παρόμοιο ρολόγι, που ήταν στημένο πάνω σ' ένα ξύλινο πύργο στην αγορά. Ο Lucas κάνει λόγο κι αυτός και θυμάται ένα ρολόγι, ίδιο με της Δράμας, που το είδε στη Φιλιππούπολη.

Μέσα στο χώρο που περιβάλλεται από τα τείχη βρίσκονται ο βυζαντινός ναός της Αγίας Σοφίας, ο ναΐσκος των Ταξιαρχών και ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου (η Μητρόπολη). Στις εκκλησίες αυτές και στους αυλόγυρους τους βρίσκεται ολόκληρη η αρχαία και βυζαντινή Δράμα. Χρειάζεται να μελετηθούν από ειδικούς, χρειάζεται έρευνα, για να γραφεί κάποτε χωρίς χάσματα η ιστορία της Δράμας.

«Πρωινός Τύπος» 26.7.59

Μια επιγραφή

Το μυστήριο του θανάτου από πανάρχαιους χρόνους στάθηκε μια δύναμη ακατάλυτη, ανεξήγητη και σαν τέτοια κίνησε τη φαντασία του ανθρώπου να πλάσει αμέτρητους μύθους, παραδόσεις κι οτιδήποτε άλλο που σχετίζεται μαζί του. Η λατρεία του νεκρού, παράλληλα προς τη γέννηση όλων αυτών των στοιχείων παρουσίασε κατά καιρούς διάφορες φάσεις αξιόλογες κάθε φορά για τη μελέτη των πολιτισμών. Στις έρευνες της η λαογραφική επιστήμη διαπιστώνει επιβιώσεις εθίμων της λατρείας αυτής στη σύγχρονη λαϊκή λατρεία του νεκρού.

Υπάρχουν σήμερα αρχαιολόγοι που γοητεύονται αφάνταστα από τις ανασκαφές τάφων, επειδή ξέρουν πως κάτι περισσότερο εκτός από τα κόκαλα του νεκρού θα βρούν, που θα τους χρησιμεύσει στη δουλειά τους. Ένα μεγάλο πλήθος λαρνάκων, ενεπίγραφων στηλών και κτερισμάτων σ' όλα τα μουσεία του κόσμου αποτελούν αντικείμενα συνεχούς μελέτης.

Στη Δράμα που μαρτυρημένα αφθονούσαν άλλοτε οι επιγραφές, υπάρχει μια σαρκοφάγος η μοναδική στον αυλόγυρο του βυζαντινού ναού της Αγίας

Σοφίας. Το σχήμα της είναι ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο και της λείπει το κάλυμμα, που όπως ξέρουμε από παρόμοιες θα πρέπει να ήταν σε φόρμα στέγης με αετώματα, όπως οι αρχαίοι ναοί. Δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω πως βρέθηκε εκεί μαζί με τα άλλα μάρμαρα. Στη μια πλευρά της είναι χαραγμένη επιγραφή σε δύο στίχους με κεφαλαία γράμματα η εξής:

ΠΡΙΜΙΓΕΝΙΟΣ ΝΟΥΜΗΝΙΟΥ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΟΣ⁶ ΖΩΝ ΕΑΤΩ ΚΑΙ ΠΡΙΜΙΓΕΝΙΑΙ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΙ (Ο Πριμιγένιος του Νουμηνίου απελεύθερος, ενώ ήταν ζωντανός για τον εαυτό του και την Πριμιγένια τη γυναίκα του). Όπως γίνεται φανερό η σαρκοφάγος παραγγέλθηκε από κάποιο Πριμιγένη απελεύθερο στον μαρμαρά, ενώ ζούσε, για να χρησιμεύσει στο θάνατο του ίδιου και της γυναίκας του της Πριμιγένιας.

Οι λέξεις της επιγραφής χωρίζονται μεταξύ τους με τελείες κι όχι όλες. Ένα δύο διακοσμητικά φύλλα κισσού ανάμεσα στις λέξεις ΖΩΝ-ΕΑΤΩ και ΕΑΤΩ-ΚΑΙ· έχουν πιθανόν συμβολική έννοια, γιατί σε παρόμοιες σαρκοφάγους που βρίσκονται στον αυλόγυρο του Άγιου Γεωργίου (Ροτόντα) της Θεσσαλονίκης τα ξαναβρήκα. Χρονολογικά η σαρκοφάγος πρέπει να τοποθετηθεί στον Β' αιώνα μ.Χ., στα χρόνια δηλαδή της ρωμαϊοκρατίας. Ο Πριμιγένιος όπως δηλώνει η επιγραφή ήταν απελεύθερος, δηλαδή δούλος πριν, που απέκτησε τα δικαιώματα του πολίτη του ρωμαϊκού κράτους. Ο άνθρωπος αυτός ενδιαφέρθηκε, ενώ ήταν ακόμα ζωντανός, για ένα τάφο δικό του και της γυναίκας του. Η περίπτωση του δεν ήταν η μόνη στην αρχαιότητα. Πολλοί άνθρωποι και ιδίως εύποροι, ηγεμόνες, βασιλείς φρόντιζαν τους τάφους τους όσο ζούσαν. Κλασικό παράδειγμα είναι ο Μαύσωλος της Καρίας στον Δ' αιώνα π.Χ. και το Μαυσωλείο του στην Αλικαρνασσό.

Η επιγραφική επιστήμη θα είχε πολλά να ωφεληθεί από τις επιγραφές της Δράμας, αν σωζόντουσαν. Το 1706 τις είδε ο Paul Lucas και θαύμασε τον πλούτο τους. Δείγματα εκείνων είναι τα στρωμένα κομμάτια των ενεπίγραφων μαρμάρων στις εισόδους και τους διαδρόμους του ναΐσκου των Ταξιαρχών, της Αγίας Σοφίας και μερικά άλλα. Η σαρκοφάγος της Δράμας είναι το μοναδικό παράδειγμα ταφικού μνημείου στην πόλη, που όσο κι αν είναι συνηθισμένο εύρημα δε χάνει τη σπουδαιότητά του ακριβώς γιατί είναι μοναδικό.

«Πρωινός Τύπος» 15.3.60

⁶ Σε επιγραφή των Φιλίππων (BCH 58 [1934] 466, αριθ. 7 κάποιος απελεύθερος (libertus) ήταν δεντροφόρος, δηλαδή μέλος μιας συντεχνίας των δεντροφόρων στους Φιλίππους. Τους απελεύθερους προστάτευε ο τέως κύριός τους, ο προστάτης ή ο πάτρωνας, τους αντιπροσώπευε στις αρχές της πολιτείας και συνηγορούσε γ' αυτούς στα δικαστήρια της πόλης. Στις ιδιωτικές τους όμως σχέσεις οι απελεύθεροι ενεργούσαν ελεύθερα. Η ύπαρξη απελευθέρων στη Δράμα προϋπόθετε φυσικά την ύπαρξη προστατών ή πατρώνων (κλιμάκωση κοινωνική).

Επιστολή

Με τον τίτλο: «Να αντληθούν πορίσματα», στη στήλη των σχολίων η εφημερίδα «Ελληνικός Βορράς» καταχώρισε επιστολή μου που αφορούσε το θέμα, της κατεδάφισης του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Δράμα και την ανέγερση στη θέση του νέου. Το σχόλιο έλεγε: «Είναι μακρά αλλά ενδιαφέρουσα η κατωτέρω επιστολή αναγνώστου μας από τη Δράμα. Δι' ο και την δημοσιεύομεν ολόκληρον και ως έχει με την ελπίδα ότι εξ αυτής θα αντληθούν χρήσιμα πορίσματα επι γενικωτέρου επιπέδου, όσον αφορά την βάνανυσον εκστρατεϊάν εξαφανίσεως παντός παλαιού εις τον τόπον αυτόν»:

Κύριε Διευθυντά,

Την 16ην τρέχοντος εδημοσιεύθη εις την έγκριτον υμών εφημερίδα σχόλιον αφορών τον ναόν των Εισοδίων Δράμας. Γεννηθείς και ανατραφείς εις την πολυπαθή ακριτικήν πόλιν παρακολουθώ μετά λύπης την εκδηλουμένην εσχάτως, παραμυθολογίαν υπο ωρισμένων συμπατριωτών μου, ήτις παρουσιάζει τον ναόν ως κτίσμα άνευ αρχαιολογικής αξίας και ιστορικής τοιαύτης. Δεν γνωρίζω εις τι αποβλέπει η απροκάλυπτος αυτή δυσφήμισης του ναού, ο οποίος υπηρέτησε το έθνος και την θρησκείαν από μακρού έως σήμερον. Θεωρώ την παραμυθολογίαν αυτήν ουχί απαραίτητον προκειμένου να κτισθή εις νέος ναός.

Εκ των στοιχείων τα οποία παραθέτω ακολούθως καταφαίνεται η ιστορική αξία του ναού. Είναι ειλημμένα εκ του ημερολογίου του μητροπολίτου Δράμας Αγαθαγγέλου, το οποίον φέρει τον τίτλον: «Αι δραματικάί περιπέτειαι Δράμας μέχρι της απελευθερώσεως αυτής», εκδοθέντος εις την Καβάλαν το έτος 1913 και το οποίον φαίνεται να αγνοούν οι κατήγοροι του πάνσεπτου ναού:

«Τετάρτη 26 Ιουνίου 1913. Εν τω ιερώ Μητροπολιτικώ ναώ και εν τη αυλή αυτού και εν τη Μητροπόλει μου οι διανυκτερεύοντες ήσαν άνω των 400 ψυχών Δραμηνοί και εκ των περιχώρων όλοι αγρυπνούντες, τα δε γυναικόπαιδα είχομεν εν τη εκκλησία και η μόνη ελπίς μας μετά τον Θεόν ήσαν 15 μάουζερ, άτινα θα εχρησιμοποιούν εν έσχατη ανάγκη ειδήμονές τινές γενναίοι άνδρες κατά των Βουλγάρων κομιτατζήδων, εάν προέβαινον εις σφαγάς ...

Δευτέρα 1 Ιουλίου 1913

.....

Φόβος και τρόμος κατέλαβε δικαίως τους πάντας. Η αυλή της έκκλησίας και της Μητροπόλεως πληρώθη πάλιν γυναικοπαιδών και ανδρών άχρι χιλίων ψυχών.

.....

*Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου (ανατολική πλευρά).
Η θαλερή βλάστηση δεσπόζει στον ακάλυπτο χώρο (φωτ. 1960).*

Νομίζει τις ότι ευρίσκεται εις νεκρόπολιν. Αι συζητήσεις εν τη ιερά Μητροπόλει και τη αυλή της εκκλησίας εξακολουθούσι λίαν φρονίμως με φωνήν χαμηλοτάτην. Αι θύραι της ιεράς Μητροπόλεως εκλείσθησαν και ετέθησαν όπισθεν αυτών κιβώτια. Μόνον η μεγάλη θύρα της αυλής της εκκλησίας εκλείσθη με βαρύν μοχλόν σιδηρούν και όπισθεν αυτής μένομεν ημείς, ιν' ανοίξωμεν οπότε θα γίνει ανάγκη».

Είναι λοιπόν ιστορικός ο ναός δια ταύτα και δι' άλλα πολλά. Εις τον χώρον αυτού προσηυχήθησαν θερμά προς τον Ύψιστον Πλάστην οι ορθόδοξοι Έλληνες της Δράμας και διετήρησαν υπό την σκεπήν του άσβεστον την πίστιν διά την εθνικήν των απελευθέρωσιν κατά τους χρόνους της δουλείας.

Μετά τιμής
Ν. Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

Και το σχόλιο κατέληγε: Παρόμοιας αξίας και ιστορικότητος είναι όλοι οι παλαιοί ναοί των κωμοπόλεων της υπαίθρου, οι όποιοι — αλοίμονον — εντός δύο έως τριών ετών δεν θα υπάρχουν, αν δεν ευρεθί κάποιος αρμόδιος να σταματήσει τας «ανακαινίσεις» των, δηλαδή τας κατεδαφίσεις των και την ανέγερσιν εις τον τόπον των κτισμάτων εστερημένων παραδοσιακού πνεύματος.

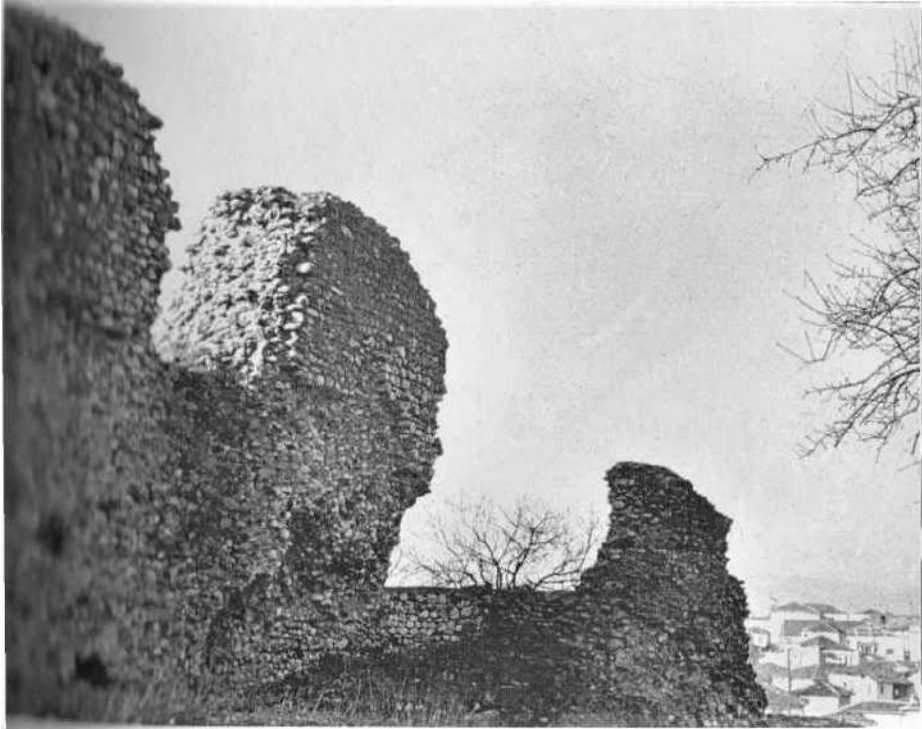
«Ελληνικός Βορράς» 30.4.60

Τα τείχη της Δράμας

Δεν είναι η πρώτη φορά, κι άλλες φορές έγραψα για τα τείχη της Δράμας. Κρυμμένα πίσω από τα χαμόσπιτα και τις αφρόντιστες πρασινάδες, αφημένα στην τύχη τους, χωρίς φροντίδα αιώνες ολόκληρους, στέκονται σιωπηλά, συλλογισμένα «βουβά ρημάδια της μοναξιάς».

Δεν είναι φυσικά εύκολο πράγμα ο ξένος να φτάσει στο πιο ακέραιο τμήμα τους της βόρειας πλευράς, γιατί χρειάζεται μίτος της Αριάδνης. Μια και λείπει ο σχετικός οδηγός ή ο Δραμινός με τη γνώση και την καλοπροαίρετη διάθεση, ο ξένος είναι δύσκολο να πλανηθεί σε λαβύρινθους σοκακιών.

Η Ελλάδα είναι γεμάτη κάστρα, κατάσπαρτη από αυτές τις ογκώδεις παρουσίες με τα τετράγωνα των επάλλεων, τους στρογγυλούς πύργους, τις καμαρωτές πύλες. Είναι η χώρα των κάστρων. Πώς να τ' αναφέρει κανείς που είναι αμέτρητα. Μόνο εδώ γύρω έχουμε πόσα: των Φιλίππων, της Καβάλας, της Κομοτηνής, της Ζίχνης, των Σερρών. Το δικό μας το κάστρο το είδαν ξένοι περιηγητές και το θαύμασαν και το περιέγραψαν με τα πιο όμορφα λόγια στα ταξιδιωτικά τους. Απ' αυτούς ο Τούρκος Εβλιά Τσελεμπή δίνει την πιο καλή περιγραφή. Γοητεύτηκε από τη Δράμα και την είπε «επίγειο παράδεισο». Δίνει πολλά στοιχεία για την κοινωνική, τη διοικητική και οικονομική κατάσταση της πόλης στα μέσα του 17ου αιώνα.

Τμήμα από τη βορειοανατολική πλευρά του τείχους (φωτ. 1953).

Παραθέτω σημαντικά στοιχεία της μελέτης του ιατρού Σταύρου Μερτζίδη, που αναφέρεται στην ιστορία και την τεχνική του τείχους της Δράμας. Η μελέτη με τίτλο *Αι χώραι του παρελθόντος και αι εσφαλμέναι τοποθετήσεις των* τυπώθηκε στην Αθήνα το 1885 (δεν θα ήταν άσχημα να επανεκδοθεί βελτιωμένο). Γράφει ο Σταύρος Μερτζίδης: «Το τείχος της πόλεως ταύτης είναι έργον της αρχαιοτέρας Βυζαντινής εποχής και ουχί της Ρωμαϊκής ως διατείνονται τινες καθότι μια πλευρά του τείχους αυτού η προς την σημερινήν συνοικίαν των Αθιγγάνων βλέπουσα φέρει το σχήμα του μεγάλου σταυρού δια χονδρών πλίνθων σχηματισθέντος. Υποθέτομεν ότι το τείχος τούτο εγένετο περί τα μέσα της Ε' μ.Χ. εκατονταετηρίδος ίσως επί της βασιλείας του Ιουστινιανού (;) καθ' ην δηλαδή εποχήν οι Ούνοι, οι Σλάβοι, οι Άνται κ.λπ. οι εισβαλόντες εις την Θράκην και την Μακεδονίαν, ίνα εμποδισθώσι και ευρίσκοντες προσκόμματα καταστρέφονται εν τε τη Μακεδονία, τη Θράκη, τη Θεσσαλία και τη Ηπείρω ανηγέρθησαν ως αναφέρεται υπο του Προκοπίου 380 περιτειχίσματα. Το τείχος τούτο ούτινος και ασίδες υπήρχον, αίτινες απετέλουν τας εισόδους και εξόδους ήτοι τας πύλας, δι' ων εισήρχοντο ή εξήρχοντο οι κάτοικοι ως τούτο αποδεικνύεται εκ σωζομένου εισέτι ίχνους ασίδος της πλευράς της ευρισκομένης επι της

Δυτική πλευρά των τειχών: Σοφή ιδέα να δομηθεί το λαϊκό σπιτάκι πάνω στην στέρεη βάση των βυζαντινών τειχών. Πριν μερικά χρόνια ο συνδυασμός τους αποτελούσε αξιοπρόσεκτη αισθητική νότα (φωτ. 1953).

Στη βόρεια καλύτερα σωζόμενη πλευρά των βυζαντινών τειχών σχηματίζεται σταυρός με πλίνθους (φωτ.1953).

οδού «Σέρρας καπουσού» δεν ήτο κυκλοτερές, ἀλλ' ἐκλινε μάλλον εἰς το ἐπίμηκες, ἐλικοειδές με εσοχάς καὶ προεσοχάς καὶ ἀνευ ἐπάλξεων. Οἱ λίθοι αὐτοῦ εἰσὶ μικροὶ καὶ πέτρινοι, ἀκατέργαστοι ἔχοντες σχήμα ἀνώμαλον, πολὺγωνον καὶ συνηρμοσμένοι ἐπ' ἀλλήλων δι' ἀσβέστου».

Τὸ θέμα τῆς σωστῆς χρονολόγησιν τοῦ τείχους μένει ἐπὶκαιρο πάντα. Γραπτὴ παράδοσις δὲν ὑπάρχει ποὺ νὰ μᾶς κατατοπίζει. Περιμένουμε τὴν εὐρεσὶ κάποιας ἐπιγραφῆς, ποὺ θὰ λύσει ἀσφαλῶς τὸ πρόβλημα ἡ κάποια ἄλλη σχετικὴ μαρτυρία.

«Πρωινός Τύπος» 11.9.60»

«*Τῶι Διονύσῳ*»

Ὁ Διόνυσος θεὸς τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς γονιμότητος ἐν γένει ὑπῆρξεν ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀγαπητὸς θεὸς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Αἱ πρὸς τιμὴν τοῦ γενόμεναι, καθ' ὠρισμένας ἐποχὰς τοῦ ἔτους, εορταὶ ἐλάμβανον ὀργιαστικὴν μορφήν, ὁ δὲ διθύραμβος ἄσμα ἐνθουσιαστικὸν ἀδόμενον ὑπο τῶν ἀκολουθῶν αὐτοῦ Σατύρων, ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ, ἀπετέλεσεν τὴν ἀρχὴν τοῦ δράματος εἰς τὰς Ἀθήνας.

Λατρεῖαι τοῦ Διονύσου παρετηρήθησαν εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἐλληνικὰς χώρας, ἡ ευρεία καὶ ταχεῖα δὲ ἐξάπλωσις τῶν λατρειῶν αὐτῶν ὀφείλεται εἰς τὰς ιδιότητας τοῦ Θεοῦ τὰς σχετιζομένας μετὰ τὴν γονιμότητα τῆς γῆς καὶ τὴν ευφορίαν τῶν καρπῶν.

Εἰς τὴν Δράμαν ἐδικῶς καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ευρέθησαν ἐπιγραφαὶ μὴ σωζόμεναι σήμερον, αἱ ὁποῖαι ἀνεφέροντο εἰς ἀρχαίους θεοὺς, ὡς εἰς τὸν Ἀπόλλωνα, τὸν Ἡρακλέα, τὴν Ἴσιδα, ἰδίως εἰς τὸν Διόνυσον τοῦ οὐοίου πιθανώτατα καὶ ναὸς ὑπῆρχεν εἰς Δράμαν, εἰάν θέλῃ τις νὰ πιστεύσῃ εἰδήσιν, ἡ ὁποία περιέχεται εἰς τὸ βιβλίον τοῦ ἱατροῦ Σταύρου Μερτζίδου, *Αἱ χώραι τοῦ παρελθόντος καὶ αἱ ἐσφαλμέναι τοποθετήσεις τῶν*, Ἀθήναι 1885, σ. 16». Συνεχίζων ὁ φιλόδοξος ἱατρός παραθέτει δύο ἐπιγραφὰς ποιῶν ἀναφορὰν εἰς τὸν Διόνυσον. Ἡ μία, σύμφωνα μετὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ, εὐρίσκετο ἄλλοτε εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Δράμαν καὶ ἡ ἄλλη εἰς τὴν κωμόπολιν τοῦ Δοξάτου. Εἰς τὴν πρώτην ὑπάρχουν αἱ λέξεις: ΠΑΠΙΟΣ ΠΗΔΙΑ ΔΙΟΝΥΣΩ, ποὺ ὁ Μερτζίδης τὰς ἀποδίδει εἰς τὴν ἀγνωστον γλώσσαν τῶν Θρακῶν. Ἡ ἄλλη ἐπιγραφή ευρεθεῖσα ὑπο τοῦ ἰδίου ἀναφέρει τὸν Διόνυσον ὡς ἐπίσης καὶ τὸν Ἡρακλέα ὡς «πατρώους θεοὺς»:

Ο ΔΗΜΟΣ....
ΔΙΟΝΥΣΩ ΚΑΙ ΗΡΑΚΛ
ΘΕΟΙΣ ΠΑΤΡΩΟΙΣ ΕΚ
ΤΩ(Ν) ΙΔΙΩΝ ΑΝΕΘΗΚΕ

Ιδιαίτερως όλως σημασίαν ενέχει το γεγονός της ανευρέσεως λιθίνου βωμού κατά το έτος 1948 εις την οδόν Ηπείρου και εις απόστασιν 30 βημάτων από την ανατολικήν εξωτερικήν όψιν του βυζαντινού τείχους.

Ο βωμός ο αφιερωμένος στον Διόνυσο (3ος αι. π.Χ.) τοποθετημένος πάνω σε αρχαία μάρμαρα μπρός από το κατάστημα έντιμου και καλοκάγαθου ανθρώπου (οδός Ηπείρου). Διαφυλάχτηκε με προσωπική του φροντίδα ο βωμός και το πιο σπουδαίο ο απαίδευτος εκείνος άνθρωπος είχε πλήρη αντίληψη της αξίας και της σπουδαιότητας του ευρήματος για την ιστορία της Δράμας και την επιστήμη γενικότερα. Η συζήτηση που είχα μαζί του ήταν αποκαλυπτική (φωτ.1960).

Επί της μιας των τεσσάρων πλευρών του υπάρχει επιμελώς χαραγμένη επιγραφή, διά της οποίας αφιερούται «τω Διονύσω». Δεν αναφέρομαι εις λεπτομέρειας και τελείαν περιγραφήν του αντικειμένου, ερμηνείαν, χρονολόγησιν της επιγραφής, διότι άλλος είναι ο σκοπός του παρόντος σημειώματος. Θα ήτο ευχής έργον να μεταφερθή εις ασφαλές σημείον το εύρημα. Χάρις εις το ενδιαφέρον καταστηματάρχου τινός διετηρήθη μέχρι σήμερον, ουσιαστικώς όμως είναι απροστάτευτον και εκτεθειμένον εις τους κινδύνους. Δια την μεταφοράν του απαιτείται μικρά δαπάνη και ολίγος κόπος, συνεπώς δεν δύναται να υπάρξη

δικαιολογία δια την περαιτέρω του δέοντος εγκατάλειψήν του. Εις την Κομοτηνήν ο ιδανισμός του Γυμνασιάρχου κ. Ξηρέα εδημιούργησεν καλήν αρχαιολογικήν συλλογήν, η οποία και εξετάθη εσχάτως. Έχομεν και ημείς εις την Δράμαν τας αυτάς δυνατότητας, απουσιάζουν όμως η αγάπη και το ενδιαφέρον. Παλαιότερον ο αείμνηστος Θεόφιλος Αθανασιάδης έκαμεν συγκινητικὰς προσπάθειας προς αυτήν την κατεύθυνσιν. Οι νεώτεροι δεν έχομεν άλλο καλύτερον να κάμωμεν παρά να τον μιμηθώμεν.

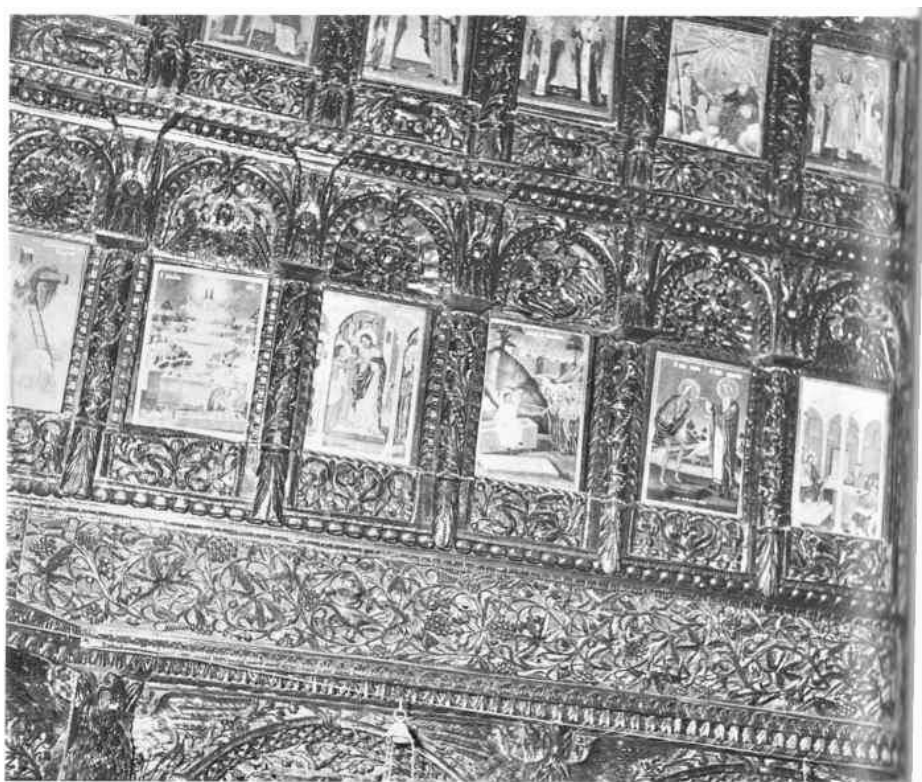
Περαίνων επαναλαμβάνω: Θα ήτο ευχής έργον να μεταφερθή εις ασφαλές σημείον ο βωμός του Διονύσου.

«Πρωινός Τύπος» 5.8.60

Ξυλογλυπτική

Πρώτος πάλι πρόσεξε την καλλιτεχνική αξία των ξυλόγλυπτων του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Δράμα ο Ευάγγελος Στράτης. Όπως σημείωσα κι αλλού κάνει μνεία του πράγματος, αρίθμηση των αντικειμένων. Δεν κάνει περιγραφή, ούτε αξιολογεί αισθητικά. Αρκείται στις παρακάτω πέντε λέξεις: «Καλόν τέμπλον ενδιαφερούσης τορευτικής τέχνης». Στοιχεία, ντοκουμέντα, που θα μας επέτρεπαν να χρονολογήσουμε τα ξυλόγλυπτα δεν υπάρχουν. Τα συμφωνητικά, που υπογράφηκαν μεταξύ μαστόρων (ταγιαδόρων) και επιτρόπων του ναού, χάθηκαν. Το τέμπλο, τρία προσκυνητάρια, άμβωνας, δεσποτικός θρόνος, Αγία Τράπεζα αποτελούν τον ξυλόγλυπτο διάκοσμο.

Τέμπλο: Δώδεκα πεσσίσκοι με τετραγωνικές βάσεις πατούν πάνω στο κάπως υψωμένο δάπεδο του ιερού. Τα μεταξύ τους κενά κλείνουν θωράκια καταστόλιστα από συνθέσεις, που το κέντρο τους κατέχει ένας μεγάλος ρόδακας ή πιο συχνά, γλάστρα με λουλουδιασμένα φυτά. Τους πεσσίσκους συνεχίζουν προς τα πάνω κιονίσκοι, που πατούν στις πυραμιδωτές απολήξεις των πρώτων. Κιονόκρανα με φυλλωτή διακόσμηση επιστέφουν αυτούς τους κιονίσκους. Στους άβακες πατούν αετοί. Τα φτερά τους ανοίγουν κατά πλάτος και καλύπτουν δεξιά-αριστερά δημιουργούμενα σφαιρικά τρίγωνα. Η στροφή της κεφαλής ή η κατενώπιον ενατένιση ποικίλλει με τρόπους, που δίνουν την αίσθηση δυνατής κίνησης. Το πάνω από τους αετούς τμήμα του τέμπλου έχει πράγματι ασύγκριτη δημιουργία σχεδίων, ιδίως φυτικών, που περιβάλλονται από εξάισιες γιρλάνδες, ταινίες, αστράγαλους, κυμάτια σε θαυμαστή ποικιλία κλπ. Η παρένθεση πτηνών ανάμεσα στα φυλλωτά και ανθεμωτά σχήματα και πάνω ακόμη στ' άνοιχτά φτερά των αετών, μεζωηρές στριφτές κινήσεις τους, το τσίμπημα ενός μίσχου, ενός φύλλου ή μιας ρόγας σταφυλιού μας λέγει, πόσο οι τεχνίτες ενδιαφέρθηκαν για την όσο το δυνατόν πιο πυκνή σε φάσεις δημιουργία τους. Το αετωματικό κενό που ανοίγεται ανάμεσα στους αετούς με την καμπύλη του

Εξαρση, ανάταση, πληθώρα σχεδίων, γλυφών, διακοσμητικών μοτίβων, λεπτομερειών, θεμάτων από την Γραφή στο τέμπλο (εικονοστάσι) του ναού των Εισοδίων. Το τέμπλο σύμφωνα με τις τεχνοτροπικές του ενδείξεις πρέπει να έγινε από ηπειρώτες ταγιαδόρους γύρω στα 1860 (φωτ. 1953).

απόληξη, περιβάλλεται από γιρλάντα λεπτής χάραξης, χιαστής διάταξης, με ανθεμωτή προς τα κάτω στραμμένη κορυφή. Μέσα στο κενό ο τεχνίτης τοποθέτησε σκηνές της Παλαιάς Διαθήκης (π.χ. τη γνωστή σκηνή του Προφήτη Ηλία) και του Ευαγγελίου, πλαισιωμένες από γνωστά φυτικά σχήματα, ζώα, πτηνά. Το τέμπλο δάνεισε τα διακοσμητικά του θέματα-σχήματα στα προσκυνητάρια και την Αγία Τράπεζα. Όλα αυτά τα έργα βγήκαν από τους ίδιους τεχνίτες και την ίδια εποχή. Σε μήκος και ύψος ανοίχτηκαν στο τέμπλο ορθογώνια κενά μικρών και μεγάλων διαστάσεων για την τοποθέτηση αγιογραφικών συνθέσεων. Την κορυφή του κατέχει ένας κύκλος σκηνών παρμένων από τα πάθη του Ιησού. Ο Εσταυρωμένος, οι πενθούσες γυναίκες, ο φρουρός στρατιώτης, ο πετεινός που λαλεί, η ντανάλια, η σκάλα, αποτελούν ξεχωριστές ελεύθερες παραστάσεις με το γνωστό η καθεμιά τους συμβολικό νόημα.

Μια τοιχογραφία

Στην κοίλη επιφάνεια μικρής κόγχης του ιερού, πλάτους 1 μ. και ύψους 1,50 βρίσκεται η μοναδική τοιχογραφία του ναού. Σε διπλανή κόγχη, δεξιά της πρώτης, των αυτών περίπου διαστάσεων, υπήρχε πριν από τρία ή τέσσερα χρόνια δεύτερη τοιχογραφία του ίδιου ασφαλώς αγιογράφου, που ιστορούσε τη Γέννηση. Επειδή έχασε τη φωτεινότητά της από την υγρασία, κάλεσαν οι επίτροποι ένα μπογιατζή, που εξαφάνισε με λαδομπογιές το παλιό φρέσκο. Η σωζόμενη σήμερα τοιχογραφία διατηρείται άριστα. Θέμα της είναι «Η αποκαθήλωση του Χριστού», με πολλά καλά στοιχεία.

Στο κάτω μέρος της τοιχογραφίας, αριστερά, διακρίνεται καλά η επιγραφή-υπογραφή του αγιογράφου και η χρονολογία: «Δια συνδρομής και δαπάνης τω Κυρίω Θωμά Συμονίδη κηπορώ τω 1890 Μαρτίου 29, δια χειρός του Δημητρίου Ν. Ζωγράφου εκ Καρακιοΐ» (το χωριό του νομού Δράμας Κατάφυτο). Συνολικά στην παράσταση υπάρχουν επτά πρόσωπα, τέσσερα γυναικεία και τρία ανδρικά μαζί με τον Χριστό. Το περίγραμμά τους διαγράφεται καθαρά με φωτεινούς χρωματισμούς πάνω στο λουλακί, σκούρο φόντο. Οι όψεις περιβάλλονται με φωτοστέφανο χρώματος κιτρινωπού που φέρει το καθένα τους τα αρχικά του ονόματός τους. Ο Ιωσήφ φοράει πορφύρα. Τα γένεια του και τα μαλλιά του λευκά, περικλείουν την γλυκιά έκφραση της βιβλικής του φυσιογνωμίας. Ο Νικόδημος φοράει πράσινο ένδυμα, τα μαλλιά του και τα γένεια μαύρα. Αγκαλιάζει τα πόδια του κοιμωμένου Χριστού. Η κεντρική μορφή της όλης σύνθεσης, ο Χριστός, αποδίδεται μ' έναν τρόπο, που δηλώνει τραχύτητα χαρακτηριστικών, κόπωση, πέρασμα από κύκλο βασάνων. Δεν είναι ωραίος με κείνη την ευγενικά σαγηνευτική όψη του, που συνάντουμε σε άλλες απεικονίσεις. Είναι ρεαλιστικά δοσμένος από χέρι και ψυχή, που μαθήτευσε κοντά σε αυστηρά θρησκευόμενους καλογήρους. Στην όψη του είναι έκδηλα γραμμένος ο βαθύς πόνος. Οι γυναίκες είναι πολύ λυπημένες κλαίνε τον θάνατο του Ναζωραίου⁷.

Στα σαράντα χρόνια του ξεριζώματος

Ο εθνομάρτυς Μητροπολίτης Χρυσόστομος στη Δράμα (1902-1907).

Τη νεότερη εθνική μας ιστορία χαρακτηρίζουν από τη μια στιγμές φωτεινών ανατάσεων, από την άλλη σκοτεινών καταπτώσεων. Στη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου από το 21 και μετά το Έθνος επάλαισε για την πραγματοποίηση των ιδανικών της ελευθερίας, για την κοινωνική του ανάπτυξη και την συγκρότηση της οικονομίας του. Η μικρασιατική καταστροφή είναι σημαντικός σταθμός στην εξέλιξη αυτή και ένα γεγονός ανυπολόγιστης ιστορικής σημασίας

⁷ «Η Ξυλόστεγη βασιλική των Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας», Θεσσαλονίκη 1961, σσ. 11-14.

Σε κοίλη επιφάνεια κόγχης του ιερού (1 x 1,50 μ.) υπάρχει η μοναδική τοιχογραφία του ναού (εικονίζεται η Αποκαθήλωσις του Χριστού). Σε αντίστοιχη κόγχη (δεξιά) υπήρχε κι άλλη που ιστορούσε τη Γέννηση. Οι επίτροποι επειδή είχε φθαρεί προτίμησαν να την καλύψουν με λαδοχρώμα (προφορική μαρτυρία του νεωκόρου κ. Λυμπέρη). Η σωζόμενη διατηρείται άριστα. Έγινε: «διά συνδρομής και δαπάνης τω Κυρίω Θωμά Συμονίδη κηπορώ τω 1890 Μαρτίου 29, διά χειρός του Δημητρίον Ν. Ζωγράφου εκ Καράκιοϊ», (φωτ. 1953).

που φέτος –κλείουν σαράντα χρόνια– θα το αναμνησθούν πικρά οι χιλιάδες των θυμάτων της καταστροφής. Αυτής της καταστροφής θύμα υπήρξε και ο Χρυσόστομος, μάρτυρας αληθινός της εκκλησίας και του Έθνους, πιστός στο καθήκον έως την έσχατη στιγμή. Επειδή όμως η θυσία του ιερωμένου δεν ήταν κάτι τυχαίο, μοιραίο στιγμών της τραγικής ανωμαλίας, αλλά μακρά προπαρασκευή, θα ιδούμε σύντομα το πρώτο στάδιο της ακάματης δραστηριότητάς του, που καλύπτει την πενταετία 1902-1907.

Στις 23 Μαΐου 1902 ο Χρυσόστομος μέγας πρωτοσύγγελος του Πατριαρχείου, χειροτονήθηκε μητροπολίτης Δράμας από τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄. Κριτήρια της εκλογής του στάθηκαν το ήθος, η συνέπεια, η φλογώδης φύση, η ευψυχία του. Στις 22 Ιουλίου οι Ελληνοορθόδοξοι Δράμας και των περιχώρων υποδεχόντουσαν με θερμά αισθήματα αγάπης και ενθουσιασμό τον νέο Μητροπολίτη.

Η άφιξη του στη Δράμα θα ήταν ίσως γεγονός χωρίς ιστορική σημασία, αν περιοριζόταν απλώς σε παθητική άσκηση των θρησκευτικών του καθηκόντων, έγινε όμως αμέσως η ψυχή του ένοπλου αγώνα των ορθοδόξων Ελλήνων. Οι πράκτορες του βουλγαρικού Κομιτάτου στην προσπάθειά τους ν' αλλοιώσουν το εθνικοθρησκευτικό φρόνημα των κατοίκων επέβαλαν καθεστώς τρόμου και φρίκης μ' εμπρησμούς και δολοφονίες. Η ανάγκη να οργανωθεί και συντονιστεί ο αγώνας, η αντίσταση στη βία ήταν άμεση κι ο Χρυσόστομος το αισθάνθηκε από την πρώτη στιγμή και οι περιοδείες του που άρχισαν ευθύς αμέσως, μαζί με τον καθαρά πνευματικό σκοπό είχαν και τον άλλο, την οργάνωση αποτελεσματικότερης άμυνας για την ματαίωση των ολέθριων σχεδίων των Βουλγάρων του Κομιτάτου.

Για την αλήθεια της ιστορίας πρέπει να σημειωθεί το εξής σπουδαίο: Ο Χρυσόστομος βρήκε πρόσφορο έδαφος στη Δράμα· βρήκε παιδεία που ήταν η ουσία της εθνικής ζωής των Ελλήνων. Λειτουργούσαν σχολεία αρρένων, παρθεναγωγεία, νηπιαγωγεία στις μικρές και μεγάλες κοινότητες. Υπήρχαν συγκροτημένοι φιλοπροοδευτικοί σύλλογοι με ποικίλους μορφωτικούς σκοπούς. Η οικονομία ανέβαινε με την καλλιέργεια και το εμπόριο του καπνού και η περιοχή ζούσε την αναγέννησή της, μιαν αναγέννηση που άρχισε από τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα, για να κορυφωθεί στο τέλος του και στις αρχές του δικού μας. Η σημασία της και η συμβολή της στην αίσια εξέλιξη του Μακεδονικού Αγώνα και αργότερα των Βαλκανικών Πολέμων δεν υπολογίστηκε όσο έπρεπε ποτέ, αν και αποτέλεσε ακαταμάχητο κίνητρο πατριωτικών εξορμήσεων.

Ο Χρυσόστομος, συνεπώς, είχε μια σταθερή βάση, που πάνω της στηρίχτηκε, για να δώσει παλεύοντας πέντε ολόκληρα χρόνια νέα ώθηση στην αναγέννηση που αναφέραμε κτίζοντας σχολεία, εκκλησίες, βιβλιοθήκες, οικοτροφεία, γυμναστήρια, αποθήκες καπνού. Ξαναφέρνοντας εκκλησίες και σχολεία στην

Ορθοδοξία, που απέσπασε η βία των σχισματικών, παρηγορώντας τους συγγενείς των θυμάτων, ενισχύοντας μ' όλους τους τρόπους τις ένοπλες ομάδες των Μακεδονομάχων. Φυσικά, θα ήταν αφύσικο να μη προκαλέσει σύγχυση στις τουρκικές αρχές μια τόσο αποτελεσματική δραστηριότητα και να μη θεωρηθεί επικίνδυνη για την κρατική ασφάλεια. Την σύγχυση ήρθαν να ενισχύσουν σε μεγάλο βαθμό βουλγαρικές καταγγελίες για ενεργό ανάμιξη του Μητροπολίτη στον διεξαγόμενο φυλετικό αγώνα και η ευρωπαϊκή διπλωματία με τους εκπροσώπους της στην Άν. Μακεδονία⁸.

«Ο Χρυσόστομος εις τας εκθέσεις του και τας επιστολάς του τας αναφερομένας εις τας προσπάθειας εκδιώξεώς του εκ Δράμας, εκφράζει την υποψίαν οτι και οι Τούρκοι και οι Άγγλοι, οι οποίοι επεδίωκον την αποπομπήν του εκ Δράμας, ηκολούθησαν συστάσεις των Βουλγάρων, οίτινες βεβαίως επεθύμουν περισσότερον όλων την απομάκρυνσίν του εκείθεν. Ανεξαρτήτως πάντως της προσωπικής του περιπτώσεως, η εκδιώξις του εκ Δράμας εγένετο εν τω πλαισίω του γενικού προγράμματος των Τούρκων, των Βουλγάρων και των φίλα προς τους λαούς αυτούς φρονουσών κυβερνήσεων της Ευρώπης περί απομακρύνσεώς των εκ της Μακεδονίας όλων των Ελλήνων μητροπολιτών»⁹.

Η απομάκρυνση όμως ενός μητροπολίτη από τη θέση του δεν ήταν εύκολη υπόθεση για τις τουρκικές αρχές, αφού οι μητροπόλεις υπαγόντουσαν στην δικαιοδοσία του Πατριαρχείου και απελάμβαναν των γνωστών από την ιστορία προνομίων. Το Πατριαρχείο ήταν η μόνη αρμόδια αρχή να διατάξει την απομάκρυνση ακολουθώντας, έστω, υποδείξεις της Πύλης. Η ολέθρια όμως μεσολάβηση των ξένων διπλωματών από τη μια και η κατάσχεση της προσωπικής αλληλογραφίας και των σχετικών με την εθνική δραστηριότητά του στη Δράμα εγγράφων από την άλλη, έκαναν τους Τούρκους αδίστακτους και πραγματικά με διάβημά της η Πύλη εξήτησε από το Πατριαρχείο την ανάκληση του Χρυσοστόμου. Το Πατριαρχείο αργούσε να πάρει τη σχετική απόφαση, η Πύλη όμως ήταν ανένδοτη.

⁸ Αλμάζ, Αί ιστορικά περιπέτειαι της Μακεδονίας (ιδία τα από του 1903-1908 γεγονότα), Αθήνησι 1912. Στη σελ. 91 αναφέρονται τα εξής: «Βλέπομεν αφ' ετέρου Άγγλον συνταγματάρχην διευθύνοντα την χωροφυλακήν εν τω Ζαντζακίω Δράμας (Ελλιοτ) ερχόμενον εις συνεννόησιν και συνέντευξιν μετά Βουλγάρου ληστήρχου, του Δόντσεφ και αποκαλυπτόμενον υπό των Τούρκων χωροφυλάκων συνοδών του Ο δε βουλγαρικός τύπος υπεραπολογούμενος των συμμοριτών απεκάλυψε τας και εν τω παρελθόντι σχέσεις και επανειλημμένας συνεντεύξεις αυτού μετά των συμμοριτών». Και στη σελ. 141: «Η δυσμένεια της Ευρώπης προς την Ελληνικήν άμυναν ... ωξύνετο ... Κυβερνήσεις, τύπος, πρόξενοι και αξιωματικοί των Μεγάλων Δυνάμεων ... καταδικάζουσι πάσαν των Ελλήνων αμυντικήν ενέργειαν ... εκδηλούσι την προς τους ελληνικούς πληθυσμούς εμπάθειαν αυτών ...

⁹ Χρυσοστόμου Δράμας, *Εκθέσεις περί του Μακεδονικού Αγώνος (1903-1907)*, επιμέλεια Β. Λαούρδα, σ. ζ, Θεσσαλονίκη 1960.

Τα εκπαιδευτήρια της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Δράμας έργο του μητροπολίτη Χρυσόστομου, των μελών του συμβουλίου της ελληνικής κοινότητας και χορηγών. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία μέλους του τότε κοινοτικού συμβουλίου ο ίδιος ο Χρυσόστομος σημάδεψε με την πατερίτσα την έκταση του σχολικού προαυλίου λέγοντας στους συνοδούς του: «σήμερα τα παιδιά μας είναι λίγα, αύριο όμως θα είναι πολλά και δεν θα χωρούν».

Τελικά αποφασίζεται η βίαιη αποπομπή του Μητροπολίτη. Η τουρκική αστυνομία Δράμας δίνει προθεσμία εικοσιτεσσάρων ωρών. Ο Χρυσόστομος μέσα σ' αυτό το διάστημα έπρεπε να ετοιμαστεί και να φύγει. Στο μεταξύ ήρθε και τηλεγράφημα του Πατριαρχείου, που επέτρεπε την αναχώρηση. Το πρωί της 30ής Αυγούστου 1907 ολόκληρη η πόλη της Δράμας αποχαιρετούσε τον Μητροπολίτη. Ο περίβολος της εκκλησίας των Εισοδίων, ο χώρος της εκκλησίας και οι έξω απ' αυτήν χώροι πλημμύρισαν από πλήθος Ελλήνων. Ο Χρυσόστομος χοροστατεί στην τελευταία αυτή λειτουργία αποχαιρετώντας το ποίμνιο με τα παρακάτω θερμά λόγια: «Εβαπτίσθην εις το θείον νάμα των δακρύων σας, η δε υπόκρουσις των λόγων μου δια των λυγμών σας, μαρτυρεί ότι ο σπόρος έπεσεν εις αγαθήν γην και θα αποδώση εύχυμον βλάστημα και πλουσίους καρπούς. Η ψυχή μου θα μείνη εντετοιχισμένη εις το ιερόν τούτο τέμενος από το οποίον, ως από αείροον πηγήν θα αντλήτε το θάρρος, την καρτερίαν και την πίστιν»¹⁰.

Όλο εκείνο το πλήθος σύσσωμο και ανάστατο τον συνόδεψε από την εκκλησία στον σιδηροδρομικό σταθμό με αναπτερωμένο το ηθικό εμπνευσμένο από το μεγάλο του δίδαγμα. Οι σπόροι του ιεράρχη έπεσαν σε γόνιμη γη και έφεραν νωρίς τους αναμενόμενους καρπούς.

¹⁰ Σ. Λοβέρδου, *Ο Μητροπολίτης Σύμυνης Χρυσόστομος*, 1929, σ. 102.

Ύστερα από μερικά χρόνια θα πραγματοποιηθεί η προσέγγιση των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής, που από κοινού θα πολεμήσουν για την εθνική τους αποκατάσταση. Η συμμαχία τους όμως δεν θα διαρκέσει πολύ, γιατί σε λίγο ο ένας από τους εταίρους θα προβάλει παράλογες εδαφικές αξιώσεις. Τη φορά αυτή ο πόλεμος θα γίνει μεταξύ των πρώην συμμάχων και είναι ο γνωστός στην ιστορία Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος. Η αίσια έκβαση του πολέμου αυτού για την Ελλάδα χάρισε την ελευθερία και στην περιφέρεια της Δράμας, που η συμβολή της στον αγώνα για την τελική νίκη αντιπροσωπεύεται, κατά ένα μεγάλο ποσοστό, από το έργο και τη δράση του εθνομάρτυρα Μητροπολίτη.

Περιοδικό «Σήμερα», αριθμ. 48, 1962.

Τοπικά μουσεία

Για να σωθούν οι θησαυροί του Έθνους

Ένας θεσμός που λείπει στον τόπο μας είναι τα τοπικά μουσεία, που περικλείουν έργα τέχνης, ιστορικά κειμήλια και λαογραφικά τεκμήρια της περιοχής όπου βρίσκονται, δίδοντας με ποικιλίες ανάλογες με τον χαρακτήρα της, μια εικόνα απ' ό,τι πρέπει να μείνει απ' το παρελθόν και το παρόν στη μνήμη των μεταγενεστέρων γενεών ή στη βιαστική ματιά του ξένου επισκέπτη. Αυτά τα μουσεία στήνουν οι λαοί με ιστορική συνείδηση της συνέχειας και με αυτοπεποίθηση, χωρίς άγονη προγονοπληξία. Επαρχιακά μουσεία έχουμε πολλά, αλλά αυτά έχουν γίνει για να στεγάσουν τις κλασικές αρχαιότητες που βρέθηκαν στην επαρχία από ανασκαφές και όχι τίποτε άλλο που να συνδέεται με την σύγχρονη ζωή και τέχνη του τόπου. Το λαογραφικό Μουσείο Αργέντη, στην πάντα φιλοπρόοδη Χίο, το πάντα κλειστό Μουσείο στις Σπέτσες, και ίσως ακόμη κανένα ανάλογο ίδρυμα αλλού, που τυχαίνει να μην έχω υπ' όψη μου, δεν θ' αρκούσαν για να κλονίσουν την αρχική πρόταση —απεναντίας την στερεώνουν.

Τελευταία όμως αρχίζει να συνειδητοποιείται σε μερικές ελληνικές πόλεις η ανάγκη να οργανώσουν κάτι τέτοιο — αρκετά ακαθόριστο γενικά — και η τάση αυτή θα έπρεπε να ενισχυθή όσο το δυνατόν περισσότερο, όχι μόνο υλικά — αυτά τα μουσεία πρέπει να ιδρύονται και να συντηρούνται με τοπικούς πόρους — αλλά και ηθικά και με πρακτικές οδηγίες. Γιατί στην Ελλάδα ταιριάζουν η ποικιλία της γεωγραφικής διαμόρφωσης, που καθορίζει, ως ένα σημείο, τον πολιτιστικό προσανατολισμό κάθε περιοχής και η διαφορά του ιστορικού βίου κάθε τόπου — άλλοι δεν γνώρισαν ποτέ τον Τούρκο, άλλοι ποτέ τον Βενετσιάνο, άλλοι γνώρισαν διαδοχικά και τους δύο κ.ο.κ. — έχουν προσδώσει στην χώρα μας σημαντικές διαφορές κατά τόπους και έχουν τονίσει την πολιτιστική ιδιομορφία κάθε περιοχής. Όπως είναι φυσικό η ιδιομορφία αυτή χάνεται

στις μέρες μας, όπου και οι σχετικά πρόσφατα απελευθερωμένες περιοχές, με την ενιαία κρατική διοίκηση, τα σχολεία, τις εφημερίδες, το ραδιόφωνο, τις συγκοινωνίες κ.λπ. τείνουν ν' αφομοιωθούν κατά το δυνατόν με την πρωτεύουσα. Επομένως, όχι μόνο ταιριάζουν τέτοια μουσεία στον τόπο μας, γιατί κανένα δεν θα μοιάζει με τα άλλα, αλλά και επιβάλλεται να γίνουν το γρηγορότερο, για να προφθάσωμε να σώσουμε ό,τι μπορούμε από τον ιστορικό πλούτο του έθνους μας που χάνεται αγύριστα μεσ' από τα χέρια μας.

Μια τέτοια προσπάθεια πρέπει να γίνει με τοπική πρωτοβουλία· οι δήμοι, η Εκκλησία, οι πολιτιστικοί σύλλογοι, ακόμη —και ίσως περισσότερο— φωτισμένοι ιδιώτες, πρέπει ν' αρχίσουν να εργάζονται σε κάθε τόπο για μια συγκέντρωση του υλικού, για την δημιουργία ευνοϊκής διάθεσης προσφοράς και συνεργασίας σε πλατύτερα στρώματα, για την χρηματοδότηση που απαιτείται συνεχής, όχι μόνο στις πρώτες ενέργειες, αλλά και για την οριστική εγκατάσταση και για την συντήρηση των συλλογών.

Εν τούτοις, δεν φτάνει ο ενθουσιασμός και η καλή πρόθεση για να γίνει σωστή η δουλειά. Χρειάζεται ως βασική προϋπόθεση μία σαφής και συγκεκριμένη ιδέα για τον σκοπό και το περιεχόμενο ενός τέτοιου ιδρύματος. Και έπειτα πολλά άλλα πράγματα, που δεν μπορούν ν' αναλυθούν εδώ. Μόνο ένα σημείο γενικότερης σημασίας ενδιαφέρει τώρα. Μαθαίνω π.χ. ότι σε δύο διάφορες πόλεις η πρώτη σκέψη που είχαν οι αξιόπαινοι οργανωτές τοπικού μουσείου, ήταν να παραγγείλουν σε ζωγράφους συμπολίτες των σειρές «ιστορικών συνθέσεων» με τις ένδοξες μάχες που έγιναν στην περιοχή, και σειρές προσωπογραφιών των οπλαρχηγών. Συλλογίζομαι με μελαγχολία τις άχρηστες αυτές ζωγραφισμένες εκτάσεις που θα κρέμονται στους τοίχους χωρίς κανένα ενδιαφέρον για κανένα. Οι ιστορικές «συνθέσεις» είναι από τα πιο δύσκολα θέματα ιδίως για τη σημερινή ζωγραφική και δύσκολα θα συμπλήρωνεν τα δάκτυλα του ενός χεριού ο αριθμός των ζωγράφων μας που θα μπορούσαν να καταπιαστούν με τέτοιο θέμα. Αλλά και στην περίπτωση που ο καλύτερος ζωγράφος εκτελούσε τους πίνακες αυτούς, πάλι ο άμεσος σκοπός δεν θα εκπληρωνόταν, γιατί κανείς ζωγράφος δεν είναι —ούτε και έχει καμιά υποχρέωση να είναι— ιστορικός και αρχαιολόγος. Γι' αυτό και οι πίνακες θα έχουν πολύ μέτρια ιστορική αξία και θα είχαν μόνο καλλιτεχνική, που θα ήταν και σπουδαιότερο—στην περίπτωση πάντοτε που θα τους είχε εκτελέσει ο καλύτερος ζωγράφος... Όποιος έχει δοκιμάσει πολλήν ανία μπροστά στην απέραντη «στοά των μαχών» στις Βερσαλιές, όπου τεράστιοι πίνακες, καμωμένοι από τους καλύτερους Γάλλους ζωγράφους του 19ου αι. παριστάνουν ένδοξες μάχες του γαλλικού έθνους, θ' αντιληφθεί πόσο επικίνδυνη είναι η πρωτοβουλία αυτή του ιστορισμού σε μια σύγχρονη ελληνική πόλη.

Θα ήταν διδακτική η παρακολούθησις της ανάλογης εργασίας που έχει γίνει σε άλλες χώρες όπου μακροχρόνια πείρα έχει διαμορφώσει σταθερούς κανόνες

και αδιάκοπες αναζητήσεις ανανεώνουν διαρκώς τον τρόπο και ευρύνουν το περιεχόμενο και τους σκοπούς των μουσείων αυτών. Πρόσφατο έχω το παράδειγμα του Μουσείου Πιτρέ στο Παλέρμο ιδρυμένο από τον άνθρωπο που του έδωσε το όνομά του. Με απλά μέσα χωρίς πολυτέλειες, έχει μετατραπεί ένα παλιό αρχοντικό εξοχικό σπίτι σε μουσείο όπου έχουν συγκεντρωθεί στην παλιά κουζίνα όλα τα μαγειρικά σκεύη, βαλμένα στη φυσική τους θέση, στους παλιούς στάβλους οι αρχοντικές στολιστές καρότσες και οι πολύχρωμες σούστες στις κρεββατοκάμαρες τα παλιά χονδρά κρεβάτια και άλλα έπιπλα στρωμένα με υφαντά και κεντήματα. Σ' άλλες αίθουσες έχουν εκτεθεί κούκλες από το σικελικό κουκλοθέατρο, φορεσιές κεραμουργήματα και ό,τι μπορεί να είναι χαρακτηριστικό της σικελικής ψυχής του λαού, όπως ζει τον καθημερινό του μόχθο και τις γιορτινές χαρές του. Το μουσείο Πιτρέ του Παλέρμου είναι από τα καλύτερα του είδους του, γιατί σου δίδει σαφείς ζωντανές και καλαίσθητες εικόνες από την ζωή του τόπου, χωρίς ποτέ να ξεφεύγει σε άτοπες ρεαλιστικές αναπαραστάσεις. Επί πλέον το μουσείο αυτό εξελίσσεται σε πρώτης τάξεως ίδρυμα γενικότερης λαογραφικής μελέτης και εκδίδει αξιόλογο περιοδικό όπου οι Έλληνες βρίσκουν μ' ευχάριστη έκπληξη μελέτες για το θάνατο του Διγενή στην δημοτική ποίηση ή για το Γεφύρι της Άρτας. Λαογραφικό είναι και το μικρό μουσείο που ίδρυσε τελευταία ο σύλλογος των «Κυπριακών Σπουδών» στην Λευκωσία, μέσα σ' ένα μικρό παλιό γοτθικό κτίριο. Λίγες τοπικές φορεσιές, μερικές κασέλες άλλα διακοσμητικά αντικείμενα, υφάσματα, κεντήματα, πιάτα, εκτεθειμένα μ' εξαίρετη καλαισθησία από τον ζωγράφο καθηγητή κ. Α. Διαμαντή, μας δίδουν περισσότερο στα μέτρα μας παρά το σικελικό μουσείο, μία σωστή ιδέα για το τι μπορεί να γίνη με πολλή αγάπη, με γνώση και μ' ελάχιστα μέσα από λίγους φωτισμένους ανθρώπους.

Τα δυο αυτά μουσεία είναι καθαρά λαογραφικά. Στις δικές μας τις πόλεις μπορούν να πάρουν διάφορο χαρακτήρα στην κάθε μια, ανάλογα με τις δυνατότητες και με τα στοιχεία που προέχουν στην μορφή της περιοχής. Υπάρχουν περιοχές όπου το ιστορικό ενδιαφέρον έχει πρωτεύουσα σημασία —είναι π.χ. χαρακτηριστικό ότι στα Χανιά έχει ήδη ιδρυθή στο «Ιστορικόν Αρχαίον» ένα κύτταρο καθαρά ιστορικής συλλογής, ενώ στο Ηράκλειο γίνεται σκέψη για την σύσταση ενός μουσείου μεσαιωνικής και λαϊκής τέχνης που θα περιέχει και ιστορική, συλλογή.

Υλικό έχομε άφθονο και η ποιότητα της πνευματικότητας που αντιπροσωπεύει είναι εξαίρετη, παντού υπάρχουν παλιά σπίτια λαμπρά δείγματα λαϊκής αρχιτεκτονικής που καταρρέουν άχρηστα για να το περιλάβουν, αλλά χρειάζεται να γίνη συνειδητή η ανάγκη για την ιστορική συνέχεια, της περισυλλογής του και της συντήρησής του. Αυτό θα είναι ένα δείγμα ωριμότητας.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

«Θάρρος» 19.1.62»

Τα τοπικά μουσεία

Κύριε Διευθυντά,

Εις το «Θάρρος» της 19.1.62 εδημοσιεύθη σημείωμα του ειδικού επί θεμάτων Βυζαντινής Αρχαιολογίας επιστήμονος και διευθυντού του Βυζαντινού Μουσείου κ. Μανώλη Χατζηδάκη, με τίτλο «Τοπικά Μουσεία».

Το ενδιαφέρον του θέματος και η σημασία του διά την εν γένει σπουδήν και διάσωσιν των τοπικών στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού, καθιστούν την αξίαν των γραφομένων όχι απλώς μεγάλην αλλά κάτι περισσότερον ακόμη.

Εις άλλας χώρας της Ευρώπης έγιναν σπουδαιόταται εργασίαι προς την κατεύθυνσιν συγκροτήσεως τοπικών μουσείων, περιλαμβανόντων στοιχεία παλαιότερων μορφών πολιτισμού.

Η σύστασις παρομοίων μουσείων εις όλας τας πόλεις της Ελλάδος, μικράς και μεγάλας, διά την συγκέντρωσιν εις αυτά του εναπομείναντος υλικού, του καθημερινώς αφανιζομένου, είναι ανάγκη επείγουσα, εθνική.

Εις την Δράμαν αι προϋποθέσεις είναι άρισται και ο χρυσός πολύς και εις την επιφάνειαν αρκεί να επιδειχθή καλή θέλησις, κατανόησις και ενδιαφέρον, εκ μέρους των περί τα γράμματα ασχολουμένων παραγόντων και των φωτισμένων ιδιωτών.

Με την ιδίαν δίψαν, με την οποίαν οι Ευρωπαίοι αγοράζουν έργα μεταβυζαντινής ζωγραφικής από αρχαιοκαπήλους διά να τα μεταφέρουν εις τα μουσεία της πατρίδος των, με την ιδίαν δίψαν και ορμήν οφείλομεν και ημείς να προστατεύσωμεν και αξιοποιήσωμεν τον εθνικόν πλούτον.

«... Όχι μόνο ταιριάζουν τέτοια μουσεία στον τόπο μας, γιατί κανένα δεν θα μοιάζει με τα άλλα, αλλά και επιβάλλεται να γίνουν το γρηγορώτερο, για να προφθάσωμε να σώσωμε ο,τι μπορούμε από τον ιστορικό πλούτο του έθνους μας που χάνεται αγύριστα μεσ' από τα χέρια μας».

Το ανωτέρω απόσπασμα ειλημμένον εκ του σημειώματος του κ. Μανώλη Χατζηδάκη είναι αρκετόν, νομίζω, δια να εμβάλη εις σκέψεις και τους αρμοδίους της πολιτείας και τους μετέχοντας των μορφωτικών συλλόγων και τους απλούς ιδιώτας.

Εν καιρώ θα επανέλθω αναπτύσσων εκτενέστερον απόψεις επί του θέματος, προσφέρων ταυτοχρόνως μικρόν δείγμα ενδεικτικών του ενυπάρχοντος εις Δράμαν ιστορικού υλικού.

Μετά τιμής
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ
«Θάρρος» 26.1.62»

Επιστολή

Κύριε Διευθυντά,

Σε σχόλιο του «Θάρρους» (ημερομηνία 12.1.62) γίνεται πάλι λόγος για το ναό της Αγίας Σοφίας το μόνο ακέραιο σωζόμενο βυζαντινό μνημείο στη Δράμα. Παρακαλώ, ας επιτραπεί και σε μένα να πω τη γνώμη που έχω για το θέμα· είναι κοινή υπόθεση, πιστεύω, των Δραμινών που αγαπούν τον τόπο τους και ερευνούν την ιστορία του.

Είναι ενθαρρυντικό το γεγονός ότι ένας συμπολίτης μας διατίθεται να προσφέρει για τη συντήρηση του μνημείου. Το πρόβλημα όμως στην προκειμένη περίπτωση είναι άλλο, δεν είναι η συντήρηση, θα παραταθεί η προχειρότητα με τη συντήρηση. Η οριστική αναστήλωση, αυτό είναι το πρόβλημα.

Επείγει η πλήρης αποκατάσταση του μνημείου, ο αποχρωματισμός και η προβολή της ραδινής και ανάλαφρης κορμοστασιάς του στον ήλιο. Ο καθαρισμός των ασβεστωμάτων εξωτερικά και η προσεκτική ανίχνευση εσωτερικά για την εύρεση των τοιχογραφιών. Η απομάκρυνση των σαθρών προσκτισμάτων. Η διαρρύθμιση του αυλόγυρου κατά το πρότυπο της Παναγίας των Χαλκίων Θεσσαλονίκης και προ πάντων η υπεύθυνη επίβλεψη.

Δίπλα, σε μικρή απόσταση το τείχος, η βορινή του σωζόμενη πλευρά. Φαντάστηκε κανείς ποιά θα ήταν η θέα των δυο μνημείων φωταγωγημένων από τον δρόμο που τώρα κατασκευάζεται;

Και κάτι ακόμα· στον αυλόγυρο του Ναού βρίσκονται συντροφιά με τα σκουπίδια κάποια μάρμαρα και η σαρκοφάγος του απελεύθερου Πριμιγένιου και κάπου άλλου ένας βωμός του 3ου π.Χ. αι. αφιέρωμα άγνωστου ιερέα στον θεό Διόνυσο. Ας πάρουν κι αυτά μια θέση πιο τιμητική στον νέο αυλόγυρο που θα γίνει, αν γίνει...

Με εκτίμηση
ΝΙΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ
«Θάρρος» 14.1.62

Μουσείο λαογραφίας και ιστορίας στη Δράμα

Σε γράμμα που δημοσιεύτηκε στις 26.1.62, ετόνιζα πόσο είναι απαραίτητο, πόσο επείγει η ίδρυση τοπικού μουσείου λαογραφίας και Ιστορίας στη Δράμα. Με την ευκαιρία σημειώνω, πόσο είναι ανάγκη ο νέος άνθρωπος να γνωρίζει τον πολιτισμό των προγόνων του, ακόμα πόσο το απαιτεί το πνεύμα του καιρού μας, πνεύμα έρευνας, μελέτης και κριτικής.

Η επιστολή συζητήθηκε και είναι αρκετοί εκείνοι, που έκριναν όχι άσκοπη και άκαιρη την ιδέα μου. Βρέθηκαν όμως και άλλοι — Δραμινοί επίσης — που το ενδιαφέρον μου το απέδωσαν σε ρομαντική τάση γιατί — είπαν — η απόδραση στο παρελθόν και η αναδίφηση των ιστορικών του πτυχών, δεν είναι τίποτε άλλο παρά φυγή ρομαντική.

Δεν είναι ανάγκη να επιχειρήσω ανατροπή των ισχυρισμών τους, αφού, άλλωστε, αποκλίνουν τα ενδιαφέροντα τους. Θα δώσω μόνο μερικά στοιχεία από την τοπική μας ιστορία, για να γίνει γνωστό ότι η ιδέα του τοπικού μουσείου δεν είναι τωρινή, ούτε εμείς οι πρώτοι που τη ρίχνουμε. Προηγήθηκαν άλλοι γνωστοί, που όχι μόνο την συνέλαβαν σαν ιδέα, μα και την πραγματοποιήσαν κατά το δυνατόν:

Τον Ιούνιο του 1706 ο Γάλλος αρχαιολόγος και περιηγητής Paul Lucas επισκέπτεται τη Δράμα και σημειώνει στο ημερολόγιό του: «Από κει πήγα να ιδώ ένα πύργο, που είναι ακόμη σε καλή κατάσταση. Είναι κτισμένος από πέτρες και από το καλύτερο μέγεθος. Έχει πολλά μάρμαρα με επιγραφές, που θα μας έδιναν αναμφίβολα μερικές γνώσεις πάνω στην ιστορία της Δράμας, αν κατάφερνα να τις αντιγράψω, αλλά στον πύργο κατοικούσε ένας Τούρκος προληπτικός, που έκανε το παν για να με εμποδίσει ...».

Γεννάται εύλογα το ερώτημα, πως βρέθηκαν το επιγραφές συγκεντρωμένες στον πύργο; Είχαν οι Τούρκοι της Δράμας μια τόσο εκλεπτυσμένη ευαισθησία, ώστε να τους υπαγορεύσει την ανάγκη να τις διατηρήσουν σε χώρο ασφαλή ή το έκαναν από πονηριά; Μήπως ήταν έργο Ελλήνων; Ότι και να πούμε θα είναι μια υπόθεση. Την αλήθεια με βεβαιότητα δεν θα την μάθουμε ποτέ.

Τον Οκτώβριο του 1856 φτάνει στη Δράμα από την Καβάλα ο Γάλλος αρχαιολόγος G. Perrot. Φιλοξενείται από τους κατοίκους, οδηγείται σ' αξιοθέατα και κάπου, όπου υπήρχαν σκόπιμα συγκεντρωμένες αρχαιότητες. Να, τι γράφει ο ίδιος: «Έχουν (οι Έλληνες) μαζέψει απ' αυτά (τ' αρχαία μάρμαρα) ένα ορισμένο αριθμό στο σπίτι του Έλληνα παπά μέσα στην αυλή του. Όσο κι αν είναι φτωχοί και αμόρφωτοι οι χριστιανοί της χώρας, αισθάνονται συγκεχυμένα ότι κάτι ενδιαφέρον και ιερό υπάρχει σ' αυτά τα λείψανα ενός καλύτερου καιρού κι ενός πολιτισμού ανώτερου. Κάνουν ό,τι μπορούν, για να διατηρήσουν αυτό που σώζεται ακόμη. Συγκέντρωσαν εκεί ένα ή δύο βωμούς, μερικούς όμορφους κίονες, ένα ορισμένο αριθμό επιγραφών. Ευχαριστούνται να με οδηγούν μέσα

στην πόλη παντού όπου βρίσκεται κάποιο ίχνος του πλούτου και της τέχνης των πατέρων τους»¹¹.

Σημειώνω τη σκέψη άλλου ερευνητή, του Ευάγγελου Στράτη για την ίδρυση τοπικού μουσείου: «Οι φιλόρχαιοι και φιλόκαλοι επίτροποι του ναού (εννοεί των Εισοδίων της Θεοτόκου) καλόν είναι να αποσπάσωσιν από του δαπέδου τας ανωτέρω αξιολόγους αρχαιότητας (τις αναφέρει πιο πάνω) και να αποθέσωσι ... μέχρι της ιδρύσεως επιτοπίου μουσείου, ινα μη εκ των διηνεκών πατημάτων εξαλειφωμένων και των υπολοίπων γλυφών καταστήσωσι κοινά μάρμαρα και θρηνησωμεν ούτω την απώλειαν σπανίων αρχαιοτήτων και καλλίστων μνημείων...». Πόση πίστη αλήθεια, πόσος ιδανισμός, πόση λατρεία του χθές!

Πολύ πιο πρόσφατη είναι η θύμηση φωτισμένου μάρτυρα, του Θεόφιλου Αθανασιάδη, που μελετούσε με πάθος την ιστορία της Δράμας και συγκέντρωνε αρχαιότητες με προοπτική να ταξινομηθεί και προβληθεί η συλλογή. Κάτι λένε οι άτακτα ριχμένες πέτρες στο προαύλιο της Αγίας Σοφίας, για όσους επιθυμούν επιτόπια έρευνα.

Ίσως χρειαζόταν να συμπληρώσω ακόμα, μα πιστεύω αυτά που σημειώνω είναι αρκετά, για να πείσουν τους αναγνώστες ότι στη Δράμα η ιδέα του τοπικού μουσείου έχει σημαντικούς προδρόμους, που η μνημόνευσή τους αποτελεί χρέος όλων μας και ότι πρόκειται για ένα παλιό όνειρο, που οι αλλεπάλληλες πολεμικές αναστατώσεις — κι άλλοι λόγοι — εμπόδισαν την υλοποίησή του.

«Θάρρος» 25.2.62

Η Αγία Σοφία της Δράμας

Από την ίδια τούτη θέση υποστηρίχθηκε κι άλλοτε ότι ο ναός της Αγίας Σοφίας, το μοναδικό ακέραιο σωζόμενο κτίσμα των βυζαντινών χρόνων πρέπει να αποκατασταθεί στην αρχική του μορφή, όχι μόνο γιατί αποτελεί λαμπρό δείγμα βυζαντινής αρχιτεκτονικής, μα περισσότερο γιατί το επιτάσσει η δικαιοσύνη, το πνεύμα της ίσης μεταχείρισης. Δεν είναι νοητό άλλοι ναοί, άλλων περιοχών της χώρας, βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί, να προστατεύονται και να συντηρούνται «πάση θυσία» κι άλλοι να εγκαταλείπονται άστοργα, βουτηγμένοι στη φθορά και την ασκήμια όπως ο δικός μας.

Στον καιρό του θα πρέπει να φάνταζε μεγαλοπρεπής ο ναός με τον υψωμένο ραδινό τρούλο καθώς μάλιστα είναι χτισμένος στο πιο ψηλό σημείο της περιτειχισμένης ακρόπολης. Η αρχιτεκτονική του μας πηγαίνει στην πρώτη πενηνταετία του 14ου αι. (η Δράμα καταλήφθηκε από τους Τούρκους γύρω στο 1370).

¹¹ G. Perrot, *Daton, Neapolis, les ruines de Philippes*, σ. 73.

Η ανατολική όψη του ναού της Αγίας Σοφίας (φωτ.1971).

Υπολείπεται να διευκρινιστεί, αν μια πληροφορία που την άκουσα από ειδικό και που αφορά την κτητορική επιγραφή του ναού είναι αληθινή. Δεν είμαι σε θέση να διαβεβαιώσω, αν υπάρχει η επιγραφή ή το κείμενό της, που φυσικά θα φωτίζε το θέμα της χρονολογίας και του κτήτορος.

Είναι βέβαια αδιανόητο ένα κτίσμα κομψό και φανταχτερό σαν την Αγία Σοφία να μην τράβηξε τα μάτια των αλλοθρήσκων και να μην επιτάχτηκε, για να τους υπηρετήσει. Οι ξένοι περιηγητές (ο Εβλιά, Λουκά, ο Περρώ) που κατά καιρούς πέρασαν από την τουρκοκρατούμενη Δράμα ούτε καν την αναφέρουν. Ο πρώτος δίνει συνολικό αριθμό των τζαμιών κι ασφαλώς περιλαμβάνει και την Αγία Σοφία. Ο δεύτερος (1706) κάνει λόγο για φτωχή εκκλησία των Ελλήνων με ένα μαρμάρινο Ηρακλή να βαστάζει ξύλινο δοκάρι ανοδομής. Ο τρίτος, αν και φιλοξενήθηκε στη Δράμα (1856), αν και οδηγήθηκε από Έλληνες με αφυπνισμένο το εθνικό τους φρόνημα σε αρχαιότητες δεν κάνει λόγο. Οι αιώνες είχαν περάσει, η εκκλησία πολιτογραφήθηκε τουρκική.

Τον ναό παρέλαβαν οι ομογενείς της Δράμας μετά την λήξη του Β' Βαλκανικού πολέμου, το 1913. Μα σημειώνει με πίκρα και ειρωνεία ο Ευάγγελος Στράτης: «.. οι εκ των ημετέρων επιστατήσαντες κατά την επαναφοράν του ναού εις την χριστιανικήν λατρείαν ευλαβέστατοι άλλως και ενθουσιώδεις πατριώται προυξένησαν άπαντες μείζονας και ανεπανορθώτους βλάβας εις αυτόν εξ αγνοίας πάντων και ελλείψεως σχετικής μορφώσεως. Ενώ αί εν τώ άγίω βήματι τοιχογραφίαι ανευρέθησαν άθικτοι κατά το πλείστον, εκαλύφθησαν δυστυχώς δια παχέος στρώματος ασβέστου με την πρόφασιν ότι ήσαν εκ της πολυκαιρίας χαλασμένοι και έφερον την ασχημίαν. Άλλα τούτο επιτραπήτω ημίν να είπωμεν είναι καθαρώς βεβήλωσις και ύβρις κατά τε της αρχαίας τέχνης και μνήμης των κοσμησάντων τον ναόν προγόνων».

Τότε βέβαια που γράφονταν τα παραπάνω δεν υπήρχε υπηρεσία αναστηλώσεων με την σημερινή άρτια οργάνωση. Ακόμα η βυζαντινή αρχαιολογία είναι μια νέα σχετικά επιστήμη, γι' αυτό και οι ζημίες που προξενήθηκαν τότε, μπορούν εύκολα να αποδοθούν στην άγνοια πρώτα και στην «φιλόκαλη» διάθεση ύστερα κάποιων επιτρόπων. Σήμερα δε χωράει καμιά δικαιολογία για πολλούς ευνοήτους λόγους κι η καθυστέρηση των αναστηλωτικών εργασιών βαρύνει ανεξαιρέτως το σύνολο των Δραμινών.

Η αρμόδια υπηρεσία δεν φείδεται δαπανών. Μνημεία χαϊδεμένα και μνημεία αποπαίδια δεν υπάρχουν· υπάρχει όμως η δική μας αδιαφορία και αστοργία. Απ' ό,τι ξέρω δεν έγιναν μέχρι στιγμής τα απαραίτητα διαβήματα στην αρμόδια αυτή υπηρεσία, για να τεθεί το θέμα «επι τάπητος» και να πάρει σειρά. Είναι όμως καιρός ...

«Πρωινός Τύπος» 17.2.62

Επιστολή

Κύριε Διευθυντά,

Θα σας απασχολήσω και τη φορά αυτή με το ίδιο τροπάρι, με τις αρχαιότητες του τόπου μας. Αφορμή παίρνω από ένα σχόλιο δημοσιευμένο στο «Θάρρος» (φύλλο της 1.2.62) που αφορά τον τουρισμό. Λέγεται εκεί μεταξύ των άλλων ότι η Δράμα δεν έχει αρχαιότητες, εκτός από την βυζαντινή εκκλησία της Αγίας Σοφίας.

Αν θυμάσθε, πριν μέρες, και σ' άλλο μου γράμμα ετόνισα ότι υπάρχουν και τα τείχη και μάλιστα, αντίθετα από την εις βάθος περιφρονημένη εκκλησία, εκείνα στέκονται περιφρονημένα εις ύψος (ήταν τείχη ακρόπολης) και συνεπώς περισσότερο ορατά.

Αλλά ένας τόπος, όταν οι άνθρωποι που τον κατοικούν επιθυμούν την ανάπλασή του, πολλά μπορεί να προσφέρει για αξιοποίηση. Είναι περιττό να τονίσω τι έκαναν οι Ευρωπαίοι και για τη συγκέντρωση των στοιχείων του πολιτισμού σε ειδικά μουσεία και για τη μελέτη τους.

Με την ευκαιρία θέτω τα εξής δύο ερωτήματα: Τι θ' απογίνει τελικά ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος της Μητρόπολης, έξοχη εργασία ηπειρωτών ταγιαδόρων; Τι θ' απογίνουν τα εντοιχισμένα στο ναό βυζαντινά ανάγλυφα, όταν ο ναός, όπως λέγεται, κατεδαφιστεί; Και ο μιν και τα δε συγκαταλέγονται στην μεγάλη οικογένεια των εθνικών μνημείων και η ανάγκη να διατηρηθούν παρόμοιοι θησαυροί, επέβαλε πάντοτε την ίδρυση μουσείων για τη στέγασή τους.

Καταλήγοντας υποστηρίζω το αντίθετο από ότι το σχόλιο. Υπάρχουν αρχαιότητες στη Δράμα, υπάρχει όμως και αχαράκτιστη αδιαφορία. Ένας βωμός από τον 3ο π.Χ. αι. αφιέρωμα άγνωστου ιερέα στον θεό Διόνυσο, βρίσκεται κάπου πεταγμένος. Και δημοσιεύσεις έγιναν και προφορικές εισηγήσεις για να μεταφερθεί, τέλος πάντων, σε μέρος ασφαλές, μα «φωνή βοώντος εν τη ερήμω». Αυτό το τελευταίο για παράδειγμα...

Με πολλή εκτίμηση
Ν. Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

Υ. Γ. Το περασμένο καλοκαίρι βρεθήκαμε στις Συρακούσες τελειόφοιτοι της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. Επισκεφθήκαμε το αρχαιολογικό μουσείο της πόλης (δουλειά εκπληκτική), τα τρομερά λατομεία, όπου χάθηκαν οι Αθηναίοι αιχμάλωτοι της σικελικής εκστρατείας (άριστη οργάνωση χώρου) και τα σωζόμενα τείχη (τέλεια προβολή). Αυτό φτάνει, για να εννοήσουμε γιατί το 1960 επισκέφτηκαν την Ιταλία 16 εκατομμύρια ξένοι.

«Θάρρος» 6.2.62

Το κάστρο της Δράμας

Κάθε γωνιά της ελληνικής γης έχει το κάστρο της· τον ερειπιώνα της, που τον τριγυρίζουν χαλάσματα από κάστρα. Θεϊκή μοίρα, τάχα, που έστησε πάνω στους άγονους βράχους της τα γραφικά τούτα κτίσματα με τη σοβαρή σιλουέτα, με τα συμμετρικά τετράγωνα των επάλξεων, τους στρογγυλούς και τετράγωνους πύργους;

Οι εποχές άλλαξαν καθώς οι χρόνοι κύλησαν αμέτρητοι. Άλλαξε η τέχνη του πολέμου με τις καινούριες ανακαλύψεις. Παράκμασαν σιγά-σιγά τα κάστρα, πέρασε η μόδα τους.

Νέοι συνοικισμοί ιδρύθηκαν κοντά στις γαλανές ακρογιαλιές και στις πεδιάδες, όταν αισθάνθηκαν οι άνθρωποι πιο ασφαλείς τους εαυτούς τους. Να απαριθμήσω τα κάστρα που ξέρω από διαβάσματα κι όσα στα ταξίδια μου είδα κι όσα ζουν μοναχιασμένα και τα ντύνει ο λαϊκός θρύλος, θα χρειαζόταν πολλές σελίδες.

Η Ελλάδα είναι χώρα των κάστρων. Από τα πανάρχαια χρόνια πέρασαν και πέρασαν λαοί από τη γη της κι όλοι τους ένωσαν επιτακτική την ανάγκη να ασφαλιστούν από τις προσβολές των εχθρών που τους τριγύριζαν. Οι Αχαιοί, οι Έλληνες των κλασικών χρόνων, της ελληνιστικής εποχής, των ρωμαϊκών χρόνων, οι Βυζαντινοί, οι Βενετιάνοι και οι Φράγκοι και οι Τούρκοι, όλοι τους έκτισαν κάστρα.

Οι ειδικοί έσκυψαν πάνω τους με πάθος να τα μελετήσουν κι ακόμη να τα διασώσουν, να τα επιδιορθώσουν. Φυσικά μόνο τα προνομιούχα, γιατί πάντοτε συμβαίνει να γίνονται εξαιρέσεις. Το ένα θεωρείται σπουδαίο, το άλλο ευτελές και μένει ευτελές, ώσπου να έρθει ένας σοφός νους και να το αναστήσει.

Ένα από αυτά τα καταφρονεμένα, τα ευτελή κάστρα, είναι και το κάστρο της Δράμας. Αν και σώζεται κάπως καλά στο κέντρο της πόλης και στο πιο ψηλό σημείο (ήταν ακρόπολη), αν και αναφέρεται σε κείμενα ξένων περιηγητών από τον 17ο και 18ο αιώνα, ωστόσο δεν μελετήθηκε συστηματικά και χάνει και η επιστήμη και ο τοπικός τουρισμός.

Ο Εβλιά Τσελεπή (1611-1680), διάσημος Τούρκος περιηγητής, είναι ο πρώτος που γράφει στο ημερολόγιό του¹² για το κάστρο της Δράμας:

«...Υπάρχει τετράγωνο λιθόκτιστο κτίσμα. Είναι ερειπωμένο φρούριο με περίμετρο δύο χιλιάδων βημάτων. Δεν έχει ντιζντάρην (=φρούραρχον), ούτε στρατιώτες, ούτε πυρομαχικά. Έχει δύο πύλες που η μια είναι στραμμένη προς Α και η άλλη προς Δ. Μέσα στον περίβολο του φρουρίου υπάρχουν συνολικά διακόσια μικρά κεραμοσκεπάστα λιθόκτιστα σπίτια με κήπους. Δεν έχει από το ένα μέρος χαντάκι».

¹² Η περιήγηση των Ελληνικών χωρών περιλαμβάνεται στον Η' τόμο του «Οδοιπορικού» (= Σεγιαχατναμέ) του Εβλιά. Το έργο έχει συνολικά δέκα τόμους.

Σε νεότερη εποχή (Ιούνιος 1706) έρχεται στη Δράμα άλλος διάσημος περιηγητής και αρχαιολόγος, ο Πωλ Λουκά¹³. Επισκέπτεται έναν πύργο, όπου φυλάγονταν αρχαίες επιγραφές, την εκκλησία των Ελλήνων, δεξαμενές νερών, κήπους, την αγορά και το κάστρο:

«Υπάρχει επίσης —γράφει— ένα κάστρο που φαίνεται ότι άλλοτε υπήρξε σπουδαίο και από τα πιο ισχυρά, αλλά παραμέλησαν τις επισκευές του και πέφτει τώρα σ' ερείπια απ' όλες τις πλευρές».

Στα τέλη του περασμένου αιώνα εκδίδει τα πορίσματα των ερευνών του σ' έναν αξιόλογο τόμο, ο φιλόδοξος γιατρός Σταύρος Μερτζίδης¹⁴. Επιχειρεί μια δύσκολη εργασία:

Να καθορίσει ακριβώς τις θέσεις αρχαίων τοπωνυμίων, να διαλύσει προγενέστερες παρεξηγήσεις, να δημοσιεύσει επιγραφές, να φωτίσει ιστορικές πτυχές της αρχαίας Θράκης, να δώσει κάτι από το βαθύ νόημα του αρχαίου κόσμου. Είναι γνωστό με πόση αυστηρότητα κρίθηκε για τις ανακρίβειές της η αξία κάθε επαίνου εργασία του Μερτζίδη, που ένα της κεφάλαιο αφιερώνεται στα τείχη της Δράμας:

«Το τείχος της πόλεως ταύτης —σημειώνει— είναι έργον της αρχαιοτέρας βυζαντινής εποχής και ουχί της ρωμαϊκής ως διατείνονται τινες· καθότι μία πλευρά του τείχους αυτού, η προς την σημερινήν συνοικίαν των Αθιγγάνων βλέπουσα, φέρει το σχήμα του μεγάλου σταυρού, δια χονδρών πλίνθων σχηματισθέντος. Υποθέτομεν ότι το τείχος τούτο εγένετο περί τα μέσα της Ε' μ.Χ. εκατονταετηρίδος, ίσως επί της βασιλείας του Ιουστινιανού...

Το τείχος τούτο, ούτινος και ασίδες υπήρχον αίτινες απετέλουν τας εισόδους και εξόδους, ήτοι τας πύλας, δι'ων εισήρχοντο ή εξήρχοντο οι κάτοικοι, ως τούτο αποδεικνύεται εκ σωζομένου εισέτι ίχνους ασίδος της πλευράς, της ευρισκόμενης επί της οδού «Σέρρας καπουσού» δεν ήτο κυκλοτερές, αλλ' έκλινε μάλλον εις το επίμηκες, ελικοειδές, με εσοχάς και εξοχάς και άνευ επάλξεων.

Οι λίθοι αυτού εισί μικροί και μέτριοι, ακατέργαστοι, έχοντες σχήμα ανώμαλον, πολύγωνον και συνηρμοσμένοι επ' αλλήλων δι' ασβέστου».

Όλα τα παραπάνω, βέβαια, δεν προσφέρουν λύσεις σε βασικά προβλήματα, όπως είναι της χρονολογίας, ωστόσο δεν παύουν να υπογραμμίζουν τη μνημειακή αξία του κάστρου της Δράμας.

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία το ανακήρυξε διατηρητέο μνημείο, αυτό όμως δεν είναι αρκετό. Αιώνες αφημένο στην τύχη του φθείρεται καθημερινά. Η βορινή πλευρά, η μόνη καλά σωζόμενη και προσιτή στους επισκέπτες, κινδυνεύει να καταρρεύσει. Η αρμόδια υπηρεσία των Αναστηλώσεων, ας προσέξει την περίπτωση.

¹³ Ταξίδι του κυρίου Παύλου Λουκά που έγινε με διαταγή του Βασιλιά (του Λουδοβίκου ΙΔ') στην Ελλάδα, Μικράν Ασία, Μακεδονία και Αφρική, Άμστερνταμ 1714, τ. Α' σ. 197.

¹⁴ Αι χώραι του παρελθόντος και αι εσφαλμέναι τοποθετήσεις των, Αθήναι 1885.

Αλλά κάτι απλούστερο, που έπρεπε να είχε γίνει και δεν έγινε, είναι οι πινακίδες. Ο ξένος για να βρει τα τείχη, έχει ανάγκη από το μίτο της Αριάδνης, αφού και οι Δραμινοί που τα γνωρίζουν είναι λίγοι· οι κατατοπιστικές πινακίδες, θα τον οδηγούσαν ασφαλώς και χωρίς περιπέτεια στα σωζόμενα μέρη του κάστρου.

«Περιγητική» άριθ. 40, Απρίλιος 1962

Επιστολή

Κύριε Διευθυντά,

Προ ημερών στην έγκριτη εφημερίδα σας είχατε δημοσιευμένο ένα σχόλιο για το ναό της Άγιας Σοφίας και το χώρο που τον περιβάλλει. Φυσικά, όπως και σεις αφήνετε να εννοηθεί, ούτε ο ναός είναι ναός έτσι που είναι, ούτε ο χώρος είναι χώρος έτσι που είναι. Ακαταστασία, σκουπίδια, ερημιά, ξέφραγος τόπος και κάποια αρχαιολογικά κατάλοιπα στο έλεος της τύχης.

Εκείνο που πρέπει και επιβάλλεται να γίνει, για να αξιοποιηθεί ολότελα το τοπίο, δεν είναι τόσο ο εξωραϊσμός του προαυλίου του ναού, όσο η αναστήλωση του ίδιου του βυζαντινού ναού. Επιχειρήθηκε παλαιότερα μερική αναστήλωση, αλλά βγήκε σε κακό· τα νερά της βροχής ποτίζουν τους τοίχους του ιερού. Χρειάζεται όχι μερική, αλλά ολοκληρωτική αναστηλωτική προσπάθεια: α) να φύγουν τα χώματα που σωρεύτηκαν με τους αιώνες και κάλυψαν τις τέσσερις πλευρές του ναού, το λιγότερο έξι ή επτά μέτρα σε πλάτος από την κάθε πλευρά, β) Ν' αφαιρεθούν τα μεταγενέστερα ακαλαίσθητα προσκτίσματα του νάρθηκα, γ) Να επιχειρηθεί καθαρισμός των ελάχιστων τοιχογραφικών ιχνών. δ) Ν' αφαιρεθεί εξωτερικά ο σουβάς και ε) Να ρυθμιστεί ο περίβολος, να τοιχογυριστεί, να σπαρεί λουλούδια και πρασινάδες, όπως έγινε με την Παναγία των Χαλκίων στη Σαλονίκη.

Και οι αρμόδιοι υπάρχουν και οι μορφωτικοί σύλλογοι υπάρχουν και Υπηρεσία Αναστηλώσεων υπάρχει που δεν φείδεται δαπανών και Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων υπάρχει που τη διευθύνει ένας λαμπρός επιστήμονας και οι προϋποθέσεις είναι ευνοϊκές. Μένει, κ. Διευθυντά, εμείς οι Δραμινοί να ανακινήσουμε το θέμα και πολύ σωστά το θίξατε· ήταν καιρός.

Η Δράμα, όταν τελικά γίνουν όλα αυτά, θ' αποκτήσει έναν αξιόλογο αρχαιολογικό χώρο, που θα βρίσκεται σημειωτέον κοντά στα βυζαντινά επίσης τείχη (θα συνδυάζονται τα δύο) και μαζί με την προβλεπόμενη αξιοποίηση των νερών της Αγίας Βαρβάρας θα δέχεται χωρίς συστολή τους τουρίστες, δικούς μας και ξένους.

Με εκτίμηση
Ν. Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ
«Θάρρος» 29.11.62

Ο ναός της Αγίας Σοφίας

(ένα έγκαταλελειμμένο βυζαντινό μνημείο στη Δράμα)

Η Δράμα πρέπει να ήταν ανθηρή βυζαντινή πολιτεία. Μας μιλούν γι' αυτήν βυζαντινοί ιστορικοί, έγγραφα εκκλησιαστικά, ο Άραβας Εδριση, οι χιλιάδες των προσφάτως ευρεθέντων νομισμάτων¹⁵ και προπάντων τα κτίσματα της εποχής εκείνης που μας σώθηκαν. Από το σύνολο των κτισμάτων το πιο σπουδαίο είναι ο ναός της Αγίας Σοφίας, που όταν αναστηλωθεί κι ελπίζουμε αυτό να γίνει σύντομα, θα πρέψει ολόκληρη η Δράμα.

Δεν είμαστε οι πρώτοι που γράφουμε για το ναό και για την ανάγκη ν' αποκατασταθεί στην παλιά του βυζαντινή γραμμή. Ούτε και η φορά αυτή που γράφουμε είναι η πρώτη, γράψαμε κι άλλες φορές, με μόνη την επιθυμία να συμβάλουμε στη λύση ενός δικαίου προβλήματος που άδικα χρονίζει.

Τα στοιχεία που δημοσιεύουμε σήμερα δεν αμφιβállουμε ότι τα γνωρίζει η Υπηρεσία Αναστηλώσεων και ότι θα τα χρησιμοποιήσει ως οδηγό στην έρευνα και στις εργασίες που θα κάνει, για ν' αποκαταστήσει τον ναό. Τα πήραμε από την εφημερίδα «Νεολόγος» της Πόλης (έτος 1891) και κει τα δημοσίευσε παρμένα από τους χρονικούς κώδικες της αρχιεπισκοπής Δράμας ο αρχαιολόγος Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος: «Ο εν Δράμα αιδεσιμώτατος αρχιερατικός επίτροπος και οικονόμος Παπα-Χαραλάμπης –σημειώνει ο Νικ. Ί. Γιαννόπουλος στο κατατοπιστικό του σημείωμα– έσχε την ευχαρίστησιν να μοι χορηγήση τους χρονικούς κώδικες της Ιέρας Μητροπόλεως, όπως μελετήσω αυτούς και αντιγράψω τα εξής χρονικά σημειώματα, όπερ είναι σεσημειωμένα δια χειρός του Σακελλαρίου Παπά-Χριστοδούλου, πατρός του κ. Μερκουριού, τα οποία δε παραθέτομεν αμετάβλητα τηρούντες την ορθογραφίαν αυτών».

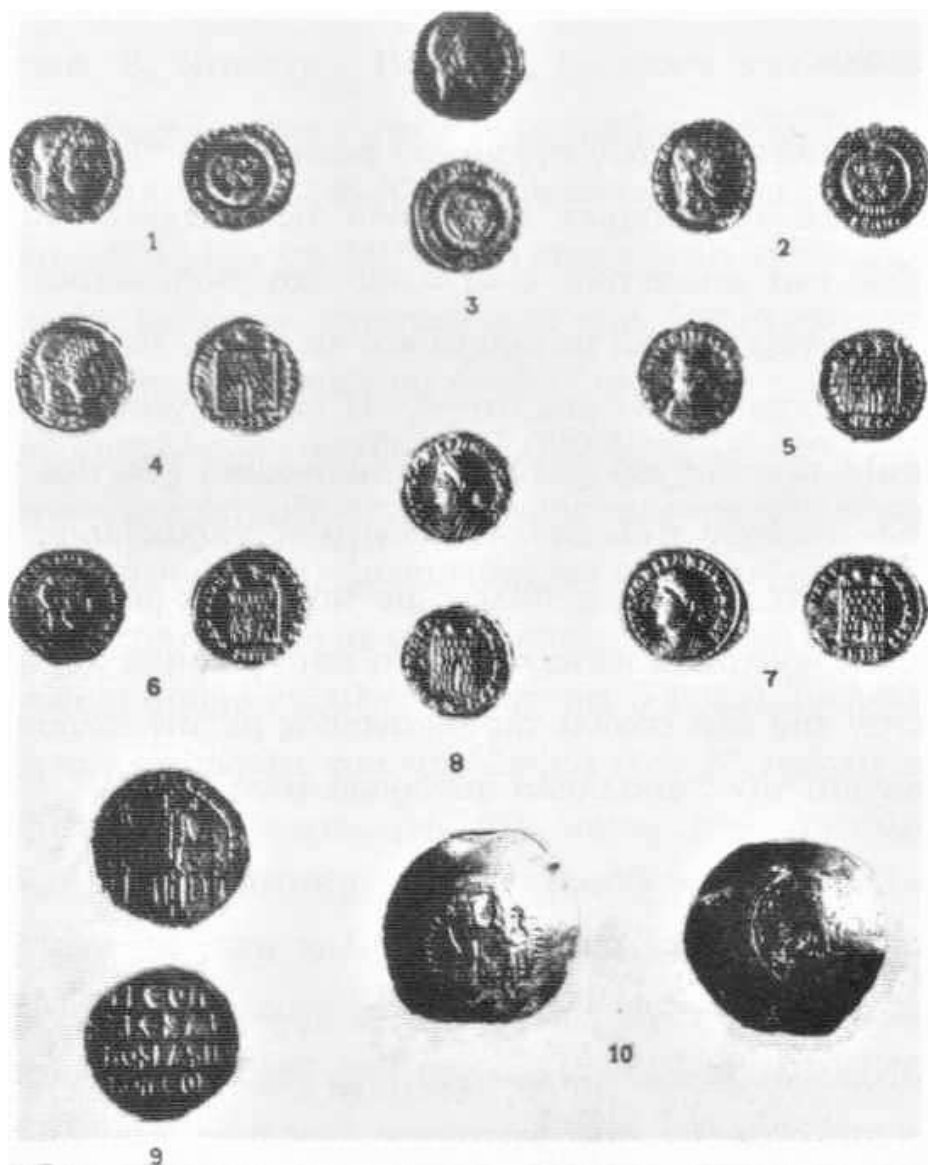
Και συνεχίζει μ' ένα απόσπασμα που αναφέρεται στην Αγία Σοφία και ειδικότερα στην κτητορική επιγραφή του ναού αυτού και στο περιεχόμενό της. Μεταφέρουμε αυτούσιο το απόσπασμα: «Α' 1861 Δεκεμβρίου 8 σιμιόνω εις την αγίαν σοφίαν η οποία σήμερον είναι τζαμί δεν είναι αγία σοφία παρά είναι κοίμησις της Θεοτόκου, διότι ήταν ένα μάρμαρον μεγάλον επάνω εις την χαβάδα της πόρτας και έπεσεν τον καιρόν του σισμού και είναι ρωμαϊϊκα γράμματα, τα οποία τα εδιάβασα και είναι κοίμησις της Θεοτόκου, τώρα δε το έχουν οι Οθωμανοί σκάλα κατά το μεσημβρινόν μέρος, τα μεν γράμματα είναι κάτω εις την γην, και οι μεταγενέστεροι εάν θέλουν να εύρουν την αλήθειαν εις εκείνο το μάρμαρον θέλουν το ευρη Έρρωσθαι.

Ο ελάχιστος
Παπά-Χριστόδουλος

¹⁵ Το 1962 το καλοκαίρι βρέθηκαν τυχαία σε εκσκαφή στη Δράμα 2.837 βυζαντινά χάλκινα νομίσματα.

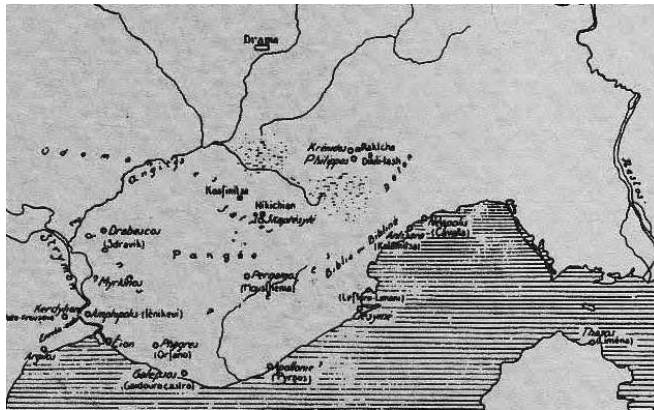
Η τύχη των πολυτίμων χρονικών κωδίκων δεν είναι θέμα της στιγμής και δεν θα μας απασχολήσει, η τύχη όμως της κτητορικής επιγραφής πρέπει να μας απασχολήσει. Πρέπει να αναζητηθεί και αφού βρεθεί και μελετηθεί να επανατοποθετηθεί στην παλιά της θέση «επάνω εις την χαβάδα της πόρτας» όπως λέγει και ο Παπά-Χριστόδουλος με την απλή ρωμαϊκή λαλιά του. Με την εύρεση της πλάκας και με την ολοκληρωτική αποκατάσταση του μνημείου θα βρουν τη λύση τους ένα σωρό προβλήματα σχετιζόμενα με τη χρονολόγηση, με τον κτήτορα και με τ' όνομα που τιμάται ο ναός, αρκεί μόνο να δείξουμε το κατάλληλο ενδιαφέρον.

«Νέος Άνθρωπος» 21.1.63

Πίνακας χαλκών βυζαντινών νομισμάτων, που βρέθηκαν στη Δράμα το καλοκαίρι του 1962.

Η Δράμα και η Δράβησκος

*Αυτοέκδοση ομιλίας που τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη, στο Τυπογραφείο του Θανάση Αλ-
τιντζή το, σε διακόσια πενήντα αντίτυπα.*

Στη δεκαετία του '60 είχε καθιερωθεί στις τότε φοιτητικές εκδηλώσεις (Φοιτητική Εβδομάδα) να στέλνονται φοιτητές στους τόπους καταγωγής τους, για να κάνουν ομιλία με ιστορικό, αρχαιολογικό, λαογραφικό κ.λπ. περιεχόμενο. Την άνοιξη του 1964 με τη σύμφωνη γνώμη καθηγητή μου πήγα στη Δράμα, για να κάνω ομιλία με θέμα: «Δράμα και η Δράβησκος». Εκεί αποτάθηκα σε αρμοδίους· η ομιλία τελικά δεν έγινε· φύλαξα όμως το κείμενό της. Τώρα, ύστερα, από τριάντα οκτώ ολόκληρα χρόνια την δημοσιεύω.

N.A.K.

Η θέση της σημερινής Δράμας ανταποκρίνεται σε κείνη της *αρχαίας* Δραβήσκου, που μνημονεύουν στα συγγράμματα τους αρχαίοι συγγραφείς; Το ερώτημα είναι εύλογο. Τα τοπωνύμια ταυτίστηκαν. Γιατί όμως ταυτίστηκαν; Ποια είναι τα δεδομένα του ταυτισμού; Υπάρχουν τέτοια; Αν δεν υπάρχουν πώς γεννήθηκε το θέμα;

Ήδη από τα μέσα του περασμένου αιώνα ο Άγγλος αρχαιολόγος Leake¹ ταυτίζει τα τοπωνύμια και ακολουθεί ο Γάλλος συνάδελφός του G. Perrot². Φτάνει ο Perrot στη Δράμα τον Οκτώβριο του 1856. Θαυμάζει τις φυσικές της ομορφιές. Χαίρεται το πράσινό της, τα νερά της. Γοητεύεται από την ευγένεια και τα φιλικά αισθήματα των κατοίκων της. Επισκέπτεται αρχαιότητες, ερμηνεύει επιγραφές και αποφαινεται: «Η Δράμα είναι η αρχαία Δράβησκος». Κάνοντας ένα ευφύες γλωσσολογικό πήδημα καταλήγει σε απόλυτα λανθασμένο συμπέρασμα. «Από το Draba —γράφει— για το Drabeskos θα έχει περάσει κάποιος με μια εύκολη μετάβαση στο Drama³».

Έτσι μπορούμε να πούμε ότι οι Perrot είναι ένας από τους πρώτους που ανοίγει τη συζήτηση Δράμα-Δράβησκος. Όπως ήταν φυσικό, το πράγμα δεν έμεινε χωρίς συνέχεια. Μετέπειτα, προσεκτικότερες έρευνες κατέληξαν σε εντελώς αντίθετα συμπεράσματα. Τα δύο τοπωνύμια, η Δράμα και η Δράβησκος, είναι εντελώς άσχετα μεταξύ τους, απέχουν γεωγραφικά, οι μαρτυρίες των αρχαίων ιστορικών είναι σαφείς, ο Perrot και οι άλλοι που τον ακολούθησαν δεν ήταν όσο έπρεπε προσεκτικοί. Αλλά ας δούμε με λεπτομέρειες, πως έχει ακριβώς το θέμα:

Ο Perrot (ό.π.) λέγει: «Αυτή (η Δράμα) πρέπει να είναι η αρχαία Δράβησκος». Ο Tafel δεν συμφωνεί: «Drabesos vero inter Myrcinum Amphipolinque sedem habere debuit» (Via Egnatia, σ. 10, υποσημ.). («Δράβησκος —λέγει— πρέπει να βρίσκεται μεταξύ Μύρκινου και Αμφίπολης»). Ο φιλόδοξος ιατρός Στ. Μερτζίδης (*Αι χώραι του παρελθόντος και αι εσφαλμέναι τοποθετήσεις των*, Αθήναι 1885) προφανώς από επιθυμία να συμβιβάσει τα διεστώτα ανακαλύπτει και δεύτερη Οδομαντική Δράβησκο, προσθέτει όμως στη σελ. 8, «υποθετικώς μόνο παραδεχόμεθα ότι... υπήρχε και άλλη πόλις Δράβησκος».

¹ Leake, W., *Travels in Nothern Greece*, London 1835, τ. 3ος, σ. 198.

² Perrot, G., «Daton, Néapolis. Les ruines de Philippes», *Revue Archaeologique* NS, 2 (1860), σ. 73.

³ Βλ. και RE, V2, 1613: «Drabescos (Δραβήσκος, auf der Peutigerschen Tafel Daravescus), Stadt im östlichen Macedonien, heute Drama in ursprünglich thrakischem Gebiet, der Landschaft Edonis».

Δε χωράει συζήτηση ότι ο Στ. Μερτζίδης ακολουθεί τη γνώμη ξένου ερευνητή (βλ. Ε. Στράτη, «*Η Δράμα και η Δράβησκος*», Σέρραι, 1924, σ. 1). Ο Γάλλος Paul Collart διατυπώνει και αυτός τη γνώμη ότι υπήρχαν δύο πόλεις με το όνομα Δράβησκος, η μια κοντά στον Στρυμόνα (5ος αι. π.Χ.) και η άλλη στη Δράμα (ρωμαϊκοί χρόνοι)⁴.

Τρεις νεότερες εργασίες γραμμένες από ερευνητές που έχουν γνώση όχι μόνο της ιστορίας αλλά και του τόπου, είτε γιατί προέρχονται από τη Μακεδονία και τη Θράκη είτε γιατί εργάστηκαν εκεί, αναφέρονται στο θέμα. Η πρώτη είναι του Ε. Στράτη (βλ. παραπάνω). Η δεύτερη («*Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα*», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1936) του καθηγητή Γ. Μπακαλάκη. Η τρίτη (*Βυζαντινά μελέται*, Θεσσαλονίκη, 1939) του καθηγητή Στ. Κυριακίδη. Από τις τρεις η πρώτη μόνο πραγματεύεται ειδικά το θέμα. Οι άλλες δύο άσχετες, με μια δυο μνείες για τη Δράμα και τη Δράβησκο, προσφέρουν πολύτιμη τη συμβολή τους. Ο Ε. Στράτης επικαλείται τη μαρτυρία βυζαντινού εγγράφου της Μονής των Ιβήρων· αναφέρεται σ' αυτό ότι το χωριό Σδραβίκιον είναι κάπου κοντά στον Στρυμόνα. Δεν υπάρχει λόγος να επιμείνουμε περισσότερο, γιατί το ίδιο έγγραφο και άλλα παρόμοια αγιορείτικα έχει υπόψη του και ο καθηγητής Στ. Κυριακίδης, που θα δούμε παρακάτω. Ο καθηγητής Γ. Μπακαλάκης γράφει στην παραπάνω μελέτη (σ. 40): «Το χωρίον όπου κατεστράφησαν οι Αθηναίοι τω 464 π.Χ. ονομάζεται Δράβησκος. Η Δράβησκος κακώς εταυτίσθη με την Δράμαν, πρέπει να ήτο πλησιέστερον προς την Αμφίπολιν και ίσως είναι το σημερινόν χωρίον Στραβήκι».

Στις μελέτες, τέλος, του Στ. Κυριακίδη (ο.π., σ. 63) αναφέρονται: «Τό χωρίον Σδραβίκιον-Σδραβήκιον-Ζδραβίκιον-Ασδραβίκιον-Οσδραβίκιον απαντάται επανειλημμένως εις έγγραφα της Μονής Χελανδαρίου από του 1300 κ.εξ.» και στη σ. 258: «Δυσκολεύομαι να πιστεύσω ότι το τοπωνύμιον έχει τινά σχέσιν προς την αρχαίαν πόλιν Δράβησκον... η οποία πιστεύεται ότι έκειτο εις την θέσιν της σημερινής Δράμας. Φαίνεται μάλλον σλαβικής προελεύσεως». Παρόμοια άποψη, εξαιρετικά πειστική, για τη σλαβική προέλευση του τοπωνυμίου διατύπωσε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Την αναφέρει ο Γάλλος νομισματολόγος-αρχαιολόγος Cousinéry στο βιβλίο του *Voyage dans la Macedoine* σ. 51. Ταξιδεύει προς τη Δράμα-Φιλίππους, συναντά το χωριό Stravitz (Σδραβίκι) και σημειώνει: «Το τελευταίο αυτό όνομα μου θυμίζει αυτό που μου είπε ο αρχιεπίσκοπος της Θεσσαλονίκης σχετικά με τις πηγές του Αγγίστα, ότι περιοδεύοντας την παλιά του Επισκοπή είχε διακρίνει πολλά ερείπια στο Sdravitz και δεν αμφέβαλε ότι αυτό το χωριό είχε πάρει τ' όνομά του από τ' όνομα του Δραβήσκου, που αλλάχτηκε από τους Βουλγάρους...». Πρόκειται μάλλον για τον φωτισμένο

⁴ P. Collart, Phil., σ. 67 σημ. 1 και σ. 507, σημ. 2.

επίσκοπο Ιωσήφ Δαλιβήρη από τη Δημητσάνα της Πελοποννήσου που ήρθε στη μητρόπολη Δράμας το 1787 ή το 1780 και μετατέθηκε μετά στην μητρόπολη της Θεσσαλονίκης (1810-1821). Άγνωστη παραμένει μέχρι σήμερα η θέση των ερειπίων που είδε ο αναφερόμενος επίσκοπος στο Sdravitz και ανέφερε σχετικά στον Cousinéry τον αρχαιολογούντα Γάλλο πρόξενο της Θεσσαλονίκης σε συζήτηση που είχαν.

Στην πλάνη για την ταύτιση των τοπωνυμίων Δράμα-Δράβησκος είναι φανερό ότι παρέσυραν δυο πράγματα: από τη μια η εσπευσμένη επιθυμία να προσδιοριστεί η θέση της αρχαίας Δραβήσκου και από την άλλη, που είναι και το πιο πειστικό, η κοινή αρκτική συλλαβή των δύο λέξεων Δράμα-Δράβησκος, οι γλωσσολογικές όμως ενδείξεις δεν παρέχουν πάντοτε ασφαλή τεκμήρια στον ιστορικό. Στην περιοχή της Δράμας υπάρχουν άλλα δύο τοπωνύμια, η Ντράνοβα ή Δράνοβα ή Δράνοβο και το Δράσοβο που λένε περισσότερα. Η Δράβησκος βρισκόταν στον στρυμονικό χώρο κοντά στην Αμφίπολη, κοντά στο Μύρκινο, πολύ μακριά από τη Δράμα. Ο καθηγητής Γ. Θεοχαρίδης στην μελέτη του *Κατεπανίκια της Μακεδονίας* ασχολείται διεξοδικά με το τοπωνύμιο Στραβίκι και την ταύτισή του ή μη με τη Δράμα. Παραθέτει το σύνολο σχεδόν των γνωμών που διατυπώθηκαν από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας και κλίνει προς την άποψη και την τεκμηριώνει ότι το τοπωνύμιο Στραβίκι ή ο Δραβήσκος που συνηθίζεται να λέγεται σήμερα δεν μπορεί να ταυτιστεί με τη Δράμα⁵.

Η Δράμα πέφτει βορινά του Παγγαίου και τ' ακραία της σημεία σκαλώνουν στις πέτρινες απολήξεις του Φαλακρού. Τα λιγοστά και τόσο καταφρονημένα αρχαιολογικά της ευρήματα δεν πηγαίνουν πιο πάνω από τον 3ο προ-χριστιανικό αιώνα και είναι αυτό μια σοβαρή απόδειξη ότι ο εξελληνισμένος βίος της πόλης αρχίζει μετά την μακεδονική προώθηση στους χώρους της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης. Πιο μπροστά η Δράμα ήταν άσημος θρακικός οικισμός. Οι πλουτοφόρες πηγές του Παγγαίου και του θασίτικου εμπορίου στα παράλια (Γαληψός, Φάγρης, Απολλωνία, Οισύμη) και παραμέσα στην ενδοχώρα (Σκαπτησύλη, Δάτον, Κρηνίδες) μεταξύ Στρυμόνα και Νεάπολης είναι μακριά απ' την περιοχή της. Οι πλουτοπαραγωγικές ωφέλειες της χώρας αυτής προσέλκυσαν με τον καιρό και την προσοχή των Αθηναίων· ακόμα και στον 4ο αιώνα ο ρήτορας Ισοκράτης σημειώνει ότι θα μπορούσε κάλλιστα εκεί να ζήσουν αθηναϊκές αποικίες (*Περί ειρήνης* 24). Αθήνα, ναυτική δύναμη κυρίως, επεδίωκε την κατάκτηση θαλασσίων περιοχών. Τα μεσόγεια της Θράκης, όπου και η Δράμα, τα κατείχαν βαρβαρικά φύλα, συνεπώς δεν ήταν εύκολη η διείσδυση και εγκατάσταση ξένων,

⁵ Βλ. Θεοχαρίδης, Γ. Ι., «Κατεπανίκια της Μακεδονίας» [παράρτημα περιοδ. *Μακεδονικά*, (1954), σσ. 39, 40, 41 ευρύτατη υποσημείωση].

που είχαν μάλιστα κύριο όπλο επιβολής και άμυνας τα πλοία. Απόπειρα διείσδυσης των Αθηναίων το 464 π.Χ. από την ξηρά συνετρίβη στη Δράβησκο⁶.

Η Δράμα, άλλωστε, με το σημερινό της όνομα απαντά προς το τέλος της 1ης χιλιετίας μ.Χ. Τον 12ο αιώνα γίνεται μνεία γι' αυτήν από τον Άραβα Εδρική (Ε. Στράτη, *Δράμα-Δράβησκος*, σ. 11). Η Δράβησκος με τα ονόματα Σδραβήκιον, Ασπραβήκιον κ.λπ. αναφέρεται τον 13ο αιώνα, άλλη ένδειξη που διαστέλλει τα δύο τοπωνύμια. Ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση της μελέτης του καθηγητή Γ. Μπακαλάκη (ό.π.) ο Γάλλος καθηγητής Paul Collart εξέδωσε σε πίνακες τα ευρισκόμενα μνημεία των Φιλίππων, την τοπογραφία, ένα χάρτη (*Philippe ville de Macédoine*, Paris 1937).

Ο Collart ταυτίζει τη Δράβησκο με το Σδράβικ. Πιο κατηγορηματικός όμως απ' όλους είναι ο Αππιανός. Αυτός στην περιγραφή των Φιλίππων (Δ., 105) καθορίζει ακριβώς τη θέση της Δραβήσκου: «Εκ δε της δύσεως (των Φιλίππων) πεδίου μέχρι Μυρκίνου τε και Δραβήσκου και Στρυμόνος». Εάν ο πρώτος που άρχισε τη συζήτηση για το θέμα Δράμα-Δράβησκος πρόσεχε τα πέντε τούτα λόγια του Αππιανού το θέμα δεν θα είχε προκύψει, αλλά γιατί όχι και τον Θουκυδίδη (ό.π., σημείωση), όπου το σχετικό απόσπασμα κάνει αναφορές σε τοπωνύμια: Εννέα οδοί (Αμφίπολις), Δραβήσκος πλησίον κείμενα, και στον ποταμό Στρυμόνα. Το σημερινό Σδραβίκι με την αρχαία Δραβήσκο λένε πιο πολλά, πείθουν περισσότερο για μια ταύτιση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το Σδραβίκι είναι κτισμένο πάνω στη θέση της αρχαίας Δραβήσκου⁷. Η σημερινή Δράμα όμως με την αρχαία Δράβησκο δεν έχουν καμιά σχέση και τούτο γίνεται καταφανές απ' όσα αναφέρθηκαν στην ομιλία αυτή.

Αλλά θα περιμένουμε και την τρανή απόδειξη. Η δραμινή γη που σε κάθε σκάψιμο προσφέρει αρχαιολογικά ευρήματα, θα δώσει κάποτε μian επιγραφή, που θα πείσει για το αντίθετο εκείνους που η ταύτιση Δράμας-Δραβήσκου τους έγινε έμμονη ιδέα.

⁶ Θουκ. Α. 100:... επί δε Στρυμόνα πέμψαντες μυρίους οικήτορας αυτών και των ξυμμάχων υπό τους αυτοὺς χρόνους ως οικιούντες τας τότε καλουμένας Εννέα Οδοὺς, νυν δὲ Αμφίπολιν, των μεν Έννέα Οδῶν αυτοὶ εκράτησαν, ας εἶχον Ηδωνοὶ, προελθόντες δε της Θράκης εις μεσόγειαν διεφθάρησαν εν Δραβησκῷ τη Ηδωνικῇ υπό των Θρακῶν ξυμπάντων...

⁷ Ο Casson, Sadley, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford 1926, στη σελ. 68 αναφερόμενος ειδικά στον σημερινό Δράβησκο (Σδράβικ) σημειώνει τα εξής: «Οκτώ μίλια βορειότερα της Αμφίπολης φαίνεται να διατηρεί το αρχαίο όνομα της Δραβήσκου ή έχει καλύτερη θέση ως προς την σκηνή της αθηναϊκής reverse απ' ότι η Δράμα, που βρίσκεται περίπου 30 μίλια βορειοανατολικά από την Αμφίπολη».

**Συνοπτικό σχέδιασμα δημογραφικής κινητικότητας
στην πόλη της Δράμας από την αρχαιότητα ως το 1920**

Αυτοέκδοση του 2009. Τυπώθηκε στη Δράμα, στο Τυπογραφείο του Πέτρου Μπότσα, σε τριακόσια αντίτυπα.

Εξώφυλλο: Τμήμα των βυζαντινών τειχών (βόρεια πλευρά). Η εγκατάλειψή του είναι εμφανής. Ήταν χειμώνας, τα εικονιζόμενα δέντρα στο βαθύ φόντο είναι χωρίς φυλλώματα. Συμπληρώνουν την μοναξιά του κάστρου. Κάτω αριστερά διαρύνεται η Δράμα. Γραφικές διώροφες κατοικίες χρονικά και τοπικά βρίσκονται πιο κοντά στο κάστρο. Καμιά νεότερη οικοδομή δεν υπάρχει στο εικονιζόμενο τοπίο που να εμποδίζει την δεσπόζουσα παρουσία του κάστρου (Φωτ. 1952).

Το δημοσίευμα αυτό δεν πρέπει να θεωρηθεί έργο πληρότητας. Περιέχει ήδη δημοσιευμένες ειδήσεις, καθώς όμως είναι διάσπαρτες οι ειδήσεις αυτές σε παλιά ειδικά περιοδικά και βιβλία παραμένουν απρόσιτες. Δίνουμε ένα σχεδίασμα επισημαίνοντας κάποιους σταθμούς πληροφόρησης για μια περαιτέρω συστηματική και πλήρη μελέτη.

Κατά τον καθηγητή Γ. Μυλωνά «... ευρήματα ανεκαλύφθησαν και επί λόφου πλησίον της Δράμας... λείψανα χαρακτηριστικά του νεωτέρου νεολιθικού πολιτισμού ανεύρομεν εις την Αν. Μακεδονίαν, εις τους περί την Δράμαν και Καβάλαν συνοικισμούς... Οι συνοικισμοί Δράμας και Δεκιλίτας αποτελούσαν σταθμούς της προς νότον προόδου των φύλων τούτων¹». Κατά τον Βούλγαρο ιστορικό Πέταρ Κολεντάρωφ «τελευταίες έρευνες απέδειξαν ότι στην αρχή της εποχής του ορειχάλκου ο προθρακικός πληθυσμός αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει τα εδάφη του και να παραχωρήσει τη θέση του σε ένα άλλον λαό με πιο φτωχό από αυτούς υλικό πολιτισμό, τους Θράκες, οι οποίοι κατέκτησαν ολόκληρη σχεδόν την Βαλκανική χερσόνησο»².

Υπάρχουν πολλά σκοτεινά σημεία σχετικά με τους κατοίκους της Δράμας (της πόλης). Αναμφίβολα, τον πρώτο πυρήνα του οικισμού τον αποτέλεσαν Θράκες. Ο ιατρός Σταύρος Μερτζίδης εύστοχα σημειώνει: «Το ευάερρον και το περίρρυτον αείποτε θεωρηθέντα ως ανεκτίμητα πλεονεκτήματα από καταβολής κόσμου προσείλκυσαν τους αρχαίους κατοίκους εις την εκλογήν της προς ίδρυσιν κατοικητηρίου διαμονής των»³. Με την έλευση των Μακεδόνων του Φιλίππου και την ίδρυση της πόλης των Φιλίππων, αρχίζει η διείσδυση των Ελλήνων από τα παράλια με ρυθμό απροσδιόριστο και με πλήρη άγνοια για τα όσα συνέβαιναν στον οικισμό όπου η Δράμα. Στην μετά την έλευση του Φιλίππου εποχή (Ελληνιστικοί χρόνοι), η διείσδυση Ελλήνων γίνεται περισσότερο φανερή (επιγραφικά τεκμήρια). Η έλευση των Ρωμαίων και η μεταφορά αποίκων από την Ιταλία και η εγκατάστασή τους στην πόλη των Φιλίππων σημαίνει και την ζωηρή παρουσία των νέων αυτών αποίκων σε όλη την πεδινή περιοχή Φιλίππων-Δράμας (αρχαιολογικά τεκμήρια). Σε ό,τι ενδιαφέρει ειδικά τη Δράμα, αναφέρομαι στην εκτίμηση που έκανε ο Γάλλος αρχαιολόγος και ελληνιστής, Εζέ (Heuzey): «Προ πολλού —σημειώνει— οι περιηγητές κατέγραψαν πολλές λατινικές επιγραφές στη Δράμα, οι οποίες μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι η πόλη αυτή είχε αξιόλογο πληθυσμό κατά την

¹ Γ. Μυλωνάς, *Η νεολιθική εποχή εν Ελλάδι*, εν Αθήναις, 1928.

² Πέταρ Κολεντάρωφ, «Η εθνολογική σύσταση της περιοχής του νομού Δράμας μέχρι τα μέσα του XIX αιώνα», Σόφια, 1962, μετ. Ι.Μ.Χ.Α.

³ Σταύρος Μερτζίδης, *Αι χώραι του παρελθόντος και αι εσφαλμένα τοποθετήσεις των*, εν Αθήναις, 1885.

ρωμαϊκή εποχή, ενώ υπήρχαν και πολλές πλούσιες αριστοκρατικές οικογένειες των δεκουρίων των Φιλίππων»⁴. Και ο Δήμητσας στο γνωστό του έργο σημειώνει: «... εν τη Ηδωνίδι και ιδίως εν τη ανατολική πλευρά αυτής, εν τη περιοχή των Φιλίππων και της Δράμας παν τουναντίον συνέβη, διότι, μεταξύ των μέχρι τούδε γνωσθεισών 216 περίπου επιγραφών, αι μεν 131 εισί λατινικάι αι δε 85 ελληνικάι, εξ ων αποδεικνύεται ότι ενταύθα ο λατινισμός μείζονα επιρροήν έσχεν ή εις παν άλλο μέρος της Μακεδονίας...». Ο καθηγητής και βαθύς γνώστης της ρωμαϊκής ιστορίας, Δημήτριος Κανατσούλης⁵, στις εμπεριστατωμένες και πλούσιες σε παραπομπές και βιβλιογραφικές ειδήσεις μελέτες του. «Η Μακεδονική πόλις από της εμφανίσεως της μέχρι των χρόνων του Μεγάλου Κωνσταντίνου». *Μακεδονικά* 4,1 (1960), σσ. 232–314 και «Μακεδονική προσωπογραφία». *Μακεδονικά* 7 (1967), σσ. 158-199», προσφέρει στοιχεία και πληροφορίες που ενισχύουν την άποψη τόσο του Heusey όσο και του Δήμητσα. Επιπρόσθετα, διαφωτίζει γενικότερα για την μεταξύ των Φιλίππων και Δράμας περιοχή. Θα ακολουθήσουν οι ρωμαϊκοί αυτοκρατορικοί χρόνοι (προτομή του αυτοκράτορα Καρακάλλα από τη Δράμα στο Λούβρο) και μετά οι βυζαντινοί (324-1383). Κατά τους βυζαντινούς χρόνους, η Δράμα υπήρχε ακολουθώντας την κοινή τύχη των πόλεων της μεταξύ Νέστου και Στρυμόνα περιοχής. Θα γίνει γνωστή αργά, μετά τον 10ο αιώνα και τούτο από αναφορές σε γεγονότα γενικότερης σημασίας, που δεν αναφέρονταν ειδικά την πόλη και τους κατοίκους της. Τα ισχυρά τείχη, που την έζωναν κι εντυπωσιάζουν και σήμερα με τον στιβαρό όγκο τους, αποτελούν στοιχείο γρίφου. Δεν δόθηκε οριστική και τεκμηριωμένη χρονολόγηση. Υπάρχει πληροφορία (Σ. Μερτζίδης) ανέγερσής τους την εποχή του Ιουστινιανού (6ος αιώνας). Υπάρχει άλλη τον 10ο αιώνα και ακόμη μία τον 13ο. Οι γραπτές πηγές σιωπούν. Η Δράμα δεν ήταν κεντρικό σημείο του αυτοκρατορικού ενδιαφέροντος, ώστε να κινήσει και το παράλληλο ενδιαφέρον χρονικογράφων. Ήταν πόλη χριστιανική. Το δείχνει ο γνωστός ναός της Αγίας Σοφίας και ο σταυρός στην βόρεια πλευρά των τειχών, ο σχηματισμένος με πλίνθους. Όλες οι άλλες πληροφορίες και ανα-

⁴ Ο Λέων Εζέ (Heuzey) αρχαιολόγος και ελληνιστής (1831-1922) ήταν μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα. Το 1860 πραγματοποίησε ερευνητικό ταξίδι στη Μακεδονία. Τις παρατηρήσεις του εξέθεσε στο έργο: «Επιστημονική αποστολή στη Μακεδονία (1864-1874)».

⁵ Δημ. Κανατσούλης, Μακεδονική προσωπογραφία (από το 148 π.Χ. μέχρι των χρόνων του Μ. Κωνσταντίνου), *Ελληνικά* (1955). Του ιδίου, «Η Μακεδονική Πόλις», *Μακεδονικά* 4 (1957) και τ. 5 (1959). Κάνει μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα παρατήρηση: «Εις τας εν Μακεδονία αποικίας ιθαγενείς υφίσταντο πάντοτε μετά τον αποικισμόν. Εν τοιαύτας συνεχώς συναντώμεν όχι μόνον λατινικάς επιγραφάς, αλλά και ελληνικάς και εν αυταίς παραλλήλως προς τα ρωμαϊκά ονόματα ελληνικά και θρακικά... ούτω των Φιλίππων αι επιγραφαί είναι αφθονώτεραι... απαρτηθήσαμε περί τας 445, εξ ων 340 λατινικάς και περί τας 100 ελληνικάς...».

φορές είναι ελάχιστα διαφωτιστικές. Μακρά σκοτεινή εποχή διαδέχθηκε τη Ρωμαιοκρατία. Η τύχη των κατοίκων του οικισμού όπου η Δράμα, Θράκες, Έλληνες και Ρωμαίοι παραμένει άγνωστη. Έχοντας κάποιος όλα αυτά κατά νου, συμπεραίνει για την τύχη των κατοίκων της Δράμας, των απογόνων της ρωμαϊκής εγκατάστασης αλλά και των Ελλήνων· είναι βέβαιο ότι πολλοί από αυτούς αναζήτησαν ασφαλέστερους χώρους παραμονής. Είναι επίσης βέβαιο ότι οι απόγονοι των Ρωμαίων αποίκων εγκατέλειψαν νωρίτερα την περιοχή Φιλίππων-Δράμας και μετοίκησαν στην Ιταλία, από όπου οι πρόγονοί τους είχαν μεταφερθεί στους Φιλίππους για λόγους πολιτικούς (μορφή εκτοπισμού) και δημιούργησαν την άλλοτε λαμπρή αποικία (Colonia Philippensis). Τα φαινόμενα αυτά της φυγής πολιτών και μετεγκατάστασής τους σε προστατευόμενους ασφαλέστερους χώρους, όπως και η επιστροφή στις προγονικές τους εστίες, είναι επακόλουθα των ποικίλης φύσεως συνθηκών ζωής. Στην περίπτωση μας, ο ιστορικός Δίων Κάσσιος αναφέρει ότι ο Οκτάβιος εγκατέστησε στους Φιλίππους όσους εκτοπίστηκαν από την Ιταλία οπαδούς του Αντωνίου, των οποίων τα κτήματα και τις πόλεις διένειμε στους βετεράνους του (*τοίς μεν στρατιώταις τας τε πόλεις και τα χωρία αυτών εχαρίσατο*)⁶. Ήταν φυσικό να θέλουν οι απόγονοι των αποίκων εκείνων να επιστρέψουν από τους Φιλίππους, από τη Δράμα και τους άλλους οικισμούς της ίδιας πεδινής περιοχής στην Ιταλία, που ήταν η γη καταγωγής τους.

Μετά την παρακμή και την πτώση των Φιλίππων, η Δράμα προβάλλει στο ιστορικό προσκήνιο ως σημαντική πόλη. Είναι ένας σημαντικός σταθμός στην πορεία από την Κωνσταντινούπολη προς τις Σέρρες και τη Θεσσαλονίκη. Είναι ικανή να αναλάβει πρωτοβουλίες αναζωογονώντας την κοινωνική και οικονομική κινητικότητα της περιοχής. Υπάρχουν σχετικές αναφορές, που επιτρέπουν να διαμορφωθεί η άποψη ότι η Δράμα είχε δυνατότητες να αναλάβει ευθύνες, όπως εκείνη της ανάληψης της διοίκησης της Εκκλησίας των Φιλίππων και του χρέους να διασωθεί η φήμη του κοσμοϊστορικού γεγονότος του σχετιζόμενου με τη διάδοση του Χριστιανισμού στην Ευρώπη και την ίδρυση της πρώτης Εκκλησίας στην ήπειρο. Αναφερόμαστε σε συγκεκριμένο γεγονός: «Τον Μάιο του 1371, ο Πατριάρχης Φιλόθεος εξέδωσε πρακτικό με το οποίο εμπιστεύτηκε στη Μητρόπολη Δράμας τη διοίκηση της Μητροπόλης Φιλίππων και, αυτό που είναι ιδιαίτερα σημαντικό, όρισε τον Μητροπολίτη Δράμας για δικό του Έξαρχο στο κράτος του Σέρβου δεσπότη, κυρ Ιωάννη Ούγκκλιση, μεταφέροντας σ' αυτόν όλα τα πατριαρχικά δικαιώματα σ' αυτό το κράτος⁷: Δυστυχώς εμείς τίποτε δεν ξέρουμε για την προσωπικότητα του Μητροπολίτη Δράμας, που ο Πατριάρχης του έδειξε τόση μεγάλη εμπιστοσύνη. Το γεγονός μαρτυρεί ότι η

⁶ Δίων ο Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία*.

⁷ G. Ostrogorski, *Η περιοχή των Σερρών μετά τον θάνατο του Δουσάν*, Βελιγράδι, 1965, μετ. I.M.X.A.

Μητρόπολη Δράμας την εποχή εκείνη είχε οικονομικές δυνατότητες και τούτο ταυτίζεται με την γενικότερη ευμάρεια των κατοίκων της πόλης, που στηρίζαν τη Μητρόπολη. Τούτη η ευμάρεια δεν ήταν τυχαίο γεγονός, ήταν φαινόμενο διαχρονικό. Ο Άραβας Εδρισή (12ος αιώνας) αναφέρει τη Δράμα ως ευημερούσα πόλη. Ο Βενιαμίν, ο γνωστός ως ο εκ Τουδέλης (12ος αιώνας), συναντά στη Δράμα εβραϊκή κοινότητα 140 μελών με τους δύο ραβίνους της, ενώ στην Καβάλα συναντά μόνο 20. Αναμφίβολα, ο παράγοντας που έπεισε τους Εβραίους αποίκους να έρθουν και να εγκατασταθούν στη Δράμα, ήταν η ευμάρεια και οι ευκαιρίες που δίνονταν για οικονομικές δραστηριότητες. Το φαινόμενο (η εγκατάσταση Εβραίων στη Δράμα) θα επαναληφθεί και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Ο Belon σημειώνει: «... Οι Τούρκοι επιστρέφοντας από τον πόλεμο της Ουγγαρίας έφεραν μαζί τους όλους του Εβραίους που βρήκαν στην Βουδαπέστη και τους εγκατέστησαν στην Καβάλα, στα Τρίκαλα ή Τρίκη (δηλαδή στη Δράμα) και στις Σέρρες»⁸. Οι ενδείξεις κάνουν φανερό ότι οι πιστοί του Κορανίου και οι πιστοί της Βίβλου συμβίωναν χωρίς προβλήματα σχέσεων και τούτο αποτελεί τον κύριο λόγο οικονομικής κινητικότητας στην περιοχή.

Σαφή εικόνα της όλης ζωής στη Δράμα κατά τον 17ο αιώνα, δίνει ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπή. Τον γοητεύει η πόλη με τα νερά, την θαλερή βλάστηση, με το εορταστικό κοινωνικό της κλίμα, με την έντονη οικονομική της κινητικότητα, τους φίλεργους, φιλόξενους και ευγενικούς κατοίκους της, με την παραγωγή και επεξεργασία σπάνιων και ακριβών προϊόντων: «Πλείσται όσαι είναι αι άμπελοι και οι κήποι της. Η βαμβακοπαραγωγή είναι άφθονος, ως εκ τούτου δε όλοι οι κάτοικοί της υφαίνουν ύφασμα σκηνής. Εντεύθεν αποστέλλεται το σκηνόπανον εις ολόκληρον την οθωμανικήν Αυτοκρατορίαν... Είναι υποδιοίκησις εκτάκτως εύφορος, διότι οι ραγιάδες του (οι μη Μουσουλμάνοι υπήκοοι) είναι άνθρωποι πλούσιοι, πιστοί εις τον ιερόν νόμον... εις χείμαρρος... χωρίζει την πόλιν εις δύο... Παρά τας όχθας... τούτου υπάρχουν 300 μαγαζία... Κάποτε ο χείμαρρος ούτος... κατακλύζει και παρασύρει τα πρατήρια ταύτα, τα οποία πάλιν κτίζονται. Εντός της αγοράς ταύτης υπάρχει παράδοξος υψηλός ξύλινος πύργος ωρολογίου, του κώδωνος του οποίου ο ήχος ακούεται εις ικανήν απόστασιν. Κατά τας εορτάς, αι οποίαι διαρκούν τρεις ημέρας και τρεις νύκτας, ανεγείρονται πέριξ των μεγάλων δεξαμενών υπό των πωλούντων edw'dima και ποτά, παντοειδή πρατήρια και πρόχειρα παραπήγματα, άτινα φωταγωγούνται τη νύκτα δια χιλιάδων φανών. Συνελόντι δ' ειπείν, εις κανέν μέρος κατά τα τόσα και τόσα ταξίδια μου, δεν εύρον τοιούτο κέντρον διασκεδάσεως και αναψυχής... Όλοι οι κάτοικοι του βιλαετιού είναι έμποροι και

⁸ Belon Pierre, *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce...*, Paris 1553.

τεχνίται ευεκτούντες... Όλοι οι ραγιάδες (μη Μουσουλμάνοι) φέρουν ένδυμα από λευκόν «αμπάν». Μεταξύ αυτών υπάρχουν άνθρωποι πολύ φιλότιμοι και εργατικοί. Τα πέριξ της πόλεως ταύτης είναι μεγάλη πεδιάς ευφορωτάτη, ως εκ τούτου δε υπάρχει εις την πόλιν μεγάλη ευθηνία... Υφαίνουν και αιθερίως λεπτά λινά, τόσον λεπτά, ώστε το ύφασμα ενός υποκαμίσου τίθεται εντός καλάμου και αποστέλεται εις την Κωνσταντινούπολιν... ως δώρον εις τους βεζύρας... τους μεγιστάνας ακόμα και εις αυτόν τον Σουλτάνον»⁹.

Μετά ταν είσοδο των Τούρκων στα Δράμα (1383) και την εγκατάστασή τους στην πόλη και στην περιοχή, τερματίζονται οι μεταξύ των Βυζαντινών συγκρούσεις για την εξουσία καθώς και οι κίνδυνοι εισβολών, αφού και οι βορειότερα κείμενες χώρες υπετάγησαν επίσης στους Τούρκους. Η πόλη συνέρχεται. Ο πληθυσμός της αυξάνει και, όπως την προτέρα περίοδο, οι δομές της οικονομίας και της διοίκησης δεν αλλάζουν. Ο Βούλγαρος Πέταρ Κολεντάρωφ διατυπώνει την άποψη ότι «η τουρκική κυριαρχία στα Βαλκάνια προκάλεσε σημαντικές αλλαγές στην εθνολογική σύνθεση του αστικού πληθυσμού. Οι εντόπιοι μη Μουσουλμάνοι απώλεσαν την διοικητική εξουσία, όμως όχι και τις βασικές τους θέσεις. Αυτοί παρέμειναν τηρητές και φορείς ορισμένων αστικών βιοτικών και πολιτιστικών παραδόσεων, οι οποίες επέδρασαν κυρίως στους συρρέοντες απ' έξω χωρικούς». Ο καθηγητής Α. Βακαλόπουλος παρατηρεί ότι την εποχή του Μουράτ Α' και Βαγιαζίτ Α' έγινε μεγάλος εποικισμός Πουρουκίων γεωργών και κυρίως βοσκών... και στη Δράμα¹⁰. Κατά την μαρτυρία τουρκικού απογραφικού εγγράφου (15ος αιώνας), η μουσουλμανική κοινότητα Δράμας είχε 54 σπίτια και η χριστιανική 152. Παρατηρούμε ότι το χριστιανικό στοιχείο υπερείχε. Ο συνολικός αριθμός των κατοίκων ήταν περίπου 1.450 ψυχές. Αργότερα (1478-1479) η μουσουλμανική κοινότητα Δράμας είχε 69 σπίτια και η χριστιανική 120. Παρατηρείται μείωση των χριστιανικών οικογενειών και του συνόλου των κατοίκων της πόλης (1309 ψυχές). Στα έγγραφα αυτά των απογραφών, γίνεται αναφορά σε ονόματα τιμαριούχων και των τίτλων ιδιοκτησίας των τιμαριούχων. Εκείνο που είναι άξιο μνείας στα έγγραφα είναι η καταγραφή της προσωπικής κατάστασης των ατόμων, γεγονός που σημαίνει ότι υπήρχαν στη Δράμα υπηρεσίες που έκαμναν την σχετική καταγραφή, πιθανόν για θέματα φορολόγησης ή για άλλα παρόμοια.

Ο ιστορικός της γείτονος χώρας, Π. Κολεντάρωφ, αναφέρεται με έμφαση στις δημογραφικές μεταβολές που συνέβησαν, θέλοντας να τονίσει την ικανή παρουσία Βουλγάρων εποίκων στην περιοχή της Δράμας. Την παρουσία αυτή δεν την αμφισβήτησε ποτέ κανείς. Τα βόρεια σύνορα του Βυζαντίου ήταν ανοικτά

⁹ Νικηφόρου. Μοσχοπούλου, «Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπί», *Ε.Ε.Β.Σ.*, σσ. 149-155.

¹⁰ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, 1961, τομ. Α'.

και η κάθετος εποίκων κάθε εθνότητας προς τις νότιες ελληνικές χώρες ήταν εύκολη. Άλλωστε, οι μετανάστες αυτοί συμβίωναν με τους Έλληνες αρμονικά κυρίως ως ορθόδοξοι χριστιανοί πιστοί στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Κατά γενική μαρτυρία, οι ξένοι αυτοί μετανάστες γνώρισαν την ελληνική κουλτούρα και στις ποικίλες συναλλαγές τους με τους εντόπιους χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα.

Ο Γάλλος Belon, που επισκέφτηκε τη Δράμα περί τα μέσα του 16ου αιώνα, σημειώνει: «Στην Καβάλα καθώς και σε όλες τις πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας, Σέρρες, Τρίκη (εννοεί τη Δράμα) κ.λπ., επικρατούσε ακόμα ο παλιός ελληνικός πληθυσμός και οι κάτοικοί τους μιλούσαν ελληνικά». Αιώνες αργότερα, και ο Κολεντάρωφ σημειώνει ότι ο μη μουσουλμανικός πληθυσμός των πόλεων της περιοχής Δράμας αποτελούσε την πλειοψηφία των κατοίκων. Είναι βέβαιο ότι ο βασικός πυρήνας αυτού του μη μουσουλμανικού αστικού πληθυσμού υπήρχε προ της τουρκικής κατακτήσεως. Γίνεται φανερό ότι οι δύο αυτές μαρτυρίες, όσο κι αν απέχουν χρονικά μεταξύ τους, δεν παύουν η μία να επιβεβαιώνει την άλλη.

Και συνεχίζει ο Βούλγαρος ιστορικός: «Στις νέες καπναποθήκες οι οποίες άνοιξαν στις πόλεις Δράμα, Καβάλα, Ξάνθη μαζί με τους Βούλγαρους από τις ορεινές περιοχές άρχισαν να προσέρχονται ως εργάτες και ορισμένοι Έλληνες από τα νησιά. Έτσι με την πάροδο του χρόνου μέσω της εκκλησίας και του σχολείου από τη μια μεριά, και μέσω του χονδρικού και εξωτερικού εμπορίου, το οποίο ήταν στα χέρια των Ελλήνων και των Ελληνοβλάχων, από την άλλη, η ελληνική γλώσσα εισχώρησε μεταξύ του βουλγαρικού αστικού και αγροτικού πληθυσμού...».

Κατά τον καθηγητή Α. Βακαλόπουλο: «Κατά την εποχή αυτή (Τουρκοκρατία), παρατηρείται δυνατό αποδημητικό ρεύμα Σιατιστινών, Σελιτσιατών κ.ά. σε διάφορες πόλεις της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Κωνσταντινούπολη, Δράμα, Καβάλα...»¹¹. Πρέπει να θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι ένα μέρος των Ελλήνων κατοίκων της Δράμας προήλθε από το «δυνατό αυτό αποδημητικό ρεύμα».

Προς το τέλος του 19ου αιώνα, ο Ν. Σχοινάς¹² αναβιβάζει τον πληθυσμό της Δράμας σε 22.915 κατοίκους, από τους οποίους οι 4.000 ήταν Έλληνες. Η Δράμα είχε 1.000 τουρκικές οικογένειες από τις οποίες μερικές ήταν αθιγγάνων, 150 ελληνικές και 20 ισραηλιτικές.

Το 1920, τρία χρόνια δηλαδή πριν από τη φυγή των Τούρκων κατοίκων της Δράμας και την εγκατάσταση των Ελλήνων προσφύγων από την Ανατολή στην

¹¹ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Δυτικομακεδόνες απόδημοι*, 1958.

¹² Ν. Σχοινάς, *Οδοιπορικό Μακεδονίας*, Αθήναι, 1889.

πόλη, με την ριζική δηλαδή ανατροπή των δημογραφικών δεδομένων, το δημοτικό συμβούλιο της πόλης το αποτελούσαν οι Έλληνες: Μιχαήλ Βαδράτσικας, Φίλιππος Φιλίππου, Στέργιος Στυλίδης, Χρήστος Μπάλας, Αλ. Δεϊρμεντζόγλου, Ιωάννης Χατζηαντωνίου, Ν. Ζιώγας, Πέτρος Κωνσταντίνου· οι Τούρκοι: Σεακήρ Χουσεΐν, Χουσενή Χουενή, Ρασήμ Χατζή Ισεΐν, Ρασήμ Χατζή Σελίμ, Εμσεντίν Εφέντη, Τσαλτικτσή Μεμέτ και Μαχμούτ Βέης· Ο Εβραίος Μπονόμο Χαΐμ. Από τον αριθμό των συμβούλων κατά εθνικότητα, προκύπτει περίπου μια αριθμητική ισότητα κατοίκων, αν βέβαια μπορεί ένας τέτοιος υπολογισμός να θεωρηθεί ασφαλής και αξιόπιστος¹³.

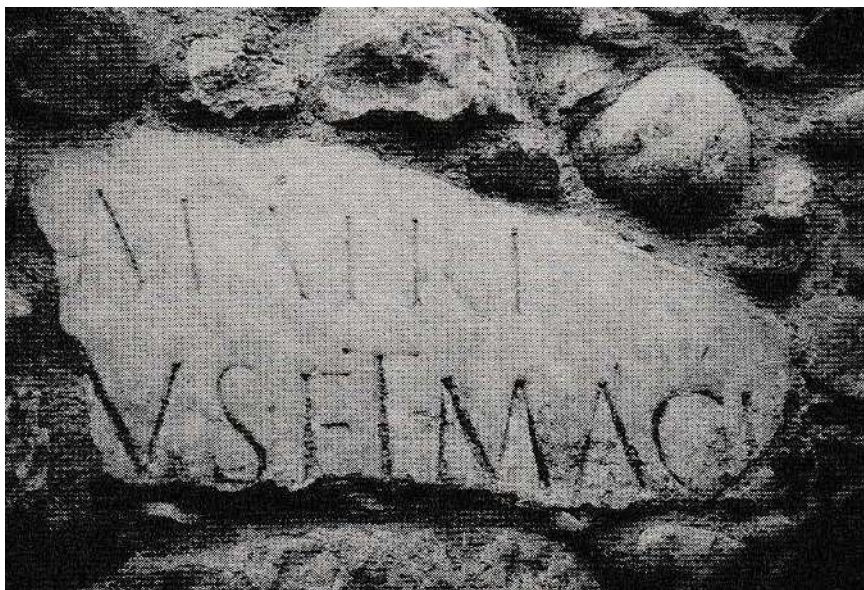
Ο Άγγλος ιεραπόστολος, Μπάκαρ, που επισκέφθηκε τη Δράμα το 1827, γράφει: «Έχει (η Δράμα) 800 τουρκικά και 40 ελληνικά σπίτια». Γράφει ακόμα ότι συνάντησε στην πόλη μερικούς Έλληνες... και σ' αυτούς πούλησε 26 περίπου Ευαγγέλια. Όσο κι αν μπορεί να θεωρηθεί πρόχειρη η παρατήρηση του Άγγλου πάστορα, η αναφορά του αφήνει να εννοηθεί ότι το μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων και κυρίως εκείνων που ήταν προσκείμενοι προς την Μητρόπολη, κάλυπτε το μορφωτικό και κοινωνικό μέγεθος των κατοίκων της πόλης. Αυτό θα γίνει έντονα φανερό στα αμέσως προσεχή χρόνια (1856), όταν η εθνική συνείδηση των Ελλήνων κατοίκων θα εκφραστεί με την συγκέντρωση αρχαιοτήτων (ρωμαϊκών και ελληνικών) στο σπίτι του Έλληνα παπά (μαρτυρία του αρχαιολόγου G. Perrot¹⁴) και βέβαια περισσότερο έντονα προς το τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, όταν η ελληνική κοινότητα, ως πολιτειακός θεσμός κι ως θρησκευτική οντότητα, θα συσπειρωθεί γύρω από λαμπρούς και ικανούς ιεράρχες, τον Χρυσόστομο πρώτα και τον Αγαθάγγελο μετά. Στην εποχή τους, το φαινόμενο των μορφωτικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Δράμας έλαβε τη μορφή αναγεννησιακού φαινομένου, που αποτέλεσε και την απαρχή των γεγονότων που έμελε να οδηγήσουν στην ανεξαρτησία.

¹³ Γεωργίου Δ. Συρούκη (δημοσιογράφου), *Αναμνηστικόν Λεύκωμα, εν Δράμα, 1921* (από το αρχείο του Προέδρου της Θρακικής Εστίας Δράμας, Φώτη Μπέγγα).

¹⁴ G. Perrot, Daton, «Neapolis, Les ruines de Philippes», *Revue Archeologique* (1860).

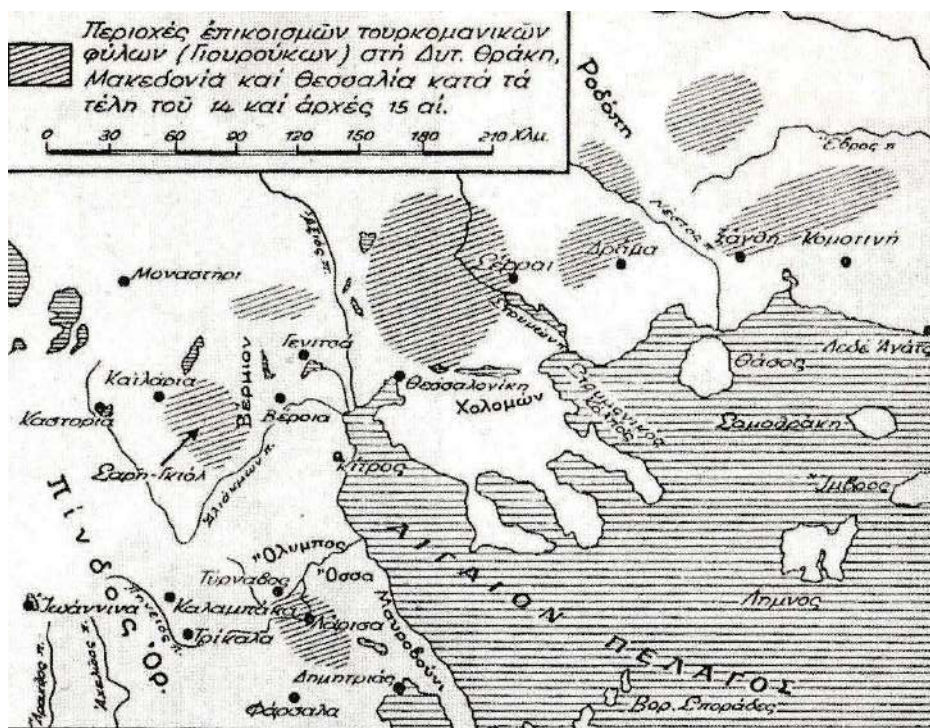

Τα τμήματα αυτά των ρωμαϊκών επιγραφών χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό δόμησης στο βυζαντινό ναΐδιο των Ταξιάρχων. Ωστόσο, αποτελούν απτή μαρτυρία της Ρωμαιοκρατίας στη Δράμα. Βέβαια, σήμερα είναι δύσκολο να προσεγγίσει κάποιος τις επιγραφές αυτές και τα άλλα αρχαιολογικά ενδιαφέροντα του ναού. Προσκτήσματα ξένα προς το αρχαιολογικό-πολιτιστικό χαρακτήρα του βυζαντινού ναΐδιου, που κάλυψαν την βόρεια πλευρά του, και άλλα τινά, αποκλείουν το εποπτικό κοίταγμα του μνημείου.

Εικονίζεται ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Καρακάλλας (211-217), ο γνωστός για τις θηριωδίες του, αλλά και από το διάταγμα παραχώρησης του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους υπηκόους πολίτες κατοίκους της Αυτοκρατορίας (212). Το διάταγμα του Καρακάλλα «εξάλειψε επίσημα τη διάκριση ανάμεσα στους Ιταλούς και τους επαρχιώτες... της Αυτοκρατορίας». Την προτομή είδε στη Δράμα και κατέγραψε ο Γάλλος περιηγητής Paul Lucas, όταν τον Ιούνιο του 1706 επισκέφθηκε την πόλη και εξεδήλωσε την επιθυμία του να το παραλάβει στο ταξίδι του. Το 1827 το είδε και ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη και νομισματολόγος Cousinery οδηγούμενος από την αναφορά του Lucas. Τελικά, η προτομή βρέθηκε στο Μουσείο του Λούβρου.

Ο καθηγητής Απ. Βακαλόπουλος σημειώνει στον χάρτη τις εγκαταστάσεις Τούρκων αποίκων στις βόρειες ελληνικές χώρες. Όπως γίνεται φανερό, οι άποικοι εκείνοι έδειξαν μεγάλη προτίμηση στις εύφορες περιοχές της Ξάνθης, της Δράμας και των Σερρών (τέλη 14ου, αρχές 15ου αιώνα).

Απόσπασμα από το οδοιπορικό του Belon όπου η Δράμα αναφέρεται ως Trica-Tricala. Είναι φανερό πως ο Belon λανθάνει ως προς την ονομασία του ονόματος όχι από άγνοια ή παραδρομή, αλλά από σχετική παραφθορά, που δεν ήταν στον ίδιο νοητή. Δεν επέμενε στην ορθή διατύπωση ή δεν τον ενδιέφερε ιδιαίτερα. Όπως όμως παρατηρούμε σε δημοσίευμα του Σπ. Λάμπρου («Υπόμνημα περί των ελληνικών Χωρών και Εκκλησιών κατά τον δέκατον πέμπτον αιώνα», Νέος Ελληνομνήμων 7, 1910), η παραφθορά ήδη είχε συντελεσθεί από τον 15ο αιώνα, όχι μόνο για τη Δράμα (Trachmis), αλλά και για τις Σέρρες (Seris). Είναι πολύ εύκολο να φτάσει κάποιος από το Trachmis στο Τρίκη ή Τρίκαλα. Η αναφορά στο δημοσίευμα του Σπ. Λάμπρου είναι η εξής: «Item alter in Seris, alter in Trachmis, alter in Zichnis». Ακολουθεί η σημείωση: «εν δε τω Trachmis υπολανθάνει η Δράμα».

PREMIER LIVRE DES SINGVLA
DESCRIPTION DE PLUSIEURS ANTI-
quitez & ruines des villes en Macedoine, & de
Philippi, & Philippopoli.
Chapitre LVI.

Trica.
Tricala.

Peneiopo-
lis.
Philippi.
Philippo-
poli.

Il n'y a que deux iournées de Trica ou Tricala, ius-
ques aux ruines de Philippi: qui est pour le presen-
totalement ruinée. Il n'y a pas trou iournées entieres
de Philippi à Philippopoli, qui aussi est vne grande
ville en Macedoine. Mais pource que Macedoine
est enclose du fleuve Strimone, les auteurs la met-
tent en Thrace. Philippopolis au parauant s'appelle-
Peneiopolis: mais d'autant que Philippe pere d'Alexandre print plaisir à l'au-
menter, il les nomma de son nom, l'une Philippi, & l'autre Philippopoli.
Philippi estoit & encor est située sur le grand chemin de terre ferme, allée
de Rome en Asie, & à Constantinoble: ioinct qu'elle n'est quere loing de la
mer: mais Philippopoli est en terre ferme. Le grand chemin allant de Rome
à Constantinoble, du temps des Romains, estoit de passer la ville nommée Bra-
duium, & trauerser le canal de la mer Adriatique, & arriuer pour prendre
port à la Valonne, ou à Durus: & de là suivant le grand chemin, passer par
Philippi, & aller s'embarquer à la Canalle, & de là passer en Alexandrie
de Troie. Je fuz deux iours à veoir les ruines de Philippi, qui maintenant n'est
qu'un village, ou il n'y a que cinq ou six maisons, basties hors le circuit des mu-
railles, pres de l'eau. Philippi est en mesme situation, & basti de mesme façon
qu'est Philippopoli. Car Philippi enceint & contient vne grande plaine, &
vne partie de la prochaine montaigne, iusques à la sommité, ou la murail-
le comprend un chasteau bien fait, qui est dessus la montaigne: & a des tor-
ternes qui sont encor entieres. Les murailles de Philippi sont quasi tout-
lement ruinées, faites de brique & de ciment, & en quelques endroits
pierre de taille, mais sans aucuns fosses, ne douues. C'est la ville dont Galie
a parlé: lequel s'est parti de Troie pour aller à Rome (mais Troie en ces temps
là s'appelloit Alexandrie) passa par le chemin que j'ay dict: Car apres qu'il
eut esté en Lemnos, il luy conuint passer par la ville de Philippi, qui est située
en plaine du costé de leuant, ayant la montaigne du costé d'occident, qui in-
ferme de forteresse. La plaine est si humide, qu'elle semble estre quasi un marais,
ou les Guinaues portent la fleur iaulne, comme font celles que Theophrastus
dit croistre pres d'Athènes au lac Orchomenus. L'herbe de Cytisus est mon-
sieur frequente par les prairies de Thrace & Macedoine, de laquelle nous n'auons
rien

Troie a
uoit nom
Alexandrie

Guinau-
ues iaulnes

Το λιθόστρωτο ανηφοράκι (οδός Σπετσών) και η λιθόκτιστη στέρεα βάση δόμησης της κατοικίας αποτελούσαν έξοχο δείγμα λαϊκής οδοποιίας και αρχιτεκτονικής στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Πάνω στη στέρεα δομημένη λιθόκτιστη βάση οικοδομήθηκε με ξύλο και ασβεστοκονίαμα, με προεξέχουσα κεραμοσκεπαστη στέγη η κατοικία με χαγιάτι στην ανατολική πλευρά. Ήταν ένα φινό πλέγμα αρχιτεκτονικής σύνθεσης στην παλιά πόλη της Δράμας ως τη στιγμή που πέτρινο δρομάκι και κατοικία έπαψαν να υπάρχουν συντριμμένα από «φιλόκαλους».

Από τους λίθους του παρακείμενου χειμάρρου (το μετέπειτα «Τσάι») στα βυζαντινά χρόνια δομήθηκε το τείχος της Δράμας. Η κατοικία σκαρφαλωμένη στο τείχος και το ψηλό δέντρο δίπλα σήμερα δεν υπάρχουν, φυσικά και η γραφικότητα στο χώρο. Σε κάποια στιγμή κάποιοι αποφάσισαν ν' αφαιρεθεί αυτό το αρχιτεκτονικό σκέρτσο πάνω από το τείχος μαζί με το τμήμα του τείχους. Προφανώς για την εξασφάλιση οικοδομήσιμου χώρου (Δυτική πλευρά).

Ο μητροπολίτης Δράμας Αθανάσιος (1593- 1608)

Το εικονιζόμενο μαρμαρογράφημα του εξωφύλλου – κατάλοιπο παλαιότερου ναού, ήταν αναρτημένο στον εσωτερικό τοίχο διαδρόμου, που οδηγούσε από τον ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου (νότια πλευρά) στην παρακείμενη επισκοπική κατοικία. Ο διάδρομος δεν υπάρχει σήμερα. Η κατεδάφιση του διαδρόμου, του κωδωνοστασίου και της επισκοπικής κατοικίας ήταν μια εσπευσμένη απόφαση, που την υπαγόρευσαν λόγοι διάφοροι. Γενικά όψεις και μορφές της παλιάς πόλης, της όποιας πόλης, είναι ανάγκη να διατηρούνται ως αξίες πολιτιστικής κληρονομιάς με κάθε κόστος και με απόλυτη ευθύνη των ειδικών υπηρεσιών χωρίς παρέκκλιση από τον κανόνα, κάτι που έγινε και γίνεται στις ευρωπαϊκές χώρες.

Αυτοέκδοση του 2014. Τυπώθηκε στη Δράμα, στο Τυπογραφείο ART STUDIO, σε διακόσια αντίτυπα.

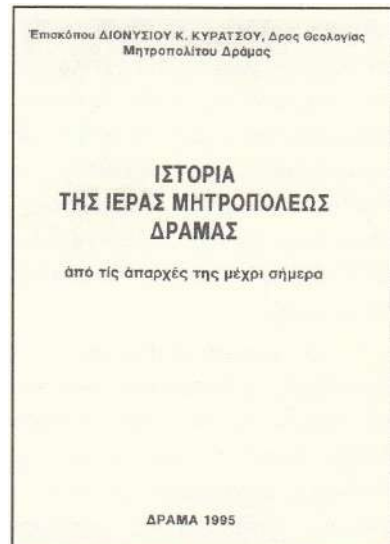
*Στη μνήμη του Αθανασίου Π. Κωνσταντινίδη αριστούχου
της Πατριαρχικής Μουσικής Σχολής Κωνσταντινουπόλεως (1919) και πρωτοψάλτου του μητροπολιτικού ναού των
Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας.*

Το εικονιζόμενο μαρμαρογράφημα του εξωφύλλου - κατάλοιπο παλαιότερου ναού, ήταν αναρτημένο στον εσωτερικό τοίχο διαδρόμου, που οδηγούσε από τον ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου (νότια πλευρά) στην παρακείμενη επισκοπική κατοικία. Ο διάδρομος δεν υπάρχει σήμερα. Η κατεδάφιση του διαδρόμου, του κωδωνοστασίου και της επισκοπικής κατοικίας ήταν μια εσπευσμένη απόφαση, που την υπαγόρευαν λόγοι διάφοροι. Γενικά όψεις και μορφές της παλιάς πόλης, της οποίας πόλης είναι ανάγκη να διατηρούνται, ως αξίες πολιτιστικής κληρονομιάς, με κάθε κόστος και με απόλυτη ευθύνη των ειδικών υπηρεσιών χωρίς παρέκκλιση από τον κανόνα, κάτι που έγινε και γίνεται στις ευρωπαϊκές χώρες.

Το σημείωμα έχει αφετηρία αναφορά του γνωστού μελετητή Τάσου Γριτσόπουλου για σύνθεση ειδικής μελέτης με θέμα τα δραμινά εκκλησιαστικά, γεγονός που μαρτυρεί την ύπαρξη σχετικού υλικού, που πρέπει να είναι αρκετό και να παρουσιάζει σπουδαιότητα. Δεν γνωρίζω εάν ο ως άνω μελετητής προχώρησε στην σύνθεση της μελέτης [Βλ. Γριτσόπουλος, Τ., «Ο εθνομάρτυς Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωσήφ Δαλιβήρης ο από Δράμας», *Μακεδονικά* 4 (1960), σ. 470, σημ.].

Ο μνημονευόμενος μητροπολίτης, Ιωσήφ Δαλιβήρης ή Αντωνόπουλος, είναι ο πρώτος που αποπειράθηκε να συντάξει πίνακα μητροπολιτών, που υπηρέτησαν την Εκκλησία της Δράμας («των κατά διαδοχή αρχιερατευσάντων»). Γράφει επί του εξωφύλλου χειρόγραφης λειτουργίας, «Ἐν ἔτει αω' (=1800)».

Βέβαια κείνη την εποχή πλήρης και απόλυτα ενημερωμένος κατάλογος των μητροπολιτών Δράμας δεν ήταν πράγμα εφικτό, η οργάνωση προς τούτο, ακόμα και στα πατριαρχικά αρχεία, έλειπε. Το αφήνει να εννοηθεί και ο ίδιος ο μητροπολίτης Ιωσήφ που, συν τοις άλλοις, ήταν και λόγιος ιεράρχης· σημειώνει: «Μεταξύ πολλού διαστήματος δεν ηδυνήθημεν να εύρωμεν τα ονόματα αρχιερατευσάντων, ει μη εκ τινων σκευών...». Χρειάστηκε να περάσουν 200 χρόνια, για να φέρει σε πέρας το έργο των «αρχιερατευσάντων» στην Εκκλησία της Δράμας ο μητροπολίτης Διονύσιος Κυράτσος συνεπικουρούμενος από τα

σύγχρονα μέσα αρχιακής πρακτικής και επικοινωνίας. Το πόνημα φέρει τον τίτλο: Επισκόπου Διονυσίου Κ. Κυράτσου, *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας*, Δράμα 1995.

Από τις δημοσιεύσεις ποικίλων σημειωμάτων για τοπικά θέματα ιστορίας, αλλά και από δημοσιεύματα μελετητών (Μ. Δήμηττας, Ε. Στράτης, Ρ. Lemerle, Κ. Τσάκας, Ζ. Τσιρπανλής, Α. Καραθανάσης), εξάγεται το συμπέρασμα ότι την ιστορική πορεία στην περιοχή Δράμας την καταγράφουν κυριότατα τα εκκλησιαστικά θέματα και οι γύρω απ' αυτά σχετικές πληροφορίες. Αποτελούν αυτά την κύρια πηγή των ιστορικών πληροφοριών για την χρονική περίοδο από τον 14ο αιώνα έως και τον 19ο· το ίδιο ισχύει και για την γειτονική Ζίχνη, όπως και για το Νευροκόπι. Βέβαια, με τα οικονομικά θέματα της ίδιας χρονικής περιόδου, ύστερα από την εύρεση και τη μελέτη εγγράφων σε τουρκικά και βουλγαρικά αρχεία, φωτίστηκε μια άλλη πλευρά της ιστορίας εξίσου σημαντική με την εκκλησιαστική. Όμως, ο αποσπασματικός χαρακτήρας των ειδήσεων απαιτεί προσεκτική προσέγγιση και, κυρίως, περαιτέρω έρευνα για την ανακάλυψη νέων αρχειακών πηγών, γεγονόσ που απαιτεί ειδική γνώση, μόχθο, χρόνο και δαπάνη, ώστε αυτό που εννοούμε ως ιστορική μονογραφία για τη Δράμα και την περιοχή της, να αποκτήσει ολοκληρωμένη μορφή, χωρίς χάσματα και παραλείψεις, χωρίς τις ήδη γνωστές επαναλήψεις· να είναι κατά το δυνατόν τελειωμένη.

Υπάρχει μια περίεργη συγκυρία και τούτο προκύπτει από το γεγονός της σημαντικής θέσης που κατείχε η Μητρόπολη Δράμας στην Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία, στη φήμη που είχε αποκτήσει και στην εκτίμηση που το Πατριαρχείο έτρεφε γι' αυτήν, θεωρώντας την οργανωμένη χριστιανική κοινότητα στηριγμένη σε σταθερή βάση αρχών, αλλά και με ικανότητα να ανταποκρίνεται χωρίς κυμάνσεις στις προς το Πατριαρχείο υποχρεώσεις της. Κατά την συγκυρία αυτή, ιερωμένοι καταγόμενοι από την Δημητσάνα της Πελοποννήσου ανήλθαν στον μητροπολιτικό θρόνο της Δράμας και τον ετίμησαν δεόντως αναδεικνύοντάς τον σε κύρους και φήμης σχήμα. Από μελέτη του Τ. Γριτσόπουλου αποσπώ σχετική αναφορά: «Εκ Δημητσάνης προήρχετο ο γνωστός μητροπολίτης Δράμας Αθανάσιος (1593-1608), όστις και ετάφη εις την αυτήν μονήν της Εικοσιφοίνισσης. Προς την τελευταίαν ταύτην μονήν ωσαύτως συνδέεται και ο αδελφός του Αθανασίου, μητροπολίτης Σερρών Θεοφάνης, ο είτα Παλαιών Πατρών. Ο δε πρωτο-ζάδελφός των, Νεόφυτος, διεδέχθη τον Αθανάσιον εις την Μητρόπολιν Δράμας (1611-1618), μεθ' ο εγένετο μητροπολίτης Νικομήδειας, αλλά και την Εικοσιφοίνισσαν δεν ελησμόνησε. Εις Δράμαν εξ άλλου κατέφυγε και ο Γρηγόριος Ε' μετά την πρώτην του πατριαρχίαν (1798) και εκείθεν εις Εικοσιφοίνισσαν.

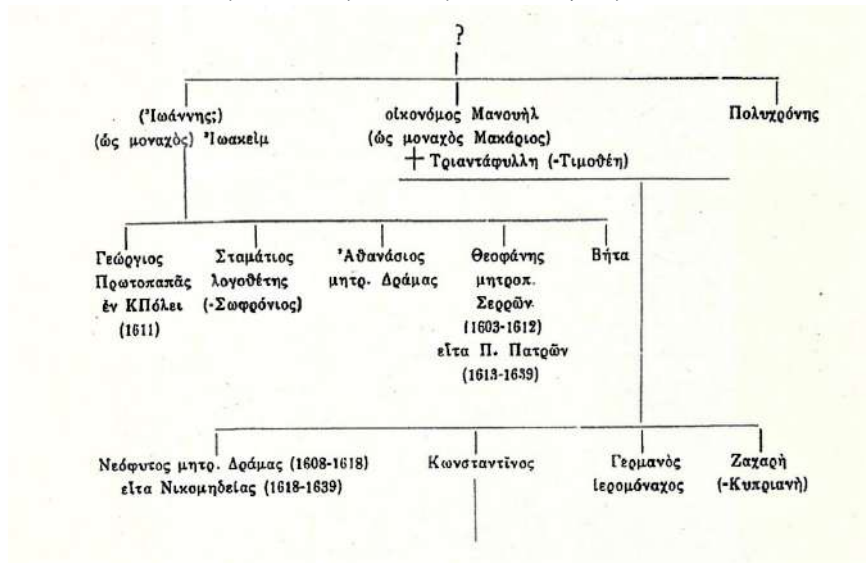
Θα χρειαστεί να περάσουν πολλά χρόνια για να δώσει η Δημητσάνα στον επισκοπικό θρόνο της Δράμας έναν ακόμη λογιότατο, σοφότατο Μητροπολίτη, τον Ιωσήφ Δαλιβέρη. Βιβλιόφιλος στο έπακρο, αφειδόλευτος στην χορήγηση

χρημάτων για την έκδοση βιβλίων και κυρίως ταπεινών. Δεν ήθελε να ειπωθεί ότι ενισχύει τις εκδόσεις βιβλίων. Σημειώνεται σχετικά: «δια να μένη κρυπτόν το πράγμα και να μη διαδοθή παντελώς ο λόγος, ότι η πανιερότης του δι' οικείων αναλωμάτων θέλει τυπώσει το βιβλίον». Και ακολουθεί σκιαγράφημα της εσωτερικής δομής του επισκόπου: «... ευφυΐα και κρίσις νοός αποχρώσα, προσθήτω δε και κτητόν την ικανήν παιδευσιν, την τε θύραθεν και μάλιστα των καθ' ημάς παιδευμάτων προαιρετικά δε πραότης, ευπροσιτότης, ευηκοΐα πάσι τοις επ' αγαθόν συμβουλευουσιν, εγκράτεια και τήρησις, ως ένι ακριβής, των θείων κανόνων».

Ο Γρηγόριος ο Ε' στον κύκλο των περιπετειών του θα ενθυμηθεί ότι ο μητροπολίτης Δράμας, Ιωσήφ, είναι τέκνο της Δημητσάνας, της δικής του πατρίδας, και θα σπεύσει στη Δράμα προσδοκώντας την συμπαράσταση και την ενίσχυσή του.

Η Δημητσάνα, λοιπόν, της Πελοποννήσου, έχει με τη Δράμα δυνατούς δεσμούς συγγένειας. Έδωσε στην εκκλησία της σε καιρούς χαλεπούς άξιους και φωτισμένους ιεράρχες· δημιουργήθηκε ιστορικό προηγούμενο. Ο γενεαλογικός πίνακας είναι ενδεικτικός.

Γενεαλογικόν δένδρον οικογένειας Λαμπαρδοπούλου

Απόσπασμα του γενεαλογικού δέντρου της ιστορικής οικογένειας Λαμπάρδη ή Λαμπαρδοπούλου από την Δημητσάνα. Ο Τ. Γριτσόπουλος προσέφερε, σε σαφή διάταξη, τη διαδοχική στον χρόνο σειρά των μελών της με τον αντίστοιχο προσδιορισμό των αξιωμάτων της. Σημειώνονται ο Αθανάσιος (Μητροπολίτης Δράμας), ο Θεοφάνης (Μητροπολίτης Σερρών, αδελφός του Αθανασίου) και ο Νεόφυτος (Μητροπολίτης Δράμας, πρωτοξάδελφος του Αθανασίου και Θεοφάνη). Διαδέχθηκε τον Αθανάσιο στη Μητρόπολη Δράμας.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Μητροπολίτης Δράμας, Ιωσήφ Δαλιβήρης (1787-1810), ανήκει σε νεότερη γενιά μητροπολιτών μαζί με τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄, τον επίσης από τη Δημητσάνα, που επισκέφθηκε τη Δράμα (βλ. Τ. Κανδηλώρου, Γρηγόριος Ε΄, σ. 75... εκ Δράμας από ημερομηνία 9 Ιουνίου 1799 υπάρχει γράμμα ιδιόχειρον του Γρηγορίου προς τον Μέγαν Δραγουμάνον της Πόρτας, Κωνστ. Αλ. Υψηλάντην, αφιερωμένον εις τον οικτρώς θανατοθέντα Κων. Χατζαρήν, ηγεμόνα της Βλαχίας).

Υπάρχουν δύο σημαντικές αναφορές για τον Μητροπολίτη Δράμας Αθανάσιο για προσφορές χρημάτων έξω από την δική του περιοχή κι εποπτεία: α) προσφορά στην μονή του Προδρόμου οκτώ χιλιάδες άσπρα και β) οκτώ χιλιάδες άσπρα για την ανακατασκευή του ναού της Αγίας Κυριακής στη γενέτειρά του Δημητσάνα: «Εξώδιασε άσπρα χιλιάδες οκτώ όπου έφτιασε την εκκλησίαν ασβεστωτή μετά της σκεπής ξυλικής». Οι δύο αυτές παρατηρήσεις δωρεάς καταδείχνουν ότι η μητρόπολη Δράμας, εκείνη την εποχή, είχε οικονομικές δυνατότητες που της επέτρεπαν να κάμνει δωρεές ακόμη και έξω από τα δικά της καθορισμένα όρια. Είναι σημαντικό το γεγονός κι ενδεικτικό της ευνοϊκής επίδρασης που είχε στην χριστιανική κοινότητα Δράμας το γενικά αυξημένο οικονομικό επίπεδο της πόλης, ώστε να μπορεί ο μητροπολίτης, που τότε ήταν θεσμικά ο επιστάτης της κοινότητας, ο εποπτεύων την κοινότητα να διαθέτει χρηματικά ποσά (δωρεές) από το αποθεματικό της εκκλησίας για τις ανάγκες θρησκευτικών ιδρυμάτων, που δεν ανήκαν στην περιοχή επιστασίας του.

Η στιγμή που ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπή θα επισκεφθεί τη Δράμα (λίγο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα) δεν απέχει πολύ από τη στιγμή της ένωσης των εκκλησιών Φιλίππων και Δράμας (1619). Η ενθουσιαστική περιγραφή του Εβλιά για την ακμάζουσα οικονομικά και κοινωνικά Δράμα μας αφήνει να εννοήσουμε ότι η πόλη και η περιοχή της είχαν αναμενόμενη ανάπτυξη. Δεν ήταν δηλαδή αιφνίδιο το αναπτυξιακό φαινόμενο στη Δράμα και η οικονομία της πόλης και οι κατασκευές της, τις οποίες είδε και περιγράφει ο Εβλιά, ολοκληρώθηκαν σταδιακά. Δεν ξενίζει το φαινόμενο των δωρεών στις οποίες προέβαινε ο μητροπολίτης Αθανάσιος προς την ιδιαίτερη πατρίδα του την Δημητσάνα ή προς τη μονή του Προδρόμου στα Σέρρας. Η πόλη γενικά είχε τέτοια οικονομική ευχέρεια, που ενθουσίασε τον Εβλιά τόσο πολύ, ώστε να την χαρακτηρίσει «επίγειο παράδεισο». Η απόφαση του Πατριάρχη Φιλοθέου να ενώσει τις δύο μητροπόλεις στηρίχθηκε χωρίς αμφιβολία στα τοπικά δεδομένα, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί στο τέλος του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα. Η πόλη των Φιλίππων έβαινε προς πλήρη εξαφάνιση· η Δράμα εκκινείτο ανοδικά. Το γενικό ανοδικό κλίμα στη Δράμα είχε αντίκτυπο και στην ελληνοχριστιανική κοινότητα της πόλης, που ενίσχυε και συντηρούσε την εκκλησία. Σ' όλο το μακρό χρονικό διάστημα των θολών ιστορικών περιγραμμάτων (μεταβυζαντινοί χρόνοι) η Εκκλησία είναι ο βασικός θεσμός με συνοχή, με δραστήρια παρουσία που συγκρατεί

την παράδοση. Η Δράμα προβάλλεται· μητροπολίτης ορίζεται Πατριάρχης (έτει σωτηρίω 1506, Πατριαρχεία Ιωακείμ του Δράμας): «...ανεβιβάσθη εις τον πατριαρχικόν θρόνον Ιωακείμ ο Δράμας, ώστις ην νέος μεν την ηλικίαν, όθεν και παραπάντων ηγαπάτο». Υπάρχει και ετέρα μνεία για τον Ιωακείμ, επίσης επαινετική με την πρώτη: «ην γαρ του κυρίου Διονυσίου καλόγερος νέος άνθρωπος ων, αγαθός τη γνώμη και χρησιμότητος λίαν» (*Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* VII, 603). Το ήθος του κυρίως, αυτό καταγράφεται. Η πόλη της Δράμας υπόσχεται και δεν παραιτείται. Τη συντηρούν οι κάτοικοί της δίνοντας στην οικονομία της ρυθμό αυξανόμενης παραγωγικότητας με αποτέλεσμα τον περισσότερο πλούτο.

Ο μητροπολίτης Αθανάσιος, εκτός των άλλων δραστηριοτήτων του, ήταν και αρχιερέας λόγιος. Αφιέρωσε στίχους του στην Θεοτόκο που φέρουν την ακροστιχίδα «Αθανασίου αρχιθύτου Δράμας». Οι στίχοι περιέχονται σε κώδικα μονής στη Ξάνθη. Από αναφορά του στον κώδικα, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο Αθανάσιος εξουσιαζόταν από την χριστιανική αρετή της ταπεινοφροσύνης. Παρά το υψηλό αξίωμά του, σημείωσε κάτω από τους στίχους: «ελάχιστος ευχέτης και πάντων ελάχιστος ελαχίστων». Παρόμοια έκφραση ταπεινοφροσύνης θα συναντήσουμε κι αργότερα (1626). Ο μητροπολίτης Νευροκοπίου Δανιήλ σε επιστολή του προς τον πάπα Ουρβανό Η' (1623-1644) σημειώνει: «Αλλ' ω υψηλέ διά της ταπεινώσεως τολμήσας έγωγε ο ταπεινός μητροπολίτης...». Και πιο κάτω: «Τοίνυν καγώ ο ταπεινός ακήκοα την αγαθήν σου προθυμίαν, ην έχεις παρ' ημίν και εν όλω τω γένει ημών...». Ο μητροπολίτης Μελενίκου Σωφρόνιος, ο οποίος συνυπογράφει την επιστολή του Μητροπολίτη Νευροκοπίου, Δανιήλ, προς τον Πάπα, σε χειρόγραφό του της Μονής Εικοσιφοίνισσης σημειώνει: «Σωφρόνιος ταπεινός». Στον συνοπτικό κατάλογο των χειρογράφων της ίδιας Μονής διαβάζουμε: «...Σάββας ταπεινός και ανάξιος μοναχός». Στη λακωνική αυτή αναφορά διαγράφεται το απύθμενο βάθος της ταπεινοφροσύνης του ιερωμένου εκείνου. Όχι μόνο «ταπεινός» αλλά και «ανάξιος». Ο Τ. Γρισόπουλος σημειώνει: «ο Θεοφάνης ήτο πεπαιδευμένος». Η υψηλή παιδείσή του όμως δεν τον ώθησε στην έπαρση. Ως αντιγραφέας κώδικα της Μ. Σπηλαίου, ο Θεοφάνης καταλήγει: «Εν αρχιερέυσιν ελάχιστος Θεοφάνης Σερρών δούλος των δούλων Χριστού». Τέτοιο ήταν το ήθος των ιερωμένων τότε.

Ύστερα από δεκαπενταετή παραμονή του στον μητροπολιτικό θρόνο της Δράμας, ο Αθανάσιος πέθανε και τάφηκε στην μονή της Εικοσιφοίνισσας. Ο μητροπολίτης Σερρών, Θεοφάνης, του αφιέρωσε στίχους χαραγμένους σε επιτύμβια πλάκα. Ο Τ. Γρισόπουλος σημειώνει ότι δεν γνωρίζει τίποτε για την τύχη της επιτύμβιας πλάκας κι άλλων κειμηλίων. Ζήτησε εγγράφως να του δοθούν σχετικές πληροφορίες, αλλά, όπως λέγει: «δεν έτυχον απαντήσεως». Ο Μητροπολίτης Διονύσιος, βεβαιώνει ότι η πλάκα υπάρχει στη μονή Εικοσιφοίνισσας.

Ο Ε. Στράτης, στη γνωστή του συγγραφή *Η Δράμα και η Δράβησκος* (1924), παραθέτει το κείμενο (αφιερωματική αναφορά) του Θεοφάνη Σερρών στον

Αθανάσιο Δράμας θανόντα και ταφέντα στην Μ. Εικοσιφοίνισσας χωρίς να επιχειρεί συμπλήρωση ή μετάφρασή του: «Μητροπολίτης Δράμας Αθανάσιος μνημονεύεται επί επιγραφής μαρμαρίνης σωζομένης εν τη Μονή της Κοσσυφοίνισσης συντεθείσης υπό του Μητροπολίτου Σερρών Θεοφάνους και χρονολογούμενης από ζνστ' = 1548 εχούσης δε ώδε μετά των εν αυτή ορθογραφικών σφαλμάτων:

† Στίχοι εις τον τάφον του κυρ Αθανασίου(υ)
Ποίημα Θεοφάνους μ(ητ)ροπολίτου Σερρ(ών)
† Ευσεβείης Ιερών στόμα ειδ' αρετών θείον κρά(μα)
και σοφίης το καλόν βάρβυτον Αθάνασιον:
Μακεδονία ενθέδε χειωνέει(*) Πορτητρόφος αία
καλύπτει μίσαιον ποιμένα, φεύ Δράμα
έτους ζνστ' (μ.Χ. 1548) Ινδ. φ'·-
(*) Χειωνέει αντί χιονέφ = χιονοβριθής».

Το 1954 ο Τ. Γριτσόπουλος, ειδικός μελετητής στα εκκλησιαστικά θέματα, παραθέτει το κείμενο με σχόλια και παρατηρήσεις. Ο ίδιος δεν είδε την μαρμαρίνη πλάκα: «Ο Δράμας Αθανάσιος μετά δεκαπενταετή περίπου αρχιερατείαν κοιμηθείς ετάφη εις την επί του Παγγαίου όρους περίπυστον Μονήν της Αχειροποιήτου, της επιλεγομένης Εικοσιφοίνισσης ή Κοσινίτζας. Εις την βιβλιοθήκην της μονής ταύτης εσώζετο επιτύμβιος εκ μαρμάρου πλαξ, εφ' ης είχε χαραχθεί επίγραμμα εκ στίχων ελεγειακών, ους αφιέρωσεν εις τον Αθανάσιον ο Μητροπολίτης Σερρών, Θεοφάνης, καθώς δηλούται εν αρχή του επιγράμματος δια των εξής:

Στίχοι εις τον τάφον του κυρ-Αθανασίου
ποίημα Θεοφάνους μητροπολίτου Σερρών.

Ιδού το επίγραμμα, απηλλαγμένον ορθογραφικών αμαρτημάτων:

†Ευσεβείης ιερών στόμα ηδ' αρετών θείον κράμα
και σοφίης το καλόν βάρβιτον Αθάνασιον
Μακεδονία ενθάδε χιονέη πορτιτρόφος αία
καλύπτει Μυσάων ποιμένα φευ Δράμα!
έτους ΖΡΙς' [=1608], ινδ.ς'»¹.

¹ Κ. Ζησίου, «Έρευνα και μελέτη των εν Μακεδονία χριστιανικών μνημείων», *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, έτ. 1913 (Αθήνησι 1914), σ. 197 (πανομοιότυπον της επιγραφής σ. 198). Ε. Στράτη, ένθ' ανωτ., σ. 34-35 κλπ. – Βάρβιτον (κατ' ουδ. γένος, αντί του συνηθεστέρου θηλυκού και σπαν. αρσεν.) είναι είδος πολυχόρδου μουσικού οργάνου, λύρα, κιθάρα, λαούτον. Πορτιτρόφος, -ον, είναι ο τρέφων πόρτιας, δαμάλια, πορτιτρόφος αία δε είναι η προς βοσκήν αγελάδων εύθετος χώρα. Χιόνεος, -ον, (ενταύθα χιονέη το θηλ.) είναι ο προς χιόνα όμοιος, λευκός ως η χιών. Μυσοί συνήθως ονομάζονται οι πέραν του Στρυμόνος κάτοικοι της Ανατολικής Μακεδονίας, Θράκης και Βουλγαρίας. [Εις την φωτογραφίαν της επιγραφής, Κ. Ζησίου ε.α., εις

Ο Ε. Στράτης είναι πρόδηλον ότι αγνοούσε τον χρόνο θητείας του Μητροπολίτη Αθανασίου στη Δράμα. Αν το εγνώριζε θα επέμενε στην ακριβή χρονολόγηση της επιγραφής. Επίσης, διαπιστώνει την ύπαρξη «ορθογραφικών σφαλμάτων», τα αφήνει όμως ως έχουν χωρίς να τα σχολιάζει. Αντίθετα ο Τ. Γριτσόπουλος αποκαθιστά ορθογραφικά το κείμενο με πρόσθετες παρατηρήσεις. Διαβάζει επίσης σωστά την χρονολόγηση, που συμφωνεί με τον χρόνο θανάτου του Αθανασίου (1608).

Τον Αθανάσιο διαδέχτηκε στη Μητρόπολη Δράμας ο ξάδελφός του Νεόφυτος, ο οποίος μαζί με τον μητροπολίτη Σερρών Θεοφάνη, Ζίχνης Ιάκωβο και Φιλίππων Κλήμη φέρονται να υπογράφουν συνοδική πράξη (1611). Οκτώ χρόνια μετά (1619) επί μητροπολίτου Κλήμη θα γίνει η ένωση των Μητροπόλεων Φιλίππων και Δράμας (Κλήμης, του έτους 1619 πατριαρχεύοντας κυρίου Τιμοθέου ίνωσαν την Δράμαν με του Φιλίππου αρχιερατεύοντος Φιλίππου Κλήμης), Β.Σ.Η. 1892.

Ο Τ. Γριτσόπουλος σε υποσημείωση αναφέρει: «Περί της Μητροπόλεως Δράμας δεν έχει γραφεί ιδία πραγματεία. Το διάγραμμα της ιστορίας αυτής εις την θρησκευτικήν και χριστιανικήν εγκυκλοπαίδειαν (1937) είναι ατελές...». Και στο μελέτημα «Ο εθνομάρτυς μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωσήφ Δαλιβήρης ο από Δράμας», *Μακεδονικά* 1 (1956), σσ. 470-494, σημειώνει: «Εν καιρώ μέλλομεν να αφιερώσωμεν ίδιον μελέτημα εις την Μητρόπολιν Δράμας». Δεν γνωρίζω εάν ο Τ. Γριτσόπουλος πραγματοποίησε την πρόθεσή του να γράψει ιδιαίτερο πόνημα για την μητρόπολη της Δράμας. Στην μελέτη του «Ο Στασινός της Άκοβας και η οικογένεια Λαμπαρδοπούλου της Δημητσάνης», *Ελληνικά* 13 (1954), σ. 143 δίνει σύντομα πολύτιμα όμως στοιχεία για την μητρόπολη Δράμας και τις γειτονικές προς αυτήν Μητροπόλεις. Επίσης, μας πληροφορεί ότι: «Το περί των Μητροπόλεων Δράμας, Φιλίππων, Ζίχνης και Νευροκοπίου θέμα απασχολεί ημάς εις ίδιον μελέτημα». Προσωπικά δεν έχω ιδεί το μελέτημα τούτο, και δεν γνωρίζω, αν υπάρχει. Νέος ειδικός ιστορικός επιστήμονας, που θα αποφασίσει να γράψει περί Δράμας πραγματεία, οφείλει να συμβουλευθεί τα γραπτά και το έργο γενικά του Τ. Γριτσόπουλου και τις σοφές του επισημάνσεις με την παράλληλη προσφυγή σε αρχεία, που θα δώσουν στην πραγματεία ένα σχήμα πλήρες όπως ορίζει η δεοντολογία της ιστορικής επιστήμης.

Αν υπάρχει θέμα αναγνώρισης του αρχαίου αποφθέγματος «λάθε βιώσας», τότε πρέπει να αναζητηθεί στο ήθος και στον χαρακτήρα του Μητροπολίτη Δράμας, Αθανασίου Λαμπάρδη. Ο ρηθείς Μητροπολίτης αφιερώνει και δηλώνει: «ελάχιστος ευχέτης και πάντων ελάχιστος ελαχίστων». Ήταν η εποχή; Ήταν η

το τέλος του πρώτου στίχου διακρίνεται σαφώς ΘΕΟΚΡΑ και όχι ΘΕΙΟΝΚΡΑ, ως αναγινώσκει ο Ζησίος συμπληρώνων θεϊον κρά[μα. Ο στίχος κατά ταύτα πρέπει ν' αναγνωσθή: Ευσεβείης (ίσως: ευσεβίης] ιερόν στόμα ήδ' αρετών θ ε ο κ ρ ά [ν τ ω ν. Η λέξις θεόκραντος είναι μαρτυρημένη ποιητική και σημαίνει: τελεσθείς ή ποιηθείς υπό των θεών. Σ.τ.Δ.]

έλλειψη κοσμικών εκδηλώσεων που συμπαρασύρουν; Ήταν άλλοι λόγοι; Τι ήταν δεν είναι εύκολο να εικάσει κάποιος. Ο Αθανάσιος υπήρξε υπόδειγμα ιεράρχη ταπεινόφρονα, συγκαταβατικού, αφιερωμένου ολόψυχα στην άδολη πίστη της Ορθοδοξίας, όπως την εννόησαν, την διατήρησαν και την μετέφεραν οι Πατέρες της εκκλησίας στους νεότερους καιρούς.

Και μια σημαντική προσθήκη. Οι αναφερόμενοι Μητροπολίτες στο σημείωμά μας και οι Πατριάρχες Διονύσιος Α΄ και Γρηγόριος Ε΄, καταγόntonταν από την Δημητσάνα. Η σχέση των δύο πόλεων Δράμας και Δημητσάνας προκύπτει από τα πράγματα. Είναι παλαιά· αιώνες έχουν περάσει. Υπάρχει το γεγονός· το βλέπουμε και στις μέρες μας. Πόλεις αδελφοποιούνται. Συνάπτουν δεσμούς με βάση ορισμένα απτά δεδομένα. Ούτε η δημοτική αρχή της Δημητσάνας, ούτε η αντίστοιχη της Δράμας προχώρησαν σε μια τέτοια πράξη· ενδεχομένως να μην εκτιμήθηκαν όσο έπρεπε τα ιστορικά γεγονότα, ώστε η σκέψη να οδηγηθεί σε κάποια απόφαση. Είχαμε προτείνει με δημοσίευμα για τον αοίδιμο μητροπολίτη και εθνομάρτυρα Ιωσήφ Δαλιβέρη τον εκ Δημητσάνης, τον από Δράμας, να δοθεί σε δρόμο της πόλης το όνομά του. Δεν γνωρίζω, αν οι αρμόδιοι για το θέμα πρόσεξαν το σημείωμα. Τώρα προτείνουμε να δοθεί και το όνομα του Μητροπολίτη Δράμας Αθανασίου Λαμπάρδη (1593-1608) σε δρόμο της πόλης. Πιστεύουμε ότι όλα είναι θέματα γνώσης και ορθής εκτίμησης. Η Δημητσάνα και η Δράμα είναι πόλεις αδελφοποιημένες από απτά γεγονότα. Πέρασαν αιώνες. Οι αρχές των δύο πόλεων φαίνεται να το αγνοούν. Κάποτε στη Δράμα υψωνόταν ο πύργος του ωρολογίου (κατάλοιπο του 15ου αιώνα). Σήμερα στην ιστορική πόλη της Δημητσάνας υψώνεται ο πύργος του ωρολογίου (1834). Ακούσαμε υποσχέσεις για την αναστήλωση κι επανεγκατάσταση του ωρολογίου στη Δράμα. Τα αναφερόμενα στο σημείωμα αυτό είναι συναφή· εμείς απλώς τα καταγράφουμε.

Ο Τ. Γριτσόπουλος σε ό,τι αφορά τη σχέση Δράμας - Δημητσάνας, σημειώνει χαρακτηριστικά: «... Τύχη αγαθή ώθησε τον Ιωσήφ προς την Δράμαν μετά της οποίας εκ χρόνων παλαιών συνδέεται η γενέτειρα αυτού Δημητσάνα δι' άλλων εξόχων τέκνων αυτής». Είναι δηλαδή ο Τ. Γριτσόπουλος ο πρώτος που επισημαίνει, χωρίς να προχωρήσει στον συγκεκριμένο λόγο της αδελφοποίησης, την ιδιαίτερη σχέση των δύο πόλεων που ήταν επιβεβλημένο να είχε τονισθεί και να είχε επίσημα αναγνωρισθεί από αρμόδιες επίσημες αρχές. Ακόμα ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στον καθαγιασθέντα οικουμενικό Πατριάρχη, Διονύσιο Α΄ (1467-1471), τέως μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως, καταγόμενου επίσης από την Δημητσάνα. Τελικά ο Διονύσιος αποσύρθηκε στη μονή της Εικοσιφοίνισσας και αναδείχθηκε ως «ο δεύτερος κτήτωρ αυτής». Είναι άξιο μνημόνευσης το γεγονός ότι η μικρή πόλη της Δημητσάνας έδωσε στην Εκκλησία πολλούς και άξιους ιερωμένους. Ορισμένοι από αυτούς εκόσμησαν με την παρουσία τους τον μητροπολιτικό θρόνο της Δράμας και τον ελάμπρυναν.

Σημ. Για τη σύνθεση του δημοσιεύματος χρησιμοποιήθηκαν βασικά δύο μελετήματα, του ειδικού σε θέματα εκκλησιαστικά, Τάσου Γριτσόπουλου:

α) «Ο Στασινός της Άκοβας και η οικογένεια Λαμπαρδοπούλου της Δημητσάνης», *Ελληνικά* 13 (1954), σσ. 150-159. Στο μελέτημα υπάρχει ενδιαφέρον υλικό για την εκκλησία της Δράμας και πλούσιες βιβλιογραφικές παραπομπές.

β) «Ο εθνομάρτυς Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωσήφ Δαλιβήρης ο από Δράμας», *Μακεδονικά* 4 (1958), σσ. 470-494.

**Ο μητροπολίτης Δράμας
Ιωσήφ Δαλιβήρης (1787-1810)**

Αυτοέκδοση του 2011. Τυπώθηκε στη Δράμα, στο Τυπογραφείο του Πέτρου Μπότσα.

Εικόνα εξωφύλλου: Φορητή εικόνα της Θεοτόκου (17ος αι.) από το τέμπλο του βυζαντινού ναΐδριου των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στη Δράμα (φωτ. 1952)

Τούτον ο Μ. Γεδεών χαρακτηρίζει, πολλού λόγου άξιον. πεπαιδευμένον και φιλόμουσον κληρικόν. Τους τίτλους τούτους ο Ιωσήφ δικαιώνει απολύτως και μόνον εκ των υπαρχουσών ενδείξεων, που είναι αρκούντως πειστικά.

Τάσος Γριτσόπουλος

Στον Δ' τόμο του περιοδικού *Μακεδονικά*, που εκδίδει η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, υπάρχει δημοσίευμα του γνωστού μελετητή εκκλησιαστικών θεμάτων, Τάσου Γριτσόπουλου, με τίτλο: «Ο εθνομάρτυς Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωσήφ Δαλιβήρης ο από Δράμας». Από το δημοσίευμα αυτό αναδημοσιεύω το μέρος εκείνο που αναφέρεται στην θητεία του Ιωσήφ ως ποιμενάρχη στη μητρόπολη της Δράμας κι αντλώ πληροφορίες καίριες, που δίνουν πλήρη εικόνα της μορφής του τέλειου κατά τον χαρακτήρα και το ήθος ιερωμένου:

*Ο Εθνομάρτυς Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης
Ιωσήφ Δαλιβήρης ο από Δράμας*

Μέχρι του έτους 1787 αναφέρεται κατέχων τον μητροπολιτικόν θρόνον Δράμας ο Πάριος την καταγωγήν αρχιερέυς Γ ε ρ ά σ ι μ ο ς¹. Ούτος, εν τούτοις, φαίνεται ότι παρητήθη το έτος 1780, απομακρυνθείς δ' εκ Δράμας εγκατεβίωσεν εις Άγιον Όρος, όπου δι' ιδίας δαπάνης ανήγειρεν εις την μονήν Βατοπεδίου το εκκλησίδιον του Αγίου Ανδρέου, εξ ου σχετική επιγραφή πληροφορεί ικανά περί αυτού².

Διάδοχος του μητροπολίτου Γερασίμου εν τη μητροπόλει Δράμας από του έτους 1787, αν μη και από του 1780, υπήρξεν ο εκ Δημητσάνης Ιωσήφ τουπίκλην Δαλιβήρης³. Τούτον ο Μ. Γεδεών χαρακτηρίζει πολλού λόγου

¹ Α ν θ ί μ ο υ Α λ ε ξ ο ύ δ η, μητροπολίτου Αμασειας, «Χρονολογικοί κατάλογοι των από Χριστού αρχιερατευσάντων κατ' επαρχίας», εφημ. *Νεολόγος* Κωνσταντινουπόλεως, έτ. ΚΕ', φ. 6517, 10 Απριλίου 1891. Το ανωνύμως γεγραμμένον σύντομον αρθρίδιον περί Δράμας εν τη ημιτελεί *Θρησκευτική και Χριστιανική Εγκυκλοπαιδεία* (1937), τ. Β', στ. 1406, είναι ατελές εν τη διατυπώσει και ουχί απηλλαγμένον χασμάτων εις την ιστορίαν της μητροπόλεως και αναγραφών των αρχιερέων. Εν καιρώ μέλλομεν ν' αφιερώσωμεν ίδιον μελέτημα εις την μητρόπολιν Δράμας. Βλ. πρόσ το παρόν Τ ά σ ο υ Α θ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, «Ο Στασινός της Άκοβας και η οικογένεια Λαμπαρδοπούλου της Δημητσάνης», *Ελληνικά* 13 (1953-54), σ. 143, υποσ. 2 κ.έξ.

² Μ. Γ ε δ ε ώ ν, Σημείωμα άνευ τίτλου έν *Εκκλησιαστική Αληθεία* 10 (1980), σ. 223. Πρβλ. τ ο υ α υ τ ο ύ, *Πατριαρχικάί εφημερίδες*, έν Αθήναις 1938, σ. 150, εν δε σ. 151 εικών του Γερασίμου.

³ Εις τους καταλόγους των εκ Δημητσάνης προεληθόντων αρχιερέων ο Ιωσήφ μνημονεύεται αορίστως και άνευ σοβαρών ειδήσεων. Η παρατήρησις ισχύει και δι' άλλους αρχιερείς, περί των οποίων ηδύνατο ο Καστόρχης τουλάχιστον να γνωρίζη πολλά, το μεν διότι όταν αυτοί εξήρχοντο από την ζωήν αυτός εισήρχετο, το δε διότι ευκόλως ήτο δυνατόν να πληροφορηθή παρά των πρεσβυτέρων. Βλ [Ε. Κ α σ τ ό ρ χ η], *Περί της εν Δημητσάνη Ελληνικής Σχολής και περί των καθιδρυτών και πρώτων αυτής διδασκάλων*, έν Αθήναις 1847, σ. 44, υπ' αριθ. 22. Τάκη Χ. Κανδηλώρου, *Η Δημητσάνα*, έν Αθήναις 1897, σ. 25, υπ' αριθ. 64. Του αυτού, *Η Γορτυνία*, έν Πάτραις 1898, σ. 152, αριθ. 61. Υπό του α υ τ ο ύ, έν τω *Εγκυκλοπαιδικώ Λεξικώ* Ελευθερουδάκη,

άξιον, πεπαιδευμένον και φιλόμουσον κληρικόν⁴. Τους τίτλους τούτους ο Ιωσήφ δικαιώνει απολύτως και μόνον εκ των υπαρχουσών ενδείξεων, που είναι αρκούντως πειστικά. Έτι μάλλον όμως ο Ιωσήφ ως μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1810-1821) γνωστός είναι εκ της ιστορίας της μεγάλης Ελληνικής Επαναστάσεως, διότι ομού μετά των πρώτων θυμάτων του ιερού αγώνος περιβάλλεται τον φωτοστέφανον του μάρτυρος πατριώτου. Αφού εφυλακίσθη ευθύς ως ήρχισε το κίνημα, τελικώς την ψυχήν αυτού ως ποιμήν καλός έθηκεν υπέρ των λογικών προβάτων. Διά να στερεωθή το απελευθερωτικόν κίνημα, εσύρθη προς την αγχόνην και επότισε με το αίμα του το δένδρον της ελευθερίας. Δυστυχώς ελλείπουν αι πηγαί διά μίαν διεξοδικήν βιογραφίαν του αιοδύμου ανδρός. Αι συλλεγείσαι σποραδικαί ειδήσεις αδρομερώς συνθέτουν απλήν σκιαγράφησιν αυτού, τόσον ως μητροπολίτου Δράμας, όσον και Θεσσαλονίκης μετά ταύτα. Ατυχώς ούτε και εκ των γραπτών πηγών της πατρίδος του προσφέρεται αξιολογόν τι, δια να ερευνηθούν τα της καταγωγής του, της παιδείσεως και παιδικής εν γένει ηλικίας. Έτσι τίποτε σχεδόν δεν γνωρίζομεν περί της προτέρας ζωής του μάρτυρος μέχρι της εκλογής του ως μητροπολίτου Δράμας, ήτοι του 1787 ή ίσως και του 1780.

Αν μη πάσα η μόρφωσις του Ιωσήφ, πάντως τα πρώτα γράμματα αυτού προέρχονται από τον τόπον της γεννήσεώς του, γνωστού όντος ότι και προ της ιδρύσεως της εν Δημητσάνη Ελληνικής Σχολής σχολείον ανεπίσημον ελειτούργει εις την μονήν του Φιλοσόφου μέχρι του 1764, οπόθεν εξήλθεν η πλειάς εκείνη των ιερωμένων ανδρών, εις την οποίαν οφείλουν και η Δημητσάνα και η μονή της την φήμην, ότι προσέφερον εις το έθνος πνευματικούς ηγέτας κατά τούς δούλους αιώνας⁵. Υπολογίζοντες λοιπόν ως τριακονταπενταετή τουλάχιστον τον χρόνον της αρχιερατείας του Ιωσήφ εν συνόλω μέχρι το 1821, αγόμεθα εις το συμπέρασμα, ότι ούτος υπήρξε σύγχρονος, ομήλιξ ή ίσως και ολίγον νεώτερος του συμπολίτου του και συναθλητού του πατριάρχου Γρηγορίου Ε', που ασφαλώς εγεννήθη περί τα μέσα του ΙΗ' αιώνας, μητροπολίτης δε Σμύρνης εγένετο το έτος 1785⁶. Ίσως οι δύο ούτοι υπήρξαν εκ των πρώτων μαθητών της Σχολής Δημητσάνης. Άγνωστον επίσης παραμένει τις κατηύθυνε τα πρώτα βήματα του Ιωσήφ και εις ποίους τόπους υπηρέτησε μέχρι της εκλογής του ως μητροπολίτου Δράμας. Οπωσδήποτε βέβαιον φαίνεται ότι εκ νεανικής ηλικίας προέκοπτεν ούτος και ότι ητύχησε να συμπληρώση τας σπουδάς του εις ακμάζουσας τινά σχολήν ή εις το

1929, τ. ΣΤ', σ. 940β, εν λ. Ιωσήφ, η οικογένεια του ανδρός αναφέρεται Δ α λ η β ά ρ η, ενώ εις τα παλαιότερα έργα του Δ α λ ι β ή ρ η. Το επώνυμον τούτο δεν συννητήσαμεν εις τας ερεύνas ημών.

⁴ Μ. Ι. Γ ε δ ε ώ ν, *Πατριαρχικά Εφημερίδες: ειδήσεις εκ της ημετέρας εκκλησιαστικής ιστορίας 1500-1912*, Αθήναι 1936-1938, σ. 152.

⁵ Τ ά σ ο υ Α θ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, *Κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της Βιβλιοθήκης της Σχολής Δημητσάνης*, εν Αθήναις 1954, σσ. 5-6, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁶ Προ πάντων βλ. Τ ά κ η Χ. Κ α ν δ η λ ώ ρ ο υ, *Γρηγόριος Ε'*, εκδ. β' εν Αθήναις 1921, σσ. 1 κ.εξ., 10 κ.εξ.

Άγιον Όρος μετά την απομάκρυνσίν του εκ Δημητσάνης. Τόποι που συνεκέντρωναν τότε νέους φιλομαθείς ήσαν πολλοί, Δημητσανιτόπαιδες όμως συχνά μετέβαινον εις Σμύρνην. Τον δρόμον διά την Μικράν Ασίαν εις τους εκ της κεντρικής και μεσημβρινής Πελοποννήσου κυρίως είχαν ανοίξει αι περιπέτεια και δοκιμασίαι των Πελοποννησίων μετά τα Ορλωφικά. Εκεί μεταβάς αρχικώς εσταδιοδρόμησε μετ' ου πολύ και ο νεαρός Γρηγόριος⁷. Και οι ιδρυταί της Σχολής Δημητσάνης προ αυτού εκεί είχαν εύρει τύχην⁸. Ο έτερος μάλιστα εξ αυτών, ο Αγάπιος, πιθανώτατα συνεδέετο μετά του Ιωσήφ εκ νεανικής ηλικίας, ως πρεσβύτερος δ' αυτού και εμπειρότερος, πολύ πιθανόν είναι και να συνέτρεξε τον Ιωσήφ εις τους εν τη ξένη προσανατολισμούς του. Ίσως λοιπόν εις Σμύρνην κατέφυγεν ο Ιωσήφ και εκεί προώδευσε, κατευθυνόμενος ενδεχομένως και υπό τίνος ισχυρού αρχιερέως. Ουδόλως όμως απίθανον να μετέβη και εις Κωνσταντινούπολην, όπου υπήρχον πλούσιοι έμποροι Δημητσανίται, ή και εις Άγιον Όρος, όπου πάλιν γνωρίζομεν εγκατεστημένους συγχρόνους του Δημητσανίταις, ως είναι ο λόγιος μοναχός Ονούφριος Κουντουρόπουλος κ.ά. Εις τι των παιδευτικών λοιπόν τούτων κέντρων ώφειλεν ο Ιωσήφ την μόρφωσίν του, που απετέλει μίαν των πολλών αρετών του.

Εκείνο που, εν πάση περιπτώσει, πρέπει να υπογραμμισθή είναι ότι τύχη αγαθή ώθησε τον Ιωσήφ προς την Δράμαν, μετά της οποίας εκ χρόνων παλαιών συνεδέετο η γενέτειρα αυτού Δημητσάνα δι' άλλων εξόχων τέκνων αυτής. Ούτως εις την παρά την Δράμαν επί του Παγγαίου όρους κειμένην μονήν της Εικοσιφοινίσσης καταφυγών, δεύτερος κτίτωρ αυτής ανεδείχθη ο καθαγιασθείς οικουμενικός πατριάρχης Διονύσιος Α' προ του τέλους του ΙΕ' αιώνος⁹. Εκ Δημητσάνης προήρχετο ο γνωστός μητροπολίτης Δράμας Αθανάσιος (1593-1608), όστις και ετάφη εις την αυτήν μονήν της Εικοσιφοινίσσης¹⁰. Προς την τελευταίαν ταύτην μονήν ωσαύτως συνδέεται και ο αδελφός του Αθανασίου μητροπολίτης Σερρών Θεοφάνης, ο είτα Παλαιών Πατρών¹¹. Ο δε πρωτεξάδελφός των, Νεόφυτος, διεδέχθη τον Αθανάσιον εις την μητρόπολιν Δράμας (1611-1618), μεθ' ο εγένετο μητροπολίτης Νικομηδείας, αλλά και την Εικοσιφοίνισσαν δεν

⁷ Διδακτική διά το θέμα είναι η υπό ημερομηνίαν 9 Αυγ. 1776 επιστολή του Γρηγορίου, αρχidiaκόνου τότε παρά τω μητροπολίτη Σμύρνης Προκοπίω, προς τον εν Τεργέστη εξόριστον πρ. Μεθώνης Άνθιμον Καρακάλλον. Βλ. Τάσου Αθ. Γριτσοπούλου, *Άνθιμος Καρακάλλος, επίσκοπος Μεθώνης, ο εκ Δημητσάνης, και η σωζόμενη αλληλογραφία αυτού*, εν Αθήναις 1953, σσ. 9-10, 23-24 (ανάτυπον εκ της Θεολογίας, τ. 24).

⁸ Ε. Καστόρχη, ενθ. ανωτ., σσ. 8-9. Εις Σμύρνην επίσης κατέφυγεν εκ νέου ο έτερος εξ αυτών κατά την δεινήν δοκιμασίαν των Ορλωφικών.

⁹ Τάσου Αθ. Γριτσοπούλου, *Μελέτη περί του βίου και ακολουθίας του από Φιλιππουπόλεως οικουμενικού Πατριάρχου Διονυσίου Α' του εκ Δημητσάνης (1466-1472, 1488-1490), μετά συμβολής εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν Φιλιππουπόλεως κατά τον ΙΖ' αιώνα*, Αθήναι 1955, σσ. 30 κ.εξ., 36 κ.εξ.

¹⁰ Τάσου Αθ. Γριτσοπούλου, *Ο Στασινός της Ακοβας, ένθ' αν.*, σσ. 139 κ.εξ., 149.

¹¹ Αυτ., σ. 149.

έλησμόνησε¹². Εις Δράμαν εξ άλλου κατέφυγε και Γρηγόριος ο Ε΄ μετά την πρώτην του πατριαρχίαν (1798) και εκείθεν εις Εικοσιφοίνισσαν¹³, πιθανώτατα εκ του λόγου ότι την επαρχίαν εποίμαινεν ο συμπολίτης του Ιωσήφ ήδη προ του έτους τούτου.

Από των πρώτων ετών της εγκαταστάσεώς του εις Δράμαν η σκέψις του Ιωσήφ ευλαβώς εστράφη προς τους προκατόχους του μητροπολίτας, των οποίων ηθέλησε να παραδώση τα ονόματα εις μνήμην των μεταγενεστέρων. Ούτω, κατά Μάρτιον του έτους 1800 επί του εξωφύλλου χειρογράφου λειτουργίας, γεγραμμένης μετά φιλοκαλίας υπό Λαυρεντίου ιερομονάχου το έτος 1736, ιδιοχείρως εσημείωσεν ο Ιωσήφ ταύτα¹⁴:

Εν έτει αω΄ [=1800], μηνί Μαρτίω, ερευνήσας κατέγραψα τα αοίδιμα ονόματα των προ ημών αρχιερατευσάντων εν τη μητροπόλει ταύτη Δράμας, ίνα προχείρως ευρίσκοντες οι μεθ΄ ημάς αρχιερατεύσοντες αδελφοί, ει βούλονται μνημονεύτωσαν εν ταις ιεραίς τελεταίς, όπως αξιωθώμεν των ίσων παρά των μεταγενεστέρων.

Κτήτωρ της ήδη σωζομένης ιεράς εκκλησίας των Εισοδίων της Θεοτόκου ή πλησίον εστί και η του αρχιερέως οικία ή Μητρόπολις, υπάρχει ο μακάριος Φώτιος, μητροπολίτης Φιλίππων χρηματίσας, ως φαίνεται όπισθεν της αύτης ιεράς εκκλησίας το αοίδιμον αυτού όνομα γεγραμμένον μετά κεράμων ή τούβλων, όπερ μνημονεύεσθαι διά παντός δίκαιον, ότι αύτη έστί η μόνη έκκλησία τών όρθόδοξων χριστιανών, των ευρισκομένων ήδη ολίγον πολλών εν Δράμα.

Μεταξύ πολλού διαστήματος δεν ηδυνήθημεν να εύρωμεν τα ονόματα τών κατά διαδοχήν αρχιερατευσάντων, ει μή εκ τινων σκευών, άτινα αφιερωθέντα παρ΄ αυτών είτε τη ιερα εκκλησία είτε τη μητροπόλει έφερον τα ονόματα αυτών γεγραμμένα, άτινά εισι ως εφεξής εσημειώθησαν.

Υπέρ αναπαύσεως

¹² Α υ τ., σσ. 142-143, 150.

¹³ Α υ τ., σ. 150, ένθα υποσ. 2 και η σχετική βιβλιογραφία. Γενικώς τόπος εξορίας Γρηγορίου του Ε΄ θεωρείται το Άγιον Όρος. Βλ. Τ. Κ α ν δ η λ ώ ρ ο υ, *Γρηγόριος Ε΄*, σ. 75. Ασφαλώς όμως ο πατριάρχης μετεκινήθη μέχρι του έτους 1806, ότε εκλήθη το δεύτερον εις τον οικουμενικόν θρόνον. Αξιοσημείωτον είναι ότι εκ Δράμας υπό ημερομηνίαν 9 Ιουνίου 1799 υπάρχει γράμμα ιδιόχειρον του Γρηγορίου προς τον μέγαν δραγομάνον της Πόρτας Κωνστ. Αλ. Υψηλάντην, αναφερόμενον εις τον οικτρώς θανατωθέντα Κωνστ. Χατζερήν, ηγεμόνα της Βλαχίας. Βλ. Μητροπολίτου Ηλιουπόλεως και Θείρων Γ ε ν ν α δ ί ο υ, «Μια άγνωστος περιπέτεια του ενθομάρτυρος Γρηγορίου Ε΄», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 19 (1949), σσ. 233-234, 231. Φανερόν γίνεται ότι ο εκπεσών πατριάρχης εύρε πλησίον οικείου αρχιερέως ηθικήν συνδρομήν και ανακούφισιν εκ της δοκιμασίας.

¹⁴ Γ. Λ α μ π ά κ η, «Εκθεσις περί των του Μουσείου και περιηγήσεις του έτους 1903, Δράμα», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 5 (1905), σσ. 85-86. Ε. Σ τ ρ ά τ η, *Η Δράμα και η Δράβησκος*, Σέρραι 1924, σσ. 37, 41.

Φωτίου, Αντωνίου, Σάββα, Παρθενίου, Ιακώβου, Καλλινίκου, Γρηγορίου, Γερασίου, Ιωσήφ, Χρυσάνθου, Παρθενίου.

Των αρχιερέων

Ζώντας. Παρθένιος μετετέθη εις Μέθυμναν, Νικόδημος μετετέθη εις Προύσαν, Διονύσιος μετετέθη εις Βέρροϊαν, Γερμανός ο από Βιδύνης μετετέθη Δέρκων.

Νεόφυτος μετετέθη εις Δέρκους, Αθανάσιος απεβίωσεν εν τη επαρχία αυτού, Μελέτιος εις τους Δυτικούς καταφυγών, τουπίκλην Απόδραμος, Αγαθάγγελος μετετέθη εις Έφεσον, Ιωαννίκιος ο από Αγκύρας απεβίωσεν ενταύθα. Γερμανός απεβίωσεν ενταύθα, Φιλόθεος μετετέθη εις Ίμβρον, Χρυσόστομος, ο νυν ταπεινός μητροπολίτης 1902¹⁵.

Επί δε της δευτέρας σελίδος του εξωφύλλου:

Επιγραφή ην εύρον γεγραμμένην εν μαρμάρω τῷ κάτωθεν της σκάλας, ό δη μάρμαρον φαίνεται να ήτον εις την εκκλησίαν, λίαν παλαιά, έχει δε ούτως διά στίχων ιάμβων.

Αύτη χάρις πέφυκε Κουροπαλάτη
Αλεξίου τε φημί του Μανιάκη,
Φέρει και της σης διά γραφής τον τύπον
Παναγία δέσποινα εις σ(ωτη)ρίαν
εν μηνί Ιουνίῳ επί έτους, ,ςχνγ' επί της βασιλείας
Εμμανουήλ Κομνηνού, όπου ξυνάγονται έκτοτε μέχρι
της σήμερον όπου έχομεν ,ζτι' [7310] ήτοι από Χ(ρι-
Στού, αωγ' [=1803] έτη χμζ' [647], ήτοι εξακόσια τεσσαρά-
κοντα επτά έτη¹⁶.

† ό Δράμας Ίωσήφ.

¹⁵ Υπό του Λαμπάκη δεν σημειούται αν έγραψεν η αυτή χείρ, αλλά προφανές είναι ότι ο Χρυσόστομος τουλάχιστον εκ των υστέρων έγραψε το όνομα του.

¹⁶ Η διδομένη δια του επιγράμματος χρονολογία 6653 από θεμελιώσεως κόσμου ανάγεται μεν εις τον χρόνον της βασιλείας Μανουήλ του Κομνηνού (=1145 από Χριστού), δεν συμφωνεί όμως προς το σωτήριο έτος 1803, αν υπολογισθή η διδομένη απόστασις των μνημονευομένων 647 ετών, που χωρίζει τας δύο χρονολογίας, ως σταθερά. Ούτε το έτος 1803, ότ' έγραφεν ο Ιωσήφ επί του κώδικος, ισοδυναμεί προς έτος 7310 κοσμογονίας, αλλά προς 7311. Θα αποκατασταθή το σφάλμα, αν θεωρήσωμεν ως δεδομένα αφ' ενός 1803 το έτος που έγραφεν ο Ιωσήφ το σημείωμα και 6653 το έτος της επιγραφής, ήτοι ορθώς 1145. Μεταξύ των δύο τούτων η απόστασις είναι έτη 658 και όχι 647. Ο Ιωσήφ από του έτους της κοσμογονίας 6653 αφήρσεν έτη 5507 αντί 5508, αφαιρών δε 6653 – 5507=1146 παρέλιπε να υπολογισή εις την στήλην των δεκάδων το κρατούμενον και εύρεν αποτέλεσμα 1156 αντί 1146. Ότι αφήρει 5507 φαίνεται και εκ του ότι υπελόγισε το τρέχον τότε σωτήριο έτος 1803 ως ισοδυναμούν προς 7310 κοσμογονίας (1803 + 5507) αντί του ορθού 7311 ήτοι 5508 + 1803. Πράγματι δε κατά το εσφαλμένον αποτέλεσμα 1156 αντί 1146 της επιγραφής (ορθώς 1145) η απόστασις μέχρι του 1803 είναι έτη 647. Άνευ του σφάλματος η επιγραφή έχει χρονολογίαν ορθώς 6653=1145. Από του έτους τούτου μέχρι του 1803 μεσολαβούν έτη 658. Το έτος 1803 ισοδυναμεί προς έτος από θεμελιώσεως κόσμου 7311.

Αν και ο εκδότης των ανωτέρω χρονικών σημειωμάτων δεν κάμνει λόγον περί των γραμματικών γνώσεων του συντάκτου αυτών, όμως εικάζομεν ότι αύται θα ήσαν ανάλογοι προς την γλώσσαν αυτών, εξ ου αποδεικνύεται ότι ο γράφας διέθετε σοβαράν παιδευσιν, ερευνητικότητα, ευσέβειαν και οξύνοϊαν. Περί της παιδεύσεως του Ιωσήφ μαρτυρεί επί πλέον το γεγονός, ότι ηγάπα να προμηθεύεται νεοεκδιδόμενα βιβλία, ενίων μάλιστα ενίσχυε την έκδοσιν υλικώς. Ούτω σημειούται εις τον κατάλογον των συνδρομητών της εν έτει 1806 εν τω του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείω εκδοθείσης «Επιτομή χρονολογική της Γενικής Ιστορίας, εκ της Γαλλικής εις την ημετέραν μετενεχθείσης διάλεκτον, μετά πλείστων σημειώσεων επαυξηθείσης υπό του φιλογενούς Λάμπρου Αντωνιάδου, του εκ Μοισίας»¹⁷. Εξ' άλλου συνδρομητής υπήρξε και της υπό Διονυσίου Πύρρου, του Θετταλού, συγγραφείσης Γεωγραφίας, το πρώτον Ενετίσιν εν έτει 1818 εκδοθείσης¹⁸.

Εκ τινός επιστολής του Δράμας Ιωσήφ προς τον γνωστόν λόγιον μοναχόν και συγγραφέα Νικόδημον τον Αγιορείτην υπό ημερομηνίαν 5 Μαΐου 1806 ήλθεν εις φως μικρά, αλλά άκρως διαφωτιστική περικοπή, έχουσα ως έξης: «περί της εκδόσεως του Συναξαριστού· και έγνων τα ζητούμενα. Και ότι μεν ουδείς αποφεύγει από καλόν γενωφελές ελπιζόμενον, όταν συν θεω δύναται οπωσούν να φέρη εις τέλος, τούτο ας μην αμφιβάλλη. Και αληθώς εγώ είχον ομιλήσει περί ενός τοιούτου τφ διδασκάλw κυρ-Χριστοφόρw, πλην ζητώ να γίνη όσον το δυνατόν άρτιον το καλόν, επαινετόν και δεκτόν θεώ πρώτον και άνθρωποις ωφέλιμον. Ίσως και συγχωρηθή και ημίν μέρος των πολλών μας αμπλακημάτων»¹⁹. Εκ της περικοπής ταύτης καταφαίνεται πόσον βαθείαν θρησκευτικήν συνείδησιν, ζήλον εθνικόν και πόθον ειλικρινή διά την ανάπτυξιν την πνευματικήν του γένους είχαν ο επιστέλλων και μετά γλαφυρότητος γράφων μητροπολίτης.

¹⁷ Του βιβλίου κατέχει αντίτυπον η Εθνική ημών Βιβλιοθήκη εν Αθήναις υπό επίσημα Ι σ τ ο ρ , 1423. Ο Ιωσήφ μνημονεύεται εις τον κατάλογον των συνδρομητών, σ. 254.

¹⁸ Τον πλήρη τίτλον βλ. εν Δ η μ. Σ. Γ κ ί ν η και Β α λ. Γ. Μ έ ξ α, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, εν Αθήναις 1939, τ. Α', σ. 165, υπ' αριθ. 1027 (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 11, σχ. 4ο). Την πληροφορίαν οφείλομεν εις το Μεσαιωνικόν Αρχείον της Ακαδημίας Αθηνών, την διεύθυνσιν του οποίου θερμώς ευχαριστούμεν άπαξ έτι δι' όσας ευγενώς και προθύμως παρέχει ημίν εκάστοτε πληροφορίας εκ του εις δελτία συνειλεγμένου υλικού. Αλλ' εις το υπό επίσημα Γ ε ω γ ρ. 4426α αντίτυπον της Εθνικής Βιβλιοθήκης, όπερ ας σημειωθή επί τη ευκαιρία ότι κατά την εν φ. 1 ένδειξιν προέρχεται «εκ των του Ταλαντίου Νεοφύτου, του εξ Αθηνών», δεν καταριθμείται ο Ιωσήφ μεταξύ των συνδρομητών, το δέ αντίτυπον τερματίζεται εν σελ. 328, μεθ' ήν ακολουθούν χάρται. Τούτ' αυτό συμβαίνει και εις το αντίτυπον της Βιβλιοθήκης της Βουλής, η δέ παραπομπή του Μ. Αρχείου εις σελ. 329 μαρτυρεί ότι εξέπεσε το τελευταίον φύλλον αμφοτέρων των αντιτύπων, αν και δεν διακρίνεται τούτο. Του βιβλίου υπάρχει και β' έκδοσις εν Ναυπλίω 1838. Κ. Ν. Σ ά θ α, *Νεοελληνική Φιλολογία*, εν Αθήναις 1868, σσ. 711-712. Ταύτην δεν συνεβουλευθήμεν ούτε τα αντίτυπα των λοιπών εν Αθήναις βιβλιοθηκών, τα υπό Γκίνη και Μέξα σημειούμενα.

¹⁹ Μ. Ι. Γ ε δ ε ω ν, *Αποσημειώματα χρονογράφου*, εν Αθήναις 1932, σσ. 167-168.

Επίσης εκ της ίδιας περικοπής και των αμέσως επομένων καταδεικνύεται πόση στοργή εκρύπτετο εις τας υπέρ των πνευματικών εργατών διαθέσεις του Ιωσήφ. Η δευτέρα περικοπή προέρχεται από επιστολήν Χριστοφόρου μοναχού του Προδρομίτου²⁰ υπό ημερομηνίαν 5 Μαΐου αδήλου έτους, 1806 μεν, ως φαίνεται αποκλίνουσα η άποψις του εκδότου²¹, μάλλον όμως βραδύτερον, διότι κατ' αυτήν την χρονολογίαν εγράφη η απ' ευθείας του Ιωσήφ ανωτέρω επιστολή και επομένως δεν συνέτρεχε λόγος επί του ιδίου θέματος ν' ασχοληθή και ο Χριστοφόρος. Γράφων λοιπόν ο τελευταίος ούτος προς τον Νικόδημον, δίδει οδηγίας περί της εκτυπώσεως του Συναξαριστού και ζητεί εκ μέρους του Ιωσήφ «δια να μένη κρυπτόν τό πράγμα και να μη διαδοθή παντελώς ο λόγος, ότι η πανιερότης του δι' οικείων αναλωμάτων θέλει τυπώσει την βίβλον». Εις την επιστολήν του Χριστοφόρου υπάρχει και υστερόγραφον, αφορών εις τον Ιωσήφ, λίαν ενδιαφέρον τούτο: «Χαρακτηριστικά προτερήματα... φυσικά μεν ευφυΐα καί κρίσις νοός αποχρώσα, προσθήσω δε και κτητόν την ικανήν παιδευσιν, την τε θύραθεν και μάλιστα των καθ' ημάς παιδευμάτων, προαιρετικά δε πραότης, ευπροσιτότης, ευηκοΐα πάσι τοις επ' αγαθώ συμβουλευούσιν, εγκράτεια και τήρησις, ως ένι ακριβής, των θείων κανόνων»²².

Και είχε μεν ήδη από του 1805 περατωθή η συγγραφή του *Συναξαριστού* υπό του υπερβολικώς μοχθούντος εν ταις συγγραφαίς και ταις ασκητικαίς κακουχίαις

²⁰ Περί του διδασκάλου τούτου δεν υπάρχουν σοβαραί ειδήσεις, καθ' όσον τουλάχιστον ημείς γνωρίζομεν. Εις τούτον πιθανώς αφορούν τα υπό του Γ. Ι. Ζ α β ί ρ α, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Αθήνησι 1872, σσ. 553-554, εν λ. Χριστόφορος μοναχός ο εξ Άρτης, σημειούμενα. Πρβλ. και Κ. Ν. Σ ά θ α, ένθ' αν., σελ. 605. Δέον να σημειωθή όμως ότι ανέκδοτα έργα του Χριστοφόρου ευρίσκονται εγκατεσπαρμένα εις χειρόγραφα του Αγ. Όρους, οίον «κριτική επισκόπησις εις την ερμηνείαν των αναβαθμών», ομού μετά συγγραφής του Νικοδήμου και Ονουφρίου Κουντουροπούλου, του Δημητσανίτου. Βλ. Σ π. Π. Λ ά μ π ρ ο υ, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων*, εν Κανταβριγία 1900, τ. Β', σ. 173, χρφ. 4699 μονής Ιβήρων, ΧΙΧ αι. Επίσης το εν τόμ. Α', εν Κανταβριγία 1895, σ. 83, σημειούμενον χρφ. 934, ΧΙΧ αι., περιέχει «Λόγον Χριστοφόρου εγκωμιαστικόν εις την σύλληψιν της θεομήτορος Άννης εν τη καθομιλουμένη». Το εν τω υπ' αριθ. 4421 χρφ. (Λάμπρου, τ. Β' 78) Κανονικόν του ιδίου συγγραφέως εξεδόθη τύποις εις σχ. 4ο εκ του Τυπογραφείου του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως το 1800. Βλ. Α. Παπαδοπούλου-Βρετού, *Νεοελληνική Φιλολογία*, εν Αθήναις 1854, τ. Α', σ. 134, αριθ. 361. Δ. Γ κ ί ν η – Β. Μ έ ξ α, ένθ' ανωτ., σ. 5, αριθ. 22. Πρβλ. σσ. 83, 359, αριθ. 496, 2443.

²¹ Είναι αληθώς απογοητευτικόν ότι ο πολυγραφώτατος και ερευνητικώτατος Μ. Γεδεών αγαπά να παραλείπη ουσιώδη τμήματα εγγράφων, να παραθέτη αποσπάσματα σημαντικών κειμένων, αλλά και αυτάς τας χρονολογίας, ως δήθεν ευνοήτους, να παρασιωπά. Εν προκειμένω δεν σημειοί πόθεν λαμβάνει τας περικοπάς των επιστολών, παραλείπει το έτος της επιστολής του Χριστοφόρου και προτιμά να ανθολογή κατά βούλησιν, αντί να εκδίδη αυτούσια τόσον σημαντικά έγγραφα. Ούτω και η έρευνα δυσχεραίνεται και ο επιστήμων ταλαιπωρείται.

²² Μ. Ι. Γ ε δ ε ώ ν, *Αποσημειώματα: Αποσημειώματα χρονογράφου, Μνημεία των προ εμου, Πατριαρχιακά Εφημερίδες, Ιστορία των του Χριστού πενήτων*, Αθήνα 1979, σ. 168.

Νικοδήμου και είχε ευρεθή ο χορηγός της εκδόσεως, έτι δε είχε εξασφαλισθή η ευλογία του πατριάρχου Γρηγορίου του Ε', παρά του οποίου μάλιστα και παρ-εκινήθη ο Νικοδήμος να συγγράψη το επίμοχθον εργον²³, αλλ' η μοίρα δεν επεφύλαξεν εις τον αοίδιμον συγγραφέα την χαράν να ίδη ζων εκδιδόμενον διά του τύπου το έργον, διότι η εκτύπωσις αυτού επραγματο-ποιήθη, μετά πάροδον ετών ικανών, το 1819, αδρώς δαπανώντος και πάλιν και συντόνως και προθύμως εις μνήμην του Νικοδήμου προσφέροντος του Ιωσήφ, μητροπολίτου Θεσσαλονίκης πλέον²⁴. Από πλευράς Δημητσάνης άξιον σημειώσεως είναι ότι εν τω προσώπω του Νικοδήμου συναντιώνται τέσσαρα, ουχί τυχαία, πρόσωπα εκείθεν προερχόμενα, πιθανώτατα δε αποτελούντα από κοινού μάλλον ή μεμονωμένως το πνευματικόν περιβάλλον του Ναξίου λογίου μοναχού. Είναι ταύτα ο πατριάρχης Γρηγόριος, ο Δράμας-Θεσσαλονίκης Ιωσήφ, ως είδομεν, ο γνωστός διδάσκαλος

²³ Γ. Γ. Παπαδοπούλου – Γ. Π. Αγγελοπούλου, *Τα κατά τον αοίδιμον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων αγώνος, τον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε'*, εν Αθήναις 1865, τ. Α', σσ. 186 κ.εξ.. όπου αριθ. 23 επιστολή του Γρηγορίου από 12 Ιουνίου 1816 προς τους προϊστάμενους των είκοσι μοναστηρίων του Άθω, απαντώντος εις ιδικόν τους ραβάσιον περί της εις τύπον εκδόσεως του Συναξαριστού, χαρακτηριζομένου «ως αναγκαίου όντος προς ωφέλειαν του τοιούτου πονήματος». Ενταύθα προσθέτει ο Γρηγόριος «όπερ, δηλ. πόνημα, και παρ' ημών επεκυρώθη, ότι δι' ημετέρας συμβουλής επονήθη παρ' εκείνου, ερωτήσαντος ημάς έτι ζώντος». Εν υποσημειώσει αυτόθι, λαμβανομένη παρά του Συναξαριστού, η γνώμη του πατριάρχου Κυρίλλου στ' του Αδριανουπολίτου, μνημονεύοντος της προτέρας του Γρηγορίου και της οικονομικής συμβολής του Ιωσήφ, υπό ημερ. Μαρτίου 1817. Αυτόθι υπ' αριθ. 24 επιστολή του Γρηγορίου, ωσαύτως από 12 Ιουνίου 1816, αναφέρει ότι ο Συναξαριστής εφάνη αυτώ «λίαν ωφέλιμος και σωτήριος, διότι δι' ακριβείας μεγάλης και παρατηρήσεως και συλλογής και παραθέσεως επλουτίσθη και διεκαθαρίσθη πολλά του προτέρου και ελλείποντος και εφθαρμένου, όν και δια συμβουλής ημετέρας ο μακαρίτης εκείνος επεχειρίσθη προ χρόνων. Όθεν και δια ζήλου από κοινού εράνου του τε πανιερωτάτου αγίου Θεσσαλονίκης κυρίου Ιωσήφ και των ιερών μοναστηρίων και ιερών κοινοβίων και σκήτων... εις τύπον εξεδόθη...». Αν το «εις τύπον εξεδόθη» έχη κυριολεκτικόν νόημα, ως φαίνεται, η επιστολή πρέπει να χρονολογηθή μετά διετίαν. Περαιτέρω, υπ' αριθ. 25, υπάρχει συστατική του Γρηγορίου από Μαΐου 1817 δια τους αποδημούντας εις Ενετίαν προς εκτύπωσιν του Συναξαριστού μοναχούς, εν υποσημειώσει δε συστατική του πατριάρχου Κυρίλλου ΣΤ' κατά Μάρτιον 1817, μετατυπουμένη εκ του Συνα-ξαριστού.

²⁴ Ιδού ο πλήρης τίτλος του βιβλίου : Σ υ ν α ρ ι σ τ ή ς των δώδεκα μηνών του ενιαυτού πάλαι μεν ελληνιστί συγγραφείς υπό Μαυρικίου διακόνου της Μεγάλης Εκκλησίας, νυν δε δεύτερον μεταφρασθείς αμέσως εκ του ελληνικού χειρογράφου Συναξαριστού και μεθ' όσης πλείστης επιμελείας ανακαθαρθείς, διορθωθείς, πλατυνθείς, αναπληρωθείς, σαφηνισθείς, υποσημειώσεσι διαφόροις καταγλαίσθεις και εις τρεις τόμους διαιρεθείς υπό του εν μοναχοίς ελαχίστου Νικοδήμου Αγιορείτου δι' αδράς δε δαπάνης και συντόνου σπουδής τε και προθυμίας του πανιερωτάτου αγίου Θεσσαλονίκης κυρίου Ιωσήφ και των είκοσι ιερών μοναστηρίων του Αγίου Όρους, σκήτεών τε και κελλίων και των φιλοχρίστων συνδρομητών, των εν των τέλει της βίβλου ονομαστί καταγραφέντων, τύποις ήδη λαμπροίς εκδοθείς εις κοινήν απάντων των ορθοδόξων ωφέλειαν, συνεργεία και σπουδή των ελαχίστων ιερομονάχων Στεφάνου και Νεοφύτου των Αγιορειτών., εν Βενετία 1819, εν τη τυπογραφία Πάνου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων, σχ. 4ο. Βλ. Δ. Γ κ ί ν η και Β. Μ έ ξ α, ένθ' ανωτ., σελ. 191-192, αριθ. 1195.

και Ιδρυτής της εν Δημητσάνη Σχολής, Αγάπιος ιερομόναχος, ο Λεονάρδος, μετά του οποίου ο Νικόδημος συνεξέδωκε το Πηδάλιον εν Λειψία το έτος 1800 το πρώτον²⁵, και ο Ονούφριος Κοντούρης, ο Ιβηρίτης μοναχός, ο τον βίον του Νικοδήμου συνοπτικώς προτάξας εν τη εισαγωγή του εκδοθέντος. Ενετίησι το 1819 τριτόμου έργου του Νικοδήμου, *Πάυλου τοῦ Θείου καὶ Ἐνδόξου Ἀποστόλου, Αἱ ἸΔ' ἐπιστολαί, ἐρμηνευθεῖσαι μεν ἐλληνιστί υπό... Θεοφυλάκτου... μεταφρασθεῖσαι δε... παρὰ Νικοδήμου...*²⁶, γνωστός δε και εξ άλλων αγιορειτικών χειρογράφων²⁷. Εἰς τον χαλκέντερον Νικόδημον πολλά οφείλει η ορθοδοξία και η ιστορία των γραμμάτων κατά τους τελευταίους χρόνους της δουλείας²⁸.

Κατά τα έτη 1808-1809, ο Δράμας Ιωσήφ διετέλει μέλος συνοδικόν της εν Κωνσταντινουπόλει πατριαρχικής Συνόδου. Τούτον συναντῶμεν εἰς τας επομένας συνοδικὰς πράξεις. Εν πρώτοις αιτήσῃ αὐτοῦ εκλέγεται τον Φεβρουάριον του έτους 1808 Ελευθερουπόλεως ο ιερομόναχος Παῖσιος²⁹ ἀντί του αποθανόντος αρχιερέως Μακαρίου. Την 12η Αυγούστου 1808 υπογράφει δύο συνοδικὰς επιστολάς ἐπὶ πατριάρχου Γρηγορίου του Ε', την μεν προς τους ηγουμένους των εν Ελασσώνι μονῶν περὶ της παρ' αὐτῶν εισφοράς³⁰, την δε προς τον αρχιεπίσκοπον Ελασσώνος περὶ του ἰδίου θέματος³¹. Τον Νοέμβριον του ἰδίου έτους 1808, έχων και την γνώμην του Ελασσώνος Ιωαννικίου, υπογράφει το υπόμνημα εκλογῆς του πατριάρχου Ιεροσολύμων Πολυκάρπου ἀντί

²⁵ Α υ τ ., σσ. 3-4, ἀριθ. 15

²⁶ Α υ τ ., σ. 189, ἀριθ. 1183. Ο Βίος εν συνόψει του μακαρίου και αοιδίμου διδασκάλου Νικοδήμου Αγιορείτου, συγγραφῆς της παρούσης βίβλου, συγγραφείς παρὰ του οσιολογιωτάτου κυρίου Ονούφριου Ιβηρίτου καταλαμβάνει τας σελίδας ια' και ιβ' του βιβλίου.

²⁷ Οὕτω π χ. ο υπ' ἀριθ. 4619 (499) χρφ. κώδιξ της μονῆς Ἰβήρων του ΙΗ' αι. ἀνήκειν εἰς τον Ονούφριον, προερχόμενος εκ της εν τη Σχολῇ Δημητσάνης διδασκαλίας κατά το έτος 1795. Βλ. Σπ. Π. Λάμπρο, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, εν Κανταβριγία 1900, τ. Β' σ. 157. Πρβλ. Τάσου Αθ. Γριτσοπούλου, *Κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της Βιβλιοθήκης Σχολῆς Δημητσάνης*, εν Αθήναις 1954, σ. 7.

²⁸ Ἐπὶ τη ευκαιρία σημειούμεν την γνωστήν ἡμῖν περὶ του ἀνδρός βιβλιογραφίαν, αν και τα σποράδην γεγραμμένα δεν συνθέτουν ἀνταξίαν της μορφῆς αὐτοῦ μελέτην, Κ. Ν. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σσ. 624-626. Εὐθυμίου μοναχοῦ, «Βίος Νικοδήμου, εκδοθεὶς υπό Σπ. Λαυριώτου», *Γρηγόριος Παλαμάς* 5 (1921), σσ. 683 κ.εξ. και 6 (1922), σσ. 210 κ.εξ., Αρχ. Εμ. Ι. Καρπαθίου, «Νικόδημος Αγιορείτης», *Εκκλησία* 13 (1935), φ. 7-13. Σωφρονίου Ευστρατιάδου, «Νικόδημος ο Αγιορείτης», *Μακεδονικά* 1 (1940), σσ. 38-57. Ι. Θ. Κολιτσάρ, «Νικόδημος ο Αγιορείτης», *Ακτίνες* 16 (1953), σσ. 400 κ.εξ. και 17 (1954), σσ. 30-35. D. Y. Economidis, «Nicodim Aghioritul (1748-1809)», *Biserica Ortodoxa Romana* 39 (1941), σσ. 51-68 (και ἰδιαίτερος εἰς ἀνάτυπον, εν Βουκουρεστίῳ 1951, σ. 21).

²⁹ Καλλινίκου Δελικάνη, «Επισκοπικοί κατάλογοι», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 28 (1906), σ. 305.

³⁰ Παπαδοπούλου - Αγγελοπούλου, *Τα κατά τον αοιδίμον Γρηγόριον τον Ε'*, τ. Α', σ. 92.

³¹ Α υ τ ., σ. 94. Η χρονολογία του γράμματος τούτου ἀντί αωκ' = 1820 πρέπει να διορθωθῇ εἰς αωη' = 1808, αφοῦ πλὴν των άλλων λόγων πρόκειται περὶ ταυτοχρόνου εἰδοποιήσεως του οικείου ιεράρχου δια το αὐτὸ ζήτημα, δι' ο εγράφη και η προηγουμένη ἐπιστολή.

του αποθανόντος Ανθίμου³², έτι δε συνοδικόν ευεργετήριον γράμμα προς τον οστιάριον της Μ. Εκκλησίας Κωνσταντίνον Κορέσιον, καθιστάμενον κανονικόν έξαρχον των εν Σάμω σταυροπηγιακών μοναστηρίων³³. Λήγοντος του έτους 1808, των εργασιών της υπό τον πατριάρχη Καλλίνικον τον Ε' πατριαρχικής Συνόδου μετέχων ο Ιωσήφ παρίστατο κατά την αγγελίαν της εις Ιεροσόλυμα επισυμβάσης πυρκαϊάς, ότε οι αρχιερείς, πληροφορηθέντες τα γενόμενα, κατά την έμμετρον διήγησιν Προκοπίου Ναζιανζηνού,

όλοι πικρώς κατέκλαυσαν, όλοι αναστενάξαν,
μετά κλαυθμού οδυνηρώς άπαντες εφώνάζαν....
Ο Αθηνών Γρηγόριος, ο εκ της Χερσονήσου,
Δράμας ην τότε Ιωσήφ, ο εκ Πελοποννήσου...³⁴

Τον Μάρτιον του επομένου έτους 1809, τον Ιωσήφ ευρίσκομεν υπογράφο-ντα έντυπον σιγίλλιον του ιδίου πατριάρχου Καλλινίκου Ε', δι' ου συνιστάται προς τους μητροπολίτας και χριστιανούς υποταγή εις την οθωμανικήν εξουσίαν³⁵. Φανερόν είναι ότι τοιαύται πράξεις κατ' επιβολήν των κρατούντων απελύ-οντο και δεν ήσαν σπάνιαι. Κατά Μάιον του αυτού έτους 1809, ο Ιωσήφ και οι ενδημούντες αρχιερείς προέβησαν εις την εκλογήν νέου πατριάρχου, του από Μυτιλήνης Ιερεμίου Δ', αντί του παυθέντος Καλλινίκου Ε'³⁶. Μετά την παύσιν του Καλλινίκου Ε' οι συνοδικοί αρχιερείς είχαν διχασθή, επρόκειτο δε να ανακαλέσουν εις τον οικουμενικόν θρόνον Γρηγόριον τον Ε', αλλά δυναστικώς επεβλήθη ο Ιερεμίας Δ', όποτε κατά χαρακτηριστικές πληροφορίας Αγιορείτου μοναχού οι φίλα προσκείμενοι προς τον Γρηγόριον, εν οίς ο γέρων Ηρακλείας, ο Αθηνών και ο Δράμας, ητοιμάζοντο διά τας επαρχίας των³⁷. Εν τούτοις του Δράμας η παραμονή παρετάθη κατά τι ακόμη χρόνου διάστημα εν Κωνσταντινουπόλει, διότι συναντώμεν αυτόν εις επισήμους εκκλησιαστικές πράξεις. Τον Αύγουστον 1809 υπογράφεται εις σιγίλλιον Ιερεμίου Δ', περί αποκαταστάσεως

³² Κ α λ. Δ ε λ ι κ ά ν η, *Τα εν τοις κώδιξι του πατριαρχικού Αρχιεοφυλακίου σωζόμενα εκκλησιαστικά έγγραφα... Αλεξανδρείας, Αντιοχείας, Ιεροσολύμων και Κύπρου*, εν Κωνσταντινουπόλει 1904, σ. 515.

³³ Επ. Ι. Σ τ α μ α τ ι ά δ ο υ, *Σαμιακά*, Σάμος 1886, τ. Δ', σ. 272.

³⁴ Π ρ ο κ ο π ί ο υ Ν α ζ ι α ν ζ η ν ο ύ, «Διήγησις συνοπτική δια στίχων πολιτικών ομοιοκαταλήκτων περί της εν Ιερουσαλήμ επισυμβάσης πυρκαϊάς...», εν Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ – Κ ε ρ α μ έ ω ς, *Ανάλεκτα ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας*, εν Περουπόλει 1897, τ. 3, σ. 344.

³⁵ Β. Α. Μ υ σ τ α κ ι δ ο υ, «Ιστορικαί ειδήσεις περί Κουρουτσεσμε», *Παρνασσός* 11 (1887/88), σ. 305, ξβ'. Το έγγραφον είναι ανέκδοτον υπ' αριθ. 4 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας. Βλ. Ε. Ι. Σ α β ρ ά μ η, «Συμβολή εις την ιστορίαν της Δημητσάνης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 9 (1932), σ. 238.

³⁶ Το σχετικόν υπόμνημα καταστρωθέν εις τον υπ' αριθ. 334 πατριαρχικόν κώδικα φέρει την υπογραφήν και του Ιωσήφ Μ. Δ. Χ α μ ο υ δ ο π ο ύ λ ο υ, «Πατριαρχικά πινακίδες», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 2 (1881/82), σ. 294.

³⁷ Μ α ν. Ι. Γ ε δ ε ώ ν, *Εικοσαετής πατριαρχική ιστορία κατόπιν θυέλλης 1791-1811*, εν Αθήναις 1927, σσ. 24-25 (ανάτυπον εκ της Θεολογίας 5).

της Εξαρχίας Γηρομερίου³⁸. Επομένως εις Δράμαν θα επέστρεψε το φθινόπωρον του 1809. Αλλά μετ' ου πολύ θανόντος του μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Γερασίου (1788-1810)³⁹, τον Νοέμβριον του 1810 ο Ιωσήφ μετατίθεται εις Θεσσαλονίκην προαχθείς⁴⁰, εις δε την Δράμαν μετατίθεται ο Προϊλάβου Παρθένιος.

Ως εκκλησιαστική επαρχία η Δράμα ήτο πτωχή τόσον, ώστε εις το παρελθόν ιεράρχαι αυτής εδυσκολεύοντο ν' ανταποκριθούν εις τας προς το Πατριαρχείον υποχρεώσεις των. Εκ του λόγου τούτου κυρίως εσημειώθησαν παλαιότερον αλλεπάλληλοι ενώσεις της Δράμας μετά των Φιλίππων, Νευροκοπίου, Ζιχνών κλπ., αλλά και έριδες αρχιερέων Δράμας προς ομόρους, οσάκις απεσπώντο αι ανωτέρω επαρχίαι. Η μετάθεσις του Δράμας Ιωσήφ εις την μητρόπολιν Θεσσαλονίκης αναμφισβητήτως υπήρξε πράξις αναγνωρίσεως της αξίας αυτού και συγχρόνως αποκαταστάσεώς του εις μεγαλτέραν επαρχίαν προς ανάπτυξιν μείζονος δραστηριότητος. Τίνα τα εις την μετάθεσίν του συνεργήσαντα πρόσωπα δεν γνωρίζομεν. Δεν αποκλείεται όμως να διέτριβεν ακόμη εις Κωνσταντινούπολιν ο Ιωσήφ κατά τον χρόνον του θανάτου του Γερασίου Θεσσαλονίκης⁴¹.

Πριν σχολιάσουμε το κυρίως θέμα, που είναι ο Μητροπολίτης Ιωσήφ και η απαρχή πνευματικής κινητικότητας στη Δράμα, είναι απαραίτητο να αναδράμουμε, για να δούμε, αν υπήρξαν στη Δράμα και στην περιοχή της φαινόμε-

³⁸ Μητροπολίτου Σάρδεων Γ ε ρ μ α ν ο ύ, «Επισκοπικοί κατάλογοι των εν Ηπείρῳ και Αλβανία επαρχιών του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 12 (1937), σ. 52. Σ. Π. Ο ι κ ο ν ό μ ο υ, «Η εν Θεσπρωτία σταυροπηγιακή μονή Γηρομερίου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 9 (1899), σ. 455.

³⁹ Το επί τη εκλογή του σουλτανικόν βεράτιον άνευ χρονολογίας βλ. εν Μιχ. Αθ. Καλινδέρη, *Τα λυτά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης*, εν Θεσσαλονίκη 1951, σσ. 78-84.

⁴⁰ Κ α λ. Δ ε λ ι κ ά ν η, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, ένθ' ανωτ., σ. 317. Ο συνταχθείς υπό Ανωνύμου, «Κατάλογος μητροπολιτών Θεσσαλονίκης εκ του αρχείου του οικουμενικού Πατριαρχείου», *Γρηγόριος Παλαμάς* 7 (1923), σσ. 76-77, όπου έτος μεταθέσεως του Ιωσήφ εις Θεσσαλονίκην σημειούται το 1815, είναι όλως πρόχειρος. Εντεύθεν βλ. Γερ. Ι. Κονιδάρην, εν τη *Θρησκευτική και Χριστιανική Εγκυκλοπαιδεία*, 1940, τ. 3, στ. 1044-1045, εν λ. Πρβλ. Μητροπολίτου Αμασείας Α ν θ ί μ ο υ Α λ ε ξ ο ύ δ η, «Χρονολογικοί κατάλογοι...», *Νεολόγος* Κωνσταντινουπόλεως, φ. 6369, 9 Οκτωβρίου 1890, όπου επίσης η αρχιερατεία του Γερασίου παρατείνεται μέχρι του 1814, η δ' εκλογή του Ιωσήφ τίθεται εις το έτος 1815.

⁴¹ Επί τη ευκαιρία παρατίθεται ενταύθα η κυριώτερα περί της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης βιβλιογραφία. L. P e t i t, «Les eveques de Thessalonique», *Echos d'Orient* 4 (1901), σσ. 136 κ.εξ. Πρβλ. τ. 5 (1902), σσ. 26 κ.εξ., τ. 6 (1903), σσ. 292 κ.εξ., τ. 8 (1905), σσ. 272 κ.εξ., τ. 18 (1918), σσ. 236 κ.εξ., V. L a u r e n t, «La liste episcopale du Synodicon de Thessalonique», *Echos d'Orient* 36 (1933), σσ. 300 κ.εξ. Β. Α. Μ υ σ τ α κ ι δ ο υ, «Διάφορα περί Θεσσαλονίκης σημειώματα. Δ' Μητροπολίται Θεσσαλονίκης», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικός Σύλλογος* 27 (1900), σ. 377 κ.εξ. Τ ο υ α υ τ ο ύ, «Επισκοπικοί κατάλογοι», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 12 (1936), σσ. 230-348.

να εκτίμησης του αγαθού της παιδείας ως λυτρωτικού παράγοντα από την αμάθεια και την άγνοια.

Μετά την Άλωση μοναδικός φορέας παιδείας του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού παρέμεινε η εκκλησία. Λόγιοι από τον εκκλησιαστικό χώρο διατηρούν άσβηστη τη φλόγα της ελληνοβυζαντινής παράδοσης. Ακόμα πρέπει να τονιστεί η άμβλυνση των αντιθέσεων ενωτικών κι ανθενωτικών προς τις νέες συνθήκες ζωής όπως αυτές διαμορφώθηκαν με την τουρκική κατάκτηση. Ήδη ματιές για την λύτρωση του γένους άρχισαν να ρίχνονται προς τη Δύση ακόμα και πριν από την Άλωση. Ο λόγιος Δ. Κυδώνης θα ειπεί: «Τίνες Ρωμαίοις Ρωμαίων οικειότεροι σύμμαχοι;». Ο Κυδώνης διατυπώνει έγκαιρα και με σαφήνεια πρόταση για την αντιμετώπιση του τουρκικού κινδύνου, που έκρουε τις πύλες του Βυζαντίου.

Εβδομήντα χρόνια μετά την Άλωση οι αντιθέσεις ανάμεσα σε Ανατολική Εκκλησία και στη Δύση έπαψαν να είναι σε έξαρση. Στην ηγεσία της εκκλησίας έκαναν την εμφάνιση τους άνδρες με πλέον ελεύθερο πνεύμα όπως αυτό είχε αρχίσει να διαμορφώνεται με την ορμή της Αναγέννησης στη Δύση. Μέσα σε τούτο το συναινετικό πνεύμα κινήθηκαν πολλοί ιερωμένοι σε περιοχές του υπόδουλου Ελληνισμού.

Το 1576 ιδρύεται στη Ρώμη το Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου. Ο πάπας Γρηγόριος Γ΄ καλούσε τα ελληνόπουλα να σπουδάσουν στη Ρώμη. Η πρόθεσή του ήταν διττή: α) να πετύχει την πνευματική άνοδο των Ελλήνων και β) να προσελκύσει στον καθολικισμό ορθοδόξους. Δεσπόζει η άποψη ότι Έλληνες ορθόδοξοι θα κάνουν σπουδές στο εξωτερικό και θα προαχθούν πνευματικά.

Το 1632 ο μητροπολίτης Νευροκοπίου Δανιήλ γράφει μια επιστολή στον πάπα Ουρβανό Η΄ και τον παρακαλεί να δεχθεί στο Κολλέγιο τους δύο ανεψιούς του. Ο Δανιήλ επαινεί τον πάπα για την πρόθεση του να προσφέρει τα φώτα της παιδείας στους Έλληνες. Τους δύο νεαρούς συνόδεψε στο ταξίδι τους στη Ρώμη ο πρωτοσύγκελος της Μητροπόλεως Νευροκοπίου Γαβριήλ, που είδε στη Ρώμη το Κολλέγιο κι ενημέρωσε σχετικά τον μητροπολίτη Δανιήλ. Την επιστολή του Δανιήλ προσυπέγραψαν ο Φιλίππων και Δράμας Αβέρκιος και Μελενίκου Σωφρόνιος. Δεν μένει αμφιβολία ότι οι τρεις εκείνοι μητροπολίτες σε ότι ενδιαφέρει τη σχέση τους με τον πάπα είχαν σκέψη ταυτόσημη. Αν είχαν διαφορές δεν θα την υπέγραφαν.

Ο καθηγητής Ζαχαρίας Τσιρπανλής θεωρεί την επιστολή των τριών μητροπολιτών «βασικό έγγραφο». Στην Αν. Μακεδονία κυκλοφορούσε η φήμη ότι στη Ρώμη λειτουργούσε πνευματικό ίδρυμα για την μόρφωση των Ελλήνων. Ο μητροπολίτης Νευροκοπίου αναγνώριζε την μορφωτική αξία του Κολλεγίου και σημειώνει ότι η παιδεία θα συντελέσει στην «σωτηρίαν του ημετέρου άθλιου γένους». Πρόκειται για μια σημαντική αναφορά. Τι εννοεί ο Δανιήλ με

τη φράση «του ημετέρου άθλιου γένους»; Αναμφίβολα ο νους του τρέχει προς το Βυζάντιο, που ιδιαίτερα τον 14ο αιώνα, ο εξελληνισμός του είχε λάβει αδρό χαρακτήρα κι είχε γίνει σχήμα οριστικό στις συνειδήσεις των διανοουμένων, όσων παρέμεναν στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Ο Δανιήλ και οι δυο μητροπολίτες που συνυπέγραψαν την επιστολή προς τον πάπα Ουρβανό Η΄ γίνεται φανερό ότι διατηρούσαν την πίστη τους για την μελλοντική ανάσταση του Γένους. Ξεχώριζαν τη θέση τους από τον Οθωμανό κυρίαρχο, ανεξάρτητα από το είδος των σχέσεων που θεσμικά είχαν μαζί του ως αρχή των χριστιανικών κοινοτήτων. Το πνεύμα αυτό θα καλύψει το μακρύ διάστημα υποταγής.

Το 1787 μητροπολίτης Δράμας ορίζεται ο Ιωσήφ Δαλιβέρης. Για τον άνδρα δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε. Η καταγωγή του ήταν από την Δημητσάνα της Πελοποννήσου. Πού και πότε έκανε σπουδές είναι άγνωστο. Διακρινόταν για την πολυμάθεια και την πίστη του στην αναγεννητική δύναμη της παιδείας. Από απλές αναφορές συνάγεται αυτό το συμπέρασμα. Παραθέτει πίνακα των μητροπολιτών Δράμας με παραλείψεις βέβαια, ωστόσο είναι η πρώτη απόπειρα κατάρτισης πίνακα των ιερατευσάντων στη Δράμα μητροπολιτών. Η λεκτική διατύπωση των σημειωμάτων αποδεικνύει ότι ο συντάκτης «διέθετε σοβαράν παιδείusin, ερευνητικότητα και οξύνοια». Γενικά για την παιδείυση του Ιωσήφ συνηγορεί και το εξής γεγονός. Αγαπούσε να προμηθεύται τα νεοεκδιδόμενα βιβλία και μάλιστα ενίσχυε οικονομικά την έκδοσή τους. Χαρακτηριστική της ηθικής εντέλειας του Ιωσήφ είναι και η παρακάτω αναφορά: «Γράφων λοιπόν ο τελευταίος ούτος προς τον Νικόδημον, δίδει οδηγίας περί της εκτυπώσεως του *Συναξαριστού* και ζητεί εκ μέρους του Ιωσήφ «δια να μένη κρυπτόν το πράγμα και να μη διαδοθή παντελώς ο λόγος, ότι η πανιερότης του δι' οικείων αναλωμάτων θέλει τυπώσει την βίβλον». Εισ την επιστολήν του Χριστοφόρου υπάρχει και υστερόγραφον, αφορών εις τον Ιωσήφ, λίαν ενδιαφέρον: «Χαρακτηριστικά προτερήματα... φυσικά μεν ευφυία και κρίσις νοός αποχρώσα, προσθήσω δε και κτητόν την ικανήν παιδείusin, την τε θύραθεν και μάλιστα των καθ' ημάς παιδευμάτων· προαιρετικά δε πραότης, ευπροσιτότης, ευηκοΐα πάσι τοις επ' αγαθώ συμβουλευουσιν, εγκράτεια και τήρησις, ως ένι ακριβής, των θείων κανόνων».

Από τα όσα σημειώνει ο Τάσος Γριτσόπουλος γίνεται φανερό ότι ο Ιωσήφ είχε ευρύτερα πνευματικά ενδιαφέροντα πέρα από τα καθαρώς θρησκευτικά και λειτουργικά. Θερμή ήταν η προσήλωση του στο ελληνικό πνεύμα της εποχής, που δεν ήταν άλλο από εκείνο των εκπροσώπων του ευρωπαϊκού και του ελληνικού διαφωτισμού. Ήταν, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, ο Ιωσήφ ιερωμένος και λόγιος εμπνεόμενος από το πνεύμα της ελεύθερης νεοτερικής σκέψης όπως το καθιέρωσε ο 18ος αιώνας λάμπον και ζωηρό στην Ευρώπη με τους μεγάλους της σκέψης διδασκάλους. Το γεγονός ότι έζησε στη Δράμα ορισμένο χρονικό διάστημα, σε μια μικρή πόλη, με ολίγους Έλληνες χριστιανούς κατοίκους, αυτό δεν τον εμπόδισε ν' απλώσει τ' ανήσυχα φτερά του ευρύτερα

προς ορίζοντες που αναλαμβάνουν και υπόσχονται άλλους κόσμους με δυναμικά πνευματικά φτερουγίσματα.

Δεν έχουμε ακριβείς ειδήσεις για τα οικονομικά του. Ο Τ. Γριτσόπουλος κάνει λόγο για φτωχή μητρόπολη. Στις αρχές του 18ου αιώνα (1706) το ίδιο μαρτυρεί και ο Γάλλος περιηγητής Paul Lucas που επισκέφτηκε τη Δράμα και την εκκλησία των Ελλήνων, το θέμα όμως, σύμφωνα με ενδείξεις, ήταν διαφορετικό. Ήδη από την ένωση των μητροπόλεων Φιλίππων και Δράμας και πιο πριν, η μητρόπολη Δράμας γνώριζε αυξανόμενη πρόοδο και αξιοπρόσεκτη κινητικότητα. Ο Τ. Γριτσόπουλος τις ενώσεις των γειτονικών μητροπόλεων που έγιναν, τις αποδίδει σε έλλειψη οικονομικών μέσων, προσεκτικότερη όμως εξέταση είναι πιθανόν να δώσει διαφορετικά δεδομένα.

Ακριβείς ειδήσεις για τα οικονομικά του, όπως σημειώσαμε πιο πάνω, δεν έχουμε, ώστε να τον επιτρέπουν να ενισχύει σημαντικά την έκδοση βιβλίων, το ενδιαφέρον του όμως για τα βιβλία ήταν θερμό κι αναφέρεται επώνυμα ως συνδρομητής στην αγορά βιβλίων. Ο Ιωσήφ ήταν ένας φωτισμένος κληρικός με αμέριστη την επιθυμία του να επικοινωνεί με το τρέχον πνεύμα της εποχής του και να μετέχει ενεργά στην προώθησή του με την οποία συνδρομή του στην έκδοση βιβλίων.

Το γεγονός ότι ήταν εξέχουσα προσωπικότητα ιεράρχου γίνεται φανερό και από την μετακίνησή του σε μεγαλύτερη μητρόπολη. Τον Νοέμβριο του 1810 μετατέθηκε από την μητρόπολη Δράμας στην μητρόπολη Θεσσαλονίκης. Η μετάθεσή του αυτή ήταν αναμφίβολα πράξη αναγνώρισης των προσόντων και των ικανοτήτων του. Με την έκρηξη της Επανάστασης το 1821 οι τουρκικές αρχές τον συνέλαβαν μαζί με τους μητροπολίτες Δέρκων Γρηγόριον, Αδριανούπολεως Δωρόθεον, Εφέσου Διονύσιον, Νικομηδείας Αθανάσιον, Τυρνόβου Ιωαννίκιον και Αγχιάλου Ευγένιον τους οποίους θανάτωσαν.

Μετά τον Ιωσήφ θα υπάρξει ανάλογη κι εξίσου σημαντική δραστηριότητα ικανών και προικισμένων μητροπολιτών, στη Δράμα, που το πεδίο μόρφωσης τους και γενικά η παιδεία τους θ' αποτελέσουν συνέχεια που έργου του Ιωσήφ και θα επισημανθεί αυτό το έργο και θα καταγραφεί σε επίσημα φύλα εφημερίδων της εποχής και βιβλία. Ως επίμετρο παραθέτω με συντομία σχετικές αναφορές που ένας νεότερος μελετητής θα μπορούσε ν' αξιοποιήσει αξιολογώντας σε συσχετισμό όλες τις σχετικές με το θέμα πληροφορίες.

Σε οδοιπορικό το 1890 (Κωνσταντινούπολη, 16 Ιουλίου, αριθ. 159) διαβάζουμε:

Γενικά διαπίστωσε ο συντάκτης του «Οδοιπορικού» ότι τα σχολεία στην επαρχία Δράμας βρίσκονταν «εις ανθηράν κατάστασιν» και τούτο το απέδιδε στις άοκνες προσπάθειες και στο αδιάπτωτο ενδιαφέρον του τότε μητροπολίτη Γερμανού (1879-1895). Χωρίς να λογαριάζει κόπους ο μνημονευόμενος μητροπολίτης παρακολούθησε από κοντά το μεγάλο θέμα της εκπαίδευσης στην

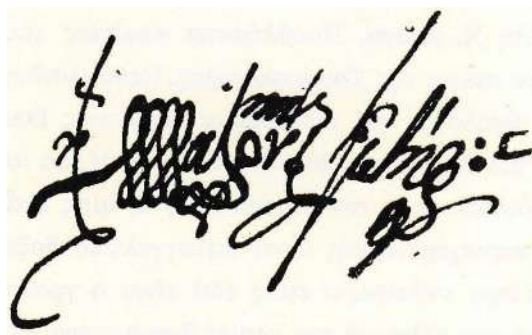
επαρχία του κι έριχνε προσωπικά όλες του τις δυνάμεις, ηθικές και υλικές, για την τελειότερη λειτουργία και απόδοσή της.

Αλλά το ενδιαφέρον του μητροπολίτη Γερμανού για την εκπαίδευση δεν περιοριζόταν μόνο στην επαρχία της Δράμας εκτεινόταν και σε κείνη της Ζίχνης, «ένθα και εκεί αι αυταί ζωηραί ενέργειαι καταβάλλονται υπό του ιδίου μητροπολίτου». Από τις σύντομες αυτές αναφορές γίνεται φανερό ότι η προσωπικότητα του μητροπολίτη Γερμανού ήταν ακτινοβολούσα και απείρως αγαθή, αφού όχι μόνον οι χριστιανοί των περιοχών που αποτελούσαν το ποίμνιό του, αλλά και οι Οθωμανοί κάτοικοι έτρεφαν εκτίμηση στο πρόσωπό του και τον αγαπούσαν, όπως και οι σχισματικοί Βούλγαροι «οίτινες αθρόοι επιστρέφουσιν όθεν απεσκήρτησαν».

Προς την ίδια κατεύθυνση με κείνη του μητροπολίτη Γερμανού —σημειώνει—, βάδιζαν και οι «φιλόμουσοι» και οι «φιλοπρόοδοι ομογενείς» μεριμνώντας για τη μόρφωση των μικρών συμπολιτών τους.

Τον επισκοπικό θρόνο της Δράμας ελάμπρυναν μορφές φωτισμένων ιεραρχών, ο Χρυσόστομος, ο Αγαθάγγελος. Ο πρώτος επιστατεί στην κρίσιμη εποχή των αρχών του εικοστού αιώνα και ο δεύτερος τις στιγμές της απελευθέρωσης (Ιούλιος του 1913). Αν κάποιος διαβάσει το «Χρονικό» του, θα διαπιστώσει την ευρύτητα των αντιλήψεων του ιεράρχη εκείνου.

Νέος μελετητής που θα ήθελε να δώσει πληρέστερο δημοσίευμα για την ιστορία της μητρόπολης Δράμας θα πρέπει να αναζητήσει το αρχείο γραπτών, του Τ. Γριτσόπουλου. Ενδεχομένως ο εμβριθής εκείνος ερευνητής των χριστιανικών θεμάτων να είχε αρχίσει προκαταρκτική εργασία για την συγγραφή της μνημονευόμενης στο παρόν δημοσίευμα μελέτης για την εκκλησία της Δράμας και να είχε συλλέξει, προς τούτο το σχετικό υλικό.

A handwritten signature in black ink on a light-colored background. The signature is highly stylized and cursive, featuring large, sweeping loops and flourishes. It appears to be a personal or official signature of a high-ranking clergy member.

Η υπογραφή του μητροπολίτη Ιωσήφ

Για τη σύνθεση του παρόντος μελετήματος χρησιμοποίησα τα δημοσιεύματα:

α) Γριτσόπουλος, Τάσος, «Ο εθνομάρτυς Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωσήφ Δαλιβέρης ο από Δράμας», *Μακεδονικά* (1958).

β) Τσιρπανλής, Ζαχαρίας, *Οι Μακεδόνες σπουδαστές του Ελληνικού Κολλεγίου Ρώμης και η δράση τους στην Ελλάδα και στην Ιταλία (16ος αι. - 1650)*, Θεσσαλονίκη 1971.

γ) Ζιώγας, Παναγιώτης Χ., *Προβλήματα παιδείας του Ελληνισμού κατά τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1982:

Ο μοναχός Θεολόγος και διδάσκαλος Παχώμιος Ρουσάνος (1510- 1553). Μεταξύ των άλλων έγραψε και επιστολές. Η μια από τις επιστολές του απευθύνεται προς τον μητροπολίτη Δράμας Παΐσιο («Παϊσίω Δράμας»). Το περιεχόμενο της είναι καταγγελτικό δοξασιών. Εκείνο όμως που ιδιαίτερα ενδιαφέρει εμάς εδώ είναι ο γραπτός λόγος του Ρουσάνου. Άπταιστα ελληνικά της κοινής διανηθισμένα με ύφος και βυζαντινή σύνταξη. Το γεγονός μαρτυρεί ότι ο Παΐσιος Δράμας ήταν διανοούμενος ιερωμένος και γνώριζε πολύ καλά τη γλώσσα των βυζαντινών προγόνων του. Ο Π. Ρουσάνος πρέπει να ήξερε το επίπεδο μόρφωσης του παραλήπτη της επιστολής του. Ο Παΐσιος μνημονεύεται ως μητροπολίτης Δράμας, στον πίνακα όμως των μητροπολιτών Δράμας δεν υπάρχει μητροπολίτης με το όνομα αυτό. Βλέπε Α. Μουστοξύδης, *Ελληνομνημών ή σύμμικτα ελληνικά: σύγγραμμα ελληνικόν* [χ.τ.], 1853, σσ. 646-648.

Τα Δραμινά του Ε. Μ. Cousinéry

Ο τίτλος του βιβλίου του Cousinéry είναι: *Voyage dans la Macédoine*, par M. E. M. Cousinéry, Paris, Imprimerie Royale, MDCCCXXI.

Αυτοέκδοση του 2015. Τυπώθηκε στη Δράμα, στο Τυπογραφείο του Πέτρου Μπότσα.

Ο Cousinéry¹ με τη συνοδεία του πορευόμενοι έφτασαν στην Αλιστράτη· τη χαρακτηρίζει μικρή πόλη στην επαρχία της Δράμας. Είναι ενθουσιασμένος· «φθάσαμε διά μέσου ωραίων αμπελώνων». Και συνεχίζει: «...φυτείες βάμβακος, ορυζώνες απέραντοι, μεγάλες φυτείες καπνού, αμπέλια κατά διαστήματα, χωράφια σπαρμένα σχημάτιζαν υπό τα βλέμματά μας το πιο ευχάριστο θέαμα. Αυτή η πεδιάδα που οι Αθηναίοι εξύμνησαν εξαιτίας των καρπών και των ρόδων της περιβάλλεται με όρη, τα οποία δίνουν σ' αυτήν ένα σχήμα ωοειδές μήκους περίπου εννέα λευγών και μέγιστο πλάτος τριών λευγών. Αυτή η πεδιάδα έχει κατεύθυνση από νοτιοανατολικά προς βορειοδυτικά».

Μετά από μερικές ώρες παραμονής μέσα στην μικρή πόλη της Αλιστράτης κειμένης στο μέσο της βόρειας πλαγιάς και κατοικουμένης κατά το πλείστον από καλλιεργητές Έλληνες και Τούρκους παρά εμπόρους, κατεβήκαμε στην πεδιάδα... Επισκεφθήκαμε έναν υδρόμυλο, του οποίου οι δυο μυλόπετρες χρησιμοποιούνται, για να καθαρίζουν τα ρύζια τα συγκομιζόμενα μέσα στους ορυζώνες... Μπήκαμε μέσα σ' αυτά τα καλλιεργημένα έλη με ρύζι και φθάσαμε σ' ένα μεγάλο ρυάκι πολύ ταχύ, το οποίο τροφοδοτεί τα έλη. Το ρεύμα αυτό του νερού προέρχεται από μια μεγάλη γειτονική πηγή, την οποία οι Τούρκοι την ονομάζουν Μπουνάρμπασι ή κεφαλή των υδάτων (Dans toute la Turquie...). Σ' όλη την Τουρκία έτσι ονομάζουν οι Τούρκοι όλες τις πηγές με πολλά νερά».

Η περιγραφή που κάνει ανταποκρίνεται απόλυτα ακόμα και προς τα σημερινά δεδομένα. Οι κάτοικοι του οικισμού Άγιος Αθανάσιος (Μπόριανη), των Κυργίων κ.λπ. συνεχίζουν την εξελληνισμένη τοποθεσία Κεφαλάρι (όπου και η ομώνυμη Κοινότητα) στην καθημερινή τους ομιλία να την αντικαθιστούν με το παραδοσιακό όνομα Μπουνάρμπασι.

Η περιγραφή που κάνει ο Cousinéry οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι κάτοικοι του πεδινού νοτιοανατολικού χώρου της Δράμας αξιοποίησαν και εκμεταλλεύτηκαν με επιτυχία εκείνη την εποχή τις δυνατότητες που τους προσέφεραν τα άφθονα πηγαία ύδατα της περιοχής για κερδοφόρες καλλιέργειες (ορυζώνες). Βέβαια πώς και γιατί ο ρυθμός καλλιέργειας και παραγωγής ατόνησε και χάθηκε αργότερα, αυτό είναι θέμα που πρέπει να ερευνηθεί.

Και συνεχίζει: «Από το σημείο γένεσης τον Αγγίτη μέχρι τους Φιλίππους μέσα σ' ένα διάστημα οκτώ λευγών περίπου αναβρύζουν από όλους τους λόφους πηγές, οι οποίες αφού καταστήσουν γόνιμη την αρδευόμενη πεδιάδα των ορυζώνων σχηματίζουν βαθιά έλη. Μετά ενώνονται επί της απέναντι πλαγιάς, για να πέσουν μέσα στον Αγγίτη. Αυτή η πεδιάδα δίνει ετησίως στο εμπόριο καπνό,

¹ Ο Εσπρί Μαρία Cousinéry (1745-1833) ήταν νομισματολόγος (συλλέκτης νομισμάτων). Υπηρέτησε ως πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη.

βαμβάκι και ρύζι. Τα προϊόντα αυτά θα απέδιδαν μεγάλα κέρδη, εάν η δραστηριότητα των κατοικιών με την παράλληλη μηχανοποιημένη επεξεργασία ανταποκρινόταν στη γενναιοδωρία της φύσης».

Μετά την επίσκεψή του στην πιο πάνω περιοχή, που θα πρέπει να ήταν κάπου μεταξύ Καλαμπακίου και Δοξάτου, ο Cousinéry πήρε τον δρόμο της επιστροφής και έφτασε στη Δράμα. «Η πόλη αυτή —αφηγείται— είναι κτισμένη στα ριζά ενός λόφου». Καθώς ήταν διπλωματικός εκπρόσωπος μιας μεγάλης ευρωπαϊκής χώρας, ήρθε αμέσως σε επαφή με την τοπική τουρκική αρχή και συζήτησε μαζί της θέματα εμπορικού χαρακτήρα. Την επομένη μέρα της παραμονής του στη Δράμα την αφιέρωσε στην αντιγραφή μερικών λατινικών επιγραφών, γεγονός που μαρτυρεί την ανάπτυξη της πόλης κατά τους χρόνους της Ρωμαιοκρατίας. Χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Γάλλος αρχαιολόγος Heuzey (βλ. Δήμητσας, Μ., *Η Μακεδονία*, σελ. 782): «Προ πολλού οι περιηγητές εσημείωσαν πολλές λατινικές επιγραφές εν Δράμα, αίτινες επιτρέπουν να συμπεράνωμεν ότι η πόλις αύτη είχεν αξιόλογον πληθυσμόν κατά την ρωμαϊκὴν εποχήν».

Όπως φαίνεται από την αναφορά που κάνει στο «Οδοιπορικό» του για τον επίσης Γάλλο περιηγητή Paul Lucas, ήρθε στη Δράμα, αφού προηγουμένως προγραμματίσει την επίσκεψή του. Συμβουλευτήκε τον συμπατριώτη του, περιηγητή και αρχαιολογούντα Paul Lucas, και αναφέρεται σ' αυτόν εκτενώς: «Πριν μπω στην εκκλησία, που δεν είναι αντάξια του επισκοπικού αξιώματος (την ίδια παρατήρηση έκανε και ο Lucas το 1706), παρατήρησα μέσα στο ξύλινο περιστύλιο ένα ωραίο γλυπτό της αρχαιότητας προφανώς φερμένο από τους Φιλίππους (η άποψη διασποράς αρχαιοτήτων από τους Φιλίππους θα διατυπωθεί και αργότερα) και αναγνώρισα πως είναι προτομή του κατακτητή Καρακάλλα σκαλισμένο σε λευκό μάρμαρο της περιοχής (για τη λευκότητα του μάρμαρου της περιοχής κάνει λόγο και παρακάτω). Αυτή η προτομή... χρησιμεύει για υποστήριγμα σε έναν από τους παραστάτες του περιστυλίου. Ο Paul Lucas το χαρακτήρισε ως προτομή του Ηρακλή... «Το έργο αυτό της γλυπτικής με έβαλε σε μεγάλο πειρασμό και θα μπορούσα να το αποκτήσω εύκολα από τον Μπέη» (ήταν εποχή που οι ξένοι επισκέπτες περιερχόμενοι τις ελληνικές χώρες «αποκτούσαν αρχαιοτήτες»).

Στη Δράμα υποδέχθηκαν τον Cousinéry άνθρωποι του Μπέη. Καθώς ήταν διπλωμάτης μιας μεγάλης χώρας, της Γαλλίας, η παρουσία του στη Δράμα και ο λόγος του είχαν βαρύτητα. Η συζήτηση με τον Μπέη ήταν εγκάρδια και κύριο θέμα συζητήσεων ήταν τα εμπορικά ζητήματα και μάλιστα τα προς τις «γειτονικές με τη Δράμα περιοχές». Ήταν η εποχή που τα γαλλικά οικονομικά συμφέροντα επεκτείνονταν στην Καβάλα και τις Σέρρες και ο Cousinéry έκαμνε λόγο στον Μπέη της Δράμας για παρακαταθήκη εμπορευμάτων στη Δράμα όμοια με κείνη των Σερρών.

Ενδιαφέρουσα είναι η περιγραφή του τοπίου που κάνει ο Cousinéry κατά την πορεία του από τη Δράμα προς την Προσοτσάνη: «Αμπελώνες και καλλιεργήσιμες γαίες με φυτά του καπνού, του βαμβακιού πλουτίζουν αμιλλώμενα την περιοχή. Πορευόμενοι φτάσαμε στον συνοικισμό Προσοτσάνη, που είναι πολυσύχναστη αγορά των κατοίκων από τις γύρω περιοχές». Όπως γίνεται φανερό, τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, εκτός από την ορυζοκαλλιέργεια, οι κάτοικοι της περιοχής Δράμας επιδίδονταν και στην αμπελοκαλλιέργεια και στη βαμβακοκαλλιέργεια. Πρόκειται για μια μακρά συνέχεια καλλιεργητικών δραστηριοτήτων των κατοίκων, που η αρχή της πηγαίνει αιώνες πίσω. Ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπή αναφέρει τα εξής στο περιηγητικό του σύγγραμμα: «Πλείσται όσαι είναι αι άμπελοι και οι κήποι της. Η βαμβακοπαραγωγή της είναι άφθονος... εντεύθεν αποστέλλεται το σκηνόπανον εις ολόκληρον την οθωμανικήν Αυτοκρατορίαν... Από τα επαινετά προϊόντα πολύ φημισμένον είναι το σκηνόπανον της Δράμας, διότι ο βάμβαξ αυτής είναι έξοχος...».

Η αναφορά του Cousinéry στην αγορά της Προσοτσάνης, σύμφωνα με την οποία είναι κέντρο διακίνησης αγαθών εμπορίου (αγορά πολυσύχναστη), μαρτυρεί ότι οι κάτοικοι των πέριξ οικισμών μπορούσαν να εξυπηρετούνται και να κάνουν τις αναγκαίες προμήθειές τους από την αγορά της Προσοτσάνης, χωρίς να υποβάλλονται στον κόπο πολύωρου ταξιδιού προς τη Δράμα.

Η αναφορά του Cousinéry στην Προσοτσάνη μας οδηγεί σε μια χρήσιμη παρέμβαση: Ο φιλάρχιος γιατρός και εξαιρετικά φιλόπατρις Σταύρος Μερτζίδης στη συγγραφή του *Αι χώραι του παρελθόντος και αι εσφαλμένοι τοποθετήσεις των*, εν Αθήναις, 1885 αναφέρεται και στην Προσοτσάνη. Τα όσα σημειώνει είναι πολύ ενδιαφέροντα από την άποψη των προσωπικών του γνώμων. Επικαλείται μάλιστα και Γερμανό μελετητή, κάποιον E. Ruckert, για να θεμελιώσει τις απόψεις του. Βέβαια, οι απόψεις αυτές καθώς βαίνουν αναπόδεικτες και με δόση φαντασίας, που υπερβαίνει τα ενδεικνύόμενα όρια, προβληματίζουν. Σαν να είχε αμφιβολίες υποσυνείδητα και ο ίδιος ότι τα γραφόμενά του δεν θα πείσουν, γι' αυτό σημειώνει χαρακτηριστικά: «Βεβαίως τινές των αναγνωστών θα εκπλαγούν σφόδρα, μανθάνοντες ότι αυτή υπήρξεν αποικία των αρχαίων Πρώσων». Παραθέτω ολόκληρο το σχετικό κείμενο: «Εις τρίωρον απόστασιν δυσμικώς εκ της Δράμας εν τη πεδιάδα εύρηται η Πρωσσοτζάνη... Ο σπουδαίος διδάκτωρ E. Ruckert λέγει ότι οι Πρώσσοι μετά των Γαλατών δις ήλθον εν Μακεδονία εισβαλόντες εχθρικώτατα εν τη χώρα ταύτη, εν τη οποία βεβαίως εγκατέλειψαν και το εθνικόν όνομά των. Ήλθον ούτοι εις τα μέρη ταύτα περί τα έτη 279 και 274 π.Χ., ώστε η Πρωσσοτσάνη, ήτις προ της εποχής ταύτης έφερεν έτερον όνομα κατοικημένη δι' ετέρων λαών ελληνικής καταγωγής, ωνομάσθη, ως υποτίθεται ούτως, εκ της διαβάσεως των Πρώσων,

οίτινες αναμφιβόλως είχαν αποικίαν ενταύθα και τους οποίους ο Ruckert ετυμολογεί εκ του Portzen εξ ου Πρωτζάνη = Πρωσσοτζάνη, όπερ κατ' αυτόν σημαίνει λαόν διαιρούντα, διασχίζοντα και συντρίβοντα παν το προτυχόν».

Από την άποψη του λόγου το κείμενο είναι άριστο και αρκούντως εντυπωσιακό έχοντας μεγάλη σχέση με την λογοτεχνική αφήγηση, καμία όμως με τη δεοντολογία της ιστορικής τεκμηρίωσης. Στο σύνολό του εξεταζόμενο το μέλημα του Σταύρου Μερτζίδη διατηρεί αναμφίβολα την ιστορική του αξία, απόδειξη ότι αναφέρεται σε βιβλιογραφικούς πίνακες ακόμα και νεότερων ιστορικών, μερικά σημεία του όμως προκαλούν εύλογη αμφισβήτηση και σκεπτικισμό, όπως αυτό της Προσοτσάνης.

Σ' άλλο σημείο της αφήγησής του, ο Cousinéry κάνει λόγο για τις σχέσεις του με τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (πρόκειται για τον από Δράμας σοφό ιεράρχη και εθνομάρτυρα Ιωσήφ Δαλιβήρη), που θα πρέπει να ήταν στενές, αφού η μεταξύ τους συζήτηση ξεπερνούσε το τυπικό επίπεδο των διπλωματικών και θρησκευτικών θεμάτων και επεκτείνονταν και σε άλλα. Αναχωρώντας από τη Δράμα σημειώνει: «Την επομένη της επιστροφής μας στη Δράμα (από επίσκεψη στους Φιλίππους) αποχαιρετήσαμε τον επίσκοπο, που μας είχε τόσο καλά δεχτεί και πήραμε τον πιο κοντινό δρόμο... για να πάμε στις πηγές του Αγγίτη... Σε μικρή απόσταση... διασχίσαμε ένα λιβάδι όπου βράχια... αφήνουν να ξεφεύγουν μικρές πηγές, τα νερά των οποίων πηγαίνουν στον ορυζόμυλο που επισκεφθήκαμε... Ο επίσκοπος Θεσσαλονίκης, άνθρωπος αξιοσέβαστος τόσο για τις γνώσεις του όσο και για τις αρετές του, μου επιβεβαίωσε την ιδέα, που μου είχαν ήδη δώσει ότι η πηγή προέρχεται από τα περίχωρα του Νευροκοπίου... Αυτός ο άγιος αρχιερέας, που για δώδεκα χρόνια κατείχε την επισκοπή της Δράμας, μου αφηγήθηκε ότι διατρέχοντας την επισκοπή του το ρυάκι... χάνεται μέσα σε άμμους».

Μετά τον Αγγίτη σημειώνει την ύπαρξη πολλών χωριών. Αναφέρει το Stravitz. «Το όνομα αυτό θυμίζει εκείνο που μου είπε ο επίσκοπος της Θεσσαλονίκης... διατρέχοντας την παλιά του επισκοπή είχε διακρίνει πολλά ερείπια στο Stravitz και πως δεν αμφέβαλε ότι αυτό το χωριό είχε πάρει τ' όνομά του από το όνομα του Δραβήσκου, που αλλάχτηκε από τους Βουλγάρους, οι οποίοι τον Στρυμόνα τον έκαναν Struma».

Ο Cousinéry, απομακρυνόμενος από τη Δράμα, εξακολουθεί να τη μνημονεύει, να τη θυμάται και να ομιλεί γι' αυτήν επαινετικά. Τον εντυπωσιάζει η λευκότητα των μαρμάρων της περιοχής. Με κάποια υπερβολή βέβαια σημειώνει: «Τα ωραία τείχη της Θάσου από λευκό μάρμαρο... είναι ίσως τα μόνα αυτού του είδους που κατέχει η Ελλάδα. Οι σαρκοφάγοι αναγγέλλουν την παρουσία ενός λατομείου μαρμάρου...». Σχετικά μ' αυτό οφείλω να θυμίσω τις παρατηρήσεις που εξέθεσα παραπάνω σχετικά με το ωραίο τζαμί της Δράμας: είπα ότι ολόκληρο είναι κατασκευασμένο από λευκό μάρμαρο... Η ομοιότητα των μαρμάρων

της κοιλάδας στην οποία βρισκόμουν με τα μάρμαρα της Δράμας και της Θάσου μ' έκανε στην αρχή να σκεφθώ ότι το λατομείο που βρισκόταν κάτω από τα μάτια μου μπορούσε ν' απλώνεται από τη μια πόλη στην άλλη».

Και όλα αυτά περνούν από τον λογισμό του, κατά το ταξίδι της επιστροφής του στη Θεσσαλονίκη: «Απείχα μισή λεύγα² από τη θάλασσα —σημειώνει— στα νοτιοανατολικά της Θάσου και είχα βορειοδυτικά την πόλη της Δράμας, σε απόσταση τεσσάρων ωρών».

Θα ήταν βέβαια ολίγον πειστικό αν επιχειρούσαμε αυτές, της καθ' υπερβολήν, αναφορές του Γάλλου προξένου για τα μάρμαρα της περιοχής της Δράμας-Θάσου να τις συνδέαμε με τις σύγχρονες επιχειρήσεις εξόρυξης μαρμάρου στη Δράμα. Είναι γνωστές οι επιχειρήσεις αυτές για το ύψος της παραγωγικότητας, της επεξεργασίας και της διοχέτευσης του μαρμάρου στην εγχώρια και την διεθνή αγορά. Είναι επίσης γνωστό ότι κατά την αρχαιότητα, μετά την έλευση των Μακεδόνων και των Ελλήνων (4ος αιώνας π.Χ.), η χρήση του μαρμάρου στην περιοχή Φιλίππων-Δράμας-Στρυμόνος πήρε μεγάλη έκταση· απτοί μάρτυρες είναι τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι αναφορές των διαφόρων επισκεπτών που επισκέφτηκαν την περιοχή από τον 16ο αιώνα και μετά. Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση του Γάλλου περιηγητή Pierre Belon³: «Δεν υπάρχει τόπος απ' όπου να μπορεί κάποιος να ιδεί πιο μεγάλους τάφους μαρμάρινους μέσα στους αγρούς παρά στην πόλη Φίλιπποι που είναι παρμένα (τα μάρμαρα) από το βουνό, που είναι κλεισμένο στο τείχος μέσα στην περίμετρο της πόλης. Είναι εξαιρετικά μεγάλο από γνήσιο λευκό μάρμαρο»... Η νήσος Θάσος δεν απέχει παρά μισή μέρα από δω. Από το νησί έπαιρναν το πιο λευκό και το πιο όμορφο μάρμαρο του κόσμου. Και πιστεύω ότι οι πιο όμορφοι μαρμάρινοι τύμβοι, που βρίσκονταν στους αγρούς... έχουν μεταφερθεί από την Θάσο».

Με τις αναφορές αυτές των Γάλλων περιηγητών έχουμε δύο εποχές πολύ απομακρυσμένες χρονικά μεταξύ τους, όπου η εξόρυξη του μαρμάρου και η χρησιμοποίησή του στην περιοχή αποτελούσε μεγάλη, κερδοφόρα και πρώτιστη επιχείρηση.

Στο σημείο αυτό σταματά η σχετική με τη Δράμα αφήγηση του Cousinéry, ανοίγεται όμως ένας δρόμος έρευνας για την ιστορία του μαρμάρου στην ευρύτερη περιοχή Φιλίππων - Δράμας - Στρυμόνος - Θάσου.

² Η λεύγα αντιστοιχούσε σε 4 ή 5 χιλιόμετρα στη Γαλλία και σε άλλες χώρες της Ευρώπης.

³ Pierre Belon: Γάλλος φυσιοδίφης (1517-1564). Καρδινάλιος ονόματι Τουρνόν του παρέσχε τα μέσα να ταξιδέψει στην Ανατολή. Επισκέφθηκε την Ελλάδα και την Μακεδονία. Όταν επέστρεψε στην Γαλλία εξέδωσε βιβλίο (1553) με τις εντυπώσεις και τις παρατηρήσεις του από τα ταξίδια του.

Τα δραμινά του G. Perrot

Γάλλος αρχαιολόγος (1832-1914). Από το 1855-88 διέμενε στην Αθήνα ως μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Εγγραψε: Υπόμνημα για τη Θάσο (1864), Δοκίμιο για το ιδιωτικό και δημόσιο δίκαιο της πολιτείας των Αθηνών (1867) κ.α.

Αυτοέκδοση του 2016. Τυπώθηκε στη Δράμα, στο Τυπογραφείο του Πέτρου Μπότσα

- *Drama*, petite ville d'environ sept mille âmes, est située à environ quatre heures au nord-ouest de Philippes, dans un fond, auprès de sources abondantes, qui s'échappent tout aussitôt en petites rivières, parmi de grands platanes et des bois de saules et de peupliers. Ce doit être l'ancienne Drabescos : on trouve à Drama trop de débris antiques pour qu'ils puissent tous provenir de Philippes; la position de Drama répond bien à celle qu'indique, pour Drabescos, un passage d'Appien (1); enfin le nom moderne semble une corruption, une abréviation du nom ancien; de Draba pour Drabescos, on sera passé, par une transition facile, à Drama. D'ailleurs, tous les fragments antiques que j'ai aperçus à Drama me paraissent ne pas remonter plus haut que l'époque romaine. On en a réuni un certain nombre chez le papas grec, dans sa cour. Tout pauvres et tout ignorants qu'ils soient, les chrétiens du pays sentent confusément ce qu'il y a d'intéressant et de sacré dans ces reliques d'un meilleur temps et d'une plus haute civilisation; ils font tout ce qu'ils peuvent pour conserver ce qui subsiste encore. Ils ont réuni là un ou deux autels, quelques jolies colonnes accomplies de style byzantin fort élégant, plusieurs têtes gréco-romaines, des chapiteaux et morceaux de corniche, un certain nombre d'inscriptions. Ils prennent plaisir à me conduire dans la ville partout où se trouve quelque trace de la richesse et de l'art de leurs pères. Toutes les colonnes que nous rencontrons sont sans cannelures, toutes les inscriptions latines. Plusieurs ont déjà été publiées (2); en voici que je crois inédites.

Sur un autel haut de 0^m,60 on lit ces mots :

Dans la corniche :

MINERVAE AVG (est) SACER

sur le dé de l'autel :

FVOLSIVIANVS VALENS
ET VOLVSIANVS E.

Une grande dalle dans la cour du cadi porte l'inscription suivante, presque effacée par les pas qui la foulent sans cesse :

IVLIVS (x)ESTV (x)

(1) *Guerres civiles*, IV.

(2) *Voyage archéologique*.

Ο G. Perrot είχε προορισμό τη Θάσο. Σκοπός του ήταν η πληρέστερη μελέτη των αρχαιοτήτων του νησιού. Έφτασε στην Καβάλα με πλοίο από τη Θεσσαλονίκη, αλλά οι αντίθετοι άνεμοι δεν επέτρεπαν να φύγει για τη Θάσο. Παρέμεινε στην Καβάλα μια εβδομάδα φιλοξενούμενος του Γάλλου υποπροξένου. Βρήκε το χρόνο και την ευκαιρία να πληροφορηθεί για τις γύρω από την Καβάλα περιοχές με επίκεντρο φυσικά, τα ερείπια των Φιλίππων. Ανάλογη πληροφόρηση είχε και για τη Δράμα κι αποφάσισε να την επισκεφθεί.

Όταν ήρθε στη Δράμα (Οκτώβριος 1856) η πόλη είχε επτά χιλιάδες κατοίκους κτισμένη «κοντά σε άφθονες πηγές, που ρέουν γοργά σε μικρά ρυάκια ανάμεσα σε μεγάλα πλατάνια και δάση από ιτιές και λεύκες».

Ο Perrot θεωρεί ότι η θελκτική θέση της Δράμας με την πανδαισία των κρυστάλλινων νερών της και του πράσινου προσήλκυσε νωρίς πλούσιους Ρωμαίους (δεκάρχους) των Φιλίππων να έρθουν στην περιοχή και να κτίσουν επαύλεις με κήπους. Πρόκειται για άποψη που προκύπτει α) από την μαγευτικότητα του τοπίου με την βλάστηση και τα νερά και β) από την πλατιά αντίληψη που είχε για τον χώρο, όπου πλεόναζαν οι ρωμαϊκές αρχαιότητες. Πρέπει να σημειώσουμε ότι κατά το ταξίδι του από την Καβάλα προς τη Δράμα είδε και κατέγραψε μερικές επιγραφές, οι επιγραφές αυτές είναι όλες ρωμαϊκές. Να δούμε το σχετικό απόσπασμα: «Η θελκτική τοποθεσία της Δράμας, τα ωραία της νερά έκαναν, δίχως άλλο, πολλούς πλούσιους δεκάρχους των Φιλίππων να επιθυμούν να έχουν εκεί εξοχικά σπίτια και κήπους.» Αυτές τις μεμονωμένες αφίσξεις Ρωμαίων αποίκων από τους Φιλίππους στη Δράμα ο Perrot τις θεωρεί ως το πρόπλασμα ανάπτυξης του ασημαντου οικισμού, που ήταν τότε η Δράμα. Σημειώνει χαρακτηριστικά: «Η εξάρτηση εκείνου του ασημαντου οικισμού από τους Φιλίππους θ' αποκτήσει σπουδαιότητα, όταν οι Ρωμαίοι άποικοι... παρήγαγαν ότι μπορούσαν ν' αποδώσουν οι εύφορες πεδιάδες».

Ο καθηγητής Δ. Κανατσούλης στην πλούσια σε ειδήσεις μελέτη του: «Η μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά* 6 (1965), σ. 29, σημειώνει κάτι αντίστοιχο: «Οι άποικοι (coloni) ήσαν εγκατεστημένοι όχι μόνον εντός της πόλεως, αλλά και εκτός αυτής εις τα αγροκτήματά των εις τας κώμας της περιοχής... Αι κώμαι (vici) υπήγοντο εις την αποικίαν, της οποίας η έκτασις ενίοτε ήτο αρκετά μεγάλη».

Βέβαια μόνο χρονολογικές προσεγγίσεις μπορεί να γίνουν για τις μετοικήσεις εκείνες των Ρωμαίων αποίκων, από τους Φιλίππους προς την γύρω περιοχή και προς τη Δράμα. Έγιναν μετά 148 π.Χ. ή μετά την περιώνυμη μάχη το 42 π.Χ.; Υπάρχουν ενδείξεις ότι οι αφίσξεις Ρωμαίων αποίκων στη θέση όπου η Δράμα θα συνεχισθούν, και στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Μόνον έτσι μπορεί να εξηγηθεί η σταδιακή ανάπτυξη του οικισμού και η μετατροπή του σε αξιοπρόσεκτη κώμη, ώστε, αργότερα, με την παρακμή και την πτώση των Φιλίππων να γίνει το κέντρο εξουσίας στην περιοχή. Ο Perrot το παρατηρεί:

«Έφυγα λοιπόν ένα πρωί για τη Δράμα, που έχει αντικαταστήσει τους Φιλίππους σαν κέντρο εξουσίας της μεγάλης και γόνιμης πεδιάδας».

Σπεύδει να σημειώσει: «αυτή είναι η αρχαία Δράβησκος». Ο Perrot ταυτίζει τη Δράμα με τη Δράβησκο. Από τότε ως σήμερα έγινε πολύς λόγος για την ταύτιση ή μη, ενώ έκγριτοι επιστήμονες ιστορικοί και αρχαιολόγοι Έλληνες (Γ. Μπακαλάκης) και ξένοι (Ch. F. Edson) απέκλεισαν το ενδεχόμενο ταύτισης. Ο Perrot, παρόλο που ήταν εξέχων επιστήμων (επιγραφικός και αρχαιολόγος), δεν πρόσεξε όσο έπρεπε τους αρχαίους συγγραφείς που τοποθετούν την Δράβησκο δυτικά, στην περιοχή του ποταμού Στρυμόνα. Επέμενε μάλιστα να εξηγήσει γλωσσολογικά τ' όνομα της Δράμας με κάποιους απλοϊκούς συνδυασμούς: «Το σύγχρονο όνομα φαίνεται ότι είναι αλλοίωση, μια συντομία του αρχαίου ονόματος. Από το Draba για το Drabescos θα είχε περάσει κάποιος με μια εύκολη μετάβαση στο Δράμα».

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η αφήγηση του Perrot για τους Έλληνες κατοίκους της Δράμας και τις αρχαιότητές της. Διαπιστώνει ότι «στη Δράμα βρίσκει κάποιος πολλά αρχαία ερείπια, για να μπορούν όλα να προέρχονται από τους Φιλίππους. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι απόψεις για μεταφορά αρχαιοτήτων από τους Φιλίππους στη Δράμα (και στο γειτονικό Δοξάτο) έχουν διατυπωθεί χωρίς την απαιτούμενη προσοχή. Αναφερόμαστε στον Μ. Δήμιτσα, που δεν έλαβε υπόψη του ενδείξεις για άλλους οικισμούς που αναπτύχθηκαν γύρω από τους Φιλίππους με τοπικές πολιτιστικές δραστηριότητες. Σημειώνει: «Τα ερείπια της πόλεως ταύτης (των Φιλίππων) προ πολλού διεσκορπίσθησαν εις τα περίξ. ..» (*Αρχαία Γεωγραφία Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη, 1988 - επανέκδοση Ι.Μ.Χ.Α., σ. 547). Και το πλέον χαρακτηριστικό: «Εκ Δράμας τη 14 Αυγούστου 1902 μετέβημεν εις την λίαν φιλόξενον πόλιν Δοξάτο, πλήρη συντριμμάτων αρχαίας τε και χριστιανικής τέχνης προερχόμενων εκ της εγγύς πόλεως των Φιλίππων» («Περιηγήσεις, Δοξάτο», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 6 (1906), σ. 22.).

Εύστοχα σημειώνει ο Perrot ότι «όλα τα αρχαία ευρήματα που είδα στη Δράμα, έχω τη γνώμη ότι δεν ανέρχονται μακρότερα από τη ρωμαϊκή εποχή. Οι Έλληνες κάτοικοι της Δράμας έχουν μαζέψει απ' αυτά ένα ορισμένο αριθμό στο σπίτι του Έλληνα παπά, μέσα στην αυλή του (chez le papas grec das sa sour). Οι χριστιανοί της χώρας αισθάνονται συγκεχυμένα ότι κάτι ενδιαφέρον και ιερό υπάρχει σ' αυτά τα λείψανα μιας καλύτερης εποχής κι ενός ανώτερου πολιτισμού. Κάνουν ότι μπορούν, για να διατηρήσουν αυτό που σώζεται ακόμη».

Απαριθμεί συνοπτικά και χωρίς λεπτομέρειες τις αρχαιότητες που είδε στην αυλή του σπιτιού του Έλληνα παπά. «Συγκέντρωσαν εκεί ένα ή δύο βωμούς, μερικούς ωραίους κίονες ζευγαρωτούς πολύ κομψούς βυζαντινού ρυθμού, πολλές ελληνορωμαϊκές προτομές, κιονόκρανα, τεμάχια επιστυλίων κι ορισμένο αριθμό επιγραφών».

Και συμπληρώνει με την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα παρατήρηση: «Ευχαριστιούνται (οι Έλληνες κάτοικοι της πόλης) να μας οδηγούν μέσα στην πόλη, παντού όπου βρίσκεται κάποιο ίχνος του πλούτου και της τέχνης των πατέρων τους. Όλοι οι κίονες που είδαμε είναι χωρίς ραβδώσεις, όλες οι επιγραφές ρωμαϊκές». Από τούτη τη σύντομη αναφορά βγαίνει το παρακάτω συμπέρασμα και το υπονοεί και ο ίδιος ο Perrot. Οι επιγραφές ήταν όλες ρωμαϊκές, γεγονός που αφήνει να εννοηθεί ότι η Δράμα κατά τους χρόνους της Ρωμαιοκρατίας ήταν ανεπτυγμένος οικισμός. Και το κυριότερο: Οι Έλληνες κάτοικοι είχαν πλήρη συνείδηση της εθνικότητάς τους με απόλυτη γνώση της προέλευσής τους. Είχαν θεωρήσει κληρονομιά τους όχι μόνο τις ελληνικές αλλά και τις ρωμαϊκές αρχαιότητες. Είχαν συνειδητή αντίληψη για το προγονικό τους παρελθόν. Συγκέντρωσαν τις αρχαιότητες στο σπίτι του Έλληνα παπά, μαρτυρία που δηλώνει ότι ο παπάς ήταν κρίκος συνοχής για τους κατοίκους, πρόσωπο κύρους και εκφραστής των ιδανικών της εθνότητας, που ήταν αριθμητικά, επικρατέστερη μετά την μουσουλμανική.

Προσθέτει, τέλος, ο Perrot και τα εξής για τις αρχαιότητες στη Δράμα: «τα τουρκικά νεκροταφεία έξω από την πόλη, είναι γεμάτα από στήλες κι άλλα λείψανα με επιγραφές από τις οποίες μερικές έχουν ήδη δημοσιευθεί. Προσεκτικές έρευνες θα έκαναν δίχως άλλο ν' αποκαλύψουν κι άλλες». Από την πληροφορία αυτή, γίνεται φανερό ότι οι αρχαιότητες στην Δράμα και την περιοχή της ήταν διάσπαρτες και βέβαια, καθώς οι καιροί πέρασαν γεμάτοι πολεμικές αναταραχές κι άλλα παρόμοια, δεν έδωσαν τη δυνατότητα για έρευνες, ανασκαφές, συγκεντρώσεις των ευρημάτων, μελέτη και δημοσίευση. Σήμερα προβάλλονται στο νεοορυσταθέν Μουσείο της πόλης ορισμένα περισωθέντα αντικείμενα (μάρμαρα), που δίνουν αμυδρή εικόνα του ιστορικού παρελθόντος της κατά την αρχαιότητα. Ο Perrot δίνει συνοπτικά την εικόνα του ιστορικού παρελθόντος σημειώνοντας: «Μου φαίνεται πιθανό ότι, μέχρι την εποχή της μακεδονικής κατάκτησης, η Δράβησκος (η Δράμα) δεν ήταν παρά ένας θρακικός οικισμός. Οι Έλληνες άποικοι δεν μπορούσαν να εισχωρήσουν με κάποια ασφάλεια τόσο μακριά στο εσωτερικό της χώρας. Αργότερα πρέπει να έγινε εξάρτημα των Φιλίππων...».

Κατά τους βυζαντινούς χρόνους η Δράμα συνδεόταν εκκλησιαστικά με τους Φιλίππους, με επιστασία κληρικού από το κέντρο. Προτού η Δράμα γίνει Αρχιεπισκοπή και μετά Μητρόπολις, της οποίας η ακμή χρονολογείται από τον 13ο αιώνα, εξηρτάτο όχι από ένα επίσκοπο, αλλά μόνο από ένα πρωτοπάπα ο οποίος εξηρτάτο από τους Φιλίππους. Μετά την παρακμή και την πτώση των Φιλίππων η Εκκλησία, που εδέσποζε άλλοτε, θα υπαχθεί στη δικαιοδοσία του Μητροπολίτη Δράμας και η σχέση αυτή θα διατηρηθεί αιώνες π.χ. Φιλίππων και Δράμας Καλλίνικος, Εκκλησιαστική Αλήθεια, 10 (1890) σσ. 156 και 157. Συνεπώς, ο Perrot έχει απόλυτο δίκαιο όταν διατυπώνει την άποψη ότι «η Δράμα έχει αντικαταστήσει τους Φιλίππους ως κέντρο Αρχής».

Γίνεται φανερό ότι η φήμη της Δράμας, ως ανεπτυγμένο κέντρο Αρχής στα μέσα του 19ου αιώνα, ήταν διαδεδομένη στην γειτονική Καβάλα. Η φήμη αυτή οδήγησε τον Perrot να επισκεφθεί την πόλη και να καταγράψει τις εντυπώσεις του στο οδοιπορικό του δημοσίευμα - («Daton, Neapolis. Les ruines de Philippes», *Revue Arheologique* 2 1(1860), σσ. 45-52, 67-77.

Θα ήταν ίσως παράλειψη, αν δεν γινόταν αναφορά στην φιλοξενία που είχε ο Perrot στη Δράμα. Σημειώνει στο τέλος του δημοσιεύματος ότι, κατά την παραμονή του στη Δράμα, φιλοξενήθηκε από τον Tahir Omer Bey, τον νεότερο γιο του Μοχάμετ, που είναι πολύ γνωστός στην Ελλάδα με την ονομασία Δράμαλης πασάς, που χάθηκε στην Πελοπόννησο κατά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας.

Τα δραμινά του Paul Lucas*

Il y a à Dra-ne bien d'antres ruines , qui montrent évidemment qu'autrefois c'étoit une Ville fort considerable. On y voit encore plusieurs grands bassins de l'ancien tems : ils sont pleins d'eau vive , & l'on en remarque les sources dans le lieu même : il y en a deux tout revêtus de marbre. De-là j'entraî dans de vieilles murailles , où étoient autrefois des jardins délicieux. Ensuite je visitai une grande place toute entourée d'amphitheatres : c'étoit là qu'on faisoit autrefois les jeux & les exercices. Il passe dans cette Ville plusieurs petits ruisseaux , dont l'eau est fort claire. Tous les Dimanches il s'y tient un grand

Αυτοέκδοση του 2016. Τυπώθηκε στη Δράμα, στο Τυπογραφείο του Πέτρου Μπότσα.

Paul Lucas

Διάσημος Γάλλος περιηγητής, γεννηθείς εν Rouen τω 1664 και αποθανών εν Μαδρίτη το 1737. Υιός αδαμαντοπώλου, ησχολήθη κατ' αρχάς και αυτός εις το ίδιον επάγγελμα, χάριν δε εμπορίου επεσκέφθη την Ελλάδα, Τουρκίαν, Μικράν Ασίαν και Αίγυπτον. Ευρισκόμενος εν Ελλάδα, εισήλθε εις την υπηρεσίαν των Βενετών του 1688 και έλαβε μέρος εις την πολιορκίαν της Χαλκίδος. Τω 1698 επέστρεψε εις Γαλλίαν συναποκομίζων πολλά αρχαία νομίσματα και διάφορα άλλα πράγματα. Τω 1699 ανεχώρησεν εκ νέου δι' Ανατολήν κατά παραγγελίαν της υψηλοτάτης πριγκιπίσσης περιώδευσε δε την Αίγυπτον, Μπαρμπαριάν, Μ. Ασίαν, Περσίαν και Συρίαν, εκείθεν δε διά Κύπρου, Ρόδου, Χίου, Μυτιλήνης κ.τλ. ήλθε εις Κωνσταντινούπολιν οπόθεν δια θαλάσσης, δια των Ιονίων νήσων και της Μεσσηνίας επέστρεψεν εις Μασσαλίαν. Κατά το ταξείδιον τούτο περι-συνέλεξεν αρκετάς αρχαιότητας, τας οποίας όμως έχασεν εν μέρει μεν εν Βα-γδάτη, εν μέρει δε κατά τον πλούν υπό πειρατών. Επιστρέψας εις Παρισίους τω 1703 ωνομάσθη τω 1704 antiquaire του Λουδοβίκου ΙΔ', όστις απέστειλεν αυ-τόν εκ νέου εις την Ανατολήν προς περισυλλογήν αρχαιοτήτων. Κατά το ταξεί-διον τούτου περιώδευσεν εκ νέου την Ελλάδα, Μακεδονίαν, Μικράν Ασίαν και Αφρικήν περισυλλέγων αρχαιότητας, μέρος όμως των οποίων έχασεν επίσης. Επιστρέψας τω 1708, απεστάλη εκ νέου τω 1714 και τω 1723, τω 1737 ήλθεν εις Ισπανίαν, όπου και απέθανεν εν Μαδρίτη. Τα των ταξιδίων αυτού εξέθεσεν εις τρία έργα εκδοθέντα κατά τα διαλείμματα των ταξιδίων του. Το δεύτερον υπό τον τίτλον *Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du Roi dans la Grèce, l'Asie mineure, la Macedoine et l'Afrique*. Α' Amsterdam 1714 εις δύο τόμους. Ο Lucas παρά την ευπιστίαν αυτού, δια την οποίαν εθεωρήθη ως ψευδολόγος, εί-ναι αξιόλογος περιηγητής και παρέχει δια την Ελλάδα και την Ανατολήν πο-λυαριθμούς αξιολόγους πληροφορίας.

Αργέντης, Φιλ.-Κυριακίδης, Στ., *Η Χίος παρά γεωγράφοις, και περιηγηταίς*, Αθήνα 1946, τ. Β' σ. 631.

Σημειώσεις:

1. Στις 12 Ιουνίου του 1706 ο Γάλλος περιηγητής Paul Lucas επισκέφθηκε τη Δράμα: Ενθουσιασμένος απ' ό,τι είδε στην πόλη σημειώνει επιγραμματικά: «εί-ναι μια πολύ όμορφη πόλ» (mais fort jolie).
2. Είδε τα τείχη (citadelle) και συμπέρανε ότι άλλοτε θα έπρεπε να ήταν σπουδαία και από τα πιο ισχυρά.

3. Πήγε στην εκκλησία της πόλης και, συγκρίνοντάς την προφανώς με τις εκκλησίες της Γαλλίας επιβλητικές και καταστόλιστες, τη θεώρησε φτωχή και κακώς συντηρημένη και όμως, σημειώνει, είναι μια αρχιεπισκοπή.

4. Μετά πήγε σ' ένα πύργο. Εκεί υπήρχαν μάρμαρα με επιγραφές, αλλά στον πύργο κατοικούσε ένας Τούρκος δεισιδαίμονας, που έκανε το παν για να τον εμποδίσει να πλησιάσει. Προφανώς από το γεγονός αυτό επηρεασμένος σημειώνει στον χάρτη που υπάρχει στο *Οδοιπορικό* του: «Drame ou il y a beaucoup de ruines et d' inscriptions.

5. Διατυπώνει επιπρόσθετα τη γνώμη ότι η Δράμα υπήρξε κάποτε σπουδαία πόλη (un ville fort considerable). Αναφέρεται σε μια μεγάλη πλατεία περιτριγυρισμένη από αμφιθέατρα. Δεν επιμένει περισσότερο στην περιγραφή τους για τα αμφιθέατρα εκείνα, ώστε να δώσει μια σαφέστερη εικόνα για το είδος τους και τον προορισμό τους.

Περί τα μέσα του 17ου αιώνα, τη Δράμα επισκέφθηκε ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί. Κάνει και αυτός λόγο για τα αμφιθέατρα, που τον εντυπώσιασαν. Εύκολα μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα αμφιθέατρα που είδε ο Lucas παρέμεναν τα ίδια με εκείνα που είδε ο Τσελεμπί.

6. Και το σπουδαιότερο, σημειώνει την ύπαρξη ωρολογιού στην πόλη, που εδέσποζε τότε σ' όλο το μήκος και το πλάτος της πεδινής χώρας σημαίνοντας τις ώρες. Το ρολόγι εκείνο φερμένο από τη Γαλλία από τους Σταυροφόρους της Δ' Σταυροφορίας στήθηκε στο πιο ψηλό σημείο των βυζαντινών τειχών της Δράμας και ήταν αξιοπαρατήρητο κόσμημα για την πόλη πολλούς αιώνες.

7. Ενδιαφέρον πολύ έχει η αναφορά του Lucas για μια προτομή που είδε, όταν επισκέφθηκε την εκκλησία των Ελλήνων. Είναι η προτομή μεγάλης ομορφιάς, σημειώνει, και θα ήθελε να την αγοράσει, αλλά ο επίσκοπος έλειπε από τη Δράμα και είχε τη λύπη, στο τέλος, να την αφήσει για ένα άλλο ταξίδι.

Ο Γάλλος περιηγητής Cousinéry (1747-1833) κατά την επίσκεψή του στη Δράμα σημειώνει αντιγράφοντας περίπου τον Paul Lucas: «πριν μπω στην εκκλησία, που δεν είναι αντάξια του επισκοπικού αξιώματος, παρατήρησα... ένα ωραίο γλυπτό της αρχαιότητας... και αναγνώρισα την προτομή του Καρακάλλα». Η αναφορά αυτή του περιηγητή Cousinéry δείχνει δύο πράγματα:

α) Η προτομή που είδε ο P. Lucas το 1706 στην εκκλησία των Ελλήνων στη Δράμα υπήρχε στην ίδια θέση κατά τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα και β) κάνει φανερό το μεγάλο ενδιαφέρον των Γάλλων αρχαιόφιλων για αντικείμενα αρχαιολογικής αξίας που φρόντιζαν να τα οικειοποιηθούν με κάθε τρόπο. Ο Paul Lucas δεν ξαναήρθε στη Δράμα ούτε ο Cousinéry, η προτομή όμως εκείνη κατά παράδοχο τρόπο βρέθηκε αργότερα στο Παρίσι και σήμερα εκτίθεται στο περιώνυμο μουσείο του Λούβρου. Και δεν είναι ο Ηρακλής που υπέθεσε ο P. Lucas, αλλά ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Καρακάλλας (188-217 μ.Χ.)

Μετάφραση των δραμινών από το Οδοιπορικό του P. Lucas

«Ξεκινήσαμε μόλις χάραξε. Περπατήσαμε το διάστημα τεσσάρων ωρών μέσα από δύσβατα βουνά γεμάτα γκρεμούς. Φτάσαμε στην όχθη του Νέστου και τον περάσαμε με μια βάρκα. Όλη την υπόλοιπη μέρα περπατήσαμε μέσα σε μια πεδιάδα που μας οδήγησε στη Δράμα. Η πόλη αυτή είναι μικρή αλλά πολύ όμορφη (*mais fort jolie*). Βλέπει κάποιος επτά τζαμιά με μιναρέδες. Υπάρχει επίσης ένα φρούριο (*citadelle*), που φαίνεται ότι άλλοτε ήταν σπουδαίο και από τα πιο ισχυρά, αλλά παραμέλησαν τις επισκευές του και πέφτει τώρα σε ερείπια απ' όλες τις πλευρές.

Οι Έλληνες έχουν στη Δράμα μια εκκλησία πήγα να την ιδώ. Είναι φτωχιά και κακώς συντηρημένη και όμως είναι μια Αρχιεπισκοπή. Αλλά γνωρίζει κανείς ότι στην Ελλάδα, προς το παρόν τουλάχιστον, οι εξουσίες είναι ελάχιστα σπουδαίες για το εισόδημά τους. Παρατήρησα σ' αυτήν την εκκλησία μια προτομή του Ηρακλή μεγάλης ομορφιάς. Είναι από έξοχο λευκό μάρμαρο και χρησιμεύει για βάση σ' ένα στύλο ξύλινο, που στηρίζει μια στοά. Περισσότερο από το μισό είναι θαμμένος και σκεπασμένος με χώμα. Θα το αγόραζα οπωσδήποτε, εάν ο Επίσκοπος ήταν στην Δράμα, αλλά κατά την απουσία του κανείς δεν τολμά να εγγίσει την εκκλησία του. Στο τέλος είχα τη λύπη να το αφήσω, θα είναι για κανένα άλλο ταξίδι.

Από εκεί πήγα να ιδώ ένα παλιό πύργο, που είναι ακόμα σε καλή κατάσταση. Είναι κτισμένος με τις ωραιότερες οικοδομικές πέτρες. Υπάρχουν πολλά μάρμαρα με επιγραφές, που θα μας έδιναν αναμφίβολα κάποια γνώση για την ιστορία της Δράμας ή για τους πολέμους των γύρω περιοχών, αν θα είχα μπορέσει να τις αντιγράψω. Αλλά κατοικούσε στον πύργο ένας Τούρκος δεισιδαίμονας, που έκανε το παν για να με εμποδίσει. Ισχυριζόταν ότι υπήρχε στον πύργο ένας θησαυρός και ότι οι επιγραφές έδειχναν το μέρος όπου θα μπορούσε κάποιος να τον βρει. Είναι μια μανία που καταλαμβάνει τα πνεύματα των περισσότερων Τούρκων, ακόμα και των Χριστιανών αυτού του τόπου. Τα γράμματα που δεν γνωρίζουν να διαβάσουν ή που δεν καταλαβαίνουν υποκρύπτουν κάποιο θησαυρό ή την φιλοσοφική πέτρα. Έτσι μόνο με επιδεξιότητα και μερικές φορές εκτεθειμένος κάποιος σε χίλιους κινδύνους αποσπά τέσσερις σειρές απ' αυτές, που νομίζουν πως είναι ικανές να τους δώσουν μεγάλα πλούτη και εν τούτοις ούτε ένας από αυτούς δεν έχει την νοημοσύνη να τις χρησιμοποιήσει. Μάταια πρόσφερα χρήματα στον Τούρκο θυρωρό. Ήταν πεπεισμένος ότι έδινά λίγα, για να πάρω πολλά και ο φόβος ότι δεν θα τον έδινά μερίδιο, αν και δεν παράλειψα να του υποσχεθώ όλο το ποσό, τον εμπόδισε να μου δώσει κάτι.

Υπάρχουν στη Δράμα και άλλα πολλά ερείπια που δείχνουν ολοκάθαρα ότι κάποτε υπήρχε μια σπουδαία πόλη (*un ville fort considerable*). Βλέπει κάποιος ακόμη πολλές δεξαμενές του παλιού καιρού· είναι γεμάτες νερό και οι πηγές

τους βρίσκονται στο ίδιο μέρος. Δύο από αυτές είναι επενδυμένες με μάρμαρο. Από εκεί μπήκα σε παλαιά τείχη, που υπήρξαν άλλοτε κήποι τερπνοί (delicieux).

Τέλος επισκέφτηκα μια μεγάλη πλατεία περιτριγυρισμένη με αμφιθέατρα. Εκεί έκαμιναν άλλοτε αγώνες και ασκήσεις. Την πόλη αυτή την διασχίζουν πολλά ρυάκια με καθαρό νερό. Κάθε Κυριακή γίνεται εκεί ένα παζάρι, όπου πουλιέται κάθε είδος εδώδιμου. Υπάρχει ακόμη ένα ρολόγι που χτυπά τις ώρες όπως στην Φιλιππούπολη.

Έτσι μπορεί να κρίνει κάποιος από την περιγραφή αυτή ότι η Δράμα είναι μια πόλη αξιολάμπη και εφοδιασμένη με τ' απαραίτητα. Γι' αυτά της τα πλεονεκτήματα αυξάνει ο πληθυσμός και, παρά το γεγονός ότι πολλά μέρη της πόλης καλύπτονται από ερείπια, η πόλη δεν φαίνεται να φθίνει. Αγόρασα μερικά νομίσματα και βρήκα δύο επιγραφές, που μπορεί κάποιος να τις διαβάσει στο τέλος».

Ο Paul Lucas επισκέφθηκε τα βυζαντινά τείχη της Δράμας και σημειώνει: «έχει (η πόλη) κάστρο, που φαίνεται να ήταν άλλοτε σημαντικό και από τα πιο ισχυρά. Το έχουν όμως παραμελήσει και από παντού γκρεμίζεται σε ερείπια». Αφημένο στην εγκατάλειψη αιώνες, περιφρονημένο, δεν άντεξε στο πλήγμα του πανδαμάτορα χρόνου. Στη φωτογραφία (1952) εικονίζεται τμήμα της βόρειας πλευράς του κάστρου.

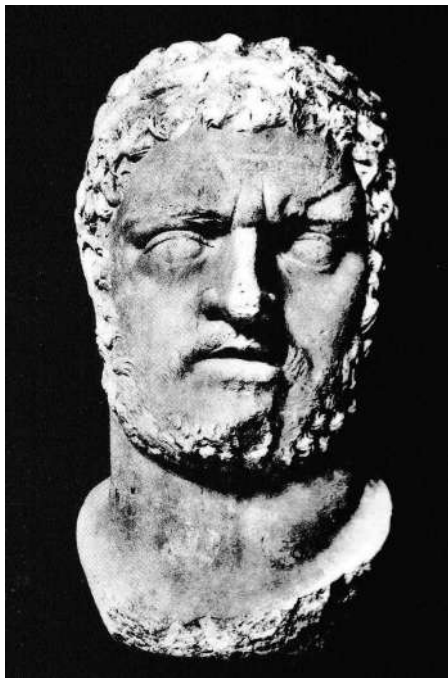
Στο στίγμα όπου η Δράμα σημειώνεται: Drame ou il y a beaucoup de ruines et d'inscriptions. Ο χάρτης περιλαμβάνει εκτεταμένες περιοχές, είναι όμως απορίας άξιον πως και γιατί ο Lucas επισημοποίησε μόνο τη Δράμα κάνοντας τούτη την αδρή αναφορά. Αναμφίβολα δεν μπορεί να ήταν το γεγονός τυχαίο.

Κατά τον ιατρό Σταύρο Μερτζίδη, τα τείχη της Δράμας οικοδομήθηκαν τον 5ο αιώνα ή κατά τους χρόνους του Ιουστινιανού. Νεότερος ερευνητής τοποθετεί την οικοδόμησή τους σε εποχή από τον 3ο αιώνα κι ως το τέλος τον 6ου αιώνα. Ένας άλλος ερευνητής μεταθέτει το όριο δόμησης στον 9ο αιώνα. Δυο μελετητές αρχαιολόγοι θεωρούν τον 11ο αιώνα ως όριο δόμησης. Τέλος ο Lemerle κάνει λόγο για τη αρχή του 13ου αιώνα. Οι μελέτες αυτές και οι ποικίλες απόψεις που διατυπώθηκαν δεν οδήγησαν σε συγκεκριμένη και οριστική λύση.

Η κοινή γνώμη στη Δράμα ονομάζει τα τείχη «βυζαντινά» και ξεκινάει από τον σταυρό με πλίνθους, που υπάρχει στην βόρεια εξωτερική πλευρά και μαρτυρεί τον βυζαντινό τους χαρακτήρα. Η ακριβής χρονολογική τους προσέγγιση δεν φαίνεται να είναι εφικτή.

Το κάστρο της Δράμας παραμένει εμπρός μας ερειπωμένο, χωρίς την απαιτούμενη φροντίδα συντήρησης και προβολής, βουβός μάρτυρας μιας εποχής άγνωστης, που ήταν γεμάτη από κινδύνους και απειλές εισβολών. Άλλωστε και η επιβλητική όψη του κάστρου μαρτυρεί και τον λόγο για τον οποίο οικοδομήθηκε και δεν είναι άλλος από τους κινδύνους εχθρικών εισβολών.

TÊTE DE CARACALLA (DRAMA).

Ο P. Lucas σημειώνει στο Οδοιπορικό του ότι είδε στην εκκλησία των Ελλήνων στη Δράμα την προτομή του Ηρακλή. Στο μουσείο του Λούβρου υπάρχει προτομή από τη Δράμα του Ρωμαίου αυτοκράτορα Καρακάλλα (188-217 μ.Χ.). Αναμφίβολα πρόκειται για τον Ηρακλή, που είδε ο Lucas στη Δράμα. Άγνωστο πώς η προτομή εκείνη βρέθηκε στο Παρίσι και κοσμέι το περιώνυμο μουσείο με την ένδειξη TÊTE DE CARACALLA (DRAMA).

198 *Voyage dans l'Asie mineure*,
 viere de *Carafou*, nous la passâmes dans une
 chaloupe; & nous marchâmes le reste de la
 journée dans une large plaine, qui nous con-
 duisit jusqu'à *Drame*.

Cette Ville est petite, mais fort jolie. L'on
 y voit sept Mosquées à Minarets. Il y a
 aussi une Citadelle, qui paroît avoir été au-
 trefois considérable & des plus fortes. mais
 on en a négligé les reparations: & elle tom-
 be à présent en ruine de tous côtez. Les
 Grecs ont une Eglise à *Drame*. Je fus la
 voir; elle est pauvre & assez mal entretenue;
 c'est pourtant un Archevêché; mais on sait
 qu'en Grèce, à présent du moins, les digni-
 tez sont peu considérables pour leur revenu.
 Je remarquai dans cette Eglise un buste d'Hér-
 cule d'une grande beauté. Il est d'un Mar-
 bre blanc exquis, & sert de pied d'estal à un
 pilier de bois, qui soutient une gallerie. Plus
 de la moitié est enfouis, & couverte de ter-
 re: ce qui paroît me fait répondre du reste.
 Je l'aurois assurément acheté, si l'Arche-
 vêque avoit été à *Drame*; mais en son ab-
 sence personne n'osoit toucher à son Eglise:
 ainsi j'eus le chagrin de l'y laisser. Ce sera
 pour quelqu'autre voiage.

De-là j'allai voir une Tour ancienne, qui
 est encore en son entier: elle est bâtie de pier-
 res de taille les plus belles. Il y a plusieurs
 marbres avec des Inscriptions, qui nous se-
 roient sans doute donné quelque connois-
 sance de l'histoire de *Drame*, ou des gouverneurs de
 ces provinces, si j'avois pu les copier: mais
 la Tour étoit habitée par un Turc supersti-

tieux; c'en fut assez pour rendre mes desirs inutiles. Il prétendoit qu'il y avoit dans sa Tour un trésor, & que les Inscriptions enseignoient l'endroit où on le pourroit trouver. C'est une manie qui a infatué les esprits de la plupart des Turcs, & même des Chrétiens de ce pays-là: des Lettres qu'ils ne sauroient lire ou qu'ils n'entendent point, marquent un trésor & la pierre Philosophale; aussi n'est-ce que par adresse, & quelquefois en s'exposant à mille dangers, qu'on arrache quatre lignes qu'ils croient capables de leur donner de grandes richesses, & dont cependant pas un d'eux n'a l'industrie de se servir. Ce fut en vain que j'offris de l'argent au Concierge Turc. Il s'étoit persuadé que je donnerois peu pour avoir beaucoup; & la peur que je ne lui en fîsse aucune part, quoique je ne manquasse pas même de lui promettre le tout, l'empêcha de me rien accorder.

Il y a à Drane bien ~~d'autres~~ ruines, qui montrent évidemment qu'autrefois c'étoit une Ville fort considérable. On y voit encore plusieurs grands bassins de l'ancien tems: ils sont pleins d'eau vive, & l'on en remarque les sources dans le lieu même: il y en a deux tout revêtus de marbre. De-là j'entraî dans de vieilles murailles, où étoient autrefois des jardins délicieux. Ensuite je visitai une grande place toute entourée d'amphithéâtres: c'étoit là qu'on faisoit autrefois les jeux & les exercices. Il passe dans cette Ville plusieurs petits ruisseaux, dont l'eau est fort claire. Tous les Dimanches il s'y tient un grand

Δυο σελίδες από την έκδοση του 'Αμστερνταμ (1714) του Οδοιπορικού του Paul Lucas, όπου και οι σχετικές αναφορές για τη Δράμα.

Τα δραμινά του Εβλιά Τσελεμπή (1611-1680)

Αυτοέκδοση του 2016. Τυπώθηκε στη Δράμα, στο Τυπογραφείο του Πέτρου Μπότσα.

Ανιστόρητος και αγεωγράφητος ήταν ο Τούρκος συγγραφέας του πασίγνωστου Οδοιπορικού συγγράμματος, Εβλιά Τσελεμπί. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη την 25η Μαρτίου του 1611 και οι γονείς του ήταν άτομα συγγενικά ανθρώπων της εξουσίας με μεγάλο δημόσιο κύρος. Σπούδασε Θεολογία και μπορούσε να απαγγέλει από στήθους το Κοράνιο μέσα σε 7-9 ώρες. Από την μεγάλη του επιθυμία για αποδημίες και ταξίδια δίκαια κρίθηκε άξιος της επωνυμίας σεγιάχ (περιηγητής, οδοιπόρος). Επί 40 χρόνια οδοιπορώντας αδιάκοπα διέδραμε ολόκληρη την τότε Τουρκία και ευρωπαϊκές χώρες. Τις πλουσιότερες αναμνήσεις του τις περιέλαβε στο 10τομο εκτενές *Οδοιπορικό* του, που συνέταξε με βάση σημειώσεις που κράτησε. Πέθανε στην Κωνσταντινούπολη το 1680.

Ο Εβλιά καλείται Τσελεμπί, δηλαδή μορφωμένος, πεπαιδευμένος. Γενικά, η λέξη «Τσελεμπί» σημαίνει ευγενής, κύριος.

Εκτός από το ανιστόρητο και αγεωγράφητο, ο Εβλιά είναι πολύ νόστιμος στις ετυμολογίες του: Δύο βασιλείς, ο Δήμο και ο Τόκα, έκτισαν το Διδυμότειχο. Τη Θεσσαλονίκη έκτισε ο Σελενίκ, γιος του Σολομώντος. Ο βασιλιάς της Αησόφ, έκτισε την Αγία Σοφία. Από τους δύο αδελφούς του ο Αϊνέρος έγινε μοναχός και ίδρυσε το Άγιο Όρος. Ο Σιδηροκάψα ίδρυσε τη γνωστή πόλη του σιδήρου. Ο Εβλιά, με έντονη τη ροπή του προς τις ηδονές και τις απολαύσεις, έβλεπε παντού ωραίους νέους ερωτύλους, ακόμα και στα Μετέωρα, στο Άγιο Όρος, στην Πεντέλη και στον Άγιο Νίκωνα της Σπάρτης. Ήταν απερίγραπτα αισχρόλογος. Η μετά των Αθιγγάνων της Κομοτηνής συνομιλία του, που χωρίς αιδώ την κατέγραψε, είναι ξετσίπωτο αφήγημα και δεν μεταφράζεται.

Γενικά πολλά είναι τα περίεργα και ανακριβή που αναγράφονται στο Οδοιπορικό του Εβλιά Τσελεμπί. Αυτό όμως δεν εμπόδισε ένα από τους πλέον ικανούς μελετητές του, τον Hammer να ονομάσει έναν τέτοιο συγγραφέα «μέγιστο των Οθωμανών περιηγητών» (*der grösste der osmanischen Reisenden*). Κατά την περίοδο της μεγάλης πολιτικής και στρατιωτικής ακμής των οθωμανών Τούρκων, σημειώθηκε και κάποια αξιολογή λογοτεχνική άνθιση. Δηλαδή, κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, οι Τούρκοι καλλιέργησαν μεταξύ των άλλων ειδών του λόγου και το Οδοιπορικό.

Εμάς τους Έλληνες ενδιαφέρει ο Η' τόμος, όπου ο Εβλιά περιγράφει το ταξίδι του από την Κωνσταντινούπολη στην Κρήτη, ταξίδι κατά το οποίο επισκέφτηκε τη Θράκη, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια, την Αττική, την Πελοπόννησο και μερικά νησιά. Στο παρόν τεύχος περιέχονται οι μνήμες του Εβλιά από την επίσκεψή του στην πόλη της Δράμας (Μετάφραση Νικηφ. Μοσχοπούλου, «Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπί»,

E.E.B.Σ. 15 (2939), σσ. 149-155). Τα βιογραφικά του Εβλιά Τσελεμπί ελήφθησαν από δημοσίευμα του περιοδικού *Ελληνικά* 4 (1931).

...την πόλιν-σταθμόν Ντοζάτ (Δοζάτον), επίγειον παράδεισον¹.

Είναι παραδείσιος πόλις εντός του καζά της Δράμας, εις την πεδιάδα της Δράμας, κατάφυτος εξ αμπέλων, με 300 οικίας, εν τζαμίον, εν μεστζίτιον, ένα λουτρώνα, χάνια τινά και μερικά πρατήρια. Το κλίμα της είναι υπέροχον, τα δε κτίριά της ωραία. Είναι τόπος εύφορος. Έδρα ναΐπη (ιεροδίκου) και βακουφικής υπηρεσίας. Εγώ² δεν είδον καθόλου τα μέρη ταύτα, αλλά μεταβαίνων από πόλεως εις πόλιν, ότε μεν προς Β. ότε δε προς Ν. προς Α. ή προς Δ., ετράπην πάλιν προς Β., διελθών δε διά του χωρίου Τσατάλτζα έφθασα εις την 6 ώρας από της Καβάλλας απέχουσαν.

...Δράμαν (Ντιράμα)

Είναι συμπαθής πολίχνη κείμενη εντός του Καζά Δράμας, παρά τους πρόποδας του όρους...³

Αι προσόψεις όλων των ευαγών καθιδρυμάτων της είναι εστραμμέναι προς τον «κυμπλέ⁴...». Έχει 360 εν συνόλω κεραμοσκεπείς οικίας, τέσσαρα μιχράπ (ευκτηρίους βωμούς). Το τζαμίον της διατηρείται καλώς. Έχει ένα μεδρεσέ (ιεροδιδασκαλείον), μίαν σχολήν, ένα τεκκέν (μοναστήριον δερ-βισών), ένα λουτρώνα, δυο χάνια. Πλείσται όσαι είναι αι άμπελοι και οι κήποι της. Η βαμβακο-παραγωγή της είναι άφθονος, ως εκ τούτου δε όλοι οι κάτοικοι της υφαίνουν ύφασμα σκηνης. Εντεύθεν αποστέλλεται το σκηνόπανον εις ολόκληρον την οθωμανικήν Αυτοκρατορίαν. Το κλίμα της είναι λαμπρόν καί ως εκ τούτου ο ωραιόκοσμος της⁵ είναι πολύς. Εκείθεν μετέβην εις:

...την κοιλάδα τής Δράμας, ήτοι το φρούριον τής Δράμας.

Είναι και τούτο εν των θερέτρων του Φιλίκου και του Έλληνος Αλεξάνδρου. Του επιγείου τούτου παραδείσου το ελληνικόν όνομα είναι Δυράμα (Ντυράμα). Εκυριεύθη εκ των χειρών των άπιστων Ελλήνων και Βουλγάρων το 787^{ον} έτος

¹ Ο Εβλιά γράφει «μπάγ-ερέμ». «Ερέμ» είναι το όνομα θρυλικού κήπου εν Συρία η Αραβία. Διά δε του «Μπάγ-ερέμ» υποδηλούσιν οι Τούρκοι ποιηταί τον επίγειον παράδεισον.

² Ο Εβλιά γράφει «ο πτωχός».

³ Το όνομα του όρους λείπει εκ του πρωτοτύπου.

⁴ «Κυμπλέ» λέγεται το μέρος προς το οποίον στρέφονται οι Μουσουλμάνοι προσευχόμενοι, όπερ είναι η ιερά των πόλις Μέκκα, άρα προς Ν.

⁵ Εις εν χειρόγραφον γράφεται «μαχμπούπ» (γένους αρσενικού), εις άλλο «μαχμπουμπέ», (θηλυκού).

της Εγείρας (=1384)⁶, κατά την βασιλείαν του Σουλτάνου Γαζή Μουράτ Α΄ του Χουδαβεντιγκιάρ⁷ υπό του Γαζή Εβρενός. Κείται εις το εγιαλέτιον⁸ της Ρούμελης, εντός τής διοικήσεως (σαντζακίου)... είναι δε βοεβοδαλίκιον (υποδιοίκησις). Αποτελεί δικαστικήν περιφέρειαν καζά (δηλαδή καδή, ήτοι ιεροδίκου) με βαθμόν μισθοδοσίας 150 άσπρων. Η περιοχή τού ναχιέ (δήμου) αριθμεί... χωρία. Είναι υποδιοίκησις εκτάκτως εύφορος, διότι οι ραγιαδες του (οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι) είναι άνθρωποι πλούσιοι⁹, πιστοί εις τον ιερών νόμον (σερί). Έχει σείχ-ουλ-ισλάμην (θρησκευτικόν αρχηγόν των μουσουλμάνων), νακίμπ-ουλ-εσράφ (αντιπρόσωπον των σεριφών, ήτοι ηγεμόνων της Μέκκας), κεχαγιάγερή (αξιωματικόν) των σιπαχήδων και αρχηγών τών γενιτσάρων της πόλεως¹⁰, ναίτην (ιεροδίκην) της πόλεως, άρχοντα της πόλεως κεχαγιάν (δήμαρχον ή αγορανόμον) καί αγάν επί των φόρων (οικονομικόν έφορον). Πλείστοι όσοι είναι οι αϊάνηδες (μουσουλμάνοι πρόκριτοί) της... Εις το πρανές του λόφου, εντός συνηρεφούς δάσους, υπάρχει τετράγωνον λιθόκτιστον κτίριον. Είναι ηρειπωμένον φρούριον, έχον περίμετρον 2.000 βημάτων. Δεν έχει ντιζντάρην (φρούραρχον), ούτε στρατιώτας, ούτε πυρομαχικά. Έχει όμως δυο πύλας, ων η μία εστραμμένη προς Α. και η άλλη προς Δ. Εντός του περιβόλου του φρουρίου υπάρχουν 200 εν συνόλω μικροί κεραμοσκεπείς, λιθόκτιστοι οικίαι με κήπους¹¹. Δεν έχει από το εν μέρος χάνδακα. Έχει διακόσμητον τζαμίον, λεγόμενον «τζαμίον του βέη» (μπέη-τζαμισί). Τούτου η ενορία είναι ελαχίστη.

...Περί το «βάρος» (της έξω του φρουρίου πόλεως) Δράμας.

⁶ Κατ' άλλο χειρόγραφον 861 (1457 ;) και κατ' άλλο 872 (1468 ;). Και αι μεν δύο αύται χρονολογίαι είναι ασφαλώς εσφαλμέναι, διότι η Δράμα δεν κατελήφθη μετά την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως, αλλά πολύ προ ταύτης. Αλλά και η ως ορθή εις το κυριώτερον χειρόγραφον φερομένη χρονολογία (787, ήτοι 1385) είναι μακράν της αληθείας, διότι, ως γενικώς είναι δεκτόν, την Δράμαν εκυρίευσαν οι Τούρκοι επί Μουράτ Α΄. το 1373, ότε κατεκτήθη ολόκληρος η μακεδονική αύτη περιοχή μέχρι Βερροίας, Κιουστεντίλ και μέχρι Σαμακοβίου. Όστε και ενταύθα ο Εβλιά ελέγχεται αχρονολόγητος.

⁷ Η λέξις Χουδαβεντιγκιάρ παράγεται εκ της περσικής «χουδαβέντ» (=κύριος), σημαίνει δε «μονάρχης», «ηγεμών», «αρχηγός». Εδόθη ως τίτλος (κοσμητικόν επίθετον) εις τον σουλτάνον Μουράτ Α΄ (τόν Αμουράτην) και εκ τούτου ως τοπωνύμιον εις την γενικήν διοίκησιν (βιλαγέτιον) Προύσης, της οποίας ο Μουράτ εχρημάτισε γενικός διοικητής, ότε ήτο διάδοχος του θρόνου.

⁸ Όπως ωνομάζοντο παλαιότερον τα βιλαγέτια, όντα όμως μεγαλύτερα τούτων.

⁹ Ο Εβλιά γράφει «μπάϋ», το οποίον σημαίνει άνθρωπος εύπορος, άρχηγος. Είναι αρχαία τουρκική λέξις, ήτις αντικατέστησεν εις την μετακεμαλικήν (σημερινήν) τουρκικήν το «εφέντη» με την σημασίαν τού «κύριος». Το «μπάϋ» υπάρχει και εις την παλαιάν βουλγαρικήν (π. χ. Μπάϋ-Γκάνιο).

¹⁰ Εδώ ο Εβλιά μεταχειρίζεται τον εν τη διοικητική γλώσση ανύπαρκτον όρον «τατζντάρ», όστις σημαίνει κυριολεκτικώς «ο φέρων το στέμμα», ο ηγεμών και δίδεται μόνον εις τους ηγεμόνας. Μετεφφράσαμεν «άρχων», μη γνωρίζοντες ποίον διοικητικόν υπάλληλον η προύχοντα εννοεί ο περιηγητής μας.

¹¹ Εις άλλο χειρόγραφον φέρεται «χωρίς κήπους».

Έχει επτά εν συνόλω συνοικίας. Πρώτον η συνοικία (μαχαλάς)... με 600 εν συνόλω καλώς διατηρουμένας μεγάλας λιθίνους¹² ανωγείους και κατωγείους οικίας, με κήπους και αμπελώνας. Έχει 12 εν συνόλω σουλτανικά τζαμιά και άλλα. Πρώτον εντός της αγοράς είναι τό παλαιόν τζαμίον του σουλτάνου Βαγιαζίτ Βελή¹³, θεοπειθής ευκτήριος οίκος παλαιού ρυθμού. Εκτός τούτου υπάρχει το «Μολλά-τζαμίσί», το «Ακ-Μεχμετ-αγά-τζαμίσί», το «Μπουγιούκ-Τεκκέ-τζαμίσί», τό «Κιουτσούκ-Τεκκέ-τζαμίσί», εκτός δε τούτων 7 συνοικιακά μεστζίτια, 2 δημόσια ιεροδιδασκλήρια (μεδρεσέδες), 3 γραμματοδιδασκαλεία, 2 τεκκέδες δερβισών, 10 μικρά χάνια, εις λουτρών, εις χείμαρρος (ντερέ) με κοίτην λιθόστρωτον χωρίζων την πόλιν εις δύο. Επ'αυτού υπάρχουν γέφυραι. Παρά τας όχθας του λιθοστρώτου τούτου χείμαρρου υπάρχουν 300 μαγαζεία. Δεν έχει όμως λιθόκτιστον βεξεστένιον (εστεγασμένην αγοράν). Κάποτε ο χείμαρρος ούτος, ενούμενος θορυβωδώς με τον ένδον ρέοντα ποταμόν Μπερνάν¹⁴, κατακλύζει και παρασύρει τα πρατήρια ταύτα, τα οποία πάλιν κτίζονται. Εντός της αγοράς ταύτης υπάρχει παράδοξος υψηλός ξύλινος πύργος ωρολογίου, του κώδωνος του όποιου ο ήχος ακούεται εις ικανήν απόστασιν.

...Περί του θαυμασίου κέντρου αναψυχής.

Εν μέσω της πόλεως Δράμας, έμπροσθεν του παλαιού τζαμιού (Εσκή-τζαμί), υπάρχει μεγάλη δεξαμενή αποτελούσα κέντρον συναθροίσεως. Είναι δεξαμενή αχανής, μαγαλιτέρα και βαθυτέρα της του Σαφί (Chaf'i)¹⁵, μαγαλιτέρα ακόμη και της του εις το θρησκευτικόν δόγμα του Χανεφί¹⁶ ανήκοντος Νουουμάν-μπέν-Σαμπίτ. Τοιάυτη δεξαμενή, τοιούτος τόπος αναψυχής, δεν υπάρχει ούτε εις την Ρούμελην (την χώραν των Ρωμαίων), ούτε εν Περσία, ούτε εις το Μπάλχ¹⁷, ούτε εις την Βουχάραν, ούτε εις το Χορασάν¹⁸, ούτε εις την Γερμανίαν. Από εκατόν πηγάς αναβρύνουσιν ύδατα καθάρια και διαυγή ως κρύσταλλος, ρέοντα εκ της μεγάλης δεξαμενής εις μικροτέρας. Το εξ εκάστης των παραδεισίων τούτων πηγών αναβρύνον ύδωρ είναι ποτόν ηδύ και τόσον ψυχρόν, ώστε ο άνθρωπος δεν δύναται να το πίνη εν ανέσει τον μήνα Ιούλιον. Πέριξ των μεγάλων τούτων δεξαμενών υπάρχουν παντοειδή ανάκλιντρα, πλείστοι όσοι

¹² Το διωρόφους εννοεί ανωγείους και κατωγείους.

¹³ Ούτω καλείται Βαγιαζίτ ο Β' (1481-1512).

¹⁴ Κατ' άλλην γραφήν «πρινάρι, ήτοι δρυς».

¹⁵ Ο Σαφί (Chaf'i) είναι εις των τεσσάρων ιμαμών (μεγάλων ιερονομοδιδασκάλων και θεολόγων) της μουσουλμανικής θρησκείας, οίτινες είναι οι ιδρυταί των τεσσάρων ορθοδόξων δογμάτων του ισλαμισμού.

¹⁶ Έτερος των τεσσάρων ιμαμών του ισλαμισμού, ιδρυτής του δόγματος των Χανεφιτών, όπερ πρεσβεύουν οι Τούρκοι και οι Άραβες.

¹⁷ Πόλις του Αφγανιστάν, τα αρχαία Βάκτρα. Ίσως εννοεί συνεκδοχικώς ολόκληρον το Αφγανιστάν.

¹⁸ Το βορειοανατολικόν τμήμα της Περσίας, περιλαμβάνον την αρχαίαν Παρθίαν, Αριανήν και Μαργιανήν.

υπόγειοι θαλαμίσκοι και καλλιτεχνικώς διακόσμητα, ποικιλόχρωμα κελλία. Εντός της μεγαλειτέρας των δεξαμενών χωρούν πεντακόσια πρόσωπα. Το ύδωρ φθάνει μέχρι των μαστών του ανθρώπου. Το εσωτερικόν της δεξαμενής και αι εξωτερικάί πλευραί της είναι ολόκληροι εστρωμένοι με λευκότατον μάρμαρον. Εις την εκ των τεσσάρων πλευρών περιβάλλουσιν την δεξαμενήν ταύτην κοιλάδα, υπάρχουν πλάτανοι και άλλα παχύσκια δένδρα, υπό την σκιάν των οποίων, ομοίαν προς την του φοίνικος (χουμά)¹⁹, ο ήλιος ουδεμίαν απολύτως ασκεί επίδρασιν, διότι όλα τα δένδρα ταύτα είναι πανύψηλοι πλάτανοι θεόπλαστοι, εις τους υψηλούς κλάδους των οποίων εμφωλεύουν χιλιάδες χιλιάδων ποικιλοχρώμων πτηνών, χιλιάδες χιλιάδων πτηνών κελαδούντων αρμονικώς, ψαλλόντων μαγευτικώς ερωτικά άσματα.

Ο τερπνός ούτος χώρος είναι το κέντρον της αναπαύσεως και αναψυχής των κατοίκων της πόλεως. Ιδία δε κατά την ημέραν των δύο Βαϊραμίων²⁰, την ημέραν του «Νεβρούζ» του Σάχου της Χωρασμίας και την ημέραν του «Νεβρούζι-σουλτανί»²¹ και την ημέραν του «χιντερλέζ»²², ολόκληρος ο παιδικός κόσμος συνα-θροίζεται εις την πλατεία, ταύτην, αναρτά αιώρας εις τους κλάδους των δένδρων και διασκεδάζει, ενώ ερασταί και ερωμένοι περιδιαβάζουν και συνδιαλέγονται. Όλοι οι περιηγηταί ήλθον εις το αναψυκτήριον τούτο, όπως απολαύσουν του θεάματος, και έγραψαν κάτι με ποικίλας καλλιτεχνικάς γραφάς εις τα διάφορα μέρη του.

Εις τα τέσσαρα άκρα του χλοερού τούτου χώρου, υπάρχουν επί τοίχων χαμηλών και υψηλών ειδικά διασκεδαστικά θεωρεία και εξώσται (σαχινσία) των ανηκόντων εις μεγάλας ευγενείς οικογενείας, οίτινες εκείθεν θεώνται τα παιδιά, τους ταχυδακτυλουργούς (χοκκαμπάζηδες), τους σχοινοβάτας (τσαμπάζηδες) και ακούουν τους μουσικούς. Εις τα θεωρεία και τους εξώστας αυτούς δεν δύναται να καθήση ο τυχών φιλοθεάμων, διότι ταύτα είναι κτήμα κληρονομικόν.

¹⁹ Ούτω καλείται εν τη τουρκική λογοτεχνία μυθικόν πτηνόν του παραδείσου, η υπό τας πτέρυγας του οποίου σκιά εθεωρείτο φέρουσα ευτυχίαν εις τους υπ' αυτήν σκιαζομένους.

²⁰ Δύο είναι αι μεγάλαι εορταί των Μουσουλμάνων, το μετά την τριακονθήμερον νηστείαν του Ραμαζανίου, τη 1η του αραβικού μηνός Σεββάλ εορταζόμενον «Σεκέρ-Μπαϊράμ» και το μετά εβδομήκοντα ημέρας ερχόμενον «Κουρμπάν-Μπαϊράμ» (εορτή της θυσίας).

²¹ Το νεβρούζ είναι λέξις περσική (σύνθετες εκ του ν ε β=νέος και ρ ο υ ζ (= ημέρα). «Νεβρούζι-σουλτανί» είναι «η πρώτη του έτους», ήτις παρά Πέρσαις είναι η ημέρα της εαρινής ισημερίας, άλλοτε 9 και σήμερον 8 Μαρτίου. Το «Νεβρούζ» εορτάζεται κυρίως παρά τοις Πέρσαις.

²² Η λέξις γράφεται «χυζύρ-Ήλιάς» (άλλως «χυδύρ-Ήλιάς») και προφέρεται κοινώς υπό των Τούρκων «χιντιρλέζ». «Χυζύρ Ήλιάς» καλείται υπό των Τούρκων ο προφήτης Ηλίας, όστις, κατάτινας μουσουλμανικάς θρησκευτικάς και λαϊκάς παραδόσεις, ζη ακόμη και εμφανίζεται υπό διαφόρους μορφάς. Εορτάζεται δε την 23ην Απριλίου (π. ημερ.), ήτοι την ημέραν του Αγίου Γεωργίου, θεωρουμένην ως την κυρίως αρχήν του θέρους, όπερ λήγει κατά το ρουζί-Κασίμ, την 26ην Οκτωβρίου, ημέραν του Αγίου Δημητρίου, αρχήν του χειμώνος, με την οποίαν σχετίζονται διάφορα λαϊκά τουρκικά και βαλκανικά έθιμα.

Όλοι οι θελκτικοί ευγενείς μουσουλμανόπαιδες, μικροί και μεγάλοι, πλέκοντες ως άλλοι άγγελοι του παραδείσου τους βοστρύχους της κόμης των και καλύπτοντες τα αργυρόλευκα σώματά των με απαστράπτοντα λευχείμενα, κολυμβούν εις εκάστην των δεξαμενών τούτων ως άλλαι αθερίναι, επιδεικνύοντες την κολυμβητικήν τέχνην των, παίζοντες και συνδιαλεγόμενοι σφιχταγκάλιασμένοι, χωρίς να δύναται να τους εμποδίση κανείς. Είναι κανών της πόλεως και έθιμον των ερωτύλων.

Κατά τας εορτάς ταύτας, αι οποίαι διαρκούν τρεις ημέρας και τρεις νύκτας, ανεγείρονται πέριξ των μεγάλων δεξαμενών, υπό των πωλούντων εδώδιμα και ποτά, παντοειδή πρατήρια και πρόχειρα παραπήγματα, άτινα φωταγωγούνται την νύκτα διά χιλιάδων φανών. Συνελόντι δ' ειπείν, εις κανέν μέρος κατά τα τόσα και τόσα ταξείδια μου δεν εύρον τοιούτο κέντρον διασκεδάσεως και αναψυχής. Τη αληθεία, είναι εντευκτήριον όλης της νεολαίας των πιστών ερωτύλων. Είθε να διαρκέση εν ευτυχία μέχρι της συντελείας των αιώνων.

Η πόλις αυτή της Δράμας κείται εις το άκρον των θερέτρων του όρους Περνάζ. Ως εκ τούτου το κλίμα της είναι θαυμάσιον, οι δε νέοι και αι νέαι της πόλεως είναι λεπτοί το ήθος, έχουν το σώμα μαλακόν και λευκόν, το ανάστημα ευθυτενές, το πρόσωπον ωραίον και αγγελόμορφον. Είναι δε όλοι φιλόξενοι και προσφιλείς φίλοι. Όλοι οι κάτοικοι του βιλαγετίου είναι έμποροι και τεχνίται ευεκτούντες. Ομιλούν την βουλγαρικήν και ελληνικήν. Εις μερικάς ιδιαιζούσας εκφράσεις των μεταχειρίζονται, ως εις την ελληνικήν γλώσσαν, πολύ το γράμμα κιαφ (βαρμίσικ, γκελμίσικ)²³. Φορούν καφτάνια (μανδύας) από μάλλινον (τσόχα) και μεταξωτόν (ατλάζιον) ύφασμα με ποικιλόχρωμον υπόρ-ραμμα, εις δε την κεφαλήν των μωαμεθανικών καισαρίκιον (σαρίκι)²⁴. Η γυναικεία ενδυμασία αποτελείται από «φερατζέ» εκ μαλλίνου υφάσματος (εριούχου) και λευκόν κεκρύφαλον. Όλοι οι ραγιάδες (μη μουσουλμάνοι) φέρουν ένδυμα από λευκόν «αμπάν», ανήκουν δε εις την φυλήν των «Τσιτάκ»²⁵. Αλλά, μεταξύ αυτών, υπάρχουν άνθρωποι πολύ φιλόπονοι και εργατικοί.

Τα πέριξ της πόλεως ταύτης είναι μεγάλη πεδιάς ευφορωτάτη, ως εκ τούτου δε υπάρχει εις την πόλιν μεγάλη ευθηνεία. Εις τας παρυφάς της πεδιάδος υπάρχει όρος υψικάρηνον, ούτινος το όνομα είναι... Είναι χιονοσκεπές και τον χειμώνα και το θέρος. Και εκείθεν ρέουν προς την πεδιάδα εκατοντάδες πηγών,

²³ Ο συνήθης τουρκικός τύπος είναι «βαρμίσιζ», «γκελμίσιζ», η ορθότερον «βαρντίκ», «γκελντίκ» (vardik, geldik), ήτοι : εφθάσαμεν, ήλθομεν.

²⁴ Τινές των ημετέρων νομίζουν ότι η τουρκική λέξις «σαρίκ» είναι παραφθορά της βυζαντινής «καισαρίκιον» (το κάλυμμα της κεφαλής των καισάρων). Η λέξις είναι καθαρώς τουρκική, παραγομένη εκ του ρήματος «σαρμάκ» (περιτυλίσσειν)· «σαρίκ» δε το περί την κεφαλήν περιτυλισσόμενον και εξ αυτού ο «σαρμάς» (περιτυλιγμένα έντερα, κοκορέτσι) και τα «μύδια σαρμά» (και όχι «σαλμά»).

²⁵ Ούτω καλούνται οι Τούρκοι των Βαλκανίων.

αρδεύουσαι τους εσπαρμένους αγρούς των χωρίων και των πόλεων. Το υψικάρηνον²⁶ τούτο όρος φαίνεται εξ αποστάσεως πέντε σταθμών (κονάκ) από της πόλεως. Κείται δε προς Β. ταύτης, εις απόστασιν βολής τηλεβόλου. Είναι γνωστόν υπό το όνομα «Καρλή-Δαγ» (=όρος χιονοσκεπές) και είναι πράγματι χιονοσκεπές. Εν μέρος αυτού είναιάλιν το Περναρέ-Δάγ²⁷. Αι χιόνες ουδέποτε λείπουν εκ των ορέων τούτων. Λέγεται ότι κατά τούς αρχαίους χρόνους εχρησίμευεν ως θερινόν ενδιαίτημα του φιλοσόφου Φιλίκου. Ακόμη και σήμερα οι κάτοικοι της πόλεως ανέρχονται εις τα θερινά ενδιαίτηματα των υψηλών τούτων ορέων. Και μάλιστα το ύδωρ, το οποίον ρέει εις κάθε μίαν από τας μεγάλας οικίας της πόλεως ταύτης της Δράμας, ως και εις τους κήπους και αμπελώνας της, είναι κρύον ως χιών. Όλα τα ύδατα ταύτα έρχονται από το Περνάρ-Δαγ και διοχετεύονται εις τας οικίας. Από τα επαινετά προϊόντα πολύ φημισμένον είναι το σκηνόπαννον της Δράμας, διότι ο βάμβαξ αυτής είναι έξοχος. Υφαίνουν και αιθερίως λεπτά λινά, τόσον λεπτά, ώστε το ύφασμα ενός υποκαμίσου τίθεται εντός καλάμου και αποστέλλεται εις την Κωνσταντινούπολιν ως δώρον εις τους βεζύρας, τους υπουργούς και μεγιστάνας, ακόμη δε και εις αυτόν τον Σουλτάνον (Παδισάχ) των Οσμανιδών. Εν ενί λόγω είναι πολίχνη ευημερούσα. Ο ύψιστος θεός σώζοι και προστατεύοι αυτήν.

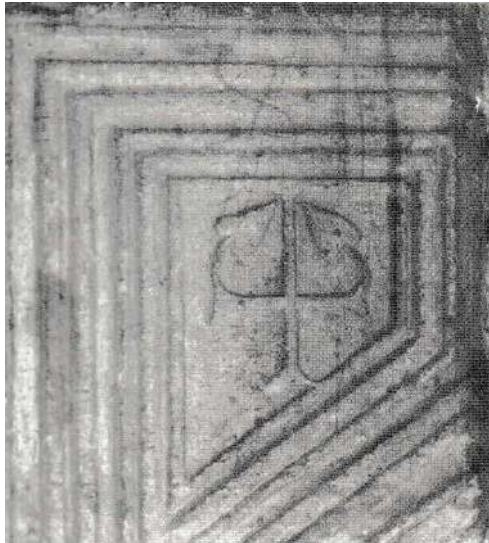
Αποχαιρετίσας τον εκ των προκρίτων (μουσουλμάνων). . . εβάδισα προς Δ. Διέβημεν με τους ίππους μας τον παρά την πόλιν ποταμόν «Τουρκοχώρι».

²⁶ Η λέξις υψικάρηνος δεν τίθεται ενταύθα ως καθαρευουσιανισμός. Είναι κατά λέξιν μετάφρασις της εν τω πρωτοτύπω περσικής λέξεως «ser-hulend».

²⁷ Κατ' άλλην γραφήν «Περνάζ-Δάγ».

G. Ostrogorsky

Η περιοχή των Σερρών μετά τον θάνατο του Δουσάν, Βελιγράδι 1965
(Αναφορές σε σημεία της μελέτης και συμπεράσματα)

Αυτοέκδοση του 2017. Τυπώθηκε στη Δράμα, στο Τυπογραφείο του Πέτρου Μπότσα.

Φωτογραφία εξωφύλλου: Αντοιχισμένο ανάγλυφο (θωράκιο) στην εξωτερική ανατολική όψη του βυζαντινού ναού των Ταξιαρχών στη Δράμα.

Στην εισαγωγή της μελέτης του, ο Ostrogorsky αρχίζει με μια γενική παρατήρηση, που είναι σημαντική κι αφήνει περιθώρια διατύπωσης γνώμων ευρύνοντας την σημασία της: «Μετά τη διάλυση του κράτους του Δουσάν η περιοχή των Σερρών, αποκτά ξέχωρη θέση. Περιλαμβάνει παλιές ελληνικές πόλεις. Οι πηγές οι αναφερόμενες στην περιοχή είναι πολύ φτωχές και δίνουν μόνο σποραδικές πληροφορίες».

Από το υλικό που μπόρεσε να συλλέξει ο Ostrogorsky και παραθέτουμε, βγαίνει το συμπέρασμα ότι οι σχέσεις Σέρβων και Ελλήνων στον αναφερόμενο χώρο ήταν κάθε άλλο παρά προβληματικές. Το 1359 ο μητροπολίτης Σερρών στέλνει βιβλία στο Σινά με την εξής αφιέρωση: «επί της Βασιλείας του ευσεβεστάτου ημών Βασιλέως Στεφάνου του Ούρεση...». Η είδηση αυτή μαρτυρεί τρία πράγματα: α) η Εκκλησία δέχεται την νέα εξουσία και την επικαλείται, β) η παλιά παραδοσιακή αναφορά των τίτλων και των αξιωμάτων παραμένει. Άλλη αφιέρωση αποκαλεί τους Σέρβους ηγεμόνες Ούρεση και Ελισάβετ «Ρωμαίους άνακτας» και γ) η σχέση των Βυζαντινών και των Σέρβων είναι ειρηνική και διέπεται από πνεύμα συνεργασίας.

Πρόσθετη απόδειξη χρησιμοποίησης αυτοκρατορικών εθιμοτυπικών τίτλων του Βυζαντίου από Σέρβους ηγεμόνες είναι και το εξής. Ο Ιωάννης Ούγκλεσης υπογράφει χρυσόβουλο κατά τα βυζαντινά πρότυπα: «Ιωάννης εν Χριστώ τω Θεώ πιστός δεσπότης και αυτοκράτωρ». Ο Ούγκλεσης εξουσίαζε μια μικρή περιοχή γύρω από τις πόλεις: Σέρρες, Δράμα, Φιλίππους και Χρυσούπολη. Κατά τον Κατακουζηνό, η πόλη των Σερρών είναι «πόλις μεγάλη τε και θαυμασία». Η ομολογία αυτή ενισχύει την άποψη της στενής επαφής και των ποικίλων σχέσεων που μπορεί να είχαν οι δύο γειτονικές πόλεις Σέρρες και Δράμα, αλλά και με την τότε ανθούσα πόλη των Ζιχνών με οδική κατεύθυνση προς την Θεσσαλονίκη αλλά και προς την Κωνσταντινούπολη.

Ο Ούγκλεσης διατηρεί ηγετικό ρόλο στο κράτος των Σερρών. Η έκταση του κράτους αυτού δεν είναι ακριβώς καθορισμένη, είναι όμως χαρακτηριστική η πληροφορία την οποία επικαλείται ο Ostrogorsky: «Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Ούγκλεσης παντρεύτηκε την κόρη του καίσαρα της Δράμας, Βόιχνα, που είχε μεγάλη δύναμη σ' αυτές τις περιοχές κατά την περίοδο μετά το θάνατο του Δουσάν». Η μαρτυρία αυτή για τη σχέση των δύο ηγεμόνων επιτρέπει να θεωρήσουμε κοινή την ιστορική μοίρα των δύο πόλεων (ακόμα και της Ζίχνης), επίσης κοινή τη λειτουργία των θεσμών σ' αυτές και παράλληλες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες ζωής.

Εκείνο που με πρώτη ματιά μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι ότι η παρουσία των Σέρβων στις Σέρρες και στη Δράμα δεν άφησε τίποτε πίσω της που να τους θυμίζει. Αντίθετα οι Έλληνες έποικοι, οι Ρωμαίοι αργότερα και οι Βυζαντινοί άφησαν έντονα τα σημάδια της ιστορικής τους παρουσίας στις δύο πόλεις.

Κατά τον Ostrogorsky, οι Σέρρες αποτελούσαν το σπουδαιότερο κέντρο του εμπορίου και της τέχνης μετά τη Θεσσαλονίκη. Βέβαια πλούτος ειδήσεων για την οικονομική ζωή των πόλεων της περιοχής δεν υπάρχει. Κάποιες πληροφορίες όμως απαντούν στα χρυσόβουλα αυτοκρατόρων για προσφορές μερικών πλουσίων, που επικυρώνονταν σε μοναστήρια.

Ο Ostrogorsky σημειώνει επίσης ότι οι συναλλαγές γινόντουσαν με νόμισμα. Η έλευση των Σέρβων στην περιοχή δεν αλλάζει αυτή την τάξη. Έτσι το χρήμα συντελεί στην κινητικότητα του εμπορίου. Έμποροι υπήρχαν και σε μικρούς οικισμούς. Ακόμα στους οικισμούς αυτούς (χωριά) γίνονταν τα γνωστά από τις μετέπειτα εποχές «πανηγύρια», όπου οι ευκαιρίες των συναλλαγών ήταν πολλές. Η τυχαία εύρεση θησαυρού 2.837 χιλιάδων βυζαντινών νομισμάτων στη Δράμα (1962) δεν είναι άσχετη με το εμπόριο και τις συναλλαγές στην περιοχή και ευρύτερα.

Τα επαγγέλματα της εποχής εκείνης, που ο απόηχός τους φτάνει ακόμα και στα μετά τον Δεύτερο Μεγάλο Πόλεμο χρόνια, αναφέρονται μαρτυρημένα. Εργαστήρια με μαστόρους κυρίως αγροτικών εργαλείων και οικιακών σκευών αναφέρονται σε γραπτές πηγές της εποχής. Συγκεκριμένα ο Ostrogorsky αναφέρει ότι στο Ροδολείβος υπήρχαν 9 χαλκείς, 2 καρποιοί, 3 πελεκάνοι, 7 αγγειοπλάστες, 1 υφαντής, 1 ψαθοποιός, 3 καλαθοπλέχτες, 3 ράφτες, 23 υποδηματοποιοί. Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση που κάνει: «Οπωσδήποτε αυτοί οι τεχνίτες, θα ικανοποιούσαν τις ανάγκες και των άλλων χωριών». Συνεπώς, η σχέση Ροδολείβους - Δράμας θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη λόγω γειτνίασης, αλλά και λόγω της αρχής και της εξουσίας που ασκούσε η Δράμα στην περιοχή περιβαλλόμενη από ευρύ και ισχυρό τείχος.

Μετά την εξαφάνιση των Φιλίππων είναι γνωστό ότι τα ηνία της αρχής στην περιοχή ανέλαβε η Δράμα, τούτο εξάγεται από την ανάδειξη της σε αρχιεπισκοπή γεγονός που σημαίνει ικανό αριθμό κατοίκων (Χριστιανών) με παράλληλη οικονομική δυνατότητα. Είναι πρόδηλον ότι οι γύρω από τη Δράμα οικισμοί είχαν εμπορικούς δεσμούς μαζί της (όπως έχουν και σήμερα) και άλλου είδους συναλλαγές.

Κατά τον Μάιο του 1371, ο Πατριάρχης Φιλόθεος διορίζει τον Μητροπολίτη Δράμας Πατριαρχικό Έξαρχο στην περιοχή «του δεσπότη της Σερβίας κυρ. Ιωάννου Ούγκλεση». Ο Ούγκλεσης μιλάει για επιστροφή όλων των εκκλησιών που είχαν αφαιρεθεί από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ενώ ο Φιλόθεος αναφέρει «και γέγονεν ένωσις και αποκατάστασις ως το πρότερον».

Ο διορισμός εξάρχου από τη Δράμα στην πόλη των Σερρών ήταν πράξη σημαντική και κάνει φανερό το γεγονός ότι η Δράμα εκείνη την εποχή ήταν

σημαντικό κέντρο εξουσίας με αξιόλογη παρουσία στην περιοχή της Ανατ. Μακεδονίας. Η εκκλησιαστική ένωση άνοιξε τον δρόμο για πολιτικές εξελίξεις και για στρατιωτική συνεργασία Σέρβων και Βυζαντινών. Ο Δημήτριος Κυδώνης μαρτυρεί ότι το 1371 ήρθε στην Κωνσταντινούπολη σέρβικη αντιπροσωπεία για να ζητήσει την από κοινού αντιμετώπιση των Τούρκων. «Και παρά των Τριβαλλών ήκουσι πρέσβεις αξιούντες κοινή τους κοινούς πολεμίους αμύνασθαι».

Η μορφή της γεωργίας, του βασικού αυτού άξονα της κοινωνικο-οικονομικής ζωής στο Βυζάντιο, ήταν φεουδαλική. Η γη ανήκε σ' αυτούς που είχαν την εξουσία και σε ευνομούμενους της εξουσίας, σε φεουδάρχες, σε εκκλησίες και μοναστήρια. Ίδια ήταν η μορφή της γεωργίας και στην περιοχή Δράμας, σύμφωνα με τα κρατούντα δεδομένα. Με το πέρασμα της εξουσίας στους οθωμανούς Τούρκους παρέμεινε η ίδια κατάσταση. Τα τσιφλίκια ήταν η προτέρα κατάσταση με αλλαγή των κατόχων της γης.

Στην ηγεμονία των Σερρών αξιόλογη θέση είχε και η αμπελουργία. Αντίστοιχη (όμοια) ήταν η θέση της αμπελουργίας και στη Δράμα και μάλιστα το μαρτυρεί και η προϊστορία της. Ο λατίνος ποιητής Φλάκκος Οράτιος (1ος αιώνας π.Χ.), που έτυχε να επισκεφθεί την περιοχή των Φιλίππων την εποχή της περιώνυμης μάχης, σε μία από τις ωδές του λέει το εξής: *quem Venus arbitrum dicet bibendi; Non ego sanius bacchabor Edonis* (Ποιόν θα ονομάσει η Αφροδίτη συμμετοχο του συμποσίου; Εγώ δεν θα βακχεύσω λιγότερο έξαλλα από τους Ηδωνούς). Ο Αθήναιος (442 κ.ε.) μαρτυρεί: «πάντες οι Θράκες πολυπόται». Η σύντομη αυτή ομολογία δείχνει δυο πράγματα: α) Οι Θράκες Ηδωνοί κατανάλωναν μεγάλη ποσότητα κρασιού τιμώντας τον Βάκχο και β) οι κάτοικοι της περιοχής Φιλίππων Δράμας καλλιεργούσαν την άμπελο και παρήγαν κρασί. Υπάρχει συνέχεια ζωής με κοινά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά. Ο Δημήτριος Κανατσούλης («Η μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1957, σσ. 276-277) σημειώνει: «Εις επιγραφήν της Αλιστράτης μνημονεύεται σύλλογος των μυστών βότρουος Διονύσου».

Κατά τα μέσα περίπου του 17ου αιώνα, επισκέφθηκε τη Δράμα ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεπή. Στο *Οδοιπορικό* του που, μεταξύ των άλλων, καταγράφει και σχετικές με την γεωργία ειδήσεις, σημειώνει τα εξής: «Είναι (το Δοξάτο) παραδείσιος πόλις εντός του καζά της Δράμας, εις την πεδιάδα της Δράμας κατάφυτος εξ αμπέλων... Είναι τόπος εύφορος». Εκτενέστερη είναι η αναφορά του για τη Δράμα. «Πλείσται όσαι είναι οι άμπελοι και οι κήποι της. Η βαμβακοπαραγωγή της είναι άφθονος, ως εκ τούτου όλοι οι κάτοικοι της υφαίνουν ύφασμα σκηνής. Εντεύθεν αποστέλλεται το σκηνόπανον εις ολόκληρον την οθωμανικήν Αυτοκρατορίαν... Είναι υποδιοίκησις εκτάκτως εύφορος, διότι οι ραγιάδες (οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι) είναι άνθρωποι πλούσιοι. Εντός του περιβόλου του φρουρίου υπάρχουν εν συνόλω 200 μικραί κεραμοσκεπείς λιθόκτιστοι οικίαι με κήπους... Έχει... καλώς διατηρουμένας μεγάλας

λίθινους ανωγείους και κατωγείους οικίας με κήπους και αμπελώνας... Όλοι οι κάτοικοι του βιλαετίου είναι έμποροι και τεχνίται ευεκτούντες... Τα περίξ της πόλεως τούτης είναι μεγάλη πεδιάς ευφορωτάτη, ως εκ τούτου υπάρχει εις την πόλιν μεγάλη ευθηνεία». Εμφατικά τονίζει το γεγονός ότι οι μη μουσουλμάνοι κάτοικοι στη Δράμα είναι άνθρωποι πλούσιοι, και ότι οι κύριες ασχολίες των κατοίκων της περιοχής ήταν το εμπόριο και οι τέχνες.

Τέλος, σημαντική είναι η άποψη του Ostrogorsky για τις σχέσεις των Ελλήνων κατοίκων της Ανατολικής Μακεδονίας και των Σλάβων εποίκων: «Παρ' όλο που δεν υπάρχει τίποτε το ξεκάθαρο για τις σχέσεις ανάμεσα στους Έλληνες και στους Σέρβους, οπωσδήποτε το ελληνικό στοιχείο είχε αισθητή υπεροχή, τουλάχιστο στις μεγαλύτερες πόλεις. Είναι γνωστό πως στις Σέρρες, οπωσδήποτε δε και στα άλλα μεγάλα κέντρα, η ελληνική γλώσσα κυριαρχεί σ' όλες τις δημόσιες υπηρεσίες, καθώς και στην Εκκλησία, σίγουρα δε και στην οικονομική ζωή. Οι κάτοικοι των χωριών, κατά μεγάλο μέρος Σλάβοι, αναγκάστηκαν εξαιτίας των πολέμων και από άλλες αντιξοότητες να συγκεντρωθούν στις πόλεις, όπου γρήγορα εξελληνίστηκαν». Η γνώμη του κορυφαίου βυζαντινολόγου, εντυπωσιακή βέβαια, είναι αποτέλεσμα έρευνας και διεξοδικής μελέτης, στοιχίας της οποίας παραθέτει εκτενώς στην εργασία του αυτή.

Όταν γίνεται αναφορά στην οικονομία του 14ου αιώνα και σε κείνη του 15ου αιώνα, μνημονεύονται οι έμποροι, οι τεχνίτες και γενικά τα επαγγέλματα στις πόλεις και τα χωριά. Οι πηγές είναι φειδωλές σ' ό,τι ενδιαφέρει τις διαστροφωμάσεις των ασχολουμένων με τη γη.

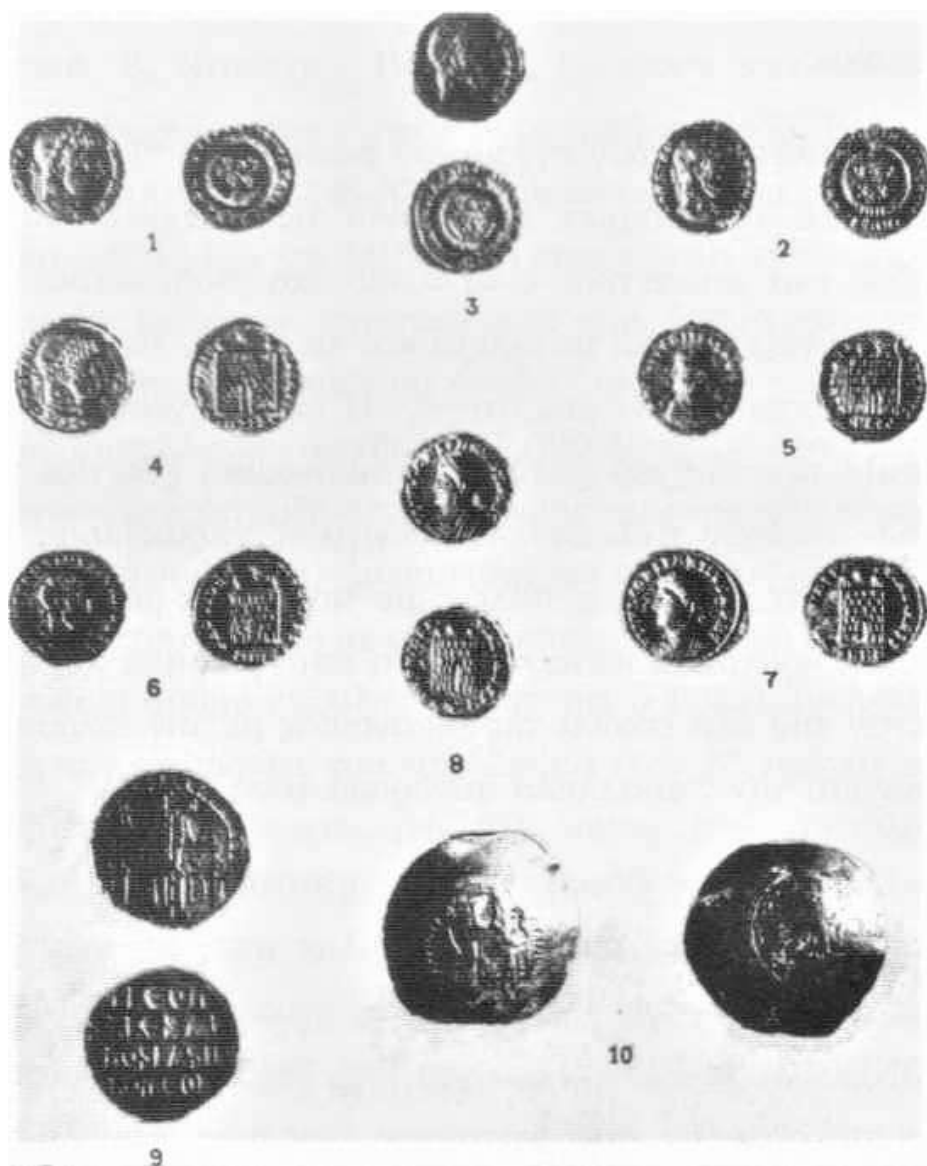
Είναι γνωστό βέβαια το καθεστώς των μεγάλων κτημάτων, αλλά υπήρχαν ασχολούμενοι με τη γη, που η σχέση τους με την εξουσία (τους ισχυρούς) ήταν διαφορετική και, ως προς τούτο, οι πληροφορίες των πηγών δεν είναι πάντοτε σαφείς κι ορισμένες, ενώ τα επαγγέλματα μνημονεύονται επακριβώς και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπήρχε μια μέση τάξη κατοίκων στις πόλεις και τα χωριά με οικονομική δυνατότητα, που τους ξεχώριζε από την κατώτερη τάξη του «πλήθους», των ανθρώπων δηλαδή που δεν είχαν οικονομικές δυνατότητες: Οι άνεργοι και φτωχοί, οι χειρώνακτες, οι εργάτες (βλ. σχετικά, Β. Νεράτζη - Βαρμάζη, «Κάτοικοι των πόλεων και των χωριών στην ύστερη βυζαντινή περίοδο», *Ελληνικά* 54, 2 (2004), σσ. 246-350). Τουρκικά έγγραφα του 15ου αιώνα (1464-1465 και 1418-1479) σημειώνουν την ύπαρξη τεχνικών, εμπόρων, αγροτών κ.λπ στη Δράμα και υπολογίζουν ότι διάφορα έσοδα «και αυτό των εμπορικών συναλλαγών, απέδιδαν 16.000 άσπρα». Αυτό αποδεικνύει την ύπαρξη υπολογίσιμης οικονομικής κινητικότητας στην πόλη. Διαπιστώνεται συνέχεια ζωής στο πέρασμα του χρόνου με αναπτυσσόμενο ρυθμό εξέλιξης. Παρόμοιο ρυθμό εξέλιξης παρατηρεί ο Εβλιά Τσελεμπί κατά την επίσκεψή του στη Δράμα (τον 17ο αιώνα) και τον καταγράφει λεπτομερώς (Βλ. Νικηφ. Μοσχούλου, *Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπί*, *Ε.Ε.Β.Σ.* 15 (1939), σσ. 149-155),

για να επιβεβαιώσουν την εξέλιξη εκείνη με τις παρατηρήσεις τους οι περιηγητές Paul Lucas (1706) και Couzinery (1831) και να την καταγράψουν στα οδοιπορικά τους.

Τα τουρκικά έγγραφα, που αναφέρθηκαν πιο πάνω, κάνουν λεπτομερή λόγο για τα επαγγέλματα της πόλης των Σερρών, που ήταν περισσότερα, αφού η πόλη των Σερρών ήταν κέντρο ευρύτερης περιοχής «κειμένη επί μεγάλης πεδιάδος με κήπους και αμπελώνας εις το έπακρον ευημερούσα, ανθούσα και διακόσμητος (Εβλιά Τσελεπή), με πληθυσμό μεγαλύτερο από εκείνον της Δράμας και της Ζίχνης. Μπορούσαμε να βρούμε φανοποιούς, ταπητουργούς, ράφτες, τεχνίτες διαφόρων αντικειμένων, εμπόρους, κοσμηματοπώλες, χρυσοχόους, δερματοποιούς, ζαχαροπλάστες, τσαγκαράδες και αρτοποιούς».

Ο μελετητής των εγγράφων διατυπώνει την άποψη ότι «υπό του Μεχμέτ Β' η πόλη των Σερρών αποτελούσε ένα σημαντικό οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο, συγκριτικά με τη Δράμα και τη Ζίχνη, των οποίων ο πληθυσμός ήταν μικρότερος. Η καλλιέργεια της γης έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στην οικονομική ζωή και των τριών εκείνων πόλεων». Ο γεωργικός χαρακτήρας της οικονομίας στις τρεις πόλεις (με την όποια μορφή του) ήταν η κρατούσα κατάσταση, τα επαγγέλματα συμπλήρωναν την όλη εικόνα της οικονομίας με την παρουσία τους και την παράλληλη συνδρομή τους.

Ο ειδικός σε θέματα ρωμαϊκής ιστορίας και πολιτισμού, καθηγητής Δημ. Κανατσούλης, στην πληρέστερα ενημερωμένη μελέτη του «Η μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά*, τ. Ε' (1959) και τ. Στ' (1965) κάνει αναφορά για τις ασχολίες των κατοίκων των μακεδονικών πόλεων. Σημειώνει μεταξύ των άλλων επαγγελμάτων, τεχνίτες, γλύπτες, λιθογλύφους, χαλκείς, αμπελουργούς, ξυλουργούς. Νοείται οίκοθεν ότι τα επαγγέλματα αυτά μεταβιβάστηκαν από την ρωμαϊκή στη βυζαντινή εποχή κι ήταν επόμενο (και φυσικό) να μεταφερθούν από την βυζαντινή στην εποχή της Τουρκοκρατίας. Η αναφορά του Ostrogorsky για τα επαγγέλματα στο Ροδολαίβος του 14ου αιώνα δεν ήταν αιφνίδια γένεση σε δεδομένη χρονική στιγμή, αλλά γεγονός μιας συνέχειας όπως και η μεταβίβαση τους στους χρόνους της τουρκοκρατίας και πιο πέρα.

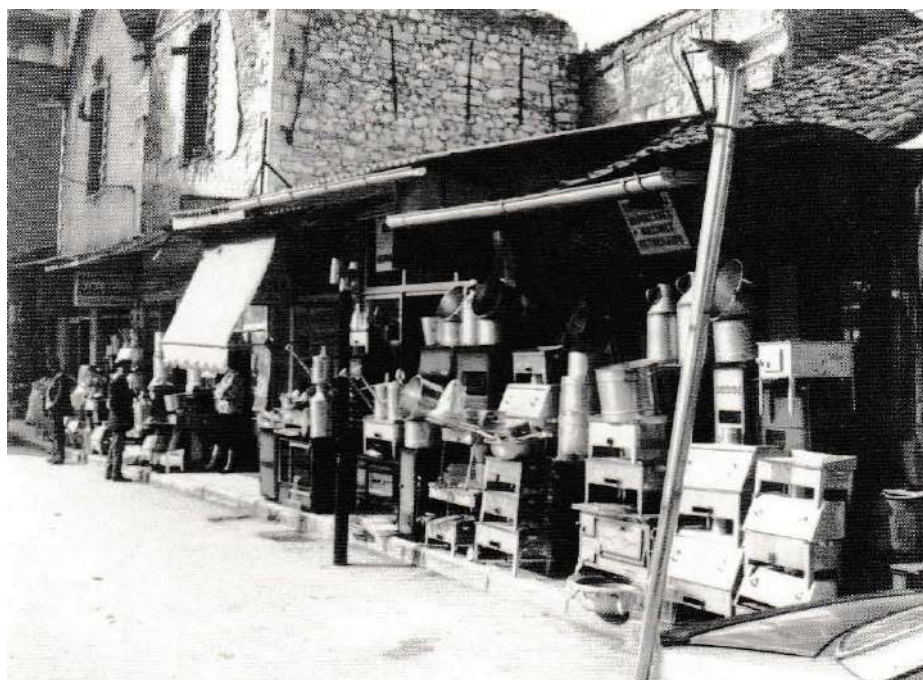
Η εικόνα είναι από τη συλλογή των 2.837 βυζαντινών νομισμάτων, που βρέθηκαν τυχαία στην αγορά της Δράμας το 1962.

Το Βυζαντινό εκκλησάκι των Ταξιαρχών στη Δράμα. Στην εξωτερική επιφάνεια των τοίχων υπάρχουν εντοιχισμένα θραύσματα ρωμαϊκών επιγραφών και παλαιοχριστιανικών θωρακίων. Ο ναΐσκος είναι σπάνιο δείγμα επαρχιακής αρχιτεκτονικής κατά τον 14ο αιώνα (φωτο. 1959).

Στη βόρεια πλευρά του βυζαντινού τείχους στη Δράμα. Πλίνθοι σχηματίζουν το σημείο του σταυρού.

Λευκοσιδηρουργία (τενεκετζίδικα).

Στη σειρά παραμένουν, όπως ήταν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, δίπλα στον καλυμμένο σήμερα χειμάρρο (τσάι). Διακρίνονται καζάνια, γκιούμια, υδροροές, ποτιστήρια, ψησταριές, κουβάδες. Ο Ελβιά Τσελεμπή που επισκέφτηκε τη Δράμα το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα κάνει λόγο για 300 καταστήματα ειδών λαϊκής κατανάλωσης ένθεν και ένθεν του χειμάρρου. Δεν παραλείπει να καταγράψει και το γραφικό φαινόμενο παράσυρσης και καταστροφής τους από την υπερχειλίση του χειμάρρου σε στιγμές αιφνίδιας μεγάλης νεροποντής.

ΣΗΜ. Ο καθηγητής G. Ostrogorsky ανήκει στη μεγάλη εκείνη οικογένεια των ευρωπαϊών βυζαντινολόγων που ελάμπρυναν με την παρουσία τους και το ερευνητικό τους έργο την χιλιόχρονη ιστορία του Βυζαντίου, του πολιτισμού της εποχής της γεμάτης σημαντικά γεγονότα αντιφάσεις και κοσμοϊστορικούς σταθμούς. Όλα εκείνα τα σοβαρά γεγονότα προβλημάτισαν τους ειδικούς επιστήμονες στην εξέταση των ποικίλων πτυχών τους με την σημασία και την σπουδαιότητά τους. Ο καθηγητής G. Ostrogorsky από το πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου και από τη θέση του ως Διευθυντής του Ινστιτούτου Βυζαντινολογικών Σπουδών συνέβαλε αναγνωρισμένα στη μεγάλη προσπάθεια επίλυσης προβλημάτων, που ανέκυπταν κατά την έρευνα πλήθους πτυχών της ιστορίας, που ήταν επόμενο να γεννώνται στην πολυτάραχη ζωή μιας χιλιόχρονης αυτοκρατορίας. Από τα έργα του δύο είναι πολύ σημαντικά: α) *Geschichte des Byzantinischen Staates*, 1940 (Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους) και β) «Η θέση των αγροτών στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά τους μέσους χρόνους». Διατυπώθηκε η άποψη ότι η μελέτη αυτού του έργου είναι απαραίτητη προϋπόθεση για κείνον που θα ήθελε να γνωρίσει πληρέστερα την ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και τα κοινωνικά της προβλήματα.

